



ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: ΤΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΙΣ ΤΟΥΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΕΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Κος ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΦΟΥΦΟΠΟΥΛΟΥ ΑΘΗΝΑ

ΑΘΗΝΑ, 2017

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ	σελ. 5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ	σελ. 6 – 13
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ	σελ. 14 – 91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΜΗΡΙΚΗ ΠΟΛΗ	σελ. 14 – 16
Ο ΒΑΣΙΛΕΑΣ	σελ. 17 – 20
ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΩΝ ΓΕΡΟΝΤΩΝ	σελ. 21 – 23
Η ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ	σελ. 24 – 27
Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ	σελ. 28 – 29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΑΣ	σελ. 30 – 32
ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΑΣ	σελ. 33 – 38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΟΙ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ	σελ. 39 – 42
ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ	σελ. 42 – 46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ	σελ. 47 – 55
Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ	σελ. 47 – 50
Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ	σελ. 51 – 55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ	σελ. 56 – 59
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ	σελ. 60 – 64
ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	σελ. 65 – 67
ΔΗΜΟΣ ΠΛΗΘΥΩΝ	σελ. 68 – 70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Η ΒΟΥΛΗ	σελ. 71 – 73

ΟΙ ΠΡΥΤΑΝΕΙΣ	σελ. 74 – 76
ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ	σελ. 77 – 81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ: ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ	σελ. 82 – 83
Ο ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ	σελ. 84 – 86
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ	σελ. 87 – 88
Η ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ Η ΕΥΘΥΝΗ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ	σελ. 89 – 91
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ	σελ. 92 – 110
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΠΛΑΤΩΝΑΣ – ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ	σελ. 92 – 96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ – ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΤΟΥ	σελ. 97 – 102
ΠΟΛΙΤΕΙΑ: ΜΙΚΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΡΙΟΠΑΘΗ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ	σελ. 103 – 110
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ, ΤΟΥ ΧΟΜΠΣ, ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ, ΤΟΥ ΡΟΥΣΣΩ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ	σελ. 111 – 167
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ	σελ. 111 – 112
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο «ΗΓΕΜΟΝΑΣ»	σελ. 113 – 119
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: THOMAS HOBBS – ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΚΟΠΩΝ ΤΗΣ ΓΕΝΕΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ	σελ. 120 – 123
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΘΡΕΨΕΩΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ	σελ. 124 – 127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ	σελ. 128 – 131
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΡΟΥΣΣΩ – ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ	σελ. 132 – 153
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ	σελ. 132 – 133
ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΙΣΧΥΡΟΤΕΡΟΥ	σελ. 133
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ	σελ. 133 – 136

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΟΤΙ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ΝΑ ΑΝΑΤΡΕΧΟΥΜΕ ΠΑΝΤΟΤΕ ΣΕ ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΣΥΜΒΑΣΗ	σελ. 136
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ	σελ. 137 – 138
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ	σελ. 138 – 139
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ	σελ. 140
ΠΕΡΙ ΚΤΗΣΕΩΣ	σελ. 140 – 142
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΝΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΤΟΥ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ	σελ. 142 – 143
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΔΙΑΙΡΕΤΟΥ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ	σελ. 143
ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ ΝΑ ΣΦΑΛΕΙ Η ΓΕΝΙΚΗ ΒΟΥΛΗΣΗ;	σελ. 144
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ	σελ. 145 – 146
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ	σελ. 147 – 148
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ	σελ. 149 – 150
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΠΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΕΙ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ	σελ. 150 – 152
Η ΓΕΝΙΚΗ ΒΟΥΛΗΣΗ ΕΙΝΑΙ ΑΚΑΤΑΛΥΤΗ	σελ. 152 – 153
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ: ΚΑΝΤ - ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ	σελ. 153 – 158
ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΪΚΩΝ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ	σελ. 159 – 167
ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ	σελ. 168 – 174
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΤΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ	σελ. 168
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ	σελ. 169 – 174
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	σελ. 175
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 176 – 177

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ¹

Πολίτευμα καλείται το σύστημα, κατά το οποίο οργανώνεται και ασκείται η κρατική εξουσία. Με άλλα λόγια, πολίτευμα είναι το σύνολο των νομικών κανόνων, οι οποίοι καθορίζουν τον τρόπο οργάνωσης και άσκησης της κρατικής εξουσίας. Το πολίτευμα καθορίζεται από το Σύνταγμα. Η μορφή του πολιτεύματος ταυτίζεται με τη μορφή του Συντάγματος. Η αντίληψη αυτή ανάγεται ήδη στον Αριστοτέλη², ο οποίος ταύτισε το ουσιαστικό Σύνταγμα με το πολίτευμα. Συνάμα, η αντίληψη αυτή υιοθετήθηκε και από τη σύγχρονη επιστήμη. Ακολούθως, η Α' Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων (1821-1822) ονόμασε το Σύνταγμα που ψήφισε «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος». Έτσι, το πολίτευμα είναι νομική και συγκεκριμένα συνταγματική έννοια και ως τέτοιο αποτελεί αντικείμενο της Γενικής Πολιτειολογίας και του Συνταγματικού Δικαίου. Συνεπώς, το πολίτευμα διακρίνεται σαφώς από το πολιτικό σύστημα, με το οποίο ασχολείται η Πολιτική Επιστήμη.

Περαιτέρω, η ενιαία ή η ομοσπονδιακή μορφή του κράτους αποτελεί προφανώς στοιχείο του πολιτεύματος. Πράγματι, το ενιαίο και το ομοσπονδιακό σύστημα αποτελούν συστήματα οργάνωσης της κρατικής εξουσίας. Ειδικότερα, το ενιαίο και το ομοσπονδιακό κράτος είναι αντίστοιχα σύστημα συγκέντρωσης και αποσυγκέντρωσης της κρατικής εξουσίας και ιδίως της νομοθετικής και εκτελεστικής λειτουργίας. Το ομοσπονδιακό σύστημα, το οποίο καθιερώνεται ρητά από το άρθρο 20 § 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Γερμανίας μαζί με το δημοκρατικό και τον κοινωνικό χαρακτήρα αυτής, θεωρείται στην επιστήμη ως ένα συμπληρωματικό στοιχείο της δημοκρατικής και δικαιοκρατικής τάξης και ως μια κάθετη συμπλήρωση της διάκρισης των λειτουργιών. Εξάλλου, η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου δέχεται ότι η συνταγματική καθιέρωση του ομοσπονδιακού συστήματος αποτελεί μια πρόσθετη λειτουργική διάκριση των εξουσιών και αποβλέπει στον περιορισμό της πολιτικής εξουσίας.

¹ Αθανάσιος Γ. Ράϊκος, Γενική Πολιτειολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000 σελ. 194 – 195.

² Πολιτικά, Γ', 1278 β, 9-12: «...πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία»· Γ', 1279 α 27-29: «Ἐπεὶ δε πολιτεία μεν καὶ τὸ πολίτευμα σημαίνει ταυτὸν...».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ³

Τα πολιτεύματα διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: 1) μοναρχίες, 2) αριστοκρατίες ή ολιγαρχίες και 3) δημοκρατίες. Η τριπλή αυτή διάκριση των πολιτευμάτων υποστηρίχτηκε ήδη από τον Αριστοτέλη, ο οποίος θεώρησε ως παρέκβαση της μοναρχίας την τυραννίδα, ως παρέκβαση της αριστοκρατίας την ολιγαρχία και ως παρέκβαση της δημοκρατίας την οχλοκρατία. Η διάκριση στηρίζεται στον αριθμό των προσώπων, από τα οποία αποτελείται το ανώτατο όργανο του κράτους. Αυτή επικράτησε και στη σύγχρονη επιστήμη. Δεδομένου όμως ότι κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα των αριστοκρατιών και των δημοκρατιών είναι το ότι το ανώτατο όργανο αποτελείται από περισσότερα πρόσωπα, τα πολιτεύματα μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες, δηλαδή σε μοναρχίες και πολυαρχίες.

1) Η μοναρχία. Μοναρχία ονομάζεται το πολίτευμα, κατά το οποίο ανώτατο όργανο του κράτους είναι ένα φυσικό πρόσωπο (μονάρχης, βασιλιάς, αυτοκράτορας). Η μοναρχία στηρίζεται στη λεγόμενη «μοναρχική αρχή», κατά την οποία ο μονάρχης είναι ο φορέας της κρατικής εξουσίας. Αυτή διακρίνεται σε: α) κληρονομική και αιρετή, β) απόλυτη και περιορισμένη και γ) σε ταξική, συνταγματική και κοινοβουλευτική.

α) Κληρονομική και αιρετή μοναρχία. Η διάκριση αυτή της μοναρχίας στηρίζεται στον τρόπο ανάδειξης του μονάρχη. Κληρονομική είναι η μοναρχία, όταν το μοναρχικό αξίωμα είναι ισόβιο και περιέρχεται μετά το θάνατο ή την παραίτηση του μονάρχη στα μέλη της οικογένειας του σύμφωνα με την τάξη διαδοχής, η οποία καθιερώνεται από το Σύνταγμα. Αντίθετα, αιρετή είναι η μοναρχία, όταν ο μονάρχης εκλέγεται ισόβια από άλλα όργανα του κράτους, αποκλειστική αρμοδιότητα των οποίων είναι η εκλογή του μονάρχη. Η κληρονομική μοναρχία αποτελεί τη συνήθη μορφή μοναρχίας. Αυτή καθιερώθηκε και στη Χώρα μας με τα Συντάγματα του 1832 και του 1844.

β) Απόλυτη και περιορισμένη μοναρχία. Η διάκριση αυτή της μοναρχίας στηρίζεται στην έκταση των αρμοδιοτήτων του μονάρχη. Απόλυτη είναι η μοναρχία, όταν ο μονάρχης κατά την άσκηση της κρατικής εξουσίας είναι νομικά απεριόριστος. Στο εν λόγω πολίτευμα ο μονάρχης είναι το μόνο όργανο του κράτους και δεν υπάρχει τυπική διάκριση των λειτουργιών. Η απόλυτη μοναρχία άρχισε να εξαφανίζεται ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση (1789). Το πολίτευμα αυτό ίσχυσε στην Ελλάδα κατά την πρώτη περίοδο της βασιλείας του Όθωνα (1833-1843).

Περιορισμένη είναι η μοναρχία, όταν ο μονάρχης κατά την άσκηση της κρατικής εξουσίας υπόκειται σε νομικούς περιορισμούς, οι οποίοι καθιερώνονται ιδίως από το Σύνταγμα. Στο πολίτευμα αυτό είναι νομικά απαραίτητη η σύμπραξη και άλλων οργάνων για την άσκηση της κρατικής εξουσίας από το μονάρχη. Διακρίνονται κυρίως τρεις μορφές περιορισμένης μοναρχίας: η ταξική, η συνταγματική και η κοινοβουλευτική μοναρχία.

γ) Ταξική, συνταγματική και κοινοβουλευτική μοναρχία. Η ταξική μοναρχία αποτελεί την πρώτη μορφή περιορισμένης μοναρχίας, η οποία αναπτύχθηκε κατά το Μεσαίωνα. Στο πολίτευμα αυτό οι κρατικές λειτουργίες κατανέμονταν μεταξύ του μονάρχη

³ Αθανάσιος Γ. Ράϊκος, Γενική Πολιτειολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000 σελ. 196 – 201.

και των τάξεων. Τέτοιες τάξεις ήταν στη Γαλλία η τάξη των ευγενών, η τάξη των κληρικών και η τρίτη τάξη. Οι αντιπρόσωποι των τάξεων αποφάσιζαν ιδίως την επιβολή φόρων και την επιστράτευση. Οι σχέσεις μεταξύ του μονάρχη και των τάξεων ρυθμιζόνταν με συνθήκες. Για το λόγο αυτό η ταξική μοναρχία χαρακτηρίστηκε ως «δυναδικό πολίτευμα».

Η συνταγματική μοναρχία είναι η δεύτερη μορφή περιορισμένης μοναρχίας, η οποία βαθμιαία ιδίως μετά την Γαλλική Επανάσταση αντικατέστησε την ταξική μοναρχία. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της συνταγματικής μοναρχίας είναι η ύπαρξη Συντάγματος, το οποίο διέπει την άσκηση της κρατικής εξουσίας. Ο σπουδαιότερος περιορισμός του μονάρχη είναι αφενός η σύμπραξη του Κοινοβουλίου (αντιπροσώπων του λαού) για την ψήφιση των νόμων και αφετέρου η άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας με υπουργούς, οι οποίοι είναι ποινικά υπεύθυνοι ενώπιον του Κοινοβουλίου. Εξάλλου, η δικαστική λειτουργία ασκείται από δικαστές, που διορίζονται από το μονάρχη και οι οποίοι όμως είναι κατ' αρχήν ανεξάρτητοι υποκείμενοι μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους. Ο μονάρχης εξακολουθεί να είναι το ανώτατο όργανο του κράτους. Από την ιδιότητα αυτή του μονάρχη προκύπτει από τη μια μεριά ότι αυτός έχει το δικαίωμα αναθεώρησης του Συντάγματος και από την άλλη μεριά, ότι οι αρμοδιότητές του νομιμοποιούνται από το λεγόμενο «τεκμήριο αρμοδιότητας» υπέρ του ιδίου και κατά του λαού, ότι δηλαδή όχι μόνο έχει τις αρμοδιότητες, οι οποίες μεταβιβάζονται σ' αυτόν ρητά από το Σύνταγμα, αλλά και εκείνες που δε μεταβιβάζονται ρητά σε άλλα όργανα του κράτους. Το πολίτευμα είναι δημοκρατία, όταν ο μονάρχης δε μετέχει καθόλου στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Έτσι, το πολίτευμα της Γαλλίας κατά το Σύνταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1791 δεν ήταν πια μοναρχικό, γιατί οι αποφάσεις του Νομοθετικού Σώματος περί της αναθεώρησής του δεν κυρώνονταν από το Βασιλιά. Η συνταγματική μοναρχία καθιερώθηκε σε μας με τα Σύντάγματα του 1832 και του 1844 και καταργήθηκε από την Επανάσταση του 1862.

Το τρίτο και τελευταίο στάδιο εξέλιξης της περιορισμένης μοναρχίας είναι η κοινοβουλευτική μοναρχία, η οποία αναπτύχθηκε για πρώτη φορά στην Αγγλία. Αυτή διαφέρει κυρίως από τη συνταγματική μοναρχία κατά το ότι η Κυβέρνηση διορίζεται μεν από το Βασιλιά, αλλά οφείλει να έχει την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου. Με άλλα λόγια, χαρακτηριστικό γνώρισμα της κοινοβουλευτικής μοναρχίας είναι η κοινοβουλευτική ευθύνη των Υπουργών. Αυτοί οφείλουν να έχουν την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου και να παραιτούνται, όταν αυτό αίρει την εμπιστοσύνη του. Έτσι, η άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας μετατίθεται κατ' ουσία από το μονάρχη στη λαϊκή αντιπροσωπεία, δεδομένου ότι κάθε πράξη αυτού χρειάζεται την προσυπογραφή του αρμόδιου Υπουργού που πρέπει να έχει την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου. Για το λόγο αυτό το εν λόγω πολίτευμα ορθώς χαρακτηρίστηκε στη Γερμανία ως δημοκρατία με έναν μονάρχη ως Πρόεδρο («δημοκρατική μοναρχία»). Στη Γαλλία ο Thiers καθόρισε ως εξής τη θέση του Βασιλιά στην κοινοβουλευτική μοναρχία: «Ο Βασιλιάς βασιλεύει και δεν κυβερνά».

2) Η αριστοκρατία ή ολιγαρχία. Αριστοκρατία ή ολιγαρχία είναι το πολίτευμα, στο οποίο ανώτατο όργανο του κράτους είναι μια προνομιούχος μειοψηφία πολιτών, π.χ. οι πλούσιοι (πλουτοκρατία), οι κληρικοί (κληρικοκρατία). Η ολιγαρχία με την έννοια αυτή δεν ισχύει στα σύγχρονα κράτη.

3) Η δημοκρατία. Δημοκρατία είναι το πολίτευμα, στο οποίο ανώτατο όργανο του κράτους είναι ο λαός. Το πολίτευμα αυτό βασίζεται στη λεγόμενη «δημοκρατική αρχή» ή «αρχή της λαϊκής κυριαρχίας». Κατά την αρχή αυτή ο λαός έχει το αποκλειστικό δικαίωμα ψήφισης και αναθεώρησης του Συντάγματος. Το ισχύον Σύνταγμα του Βελγίου καθιερώνει

μεν ρητά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, απαιτεί όμως για την αναθεώρησή του και τη σύμπραξη του Βασιλιά. Συνεπώς, το πολίτευμα, που καθιερώνεται από το Σύνταγμα αυτό, αποτελεί μεικτό τύπο πολιτεύματος.

Η δημοκρατία διαφέρει από την αριστοκρατία κατά το ότι στην πρώτη ο κύκλος των προσώπων που αποτελούν το ανώτατο όργανο του κράτους είναι ευρύτετος και συγκεκριμένα περιλαμβάνει κατ' αρχήν το σύνολο των ενήλικων πολιτών, ενώ στη δεύτερη ο κύκλος των προσώπων αυτών είναι περιορισμένος, καθοριζόμενος με βάση ποιοτικά κριτήρια. Με άλλα λόγια, στη δημοκρατία ανώτατο όργανο είναι το σύνολο των ενήλικων πολιτών, ενώ στην ολιγαρχία ανώτατο όργανο είναι μια προνομιούχος μειοψηφία πολιτών.

Η δημοκρατία διακρίνεται σε: α) απόλυτη και περιορισμένη, β) άμεση, έμμεση ή αντιπροσωπευτική και μεικτή και γ) βασιλευόμενη και αβασίλευτη.

α) Απόλυτη και περιορισμένη δημοκρατία. Η διάκριση αυτή της δημοκρατίας βασίζεται στην έκταση της εξουσίας του λαού. Απόλυτη είναι η δημοκρατία, όταν ο λαός κατά την άσκηση της εξουσίας είναι νομικά απεριόριστος και μπορεί να καταργεί οποιαδήποτε διάταξη του Συντάγματος. Αντίθετα, περιορισμένη είναι η δημοκρατία, όταν ο λαός κατά την άσκηση της κρατικής εξουσίας αυτοπεριορίζεται με το Σύνταγμα, ορισμένες διατάξεις του οποίου δεν μπορεί να καταργεί. Τέτοιες διατάξεις του Συντάγματος είναι εκείνες οι θεμελιώδεις διατάξεις, οι οποίες αφορούν ιδίως τη μορφή του πολιτεύματος. Η περιορισμένη δημοκρατία είναι ο κρατών τύπος δημοκρατίας.

β1) Άμεση, έμμεση ή αντιπροσωπευτική και μεικτή δημοκρατία. Η διάκριση αυτή στηρίζεται στον τρόπο άσκησης της κρατικής εξουσίας από το λαό. Άμεση είναι η δημοκρατία, όταν ο λαός ασκεί απευθείας την κρατική εξουσία τουλάχιστον ως προς τις σπουδαιότερες εκδηλώσεις της. Έμμεση ή αντιπροσωπευτική είναι η δημοκρατία, όταν ο λαός ασκεί την κρατική εξουσία και ιδίως τη νομοθετική λειτουργία με όργανα που εκλέγονται από αυτόν. Τέλος, μεικτή είναι η δημοκρατία, όταν ο λαός ασκεί την κρατική εξουσία εν μέρει άμεσα και εν μέρει με αντιπροσώπους του. Η άμεση δημοκρατία είναι ο αρχαιότερος τύπος δημοκρατίας. Αυτός ίσχυσε στις αρχαίες ελληνικές πόλεις και ιδίως στην Αθήνα. Ο κρατών τύπος δημοκρατίας στα σύγχρονα κράτη είναι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Σε ορισμένα κράτη, όπως στην Ελβετία, επικρατεί ο τύπος της μεικτής δημοκρατίας. Στη μεικτή δημοκρατία προβλέπεται η άμεση επέμβαση του λαού για ορισμένες σπουδαιές κρατικές υποθέσεις, ενώ το Κοινοβούλιο διαχειρίζεται όλες τις λοιπές υποθέσεις.

β2) Στην αντιπροσωπευτική Δημοκρατία ο λαός δεν αυτοκυβερνάται αλλά οι αντιπρόσωποί του κυβερνούν γι' αυτόν με την έννοια ότι η θέλησή τους ταυτίζεται πλασματικά με τη θέληση του λαού⁴. Είναι αυτονόητο ότι η έμμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι μια περιορισμένης μορφής δημοκρατία.⁵

⁴ Ηλίας Νικολόπουλος, Ο θεσμός της λαϊκής συνταγματικής και νομοθετικής πρωτοβουλίας, Συμβολή στο συγκριτικό Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997, σ. 15 – 22.

⁵ Σύμφωνα με το Carre de Malberg: «...Φαίνεται ως βέβαιο ότι το σύστημα που λέγεται αντιπροσωπευτικό δεν είναι σύστημα αντιπροσώπευσης με την κυριολεκτική σημασία του όρου, γιατί το σώμα των βουλευτών δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αντιπρόσωπος ούτε των πολιτών ούτε του έθνους. Η αληθινή ιδιότητα με την οποία μπορεί να χαρακτηριστεί το σώμα των βουλευτών δεν είναι αυτή του αντιπρόσωπου του έθνους αλλά αυτή του οργάνου του έθνους. Χαρακτηριστικό του συστήματος που αποκαλείται αντιπροσωπευτικό είναι ότι πρόκειται για ένα σύστημα στο οποίο δεν

Όπως σωστά παρατηρήθηκε⁶ δεν υπάρχει δημοκρατία αντιπροσώπων, υπάρχει μόνο δημοκρατία λαού. Η αφαίρεση από το λαό του δικαιώματος άσκησης της εξουσίας που συντελείται με τη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος αφαιρεί ταυτόχρονα το δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία έχει κατά συνέπεια αντιδημοκρατικό χαρακτήρα και περιέχει λογική αντίφαση. Η κρατούσα άποψη ότι η δημοκρατική αρχή πραγματοποιείται μέσω του αντιπροσωπευτικού συστήματος άρχισε να υποχωρεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την αποδοχή μιας πιο ενεργούς συμμετοχής του λαού στην άσκηση της εξουσίας. Για να αποφευχθεί η αποξένωση (alienation) του πολίτη αφενός και η αποπολιτικοποίηση (depolitisation) του ίδιου αλλά και της πολιτικής αφετέρου, υποστηρίζεται με μεγαλύτερη ένταση από άλλοτε η επάνοδος στις μορφές της άμεσης ή της ημιαντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ο συνδυασμός του αντιπροσωπευτικού συστήματος με το σύστημα της άμεσης δημοκρατίας μέσω των θεσμών του αντιπροσωπευτικού συστήματος δίνει τη δυνατότητα στο λαό να αποφασίζει τελικά ο ίδιος για τα σπουδαία ζητήματα που έχουν νομοθετικό ή συντακτικό χαρακτήρα.

Ανάλογα με το ρόλο που επιφυλάσσεται στον πολίτη αναφορικά με τη λήψη αποφάσεων που τον αφορούν και ξεκινώντας από το κλασικό αντιπροσωπευτικό σύστημα που περιορίζει τον πολίτη σε παθητικό εκλογικό ρόλο, διακρίνουμε άλλες τρεις μορφές διακυβέρνησης. 1. Το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα στα πλαίσια του οποίου ο πολίτης μπορεί να επηρεάσει την κυβερνητική απόφαση χωρίς όμως να την λάβει ο ίδιος. 2. Το σύστημα της ημιάμεσης δημοκρατίας στα πλαίσια του οποίου ο πολίτης αποφασίζει ο ίδιος αντί των κυβερνώντων αλλά σε εξαιρετικές περιπτώσεις και 3. Το σύστημα της άμεσης δημοκρατίας στο οποίο ταυτίζονται οι κυβερνώντες και οι κυβερνώμενοι στο βαθμό που το σύνολο του εκλογικού σώματος αποφασίζει άμεσα για τις υποθέσεις που το αφορούν.

Η άμεση δημοκρατία είναι η πιο λογική και τελειοποιημένη μορφή δημοκρατίας στο βαθμό που ο ίδιος ο λαός (εκλογικό σώμα) είναι νομοθέτης. Στην πράξη όμως ο λαός δεν μπορεί να είναι ο αληθινός νομοθέτης. Ο όρος επομένως «άμεση δημοκρατία» υποδηλώνει ορισμένες διαδικασίες με τις οποίες ο λαός συμμετέχει στην προπαρασκευή και ψήφιση των νόμων.⁷

Λόγω του ότι και η άμεση και η έμμεση δημοκρατία είναι δύο διαλεκτικά αντίθετοι τύποι πολιτευμάτων, ο συνδυασμός τους δεν είναι δυνατός.⁸

Η ημιάμεση δημοκρατία περιλαμβάνει και χρησιμοποιεί τους θεσμούς του αντιπροσωπευτικού συστήματος (εκλογή αντιπροσώπων) και τους θεσμούς της άμεσης

υπάρχει καθόλου αντιπροσώπηση...» Βλ. Carre de Malberg, Contribution à la Théorie Générale de l'Etat, τόμος 2, σ. 227 και 231, Νο 350.

⁶ Βλ. Ανδρέα Γ. Δημητρόπουλου, Ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου, Ζ΄ έκδοση, 1996, σ. 173.

⁷ Ενδιαφέρουσα η διάκριση που κάνει ο Giuseppe Rensi μεταξύ «καθαρής δημοκρατίας» - *democratie pure* – που αφορά τα συστήματα εκείνα στα οποία ο λαός δεν έχει συνελεύσεις που τον αντιπροσωπεύουν αλλά αποφασίζει ο ίδιος για τις υποθέσεις του όπως στις *Landsgemeinden* των ελβετικών καντονιών και της «άμεσης δημοκρατίας» - *democratie directe* – βασικοί θεσμοί της οποίας είναι το δημοψήφισμα, η λαϊκή πρωτοβουλία και η λαϊκή αρνησικυρία. Βλ. Giovanni Santori, *Theorie de la democratie*, Librairie Armand Collin, 1973, σ. 203, σημ. 14.

⁸ Η διαλεκτική αντίθεση ταυτότητας – αντιπροσώπησης αποκλείει αυτό το συνδυασμό και οδήγησε σε ένα ποιοτικά νέο είδος δημοκρατίας στη μεταμόρφωση των αντιπροσώπων σε εκπροσώπους. Βλ. Ανδρέα Γ. Δημητρόπουλου, Ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου, Ζ΄ έκδοση, Μάρτιος 1996, σ. 170.

δημοκρατίας (λαϊκή πρωτοβουλία, νομοθετικό δημοψήφισμα, λαϊκή αρνησικυρία).⁹

Σε γενικές γραμμές η διαφορά του αντιπροσωπευτικού συστήματος στο οποίο ο λαός εκλέγει μόνον πρόσωπα και κρατικά όργανα (κοινοβούλιο, κυβέρνηση κ.λπ.) και του συστήματος της ημίμεσης δημοκρατίας στο οποίο ο λαός ψηφίζει ή απορρίπτει νόμους και λαμβάνει αποφάσεις προσδιορίζεται με τον κλασικό παραλληλισμό των λόγων του Montesquieu με αυτούς του Rousseau. Σύμφωνα με τον πρώτο: «Ο λαός είναι αρμόδιος να επιλέξει αυτούς στους οποίους οφείλει να εμπιστευθεί τμήμα της εξουσίας του... δεν είναι αρμόδιος να συζητεί τις υποθέσεις ...». Σύμφωνα με το δεύτερο: «Η λαϊκή κυριαρχία δεν μπορεί να αντιπροσωπεύεται για τον ίδιο λόγο για τον οποίο δεν μπορεί να απαλλοτριωθεί. Οι αντιπρόσωποι του λαού δεν μπορούν να αποφασίσουν τίποτα οριστικά».¹⁰

Το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα δεν πρέπει να συγχέεται με την ημίμεση (democratie semi – directe)¹¹ ή μικτή¹² δημοκρατία παρόλο που έχουν αρκετά κοινά σημεία στο βαθμό που περιλαμβάνουν αφενός αντιπροσωπευτικά σώματα και αφετέρου θεσμούς άμεσης δημοκρατίας. Το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα παραμένει θεμελιωμένο στη θεωρία της αντιπροσώπευσης με την έννοια ότι ο λαός δεν μπορεί να αποφασίζει μόνος του αλλά μέσω των αντιπροσώπων του, ενώ στην ημίμεση δημοκρατία ο λαός έχει μια πραγματική εξουσία απόφασης.

Το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα¹³ τοποθετείται μεταξύ του κλασικού αντιπροσωπευτικού συστήματος και της ημίμεσης δημοκρατίας. Στο ημιαντιπροσωπευτικό

⁹ Σύμφωνα με τον Kautsky: «Σε ομοσπονδιακό επίπεδο το δημοψήφισμα και η λαϊκή πρωτοβουλία δεν έχουν στόχο την ακύρωση της κεντρικής νομοθετικής λειτουργίας που ασκείται από το Κοινοβούλιο, αλλά την ισχυροποίηση της επιρροής του λαού στο Κοινοβούλιο ώστε να το καταστήσουν πιο εξαρτημένο από τους εκλογείς. Αυτοί οι δύο θεσμοί είναι οι ακραίες συνέπειες της «σύγχρονης δημοκρατίας...» Βλ. Kautsky, *Der Parlamentarismus*, σ. 73, όπως μνημονεύεται σε Andreas Auer, *Les origines de la démocratie directe en Suisse*. Helbing et Lichtenhahn, *Faculté de droit de Genève*, 1996, σ. 186.

¹⁰ Βλ. *Esprit des lois*, livre II, chapitre II και Livre XI, chapitre VI και *Contrat Social*, livre III, chapitre XV, επίσης Aubert J.F. *Traité de droit constitutionnel Suisse*; Editions Ides et Calendes; Neuchâtel, Suisse, 1967, τόμος 2^{ος}, σσ. 395 επ., παρ. 1050 – 1052.

¹¹ Βλ. Jacques Bourdon, Jean Marie Pontier, Jean Claude Ricci, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, tome I, Editions scientifiques et juridiques, 1980, σ. 51.

¹² Μικτή είναι η δημοκρατία όταν ο λαός ασκεί την κρατική εξουσία εν μέρει άμεσα και εν μέρει με αντιπροσώπους του. Στη μικτή δημοκρατία προβλέπεται η άμεση επέμβαση του λαού για ορισμένες σπουδαιές κρατικές υποθέσεις, ενώ το Κοινοβούλιο διαχειρίζεται όλες τις άλλες υποθέσεις. Βλ. Αθανασίου Γ. Ράϊκου, *Παραδόσεις Γενικής Πολιτειολογίας*, έκδοση 14^η, 1987, σ. 64.

Σύμφωνα με τον Χρ. Σγουρίτσα Μικτή Δημοκρατία (*Gouvernement Mixte – Government Mixte*) είναι ο τύπος εκείνος του δημοκρατικού πολιτεύματος: «...ο οποίος συνδυάζει το αντιπροσωπευτικό σύστημα μετά θεσμών της άμεσου δημοκρατίας. Και εδώ η πολιτική εξουσία ασκείται κατά κανόνα, όπως και εν τη αντιπροσωπευτική δημοκρατία, υπό της λαϊκής αντιπροσωπείας, υπάρχουν όμως και ωρισμένα περιπτώσεις, καθ' ας αυτή ασκείται άμεσα υπό του λαού. Προκειμένης λύσεως ίδια συνταγματικών ζητημάτων, ενίοτε δε νομοθετικών και διοικητικών, λαμβάνει χώραν άμεσος λαϊκή παρέμβασις η οποία είναι ότε μεν υποχρεωτική, ότε δε προαιρετική, ότε δε συμβουλευτική...». Βλ. Χρ. Σγουρίτσα, *Το δημοψήφισμα εν τη Δημοκρατία*, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήναι – 1929, σ.24 – 25.

¹³ Για την έννοια του ημιαντιπροσωπευτικού συστήματος βλ. Α. Σβώλου, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, σ. 275 επ. και του ίδιου, *Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος*, σ. 143 επ.

σύστημα αντίθετα με ότι συμβαίνει στο σύστημα της ημιάμεσης δημοκρατίας, ο λαός δεν λαμβάνει μόνος του καμιά απόφαση ούτε δημιουργεί άμεσα το νόμο που εξακολουθεί να προτείνεται, συζητείται και ψηφίζεται από τους εκλεγμένους από αυτόν αντιπροσώπους του. Με αυτή την έννοια το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα είναι ένα διαφοροποιημένο αντιπροσωπευτικό σύστημα. Από την άλλη πλευρά, το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα αποτελεί ένα πιο δημοκρατικό σύστημα διακυβέρνησης από το κλασικό αντιπροσωπευτικό σύστημα στο βαθμό που ο λαός παρεμβαίνει στις αποφάσεις που λαμβάνουν οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποί του. Η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και της υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε συνδυασμό με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας αποτέλεσαν τη δικαιολογητική βάση του ημιαντιπροσωπευτικού συστήματος.

Το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα δημιουργήθηκε από την πολιτική πρακτική ως μια παρέκβαση του αντιπροσωπευτικού συστήματος στο θέμα της εξάρτησης του εκλεγμένου αντιπροσώπου από αυτούς που τον εξέλεξαν. Ο αντιπρόσωπος είναι εν μέρει υποταγμένος και εξαρτημένος από αυτούς που τον εξέλεξαν και όχι «αντιπρόσωπος» με την έννοια της αντιπροσωπείας του Συνταγματικού Δικαίου.

Παρά τη διατήρηση από το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα των ουσιωδών νομικών χαρακτηριστικών του αντιπροσωπευτικού συστήματος η εξάρτηση του εκλεγμένου αντιπροσώπου από αυτούς που τον εξέλεξαν, πραγματοποιείται με διάφορες πρακτικές και κυρίως με τη μη εκλογή του ή ακόμα και την ανάκλησή του ως κύρωση για τη συμπεριφορά του. Στόχος της εκλογής του νομοθετικού οργάνου στα πλαίσια του ημιαντιπροσωπευτικού συστήματος δεν είναι απλά και μόνον η σύνθεση και γενικότερα ο σχηματισμός του αλλά η συμφωνία της σύνθεσης του νομοθετικού οργάνου με τις δοξασίες και τις απόψεις της κοινής γνώμης.

Το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα στη σύγχρονη εποχή εμφανίζεται να υπερέχει τόσο της άμεσης δημοκρατίας όσο και του αντιπροσωπευτικού συστήματος. Πράγματι το μειονέκτημα και ο κύριος κίνδυνος της νομοθετικής και κυβερνητικής αδυναμίας λόγω της αναρμοδιότητας των μελών της λαϊκής συνέλευσης στην άμεση δημοκρατία δεν υφίσταται στο ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα στο βαθμό που με τους νόμους ασχολούνται κυρίως οι εκλεγμένοι από το λαό αντιπρόσωποί του. Ο λαός όμως μπορεί να παρεμβαίνει διορθωτικά μέσω των θεσμών του ημιαντιπροσωπευτικού συστήματος. Αντίστοιχα τα δύο κύρια μειονεκτήματα του αντιπροσωπευτικού συστήματος διορθώνονται και απαλούνται σε μεγάλο βαθμό από το ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα. Η τάση του κοινοβουλίου στο κοινοβουλευτικό σύστημα ή του Προέδρου της Δημοκρατίας στο προεδρικό σύστημα για απολυταρχική άσκηση των αρμοδιοτήτων τους υπό το πρόσχημα ότι έχουν εκλεγεί από το λαό δεν υπάρχει στο ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα στο οποίο ο λαός συμμετέχει και έχει τον καθοριστικό ρόλο ο ίδιος για τις σημαντικότερες υποθέσεις που τον αφορούν. Το δεύτερο μειονέκτημα του αντιπροσωπευτικού συστήματος που συνίσταται στην αρκετές φορές εμφανιζόμενη ασυμφωνία και διαφοροποίηση της ακολουθούμενης πολιτικής από τους κυβερνώντες σε σχέση με τη βούληση του λαού με τη στενή του έννοια (εκλογικού σώματος) και γενικότερα με την κοινή γνώμη, είναι ασυμβίβαστο με τη στενή του έννοια αποφασίζει μέσω της λειτουργίας των θεσμών του ημιαντιπροσωπευτικού συστήματος.

Η διαπίστωση ότι με τη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος δεν πραγματώνεται πλήρως η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δεδομένου ότι το κοινοβούλιο εκπροσωπεί τον απόντα λαό μέχρι τις επόμενες βουλευτικές εκλογές και ότι το πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας είναι σχεδόν ανέφικτο να εφαρμοστεί στα σύγχρονα

κράτη¹⁴οδήγησε στη δημιουργία και εφαρμογή θεσμών άμεσης δημοκρατίας στο αντιπροσωπευτικό σύστημα που έπαψε να είναι αμιγές σε ορισμένα κράτη χωρίς όμως να μετατραπεί σε ημιαντιπροσωπευτικό.

Στο ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα η νομοθετική λειτουργία με την ευρεία της έννοια που περιλαμβάνει και την αναθεωρητική λειτουργία δεν ασκείται μόνον από το Κοινοβούλιο αλλά και άμεσα από το λαό με τη μορφή της σύμπραξης του με αυτό. Πρόκειται για ένα σύστημα στο οποίο αν και οι νόμοι ψηφίζονται από το νομοθετικό σώμα (ή ενδεχομένως από τα νομοθετικά σώματα) ο λαός μπορεί να συμμετάσχει στη διαδικασία ψήφισής τους είτε παίρνοντας την πρωτοβουλία (θεσμός της λαϊκής νομοθετικής πρωτοβουλίας) είτε αντιτιθέμενος – εναντιούμενος στη δημοσίευσή τους ή ακόμα και στη διατήρησή τους σε ισχύ (θεσμός της λαϊκής αρνησικυρίας, ακυρωτικό δημοψήφισμα). Οι θεσμοί αυτοί της άμεσης λαϊκής σύμπραξης στη νομοθεσία, δηλαδή η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία και η λαϊκή αρνησικυρία μαζί με το θεσμό του δημοψηφίσματος αποτελούν τα κύρια μέσα με τα οποία ο υπό στενή έννοια λαός (εκλογικό σώμα) μετέχει στην άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας με την ευρεία της έννοια που περιλαμβάνει και την αναθεωρητική λειτουργία¹⁵.

¹⁴ Το σύστημα της άμεσης δημοκρατίας μπορεί να υποστηριχθεί ότι ισχύει ακόμα και σήμερα σε τρία ελβετικά καντόνια: Glaris, Unterwald και Appenzel. Στα καντόνια αυτά που αριθμούν μερικές δεκάδες χιλιάδες κατοίκους (70.000 κατοίκους περιλαμβάνουν τα δύο ημι-καντόνια του Appenzel) η Βουλή των πολιτών (Landsgemeinde) συνέρχεται μια φορά το χρόνο, την άνοιξη. Ψηφίζει τον προϋπολογισμό, διορίζει τους ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους και επικυρώνει τους νόμους που έχουν ήδη προετοιμασθεί από τους δημοσίους λειτουργούς. Στην πράξη η αποχή είναι μεγάλη, οι σημαντικές αποφάσεις λαμβάνονται πολλές φορές αστραπιαία ενώ διεξάγονται ατέρμονες συζητήσεις για δευτερεύοντα θέματα. Οι ψηφοφορίες είναι φανερές και στην πράξη επικυρώνονται τα νομοσχέδια που έχουν ετοιμάσει οι προς τούτο εκλεγμένοι δημόσιοι λειτουργοί οι οποίοι επανεκλέγονται συνεχώς από τη Βουλή των πολιτών και θεωρούνται οι αρμοδιότεροι για την προετοιμασία των νομοσχεδίων.

Βλ. Philippe Ardant, *Droit constitutionnel et institutions politiques, fascicule I, Les cours de droit*, 1984, σ. 189.

Η άμεση δημοκρατία δεν εξαντλείται με την καθιέρωση των θεσμών της λαϊκής πρωτοβουλίας και του δημοψηφίσματος αλλά επιβάλλει την εκλογή των διοικητικών και δικαστικών αρχών με άμεση ψηφοφορία. Βλ. Charles Burkli, *La législation directe par le peuple: Exposé des motifs de la proposition des organisations suisses au congrès international ouvrier socialiste de 1893 à Zurich*, Zurich, 1893, σ. 4 επ.

¹⁵ Σύμφωνα με τον Michel Henry Fabre υπάρχουν με την ευρεία πέντε μέσα – τεχνικές στο ημιαντιπροσωπευτικό σύστημα με τα οποία δίνεται η δυνατότητα στους εκλογείς να επηρεάσουν και να υποτάξουν τη δράση των κυβερνώντων στις θελήσεις τους: 1. Η εξελικτική πορεία της εκλογής των βουλευτών βάσει των αρχών που υποστηρίζουν οι εκλογείς τους ακολουθούμενη από την κυβερνητική διάλυση της Βουλής αντί της κλασικής διάλυσης του νομοθετικού σώματος από τον αρχηγό του κράτους. 2. Η επιτακτική εντολή (mandate impératif) με τη δυνατότητα ανάκλησης του αντιπροσώπου από τους εκλογείς. 3. Το δικαίωμα αναφοράς με την έννοια μιας αίτησης που απευθύνεται στο κοινοβούλιο και υπογράφεται από έναν ή περισσότερους πολίτες με σκοπό μια συγκεκριμένη νομοθετική μεταρρύθμιση ή και την εισαγωγή μιας νέας νομοθετικής ρύθμισης. 4. Το συμβουλευτικό δημοψήφισμα (referendum de consultation) και 5. Η πολιτική απεργία που συνιστά προσπάθεια των κυβερνωμένων για μετατροπή της πολιτικής των κυβερνώντων. Αντίστοιχα τα μέσα τεχνικές της ημιάμεσης δημοκρατίας είναι: 1. Το δημοψήφισμα, 2. Η λαϊκή νομοθετική πρωτοβουλία

γ) Βασιλευόμενη και αβασίλευτη δημοκρατία. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία από την άποψη του ανώτατου άρχοντα (αρχηγού της εκτελεστικής λειτουργίας) διακρίνεται σε βασιλευόμενη και αβασίλευτη. Βασιλευόμενη είναι η δημοκρατία, όταν ανώτατος άρχοντας είναι Βασιλιάς, ενώ αβασίλευτη είναι η δημοκρατία, όταν ανώτατος άρχοντας είναι οποιοδήποτε άλλο αιρετό όργανο και ιδίως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Η βασιλευόμενη δημοκρατία καθιερώθηκε στην Ελλάδα για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του 1864 και ίσχυσε μέχρι το 1974, με την εξαίρεση την περίοδο του 1924-1935, κατά την οποία ίσχυσε η αβασίλευτη δημοκρατία με τα Συντάγματα του 1925 και του 1927.

Η αβασίλευτη δημοκρατία, στην οποία ανώτατος άρχοντας είναι ένα φυσικό πρόσωπο (Πρόεδρος), διακρίνεται περαιτέρω σε προεδρική και κοινοβουλευτική. Προεδρική είναι η δημοκρατία, όταν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ασκεί την εκτελεστική λειτουργία με Υπουργούς, οι οποίοι διορίζονται ελεύθερα από αυτόν και δεν υπέχουν κοινοβουλευτική ευθύνη. Αντίθετα, κοινοβουλευτική είναι η δημοκρατία, όταν ο Πρόεδρος ασκεί την εκτελεστική λειτουργία με Υπουργούς, οι οποίοι διορίζονται από αυτόν και υπέχουν κοινοβουλευτική ευθύνη. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία αποτελεί τον κρατούντα τύπο δημοκρατικού πολιτεύματος των ευρωπαϊκών κρατών, ενώ το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα προεδρικής δημοκρατίας είναι το πολίτευμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Η κοινοβουλευτική δημοκρατία καθιερώθηκε σε μας από τα Συντάγματα του 1925, του 1927 και του 1975.

Εκτός από τις προεκτιθέμενες δύο μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, στις οποίες ανώτατος άρχοντας είναι ένα φυσικό πρόσωπο, ισχύει σε ορισμένα κράτη και μια άλλη μορφή της δημοκρατίας αυτής, στην οποία ανώτατος άρχοντας είναι ένας σύλλογος φυσικών προσώπων (Διευθυντήριο). Η μορφή αυτή δημοκρατίας καθιερώθηκε στη Γαλλία περί το τέλος του 18ου αιώνα (1795 - 1799) και ισχύει σήμερα τόσο στην Ελβετία (Ομοσπονδιακό Κράτος και Καντόνια) όσο και στις γερμανικές και στις αυστριακές ομόσπονδες Χώρες. Κατά τα Συντάγματα των κρατών αυτών ανώτατος άρχοντας είναι η Κυβέρνηση. Το εν λόγω πολίτευμα καθιέρωσαν στην Ελλάδα τα δύο πρώτα επαναστατικά Συντάγματα της Επιδάουρου (1822) και του Άστρους (1823), τα οποία ανέθεταν, κατά το γαλλικό πρότυπο, τα καθήκοντα του Ανώτατου Άρχοντα σε πενταμελές εκτελεστικό σώμα.

και 3. Η λαϊκή αρνησικυρία.

Βλ. Michel Henry Fabre, *Principes républicains de droit constitutionnel*, L.G.D.J., 1977, 3^η έκδοση, σσ. 219 – 230.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ¹⁶

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΟΜΗΡΙΚΗ ΠΟΛΗ¹⁷

Στα ομηρικά χρόνια, οι μικρές χώρες που αποτελούσαν την Ελλάδα, σχημάτιζαν καθεμιά μία πόλη. Η λέξη δήμος δήλωνε είτε τη χώρα, είτε τους κατοίκους και μόνο σπάνια χρησιμοποιείτο για να διακρίνει το πλήθος από την άρχουσα τάξη. Αυτό που είχε βαρύτητα στην πόλη - κράτος ήταν το διοικητικό κέντρο, δηλαδή η πόλις ή το άστυ. Οι πολίτες ονομάζονταν άλλοτε αστοί και άλλοτε πολίται. Η ομηρική πόλη είχε για κέντρο μία οχυρωμένη θέση, τόπο διαμονής των αρχηγών και καταφύγιο για το πλήθος των κατοίκων σε περίπτωση κινδύνου. Η υπόλοιπη χώρα περιελάμβανε κώμες λιγότερο ή περισσότερο σημαντικές, οι οποίες χαρακτηρίζονταν και αυτές με τους όρους άστυ ή πόλις.

Ειδικότερα, η ομηρική πόλη περιελάμβανε τρεις τάξεις: τους ευγενείς, τους «δημιουργούς» και τους θήτες. Οι ευγενείς ανήκαν στις οικογένειες που κατάγονταν από τους θεούς: ήταν οι γιοι ή οι αναθρεφτοί του Δία. Διατηρούσαν τη γενεαλογία τους, για την οποία καμάρωναν. Εκμεταλλεύονταν κάθε ευκαιρία, για να κάνουν επίδειξη των προγόνων τους, που ανήγαν την καταγωγή τους σε έναν θεϊκό γενάρχη. Είχαν στην κατοχή τους σιτοβολώνες, αμπελώνες, βοσκές με χιλιάδες βόδια και άλογα, πλατιά λιβάδια γεμάτα κοπάδια, πιθάρια με εκλεκτό κρασί και λάδι, τάλαντα χαλκού και σίδηρου, κασέλες γεμάτες κεντητά ενδύματα, πολύτιμα αγγεία και όπλα. Επεδείκνυαν τη δύναμή τους, κάνοντας επιδρομές στη στεριά ή στη θάλασσα, σκοτώνοντας ανθρώπους και απάγοντας γυναίκες και ζώα. Άλλοτε επεδείκνυαν τον πλούτο τους και απολάμβαναν το γόητρό τους, με το να πηγαίνουν στο παλάτι του βασιλέα για να λάβουν μέρος σε συμβούλια και συμπόσια και με το να παρίστανται στην αγορά, για να πουν τη γνώμη τους για διαφορές που δημιουργούνταν μεταξύ πολιτών. Τέλος, είχαν τιμητική θέση στις γιορτές, στις θυσίες, στις σπονδές και στα συμπόσια.

Αντίθετα, η ζωή για αυτούς που δεν ανήκαν στα γένη των προνομιούχων ήταν σκληρή. Μερικοί απ' αυτούς κατάφερναν να εκχερσώσουν ένα κομμάτι γης με τον ιδρώτα τους. Οι πιο ευτυχείς ήταν αυτοί που, σκάβοντας, λιπαίνοντας και ποτίζοντας τη γη, κατάφερναν να καρποφορήσει ένας κήπος με οπωροφόρα. Άλλοι, ζώντας στο βουνό, κατάφερναν να στήσουν μία οικογένεια, αλλά επειδή έτρωγαν συχνότερα χόρτα παρά άσπρο ψωμί απέφευγαν να φέρουν στον κόσμο πάνω από ένα γιό. Υπήρχαν οικογένειες που μόλις επαρκούσαν να θρέψουν τον μοναδικό υπηρέτη τους και αυτές που δεν είχαν καθόλου γη. Μερικοί κατόρθωναν να δημιουργήσουν μία υποφερτή κατάσταση. Το γένος δεν ήταν σε θέση να επαρκέσει σε όλα. Στα μεγάλα κέντρα κυρίως υπήρχαν επαγγελματίες που εργαζόνταν για το κοινό. Αυτοί ήταν οι δημιουργοί. Το επάγγελμα που ασκούσαν ήταν

¹⁶ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 45 – 239.

¹⁷ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 45 – 70.

σχεδόν πάντα κληρονομικό από πατέρα σε γιό. Κάποιοι ήταν μάντεις, κήρυκες, γιατροί και αοιδοί. Άλλοι εργάζονταν ως βιοτέχνες ως τέκτονες, ως βυρσοδέφες, ως σιδηρουργοί και ως αγγειοπλάστες. Οι περισσότεροι ήταν εγκαταστημένοι στις πόλεις, όπου τα χειρωνακτικά επαγγέλματα συγκεντρώνονταν γύρω από την αγορά. Πολλοί δημιουργοί αποκτούσαν μεγάλη φήμη. Οι πιο ικανοί θεωρούνταν εμπνευσμένοι από τους θεούς. Μερικές φορές έλκονταν από πλούσιες παραγγελίες σε ξένες χώρες και κατάφερναν να αποκτήσουν κάποια περιουσία. Αισθάνονταν όμως πάντα μειονεκτικά απέναντι στους γαιοκτήμονες: ακόμη και ο Κάλχας ο μάντης, που συναναστρεφόταν με τους βασιλείς, αναγνώριζε ότι υστερούσε.

Υπήρχαν ωστόσο και εκείνοι δεν είχαν γη, ούτε επαγγελματική ειδικευση. Αυτοί ζούσαν όπως μπορούσαν. Οι τεμπέληδες ζητιάνευαν από πόρτα σε πόρτα ή στέκονταν στην είσοδο ενός καλού σπιτιού όπου γίνονταν συχνά συμπόσια. Οι εργατικοί αποδέχονταν την κατάσταση του θητός, του μισθωτού. Εργάζονταν με αμοιβή. Όταν επρόκειτο για μακροχρόνια υπηρεσία, είχαν κατοικία, τροφή και ενδυμασία. Όταν επρόκειτο για ένα ορισμένο έργο αμείβονταν σε είδος, που συχνά προερχόταν από το προϊόν της εργασίας τους. Αν και ελεύθεροι και όχι δούλοι, δεν είχαν κανένα είδος ασφάλειας. Με το να μην ανήκουν σε ένα γένος, δεν είχαν θέση στους κόλπους της πολιτείας: όταν κανείς δεν είχε εστία (ανέστιος), ούτε φρατρία (αφρήτωρ), ήταν στερημένος από την προστασία που παρείχε σε έναν άνθρωπο η θέμις (αθέμιστος), δεν είχε καμία κοινωνική αξία και επομένως κανένα δικαίωμα (ατίμητος). Ο θης ήταν δεσμευμένος με ένα συμβόλαιο που δεν δέσμευε τον εργοδότη: όταν τελείωνε η εργασία του, δεν αποκλείεται ο εργοδότης να του αρνιόταν την αμοιβή που του είχε υποσχεθεί. Μπορούσε να τον πετάξει έξω, να τον ξυλοκοπήσει, να τον πουλήσει ως δούλο. Όποιος δεν υποστηριζόταν από ένα γένος, δεν είχε καμία προστασία έναντι της αδικίας.

Στην πραγματικότητα, η ομηρική πόλη ήταν ένα σύνολο γενών, φρατριών που σχηματίζονταν από γένη και φυλών που αποτελούνταν από φρατρίες. Δεν περιελάμβανε αδιακρίτως όλους εκείνους που είχαν ένα σπίτι στην περιοχή της πόλης, αλλά μόνο αυτούς που αποτελούσαν μέρος των κλειστών ομάδων που τη συνέθεταν. Δεν είχε καμία σχέση με τους μεμονωμένους ανθρώπους. Είχε ως πλαίσιο κοινωνίες που υπεισέρχονταν η μία στην άλλη και που υπήρχαν πριν απ' αυτήν. Για να θεωρείτο κάποιος πολίτης, έπρεπε να ανήκε πρώτα σε μία ομάδα κασιγνητών, δηλαδή συγγενών, που υποστηριζόταν μεταξύ τους σε όλες τις περιστάσεις. Έπειτα έπρεπε να βασιζέται σε μία ομάδα «συντρόφων» (έται) ενωμένων, χάρη σε μία πλασματική συγγένεια, με αμοιβαίες υποχρεώσεις για ευρεία αλληλεγγύη. Η μεγάλη κοινότητα δεν υπήρχε παρά διαμέσου των μικρών συγγενικών κοινοτήτων που τη δημιούργησαν.

Σε μία τέτοια πόλη δεν ήταν δυνατή η διοίκηση παρά με τη μεσολάβηση των φυλών, των φρατριών και των γενών. Κατά την επιστράτευση, κάθε οικογενειάρχης ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει πολεμιστή που θα διάλεγε ο ίδιος ή να καταβάλει ένα ποσό και σε περίπτωση άρνησης, του επιβαλλόταν πρόστιμο: ένας Μυρμιδόνας τραβούσε κλήρο, για να δει ποιος από τους επτά γιούς του θα έφευγε. Για να σχηματίσουν τις μονάδες αυτού του στρατού, συγκέντρωναν τους έτας (συντρόφους) κατά τάξεις και μέσα σε αυτές οι έται ονομάζονταν εταίροι. Για να βάλουν τις ομάδες σε τάξη μάχης, τους συγκέντρωναν κατά φρατρίες και κατά φυλές, έτσι ώστε κάθε φρατρία να βοηθάει μία άλλη φρατρία και κάθε φυλή μία άλλη φυλή. Το ίδιο σύστημα υπήρχε και στην οργάνωση του ναυτικού.

Ακολουθώντας, όλοι οι αρχηγοί του γένους, των φρατριών, των φυλών, όπως και της πόλης, έφεραν τον κληρονομικό τίτλο βασιλεύς. Βασιλέας ήταν επίσης ο ιδιοκτήτης που

παρακολουθούσε τη συγκομιδή όρθιος με το σκήπτρο στο χέρι και διέτασσε τους κήρυκες να ετοιμάσουν το γεύμα των θεριστών. Από τον πιο μεγάλο ως τον πιο μικρό, αυτοί οι βασιλείς ήταν γιοι και αναθρεφτοί του Δία (διογενέες, διοτρεφές): μία θεϊκή καταγωγή τους παρείχε το δικαίωμα να κρατούν σκήπτρο, ιερό σύμβολο των ιερέων, των κηρύκων και των μάντεων. Ήταν οι άνακτες, οι γέροντες, οι ηγήτορες (οδηγοί και σύμβουλοι). Καθώς αντιπροσώπευαν ομάδες υποτελείς οι μεν στους δε, σχημάτιζαν μία ιεραρχία κυρίαρχων και υποτελών, ένα είδος φεουδαρχίας. Η βασιλεία λοιπόν υπέκειτο σε διαβαθμίσεις: ήταν όλοι βασιλείς, αλλά κάποιος περισσότερο από έναν άλλο (βασιλεύτερος) και ένας μόνος πάνω από όλους (βασιλεύτατος). Ο βασιλέας Αλκίνοος περιβαλλόταν από τους δώδεκα ομοτίμους του. Στην ουσία ήταν ο πρώτος, ο μόνος που έδινε διαταγές, γιατί ήταν αυτός που είχε τον τίτλο της «ιερής δύναμης» και στον οποίο υπάκουαν όπως σε ένα θεό. Αλλά, εάν μοιραζόταν την εξουσία με τους πιο ισχυρούς αρχηγούς, τους βασιλείς των φυλών, είχε ακόμη ανάγκη, για να εξασφαλίσει την εκτέλεση των μέτρων που είχε λάβει σε συνεννόηση με αυτούς, να συγκαλέσει τους λοιπούς απλούς αρχηγούς των γενών, τους γέροντες.

Βασιλέας της πόλης, βασιλέας των βασιλέων, ήταν αυτός με την καλά θεμελιωμένη θεϊκή καταγωγή. Όλος ο κόσμος γνώριζε τη γενεαλογία του. Ο Αγαμέμνωνας και ο Μενέλαος κατάγονταν από τον Δία, διαμέσου του Ταντάλου, του Πέλοπα, του Ατρέα. Ο Αχιλλέας διαμέσου του Αιακού και του Πηλέα. Ο Οδυσσεύς διαμέσου του Αρκείσιου και του Λαέρτη. Ο Ιδομενέας διαμέσου του Μίνωα. Άλλοι είχαν πρόγονο τον Απόλλωνα, όπως ο Αιακός, ή τον Ποσειδώνα, όπως ο Νέστορας και ο Αλκίνοος. Ένας βασιλέας ενσάρκωνε όλη τη δύναμη ενός θεού. Σε μερικές πόλεις πίστευαν ότι αυτή η υπερφυσική δύναμη εξαντλείτο με τον καιρό και χρειαζόταν να ανανεωθεί: στην Κρήτη κάθε εννέα χρόνια ο Μίνως έπρεπε να πάει στο σπήλαιο του Δία, για να κάνει τον απολογισμό της διακυβέρνησής του και να περιβληθεί με εξουσία για μία νέα περίοδο. Κάθε εννέα χρόνια στη Σπάρτη οι έφοροι πήγαιναν μία νύχτα με καθαρό ουρανό χωρίς φεγγάρι και κάθονταν σιωπηλοί κοιτάζοντας τον ουρανό. Αν έβλεπαν κάποιον διάττοντα, αυτό σήμαινε ότι οι βασιλείς έσφαλαν απέναντι στους θεούς και έπρεπε να καθαιρεθούν. Αλλά συνήθως ο βασιλέας ασκούσε την εξουσία ισόβια και την κληροδοτούσε στον πρωτότοκο γιό του. Ακόμη και σε εποχή που η βασιλεία παρήκμαζε, οι μνηστήρες της Ιθάκης δεν αμφισβητούσαν το κληρονομικό δικαίωμα του Τηλέμαχου. Επεδίωκαν μόνο να απαλλαγούν απ' αυτόν και δεν έβλεπαν παρά έναν τρόπο για να του πάρουν τη θέση: να συνδεθούν με τη δυναστεία που έσβηνε, παίρνοντας σε γάμο τη γυναίκα του τελευταίου βασιλέα. Αν δεν υπήρχε γιός, η κόρη του βασιλέα έπρεπε να διαιωνίσει τη δυναστεία. Ήταν η επίκληρος, η οποία δεν κληρονομούσε, αλλά γεννούσε τον κληρονόμο. Για να μείνει το αίμα καθαρό, παντρευόταν τον πιο στενό συγγενή του πατέρα της. Ο Αλκίνοος, παραδείγματος χάρη, έγινε βασιλέας της Σχερίας, αφού παντρεύτηκε την ανιψιά του Αρήτη, κόρη του αδερφού του και προκατόχου του Ρηξήνορα. Μόνο στις ασιατικές χώρες ένας βασιλέας μπορούσε να διαλέξει για γαμπρό και διάδοχό του έναν ξένο πρίγκιπα. Αυτός όμως έπρεπε να είχε διακριθεί με εξαιρετες πράξεις ως απόγονος ενός θεού.

Εάν όλοι οι βασιλείς ήταν σκηπτούχοι, ο βασιλέας της πόλης ήταν με το παραπάνω. Γιατί το σκήπτρο του το κρατούσε ο θεός, ο πρόγονος της δυναστείας. Το σκήπτρο με τα χρυσά καρφιά που έλαμπε στα χέρια του Αγαμέμνονα ήταν κατασκευασμένο από τον Ήφαιστο, δόθηκε από τον Δία στον Ερμή και από τον Ερμή στους Πελοπίδες. Ήταν η ορατή θέληση ενός θεού, αυτό το ραβδί που υπέτασσε το λαό στο βασιλέα: έδειχνε στα μάτια όλων τον άνθρωπο στον οποίο ο Δίας με τη σοφία του έδωσε μία τιμή, ένα αξίωμα υπεράνθρωπο, μαζί με τη μεγαλοσύνη της ψυχής που προϋπέθετε.

Ο βασιλέας των βασιλέων πήρε από τον Δία το δικαίωμα να αντιπροσωπεύει την πόλη σε κάθε περίπτωση. Στην πραγματικότητα η πόλη ήταν αυτός. Είχε «την κυριαρχία και τη δύναμη», «το δικαίωμα να ενεργεί και να εκφράζει γνώμες». Ήταν πριν απ' όλα ο θρησκευτικός αρχηγός, ο μεγάλος ιερέας. Ποιος μπορούσε, καλύτερα απ' αυτόν, να επικοινωνεί ως αντιπρόσωπος όλων με τους θεούς, να εξασφαλίζει την εύνοιά τους, να αποτρέπει την οργή τους; Με τα ίδια του τα χέρια έκανε τις θυσίες, έκοβε τις τρίχες από τα κεφάλια των θυμάτων, για να τις μοιράσει στους παρισταμένους ή να τις πετάξει στη φωτιά, περιέλουζε το θύμα με νερό καθαρού και αγιασμένο κριθάρι, απήγγελλε την προσευχή και προήδρευε στην προπαρασκευή των τελετουργικών γευμάτων. Το παλάτι του ήταν το

¹⁸ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 51 – 56.

πρυτανείο. Η εστία του ήταν η δημόσια εστία, γύρω από την οποία οι αρχηγοί της κοινότητας έρχονταν για να παραστούν στις προσφορές, που γίνονταν πριν από τις κοινές διασκέψεις, ή στις δεξιώσεις επιφανών ξένων. Μεσολαβητής μεταξύ ανθρώπων και θεών, ο βασιλέας ήταν ο αντιπρόσωπος του θεού στους ανθρώπους. Μαζί με το σκήπτρο έλαβε και τη γνώση των θεμίστων, αυτών των υπερφυσικών εμπνεύσεων που του επέτρεπαν να εξομαλύνει όλες τις δυσκολίες, να αποκαθιστά την εσωτερική ειρήνη με δίκαια λόγια. Ανάλογα με τα αν εκτελούσε καλά ή όχι την αποστολή του, αν ήξερε ή αν αγνοούσε αυτό που έπρεπε (τα αίσιμα), ο βασιλέας - μάγος συνέβαλε στη δυστυχία ή στην ευτυχία του λαού του.

Όταν ένας βασιλέας άμεμπτος και θεοσεβούμενος τηρούσε το δίκαιο, η μαύρη γη ήταν εύφορη σε σιτάρι και κριθάρι, τα δέντρα ήταν καρποφόρα. Τα πρόβατα γεννούσαν συνεχώς, η θάλασσα ήταν γεμάτη ψάρια. Υπήρχε ευημερία, όταν υπήρχε καλή διακυβέρνηση και ο λαός ήταν ευτυχής. Σε καιρό πολέμου, ο βασιλέας ήταν ο μεγάλος αρχηγός. Αναλάμβανε εκείνος που είχε υποδείξει ο Δίας. Αν, ωστόσο, ήταν πολύ γέρος για να εκστρατεύσει, εξουσιοδοτούσε το μελλοντικό του διάδοχο. Στην εκστρατεία, ο ανώτατος βασιλέας συγκαλούσε στη σκηνή, σε πολεμικό συμβούλιο, τους βασιλείς που του ήταν υποτελείς, όπως τους συγκαλούσε τον καιρό της ειρήνης στο παλάτι του. Αλλά, αφού εξέφραζαν τη γνώμη τους, αυτός αποφάσιζε. Καθόριζε τη διάταξη της μάχης, τη θέση κάθε μονάδας, διάλεγε τους αρχηγούς των σωμάτων. Για να εκτελεστούν οι διαταγές του, ασκούσε την εξουσία του (θέμις) στην αγορά του στρατοπέδου. Είχε δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο όλων: ο ανυπάκουος ή δειλός πολεμιστής θανατωνόταν. Κανένας εκτός από το βασιλέα δεν μπορούσε να διαπραγματευτεί με τον εχθρό και γενικά με τον ξένο: δεχόταν τους κήρυκες και τους πρεσβευτές στο στρατόπεδο ή στην πόλη, άκουγε τις προτάσεις τους, τους γνωστοποιούσε την απάντησή του και αν κατέληγε σε συμφωνία, προσέφερε θυσία και έκανε όρκο που την επικύρωνε.

Ο αρχηγός στον οποίο έπεφτε το βαρύ καθήκον να επιβλέπει την πόλη, ήταν δίκαιο να απολαμβάνει ειδικά προνόμια. Φορούσε πορφυρά ενδύματα. Είχε τιμητική θέση στις τελετές, προπορευόταν στις πομπές. Το κύπελλό του ήταν πάντα γεμάτο και είχε το καλύτερο κομμάτι από το κρέας των θυσιών, εκτός αν ήθελε να τιμήσει κάποιον συνδαιτυμόνα του. Αναλάμβανε τα έξοδα των θυσιών, των σπονδών που προσφέρονταν στους θεούς και των γευμάτων όπου ήταν καλεσμένοι προσωπικότητες και διακεκριμένοι ξένοι. Όπως ένας θεός, είχε στην κατοχή του μία περιοχή ξεχωρισμένη μέσα στις κοινοτικές γαίες, ένα τέμενος, το μισό σε σιτοχώραφα και το μισό σε αμπέλια: Δεν είχε παρά την επικαρπία αυτής της περιοχής, η οποία δεν περιλαμβανόταν στην κληρονομική περιουσία του. Δεχόταν, όπως οι θεοί, δωρεές και καταβολές, που λέγονταν θέμιστες, με τη μορφή ζώων και επιπλέον μπορούσε να επιβάλει εράνους διαμέσου των γερόντων σε περίπτωση εξαιρετικών εξόδων για τη δεξίωση ενός προσκεκλημένου του δημοσίου. Εισέπραττε επίσης δικαιώματα τελωνείου στα εμπορεύματα που εισάγονταν. Τέλος, στη μοιρασιά της λείας, ο βασιλέας έκανε όπως κάθε αρχηγός πειρατείας: αφαιρούσε πρώτα το γέρας, το μερίδιό του ως αρχηγού, που του ανήκε ακόμη και αν δεν μετείχε προσωπικά και το οποίο μπορεί να ήταν το μισό της λείας. Και έπειτα λάμβανε τη μοίρα, το μερίδιο του πολεμιστή.

Ο βασιλέας, ωστόσο, ασκούσε πατριαρχική εξουσία, όπως αυτή που κληρονόμησε στον ιδιωτικό οίκο του. Το ιδεώδες ήταν να συμπεριφέρεται σαν «καλός πατέρας». Οι διαχειριστές της περιουσίας του δεν ήταν ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι, αλλά μερικοί από τους υπηρέτες του. Ο Οδυσσέας είχε προϊστάμενο στα κοπάδια του έναν παλαιό δούλο, τον Εύμαιο. Είχε στις διαταγές του ένα κοπάδι από εφτά ως οχτώ χιλιάδες κεφάλια και ένα καλά

ιεραρχημένο προσωπικό βουκόλων, βοσκών, χοιροβοσκών, αιγοβοσκών και απλών υπηρετών. Αλλά στο παλάτι του δεν είχε μόνο μία πολυάνθρωπη υπηρεσία ελεύθερων ή δούλων. Είχε και μία ακολουθία θεραπόντων, στρατολογημένη από τις οικογένειες των ευγενών. Αυτοί είχαν έναν επίσημο τίτλο και κατοικούσαν στο παλάτι ή στην περιοχή του. Οι υπηρεσίες τους δεν ήταν της ίδιας σημασίας. Και ανάμεσά τους υπήρχε ένας βαθμός υποταγής. Για παράδειγμα ο Φοίνικας, σύμβουλος και παιδαγωγός του Αχιλλέα, ήταν επιφορτισμένος με τη διδασκαλία του πολέμου και του ωραίου λόγου. Ο Πάτροκλος ήταν ο ακόλουθός του, έδινε διαταγές στον Αυτομέδοντα, αρχηγό των στάβλων και είχε ο ίδιος θεράποντες.

Την πρώτη θέση στους θεράποντες την κατείχαν αυτοί που βοηθούσαν το βασιλέα στα ιερατικά του καθήκοντα και μετείχαν στον ιερό του χαρακτήρα, δηλαδή οι κήρυκες: μεσάζοντες ανάμεσα στον Δία και στους ανθρώπους, ήταν «θείοι», αγαπητοί στους θεούς, τιμημένοι ανάμεσα στους ανθρώπους από τους αρχηγούς τους πιο ισχυρούς. Το σκήπτρο που κρατούσαν μαρτυρούσε ότι τη σοφία τους την πήραν από τους θεούς. Η αποστολή τους ήταν σημαντική, γιατί ήταν εντολοδόχοι και συνεργοί του βασιλέα σε κάθε εκδήλωση της δημόσιας ζωής. Τον βοηθούσαν να προσφέρει θυσίες και σπονδές και στα γεύματα που ακολουθούσαν, έχυναν νερό να πλυθούν οι συνδαιτυμόνες και μοίραζαν σε καθέναν τη μερίδα που του αναλογούσε. Όταν είχαν μία αποστολή, κανένας, όποιο βαθμό και αν είχε στην ιεραρχία, δεν μπορούσε να τους παρακούσει. Συγκαλούσαν το συμβούλιο των γερόντων. Ήταν επιφορτισμένοι με την ανακοίνωση των διακηρύξεων προς το λαό, συγκαλούσαν επίσης τη βουλή, ήταν υπεύθυνοι για την τάξη και την ησυχία, έδιναν το σκήπτρο τους στους ρήτορες, για να τους καταστήσουν απρόσβλητους. Βοηθούσαν τους γέροντες που έλυναν διαφορές στην αγορά: κατεύναζαν τα πάθη, έδιναν το σκήπτρο τους με τη σειρά σε κάθε δικαστή που ομιλούσε. Στο στρατό διαβίβαζαν τις σημαντικές εντολές και έδιναν το σύνθημα της μάχης. Η δύναμή τους, ιερή και απαραβίαστη, επιβαλλόταν ακόμη και στους ξένους, ακόμη και στους εχθρούς. Κάθε φορά που ο Οδυσσεύς έστελνε ανιχνευτές σε άγνωστη χώρα, τους συνόδευε ένας κήρυκας. Στον πόλεμο της Τροίας οι κήρυκες των εμπόλεμων πήγαιναν χωρίς φόβο από το ένα στρατόπεδο στο άλλο, πρεσβευτές ή αντιπρόσωποι και η επέμβασή τους ήταν απαραίτητη για την επικύρωση των συμφωνιών. Κατά τη μάχη, αρκούσε να απλώσουν το σκήπτρο τους ανάμεσα στους αντιπάλους, για να σταματήσει η μονομαχία. Αυτό που ήταν οι κήρυκες κατά την ομηρική εποχή, το διατήρησαν πάντα. Πώς γίνεται όμως, ενώ το ηθικό κύρος τους έμεινε ανέπαφο, η κοινωνική τους θέση μειώθηκε; Ο λόγος ήταν ότι ο χαρακτήρας του λειτουργήματος τους έμεινε ειδικά και αποκλειστικά θρησκευτικός. Όταν ο αρχιερέας, δηλαδή ο βασιλέας, του οποίου ήταν οι ακόλουθοι, έπαψε να είναι πραγματικός κύριος του κράτους, μόνη τους ασχολία πλέον ήταν να οδηγούν τα θύματα στο βωμό, να αναμιγνύουν το κρασί και το νερό στους κρατήρες, να καθαρίζουν τα τραπέζια των συμποσίων, να πλένουν τα χέρια των συνδαιτυμόνων, να τους προσφέρουν το κρέας και το ψωμί. Μάταια πέρασαν στην υπηρεσία της πόλης και έγιναν δημιουργοί. Ακόμη και όταν μία οικογένεια κληρονομικά κέρωνε, όπως οι Ταλθυβιάδαι της Σπάρτης και οι Κήρυκες της Ελευσίνας, δεν κατάφεραν να μεταβάλουν ένα ιερατικό αξίωμα σε πολιτικό.

Δεν συνέβη το ίδιο με τους άλλους θεράποντες. Πιθανότατα σε ένα πολίτευμα πατριαρχικής μοναρχίας ο ρόλος τους είχε υπηρετικό χαρακτήρα. Στο ανάκτορο, ο επικεφαλής θεράπων εκτελούσε χρέη οινοχόου, αυλικού που έκοβε τα κρέατα και προΐσταμένου των στάβλων. Ο Πάτροκλος κερνούσε το κρασί, μαγείρευε μετά από τη θυσία,

έκοβε τα κρέατα και τα σέρβιρε στους συνδαιτυμόνες. Στην εκστρατεία οι θεράποντες συναγωνίζονταν σε ανδραγαθία για την τιμή του βασιλέα. Οι πιο άσημοι βοηθούσαν τον κύριό τους να φορέσει την πανοπλία του, οδηγούσαν τους αιχμαλώτους του, απογύμνωναν τους εχθρούς που έπεσαν κάτω από τα χτυπήματά του. Αν ήταν πληγωμένος, περιποιούνταν τις πληγές του και τον φρουρούσαν. Οι γιοι των μεγάλων οικογενειών φρόντιζαν τα άλογά του και το άρμα του. Ο πιο διακεκριμένος τον υπηρετούσε ως αρματηλάτης: τον οδηγούσε στο μέτωπο και κατά τη μάχη έμενε στην άκρη έτοιμος να τον οδηγήσει ξανά στο στρατόπεδο. Αυτός ήταν ο ρόλος για τον οποίο περηφανευόταν ο περίφημος Αυτομέδων. Αλλά υπήρχαν περιπτώσεις όπου η αποστολή του πρώτου Θεράποντα εξυψωνόταν ιδιαίτερα. Ο Πάτροκλος, ο υπηρέτης του Αχιλλέα, ήταν και ο πιο στενός του φίλος, που τον βοηθούσε να δεχτεί τους ξένους, ο έμπιστός του άνθρωπος τον οποίο υπέδειξε ως κηδεμόνα του γιου του σε περίπτωση θανάτου. Όταν ένας βασιλέας, εξαιτίας της ηλικίας του ή για κάποιον άλλο λόγο, δεν μπορούσε να τεθεί επικεφαλής του στρατού του, έδινε την πανοπλία του σε έναν από τους θεράποντές του και του ανέθετε έτσι την αρχηγία.

ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΩΝ ΓΕΡΟΝΤΩΝ¹⁹

Όσο ισχυρός και αν εμφανιζόταν μερικές φορές ο βασιλέας, στην ουσία δεν μπορούσε να κάνει τίποτε χωρίς τους αρχηγούς των ομάδων που αποτελούσαν την πόλη. Αυτοί σχημάτιζαν το συμβούλιο, τη βουλή, με την οποία περιβαλλόταν πάντοτε ο βασιλέας. Σε σχέση με τον ανώτατο βασιλέα, οι άλλοι βασιλείς ήταν οι σύμβουλοι, οι βουλευφόροι. Καθώς κρατούσαν τον τίτλο τους από την ισόβια εξουσία που καθέννας ασκούσε στο γένος του, στη φρατρία του, στη φυλή του, τους έδιναν επίσης τον τίτλο γέροντες, δημογέροντες: αυτό σημαίνει ότι τις περισσότερες φορές ήταν ηλικιωμένοι, αλλά όχι απαραίτητα. Η συνεδρίαση του συμβουλίου, ο θώκος, ονομαζόταν επίσης αγορά. Ουσιαστικά οι σύμβουλοι ήταν οι «άνθρωποι της αγοράς», οι αγορηταί.

Το συμβούλιο συνερχόταν με την πρωτοβουλία και τις φροντίδες του βασιλέα. Ανάλογα με τα θέματα που επρόκειτο να συζητηθούν, η πρόσκληση απευθυνόταν είτε στους αρχηγούς των ανωτέρων κλιμακίων είτε και στους άλλους. Διαλύοντας τη συνεδρίαση του στενού συμβουλίου με τους δώδεκα γέροντες, ο Αλκίνοος αποφάσισε να επαναλάβουν τη συζήτηση την άλλη μέρα με «περισσότερους γέροντες». Οι συγκεντρώσεις συνήθως γίνονταν στο ανάκτορο του βασιλέα ή στο πλοίο του.

Το ανάκτορο του βασιλέα ήταν στην αρχή το οικοδόμημα που αργότερα ονομάστηκε πρυτανείο ή βουλευτήριο. Κάθε συνεδρίαση της βουλής άρχιζε με ένα γεύμα και οι αξιωματούχοι μπορούσαν να έρχονται όλο το χρόνο για να φάνε και να πιούν. Μια πρόσκληση σε δείπνο ισοδυναμούσε με σύγκληση του συμβουλίου. Οι σύμβουλοι είχαν τον επίσημο τίτλο των «συνδαιτυμόνων» και το «κρασί των γερόντων» (γερούσιος οίνος) ανήκε στα προνόμιά τους. Όταν δεν συνεδρίαζαν, τα κύπελλά τους και τα τραπέζια τους συγκεντρώνονταν στον προθάλαμο του ανακτόρου. Όταν πήγαιναν να συνεδριάσουν, όλα αυτά μεταφέρονταν στη μεγάλη αίθουσα, το μέγαρον. Εκεί βρισκόταν η εστία του βασιλέα και της πόλης, μπροστά στην οποία γίνονταν οι σπονδές πριν από το γεύμα. Κατά μήκος των τοίχων είχαν τοποθετηθεί οι θρόνοι, όπου κάθονταν οι βασιλείς, για να φάνε και να συζητήσουν μετά από το γεύμα. Στο κέντρο, στην τιμητική θέση, καθόταν ο βασιλέας. Αυτός έκανε τα έξοδα αυτών των συχνών συμποσίων. Δεν έκανε τίποτε άλλο από το να εκπληρώνει μία δημόσια υπηρεσία. Το «κρασί των γερόντων» πινόταν, κατά βάθος, με έξοδα του λαού (δήμια πίνειν).

Όταν τελείωνε το γεύμα, ο βασιλέας άρχιζε τη συνεδρίαση εκθέτοντας την αφορμή της σύγκλησής της ή δίνοντας το λόγο στον αρχηγό που είχε ετοιμάσει μία εισήγηση. Αλλά αυτή η διαδικασία ήταν περιττή, όταν η ημερήσια διάταξη ήταν γνωστή από πριν. Σ' αυτή την περίπτωση, οι γέροντες δεν περίμεναν να ερωτηθούν. Η ευπρέπεια απαιτούσε να μιλήσει πρώτος ο γεροντότερος: ήταν το προνόμιο του Νέστορα στη συνέλευση των Αχαιών και του Εχένηου στη συνέλευση των Φαιάκων. Ο Διομήδης ζήτησε συγγνώμη που πήρε πρώτος το λόγο, ενώ ήταν ο πιο νέος και θεώρησε χρήσιμο να εξηγήσει πως την παρέμβασή του τη δικαιολογούσαν η καταγωγή και τα πλούτη του. Ο ρήτορας σηκωνόταν για να πάρει το λόγο, το ίδιο και ο πρόεδρος. Οι παρευρισκόμενοι, όταν ήθελαν, επιδοκίμαζαν τους ρήτορες. Αλλά δεν γινόταν ψηφοφορία. Ο βασιλέας αποφάσιζε μόνος, γιατί είχε απόλυτη εξουσία. Ο Νέστορας ήξερε πολύ καλά ότι μόνο συμβουλές μπορούσε να προσφέρει. Ο ίδιος

¹⁹ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 57 – 60.

έλεγε: «Ένδοξε Αγαμέμνονα, βασιλέα των ανδρών, θα είσαι ο πρώτος και ο τελευταίος στον οποίο θα απευθυνθώ. Γιατί είσαι βασιλέας πολλών λαών και ο Δίας σου παραχώρησε το σκήπτρο και τις θέμιστες, για να κάνεις τη χρήση που θέλεις. Περισσότερο από κάθε άλλον δικαιούσαι να πεις τη γνώμη σου και να ακούσεις, καθώς και να εκτελέσεις τη γνώμη κάποιου που θα μιλήσει εμπνευσμένα για το κοινό καλό. Εσύ θα αποφασίσεις τι πρέπει να υπερισχύσει».

Αν και οι γέροντες δεν είχαν παρά συμβουλευτική γνώμη στο συμβούλιο, τουλάχιστον η δικαιοδοσία τους απλωνόταν σε όλες τις σημαντικές υποθέσεις. Ακολουθούσαν το βασιλέα στη συνέλευση και κάθονταν σε θέσεις που είχαν κρατηθεί ειδικά γι' αυτούς. Μπορούσαν να πάρουν την πρωτοβουλία να προσφέρουν ένα τέμενος στον ηγεμόνα. Είχαν κάποιο ρόλο να διαδραματίσουν σε ό, τι αφορούσε τις εξωτερικές σχέσεις. Ο βασιλέας δεν παρέλειπε να τους συγκαλέσει για να υποδεχτούν έναν επιφανή ξένο και τους κατατόπιζε όταν ήθελε να του προσφέρει δώρα και να του παραχωρήσει ένα κρατικό πλοίο, για να επιστρέψει στην πατρίδα του. Τους ανέθετε να επιβλέπουν, καθένας στην ομάδα του, την εκτέλεση των μέτρων που πήραν, τη στρατολόγηση του πληρώματος, την κάλυψη των εξόδων κτλ. Συσκεπτόταν μ' αυτούς για την αποστολή μιας διπλωματικής πρεσβείας στο εξωτερικό. Στην εκστρατεία αποτελούσαν φυσικά το πολεμικό συμβούλιο και επενέβαιναν ουσιαστικά στη διεξαγωγή των επιχειρήσεων. Συνέβαλαν με τον γερούσιο όρκο στην επικύρωση των συνθηκών.

Εκτός από τις αρμοδιότητες που είχαν οι γέροντες υπό την ηγεμονία του βασιλέα, είχαν και μία την οποία μπορούσαν να ασκούν χωρίς την παρουσία του. Συνηθισμένοι να δικάζουν με απόλυτη εξουσία στο γένος τους, υποδεικνύονταν ως φυσικοί διαιτητές για διενέξεις που αναφύονταν σε μέλη διαφορετικών γενών. Όπως ο βασιλέας, είχαν και αυτοί λάβει τα μυστικά των θεμίστων μαζί με το σκήπτρο. Αυτοί, οι βουλευφόροι, μπορούσαν να χρησιμοποιούν τις θέμιστες σε κάθε ευκαιρία, αφού αποτελούσαν, όπως και οι χρησμοί, βουλές του Δία. Διαμέσου αυτών, οι αρχές της οικογενειακής θέμιδος διείσδυαν βαθμιαία στις συνήθειες της δικαιοσύνης μεταξύ των οικογενειών. Υποχρεωτική δικαιοπραξία δεν υπήρχε ακόμη. Καθένας ήταν ελεύθερος να υπερασπιστεί τον εαυτό του και την περιουσία του με τη βοήθεια των συγγενών του. Καμία εξουσία δεν μπορούσε να επέμβει στο πρωταρχικό δίκαιο της εκδίκησης και των ιδιωτικών συμβιβασμών, ακόμη και για να προστατεύσει ένα ορφανό. Αλλά τα αντιτιθέμενα μέρη μπορούσαν, με κοινή συμφωνία, να απευθυνθούν στους γέροντες. Αυτοί είχαν ως αποστολή να κατευνάζον τα πάθη και να αποκαθιστούν την ειρήνη. Να ένα στιγμιότυπο της δραστηριότητάς τους: Το πλήθος συγκεντρώθηκε στην αγορά. Είχε ξεσπάσει μία φιλονικία. Δύο άντρες συζητούσαν για ένα έγκλημα. Ο ένας υποστήριζε ότι είχε πληρώσει την τιμή του αίματος, ο άλλος αρνούσαν ότι την έλαβε. Καθένας είχε τους οπαδούς του, που τον ενθάρρυναν με τις φωνές τους. Οι κήρυκες τους κρατούσαν σε απόσταση. Οι γέροντες ήταν καθισμένοι σε θρανία από γυαλισμένη πέτρα στον ιερό περίβολο. Ο ένας μετά τον άλλο σηκώνονταν, έπαιρναν το σκήπτρο που τους έδινε ο κήρυκας και έκαναν την πρότασή τους, ώσπου να βρεθεί η πρόταση που φαινόταν «πιο σωστή» και η οποία θα απέφερε σ' αυτόν που την είπε δύο χρυσά τάλαντα που είχαν καταθέσει οι αντίδικοι για τα έξοδα της δίκης.

Για πολύ καιρό οι διαιτησίες αυτού του είδους ήταν σπάνιες: ο βασιλέας έβρισκε τον καιρό να προεδρεύει στο δικαστήριο και οι θέμιστες του επέσυραν στην πόλη τις ευλογίες των θεών. Αλλά η πρόοδος του κράτους εις βάρος του γένους και η οικονομική ανάπτυξη ολόκληρης της Ελλάδας πολλαπλασίασαν τις διαδικασίες που υποβάλλονταν στους

γέροντες. Έπρεπε πια να συνεδριάζουν από το πρωί ως το βράδυ. Ο βασιλέας δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σ' αυτή την αποστολή, ακόμη και αν το ήθελε. Οι γέροντες, ή τουλάχιστον αυτοί που δέχονταν αυτόν το ρόλο, ονομάζονταν δικασπόλοι (δικαστές). Εισέπρατταν το παράβολο που κατέθεταν οι διάδικοι και έπαιρναν μέρος στο συμπόσιο της συμφιλίωσης. Η απονομή δικαιοσύνης μεταβαλλόταν σε επάγγελμα. Οι βασιλείς γίνονταν «δωροφάγοι», προκαλώντας την απελπισία του Ησίοδου. Προσήρμοζαν τις αποφάσεις τους στα συμφέροντά τους. Έτσι στον πίνακα των ευεργεσιών που έφερνε στην κοινότητα η δικαιοσύνη του βασιλέα αντιτίθετο η εικόνα των συμφορών που εξαπέλυε η αδικία των γερόντων. Ο Ησίοδος έλεγε χαρακτηριστικά: «Όταν η οργή του Δία τιμωρεί τους ανθρώπους που καταχρώνται τη δύναμή τους στην αγορά και βγάζουν αποφάσεις άνομες και εξορίζουν τη δικαιοσύνη, χωρίς να φοβούνται τη θεία τιμωρία, τότε όλα τα ποτάμια ξεχειλίζουν, οι χείμαρροι ξεσχίζουν παντού τις πλαγιές, χύνουν τα νερά τους με μεγάλο θόρυβο από τα βουνά στις θάλασσες και ρημάζουν τα έργα των γεωργών»²⁰.

²⁰ Ιλιάς, Π 385 κ. έ.

Η ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ²¹

Ο βασιλέας, αφού συμβουλευόταν τους γέροντες, έπρεπε να αναγγείλει στο λαό τις αποφάσεις που πήρε και να γνωστοποιήσει τις διαταγές του. Εκτός από τη γνώμη του συμβουλίου των γερόντων, είχε και τη γνώμη του δήμου, του φτωχού λαού που αντιτίθετο στους μεγάλους. Η αγορά ήταν ουσιαστικά η γενική συνέλευση, όπου συγκεντρώνονταν όλοι οι λαοί, όλοι οι πολίτες στην πόλη, όλοι οι πολεμιστές στο στρατόπεδο, κοντολογίς «η πληθύς όλων εκείνων που δεν έλαβαν μέρος στο συμβούλιο». Συμπλήρωνε τους θεσμούς που φαίνονταν απαραίτητοι για την ύπαρξη του κράτους και χωρίς τους οποίους οι άνθρωποι δεν ήταν παρά άγριοι που ζούσαν όπως οι Κύκλωπες.

Η συνέλευση του λαού συγκαλούνταν, όπως και το συμβούλιο των γερόντων από το βασιλέα. Για να πάρει ο Αχιλλέας μία τέτοια πρωτοβουλία μέσα στο στρατό των Αχαιών, στη θέση του Αγαμέμνονα, χρειάζονταν περιστάσεις εντελώς εξαιρετικές. Αλλά ο κανόνας ήταν ρητός και αναμφισβήτητος. Στα είκοσι χρόνια απουσίας του Οδυσσέα δεν υπήρξε στο νησί «ούτε αγορά ούτε θώκος» και μόνο όταν ο Τηλέμαχος ενηλικιώθηκε, άρχισε να χρησιμοποιεί τα πατρικά προνόμια. Συνέβαινε συχνά ο βασιλέας να καλέσει συγχρόνως τη συνέλευση και το συμβούλιο, για να μπορεί να ενημερώσει χωρίς καθυστέρηση το λαό για τις αποφάσεις που έλαβαν στη μικρή επιτροπή. Σ' αυτή την περίπτωση, η πρόσκληση του λαού γινόταν με το συνηθισμένο τρόπο, με τους κήρυκες και ο βασιλέας αναλάμβανε ο ίδιος να καλεί «τους πρώτους».

Η σύγκληση γινόταν πολύ πρωί. Αντίθετα με τον κανόνα ο Αγαμέμνονας και ο Μενέλαος συγκαλούσαν μία φορά τη συνέλευση των στρατιωτών κατά τη δύση του ήλιου. Κατά την εκστρατεία συγκεντρώνονταν οπουδήποτε, π.χ. σε μία ακροθαλασσιά. Στις πόλεις η έδρα της αγοράς ήταν καθορισμένη. Στην Τροία βρισκόταν πάνω στην ακρόπολη, όχι μακριά από το ανάκτορο και τα ιερά του Απόλλωνα και της Αθηνάς. Στις παραθαλάσσιες πόλεις, όπως στην Πύλο και στη Σχερία, ήταν κοντά στο λιμάνι, μπροστά σε ένα ιερό του Ποσειδώνα. Είχε το κυκλικό σχήμα που θα είχε αργότερα η Σκιάς της Σπάρτης και η Θόλος της Αθήνας. Στην Πύλο ήταν ένα αμφιθέατρο με εννιά κερκίδες, που καθεμιά μπορούσε να δεχτεί πεντακόσιους ακροατές. Στη μέση, στον «ιερό περίβολο», ήταν οι τιμητικές θέσεις, θρανία από γυαλισμένη πέτρα, όπου κάθονταν ο βασιλέας και οι γέροντες. Όλοι ήταν καθισμένοι και η συνήθεια ήταν τόσο ριζωμένη, ώστε στις συνελεύσεις των πολεμιστών κάθονταν καταγής και μόνο σε περίπτωση πανικού στέκονταν όρθιοι.

Η συνέλευση είχε σημαντικές δικαιοδοσίες, αν κρίνει κανείς από τις υποθέσεις που υποβάλλονταν σ' αυτήν. Μπροστά της γινόταν λόγος για καθετί που αφορούσε το λαό. Ανταλλάσσονταν γνώμες για την αντιμετώπιση δημόσιων συμφορών, όπως η πανώλη, η διχόνοια των αρχηγών. Συζητούνταν οι αμοιβές που έπρεπε να αποδοθούν σε αυτούς που προσέφεραν υπηρεσίες στην κοινότητα. Παρουσιάζονταν οι περαστικοί ξένοι που έπρεπε να επαναπατριστούν. Αναγγέλλονταν τα νέα που έφταναν από το στρατό που έλειπε σε εκστρατεία. Γίνονταν προτάσεις για διαπραγματεύσεις ειρήνης. Στην αγορά του στρατεύματος συζητούσαν για την απελευθέρωση αιχμαλώτων, αν έπρεπε να συνεχίσουν τον πόλεμο ή να υποχωρήσουν, εξέταζαν τις προτάσεις που έκαναν οι εχθροί. Κρίνοντας από αυτά, θα μπορούσε να πιστέψει κανείς ότι ο λαός είχε πολιτική δύναμη. Όμως στην ουσία ο

²¹ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 61 – 67.

ρόλος του περιοριζόταν συχνά σε μία παρακολούθηση σχεδόν σιωπηλή και αδρανή.

Ο βασιλέας συνήθως, βγαίνοντας από το συμβούλιο και ακολουθούμενος από τους γέροντες, πήγαινε στην αγορά. Άνοιγε τη συνεδρίαση εκθέτοντας το πρόβλημα που θα συζητούνταν, εκτός αν άφηνε αυτή την ευθύνη στον αξιωματούχο που είχε την πρωτοβουλία της συγκέντρωσης. Αυτός που ήθελε να μιλήσει σηκωνόταν και έπαιρνε ένα σκήπτρο από τον κήρυκα. Έτσι γινόταν πρόσωπο ιερό.

Δεν πρέπει ωστόσο να φανταστεί κανείς ότι αναλάμβανε την ευθύνη οποιοσδήποτε. Συνήθως όλα γίνονταν μεταξύ των γερόντων και ήταν σχεδόν πάντα οι ίδιοι που, αφού εξέφραζαν τη γνώμη τους στο συμβούλιο, τη γνωστοποιούσαν και στην αγορά: οι δύο λέξεις βουλευφόρος και αγορητής αλληλοσυμπληρώνονταν. Επομένως οι πιο ηλικιωμένοι ευγενείς ήταν και οι συνηθισμένοι ρήτορες της συνέλευσης. Στο λόγο τους αποδιδόταν μεγάλη άξια, ενώ διακρίνονταν για τη ρητορική τους δεινότητα και για τη σοφία τους. Ο Νέστορας εκθείαζε τους γέροντες της Τροίας. Οι ρήτορες απευθύνονταν μερικές φορές για τον τύπο σε όλους τους παριστάμενους Δαναούς, Τρώες ή Ιθακήσιους. Αλλά στην πραγματικότητα ο βασιλέας μιλούσε μόνο με τους αρχηγούς και οι αρχηγοί μόνο με το βασιλέα. Η συζήτηση δεν ήταν παρά συνδιάλεξη δύο τριών μεγάλων προσώπων.

Παρ' όλα αυτά, η γνώμη του λαού δεν ήταν αμελητέα. Έβρισκε πάντα τρόπο να εκφραστεί, με απλά σημάδια επιδοκμασίας ή ψιθύρων, ακόμη και με τη σιωπή. Ήταν φανερό ότι δεν έπρεπε να πάρει κανείς μία απόφαση αντίθετη προς το αίσθημα αυτών που θα την εκτελούσαν. Στην πραγματικότητα, εκτός από τα μέλη του συμβουλίου, ελάχιστοι άλλοι έπαιρναν λόγο στην αγορά.

Περαιτέρω, στην Ιλιάδα ένα παράδειγμα για τον τρόπο διεξαγωγής των συνελεύσεων. Συγκεκριμένα, ένας ξένος ιερέας, ο Χρύσης, ζητούσε να του επιστρέψουν την αιχμάλωτη κόρη του, αφού είχε δώσει λύτρα. Παρακαλούσε όλους τους Αχαιούς και κυρίως τους δύο Ατρείδες. Όλοι οι Αχαιοί ήταν σύμφωνοι. Ο Αγαμέμνονας όμως αρνούσαν και εξαπέλυε απειλές. Καθώς ο Απόλλων έπαιρνε εκδίκηση για τον ιερέα του εξαπολύοντας την πανώλη, ο Αχιλλέας, παρακινημένος από τη θεά Ήρα, ανέλαβε την ευθύνη να συγκαλέσει το λαό στην αγορά. Και τότε άρχισε μία φιλονικία ανήκουστης βιαιότητας. Ο Αχιλλέας παρασύρθηκε, εκστομίζοντας τις χειρότερες ύβρεις και έφτασε στο σημείο να τραβήξει το σπαθί από τη θήκη του. Ο Αγαμέμνονας απάντησε με σφοδρότητα: «αυτός ο άνθρωπος βάζει τον εαυτό του πάνω απ' όλους. Θέλει να διευθύνει όλους, να βασιλεύσει πάνω σ' όλους, να δίνει διαταγές σ' όλους. Αλλά ξέρω κάποιον που δεν είναι διατεθειμένος να τον υπακούσει». Μετά απ' αυτή τη διαμάχη, που μάταια προσπάθησε να αμβλύνει ο Νέστορας, η συνέλευση διαλύθηκε.

Ακολουθώς, όταν ο Αγαμέμνονας θεώρησε ότι είχε φτάσει η μέρα για την αποφασιστική μάχη, θέλησε να δοκιμάσει το ηθικό του στρατού. Έτσι τον κάλεσε σε συνέλευση. Ακολουθούμενος από το συμβούλιο, το οποίο ενημέρωσε για τις προθέσεις του, έκανε την πρόταση να επιβιβαστούν στα πλοία. Αμέσως αυτή η πειθήνια μάζα κλονίστηκε και έτρεξε προς τα πλοία. Αλλά ο Οδυσσέας πετάχτηκε μπροστά από το πλήθος με το σκήπτρο του Αγαμέμνονα στο χέρι. Εξήγησε στους αρχηγούς ότι παρανόησαν τη σκέψη του βασιλέα. Έφερε τους κοινούς ανθρώπους πίσω στην αγορά με επιπλήξεις και με χτυπήματα. Ξανακάθισαν. Μόνος ο Θερσίτης άρχισε να φωνασκεί ότι βαρέθηκαν να πολεμούν για να προσφέρουν σ' ένα βασιλέα γυναίκες και πλούτη. Γελούσαν μαζί του, θύμωσαν και η τιμωρία που του επιβλήθηκε προκάλεσε τη χαρά του πλήθους. Όταν ο Οδυσσέας υποστήριξε ότι πρέπει να συνεχίσουν τις εχθροπραξίες, τον επευφημούσαν. Το ίδιο έκαναν όταν ο

Αγαμέμνονας υιοθέτησε το σχέδιο πολεμικής δράσης που υπέβαλε ο Νέστορας. Και αποχώρησαν χωρίς να μπορέσουν οι πολεμιστές να εκφέρουν διαφορετική γνώμη. Δεν διεξήχθη καμία ψηφοφορία. Ο βασιλέας είπε τη γνώμη του, αυτό αρκούσε.

Συνακόλουθα, ο Αγαμέμνονας σε άλλη συνέλευση των πολεμιστών πρότεινε σοβαρά να εγκαταλείψουν την Τροία και να γυρίσουν στην Ελλάδα. Επικράτησε παγερή σιωπή. Ο Διομήδης αρνήθηκε, χαρακτηρίζοντάς τον δειλό. Ακολούθησαν επευφημίες. Η κατάσταση ήταν αγωνιώδης. Ο Νέστορας σηκώθηκε και για να καλύψει το βασιλέα, πρότεινε να συζητηθεί η υπόθεση στο συμβούλιο. Οι γέροντες συγκεντρώθηκαν και ο Νέστορας απέφυγε να αντιτάξει ένα οποιοδήποτε δικαίωμα στο βασιλικό προνόμιο: από αυτό άρχιζε και τελείωνε κάθε συζήτηση. Υπέβαλλε μόνο στο βασιλέα να συμφιλιωθεί με τον Αχιλλέα τον οποίο είχε προσβάλει. Ο Αγαμέμνονας συμφώνησε, γνωρίζοντας ότι δεν θιγόταν η εξουσία του με το να ομολογήσει τα λάθη του. Ο Αχιλλέας έλαβε δώρα, αλλά ήταν υποχρεωμένος να υποκύψει σ' αυτόν που ήταν «βασιλεύτερός» του.

Τέλος, να πως μπορούσαν οι συνελεύσεις των Τρώων και των Αχαιών να λάβουν μέρος σε διαπραγματεύσεις. Μέσα σε μία αγορά θορυβώδη και φοβισμένη, ο Αντήνορας πρότεινε στους Τρώες να συνάψουν ειρήνη. Η πρόταση, τροποποιημένη από τον Πάρι, έγινε δεκτή από το βασιλέα Πρίαμο, ο οποίος με πρωτοβουλία του προσέθεσε μία αίτηση για ανακωχή, προκειμένου να κάψουν τους νεκρούς. Έχοντας λάβει ρητές εντολές, ο κήρυκας Ιδαίος πήγε στο στρατόπεδο των Αχαιών. Έγινε δεκτός στην αγορά, αλλά δεν απευθύνθηκε παρά μόνο στο βασιλέα και στους αρχηγούς. Ο Διομήδης ζήτησε την απόρριψη των όρων που προσφέρονταν. Από την άλλη ο Αγαμέμνονας τους δέχτηκε και τους υιοθέτησε. Προσέφερε, ωστόσο, χωρίς να ρωτήσει κανέναν, τη σύντομη εκχειρία και ορκίστηκε. Δεν έμενε στον Ιδαίο παρά να γυρίσει πίσω για να γνωστοποιήσει στη συνέλευση των Τρώων την απάντηση που περίμεναν με τόση ανυπομονησία.

Στην Οδύσσεια η συνέλευση έχει την ίδια όψη, τουλάχιστον όταν οι περιστάσεις ήταν κανονικές. Ο βασιλέας Αλκίνοος ήταν ο ηγεμόνας που ο λαός άκουγε σαν θεό. Αφού συνεννοήθηκε με τους δώδεκα άλλους βασιλείς για τον επαναπατρισμό του Οδυσσέα, συγκάλεσε τη συνέλευση. Παρουσίασε τον ευγενή ξένο και ανήγγειλε ότι θα εξοπλίσουν ένα πλοίο. Έπειτα αποσύρθηκε με την ευγενή ακολουθία του. Ο λαός έβλεπε, άκουγε και δεν έλεγε τίποτε. Όταν τέλος ο Τηλέμαχος συγκάλεσε την αγορά, το μόνο που επεδίωκε ήταν να ξυπνήσει τη συμπόνια του λαού, για να τη μεταβάλει σε οργή εναντίον των μνηστήρων και να εξασφαλίσει την έξωση των παρείσακτων που του έτρωγαν την περιουσία. Δύο πολίτες τον υποστήριξαν και τρεις μνηστήρες του απάντησαν βάνανυσα. Τί έκανε τότε η συνέλευση; Συγκινημένη από συμπάθεια, κράτησε μία θλιβερή σιγή και όταν ο τελευταίος ρήτορας έδωσε διαταγή να διαλυθούν και καθένας να γυρίσει στη δουλειά του, διαλύθηκαν, χωρίς να αποπειραθούν να εκφράσουν τη θέλησή τους.

Όμως τα χρόνια ήταν δύσκολα. Με ποιον τρόπο δεν θα εκδηλωνόταν η δύναμη του πλήθους; Η επευφημία με την οποία το πλήθος εξέφραζε τις προτιμήσεις του μπορούσε να δείξει σε τι ακρότητες ήταν δυνατό να φτάσει το πάθος του λαού. Μπορούσε να αναγγείλει ότι καταφεύγει στα όπλα σε περίπτωση αντίστασης. Στη συνεδρίαση όπου ο Διομήδης ορθώθηκε εναντίον του Αγαμέμνονα, τα πάθη θερμάνθηκαν. Ο Νέστορας έβλεπε καθαρά που οδηγούνταν: στον εμφύλιο πόλεμο (πόλεμος επιδήμιος). Σε κάτι τέτοιο απέβλεπε και ο λόγος του Τηλέμαχου, την ημέρα που θέλησε να στρέψει τους Ιθακήσιους κατά των προσωπικών του εχθρών. Δεν υπήρχε άλλη λύση, όταν δεν υπήρχε ένας κυρίαρχος για να επιβάλει την απόφασή του. Η ψήφος ήταν το προληπτικό φάρμακο του εμφύλιου πολέμου.

Όσο δεν υπήρχε, δεν έμενε, όταν έλειπε η απολυταρχία, εναλλακτική λύση παρά ο εμφύλιος πόλεμος και η αναρχική απραξία. Δύο παραδείγματα μας δείχνουν από την Οδύσσεια μία συνεδρίαση της συνέλευσης που τελείωσε με διάσπαση της κοινότητας. Μετά από την πτώση της Τροίας, ο Αγαμέμνονας και ο Μενέλαος, επειδή διαφωνούσαν στο πρόβλημα της επιστροφής, κάλεσαν την αγορά. Αντάλλαξαν πικρά λόγια και οι Αχαιοί σηκώθηκαν μέσα σε μία τρομακτική σύγχυση: άλλοι έμειναν με τον Αγαμέμνονα, άλλοι έφυγαν με τον Μενέλαο. Μετά από το φόνο των μνηστήρων, οι Ιθακήσιοι συγκεντρώθηκαν σε συνέλευση. Οι αντίπαλοι του Οδυσσέα ζητούσαν εκδίκηση και φωνάζουν: «ας βαδίσουμε (ίομεν)». Οι οπαδοί του απαντούσαν: «ας μείνουμε (μη ίομεν)». Κανένας νόμιμος τρόπος δεν υπήρχε για να κατευνάσει έναν τέτοιο ανταγωνισμό. Δημιουργήθηκαν δύο μερίδες. Κατέφυγαν στα όπλα. Το αίμα κυλούσε. Για να δώσουν τέλος σ' αυτόν τον εσωτερικό πόλεμο, χρειάστηκε μία γενική συμφιλίωση με τις συνηθισμένες διατυπώσεις της συμμαχίας.

Ο λαός, σε ό, τι αφορούσε τη δικαιοσύνη, δεν είχε περισσότερα πραγματικά δικαιώματα από όσα στο χώρο της πολιτικής. Πώς θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά, αφού και οι ίδιοι οι γέροντες δεν μπορούσαν να δικάσουν παρά τις διαφορές που τους υποβάλλονταν με κοινή συγκατάθεση των δύο μερίδων; Αλλά εκεί ο λαός μπορούσε να ασκήσει ηθική πίεση ή να επιδράσει με πράξεις. Η δήμου φήμις ανάγκαζε τον εγκληματία, όποια και αν ήταν η δύναμή του και η αδυναμία της οικογένειας του θύματος, να πάρει το δρόμο της εξορίας. Όταν ο Τηλέμαχος εξέθετε μπροστά στην αγορά τις ζημιές που προξένησαν οι μνηστήρες και δήλωνε πως ήταν ανίκανος να υπερασπιστεί τον εαυτό του, κάλεσε σε βοήθειά του τη λαϊκή αγανάκτηση. Βέβαια δεν πέτυχε αυτό που ήθελε. Αλλά οι αντίπαλοί του φοβούνταν σοβαρά ότι μία άλλη φορά μπορεί να ήταν πιο τυχερός και ο όχλος να τους κακοποιούσε και να τους έδιωχνε. Όπως και έγινε. Οι Ιθακήσιοι, μετά από μία πράξη εσχάτης προδοσίας, κυνήγησαν τον Ευπείθη, τον αρχηγό των μνηστήρων, με σκοπό να τον σκοτώσουν και να του φάνε την περιουσία. Ο ίδιος ο Ευπείθης, όταν ο Οδυσσέας του σκότωσε το γιό, προσπάθησε με τη σειρά του να ξεσηκώσει το πλήθος εναντίον του. Συνεπώς γίνεται φανερό ότι ο λαός στις περιπτώσεις πολιτικών αντιμαχιών δεν είχε άλλο μέσο δράσης παρά την επαναστατική έκρηξη.

Σε μερικά μέρη της Ιλιάδας και κυρίως της Οδύσσειας διαβλέπουμε τον τρόπο με τον οποίο άρχισε να παρακμάζει η πατριαρχική μοναρχία. Ο γερασμένος Πηλέας φοβόταν τα πάντα και ο γιός του, μακριά απ' αυτόν, αναρωτιόταν με αγωνία μήπως κινδύνευε να υποστεί την περιφρόνηση και την ύβρη, ακόμη και αν δεν είχε χάσει το αξίωμά του. Οι φιλονικίες ανάμεσα στον Αγαμέμνονα και στον Μενέλαο μετά από την πτώση της Τροίας, ήταν φοβερές δοκιμασίες για τις βασιλικές οικογένειες. Πιο επισφαλής ακόμη ήταν η θέση των πριγκίπων που δεν είχαν ενηλικιωθεί. Ο Αχιλλέας σε περίπτωση θανάτου του υπολόγιζε στον Πάτροκλο, ελπίζοντας ότι αυτός θα βοηθούσε το γιό του να πάρει την περιουσία του. Αλλά και ο Οδυσσέας εμπιστεύτηκε το γιό του στο γέροντα Μέντορα. Οι μνηστήρες δεν αρνούσαν τα δικαιώματα της δυναστείας. Αλλά ο καθένας υπολόγιζε ότι μία μέρα θα καμάρωνε σαν σύζυγος της βασίλισσας. Όταν στο τέλος γύρισε ο Οδυσσέας και σκότωσε τους σφετεριστές, μία ολόκληρη μερίδα ξεσηκώθηκε για να τους εκδικηθεί. Όμως ο βασιλέας θριάμβευε, γινόταν «βασιλέας για πάντα» μόνο μετά από συμφωνία και των δύο μερών, ανάλογη με εκείνη που έδενε τους βασιλείς και το λαό στη Σπάρτη και στους Μολοσσούς.²³

Οι δικαιοδοσίες που αφαιρέθηκαν από τη βασιλεία μεταβιβάστηκαν στα μέλη του συμβουλίου, στους βασιλείς των φυλών και στους αρχηγούς των γενών. Όταν ο Αλκίνοος συμπεριφερόταν σαν σε ίσους προς τους δώδεκα βασιλείς που τον περιέβαλλαν, μιλούσε ως συγκαταβατικός και ευγενής μονάρχης. Ωστόσο η φρασεολογία του εξέφραζε κιόλας εκείνο που επρόκειτο να συμβεί. Δεν χρειάστηκαν πολλές επιπλήξεις, όπως εκείνες που απηύθυνε ο Διομήδης προς τον Αγαμέμνονα στη συνέλευση, για να φανεί ότι η κρατική εξουσία δεν ήταν αχώριστη από τον βασιλικό τίτλο. Κινδύνευσε ακόμη και η τεράστια δύναμη που έδινε στο βασιλέα η διοίκηση του στρατού: ένας μικρός αρχηγός από την Κρήτη αρνούσαν να πειθαρχήσει στον Ιδομενέα, εκστράτευσε με ένα ανταρτικό σώμα δίπλα στον κανονικό στρατό και σκότωσε το γιό του βασιλέα, όταν αυτός πήγε να τον στερήσει από το μερίδιο της λείας. Ανάμεσα στους ευγενείς που θεωρούσαν παλαιότερα τιμή τους να υπηρετήσουν το βασιλέα ως θεράποντες, ο μονάρχης εξέλεγε, σε ορισμένες περιπτώσεις, κάποιον για να του αναθέσει καθήκοντα κηδεμόνα του γιού του και προσωρινού διαχειριστή της εξουσίας ή για να τον ορίσει αρχηγό των πολεμικών δυνάμεων. Τέτοιοι διορισμοί όμως μπορούσαν να αποσπαστούν από το βασιλέα, όταν αυτός ήταν αδύναμος ή και να γίνουν χωρίς αυτόν. Θα ερχόταν ο καιρός που η αριστοκρατία θα περιόριζε τη βασιλεία και θα την έκανε μία αρχή σαν τις άλλες. Και ο παλαιός αυλάρχης, αφού γινόταν κύριος του ανακτόρου, θα έπαιρνε και τη διεύθυνση του κράτους, ως άρχοντας ή ως πολέμαρχος. Ο οίκος του βασιλέα θα

²² Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 67 – 70.

²³ Στη Σπάρτη, βασιλείς και έφοροι αντάλλαζαν όρκους κάθε μήνα: οι βασιλείς ορκίζονταν ότι θα σεβαστούν τους νόμους της πόλης. Οι έφοροι, ως εκπρόσωποι του δήμου των Σπαρτιατών, απαντούσαν ένορκα ότι δεν θα τους απομακρύνουν από την αρχή, εφόσον δεν παραβούν τον όρκο τους (Ξενοφών, Λακ. Πολ., 15, Γ). Επίσης οι βασιλείς των Μολοσσών ορκίζονταν ότι θα βασιλεύσουν σύμφωνα με τους νόμους και η λαϊκή συνέλευση αποκρινόταν ομνύοντας ότι θα διατηρήσει τη βασιλεία σύμφωνα με τους νόμους (Πλούταρχος, Πύρρος, 5, 2. Πρβ. Αριστοτέλης, Πολιτικά, 5, 11, σ 1313 A, 24).

μεταβαλλόταν σε δημόσια υπηρεσία και απλοί υπάλληλοι θα προάγονταν στη διαχείριση του ταμείου.

Όπως φαίνεται λοιπόν καθαρά μέσα στη μοναρχία άρχισε να γεννιέται και να ανθίζει το αριστοκρατικό πολίτευμα. Η συνέλευση είχε περιοριστεί σ' έναν γενικά παθητικό ρόλο. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου η φωνή του λαού, η δήμου φήμις, δυνάμωνε. Κάποτε γινόταν αρκετά απειλητική, ώστε να αναγκάσει έναν αρχηγό να φύγει στον πόλεμο. Δεν υπήρχε τρόπος αντίστασης. Ο λαός δεν μπορούσε παρά να ασκήσει καθαρά ηθική πίεση ή να καταφύγει στα όπλα. Νόμιμος ενδιάμεσος τρόπος δεν υπήρχε. Ο κανόνας της υποταγής της μειοψηφίας στην πλειοψηφία, η νομική διαδικασία της ψηφοφορίας, δεν είχαν ακόμη εφευρεθεί. Χρειάστηκαν εμφύλιοι πόλεμοι, αναρίθμητες συμφορές, για να αναγκαστούν οι Έλληνες να προσδιορίσουν τα δικαιώματα της συνέλευσης. Οι παλαιοί καιροί δεν είχαν περάσει. Όταν φιλονικούσαν δύο οικογένειες, δεν είχαν άλλο μέσο από την εκδίκηση και ο ιδιωτικός πόλεμος δεν είχε τέλος παρά μόνο με μία ρητή συμφωνία ειρήνης: δεν είχαν φτάσει ακόμη στο σημείο να σκεφτούν πώς ήταν καλύτερα οι ενδιαφερόμενες οικογένειες να προβαίνουν σε ένορκες διαπραγματεύσεις και να αναγνωρίζουν ως νικήτρια, χωρίς αιματοχυσία, εκείνη που είχε περισσότερους πολεμιστές. Όταν δύο μερίδες στη συνέλευση βρίσκονταν σε αντίθεση και όταν δεν υπήρχε ικανός βασιλέας για να λάβει μία απόφαση και κανένας συμβιβασμός δεν ήταν δυνατός, τότε αναγκαστικά ξεσπούσε ο εμφύλιος πόλεμος. Δεν είχαν φτάσει ακόμη στην εποχή όπου, για να κρίνουν ποιος από τους στρατούς που ήταν παρόντες ήταν ο πολυπληθέστερος, τους έβαζαν είτε να φωνάζει καθένας διαδοχικά την πολεμική κραυγή, είτε ζητούσαν από κάθε πολίτη να ορκιστεί, σηκώνοντας το χέρι, με ποια μερίδα θα πολεμούσε αν χρειαζόταν. Μονάχα με την ψήφο θα υπερίσχυε η γνώμη του λαού και θα γινόταν η δήμου φήμις δύναμη του δήμου (δήμου κράτος).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΑΣ²⁴

Ο βασιλέας, που ενσάρκωνε τη δύναμη της πόλης, είχε εχθρούς τους μικρούς βασιλείς των φυλών και των φρατριών, που διέθεταν όλες τις δυνάμεις που υπήρχαν στα γένη. Η έκβαση της διαμάχης δεν ήταν αμφίβολη. Στην Οδύσσεια διαφαίνεται μια βασιλεία πολύ διαφορετική από ό, τι ήταν στα καλά χρόνια της Ιλιάδας. Ο Αλκίνοος, ο βασιλέας των Φαιάκων, τριγυρισμένος από τους δώδεκα άλλους βασιλείς, έλεγε για τον εαυτό του με σεμνότητα ότι είναι ο δέκατος τρίτος. Θεωρείτο ο πρώτος, *primus inter pares*. Πάντως δεν έκανε τίποτε χωρίς να συμβουλευτεί τους άλλους. Αρκούσε να ήταν ο Οδυσσεύς μακριά από την Ιθάκη και ο γιός του ανήλικος, για να θέλουν όλοι οι αρχηγοί της περιοχής να πάρουν τη θέση του με το να παντρευτούν τη γυναίκα του. Προς το τέλος του 8^{ου} αιώνα, ήταν πια γεγονός, η ομηρική μοναρχία δεν υφίστατο.

Αν υπάρχουν αλλού βασιλείς, των οποίων το αξίωμα ήταν ισόβιο και κληρονομικό, αυτοί δεν ήταν παρά άρχοντες με περιορισμένη εξουσία. Στη Σπάρτη, οι Αγιάδες και οι Ευρυπωντίδες, στρατηγοί και αρχιερείς, χαλιναγωγούνταν από τους πραγματικούς κυρίους, τους εφόρους. Ο βασιλέας του Άργους κράτησε τα στρατιωτικά καθήκοντα ως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Στην Κόρινθο, η δυναστεία των Βακχιάδων κατάφερε ως την τελική της πτώση να διορίζει μέσα από την οικογένεια ένα βασιλέα, του οποίου ο τίτλος ήταν τιμητικός και ισόβιος, καθώς και τον πρύτανη, ετήσιο αρχηγό της κυβέρνησης. Ακόμη και στην Ιωνία οι Βασιλείδες, απόγονοι του Άνδροκλου, δεν έπαψαν να δίνουν στην Έφεσο ένα βασιλέα. Αλλά αυτός ο βασιλέας, αν και φορούσε πάντα την πορφύρα και κρατούσε σκήπτρο, δεν ήταν παρά θρησκευτικό πρόσωπο. Άλλοι Βασιλείδες στη Χίο και στις Ερυθρές, στη Σκέψη έχασαν το βασιλικό αξίωμα, αλλά συνέχισαν να βρίσκονται επικεφαλής της αριστοκρατίας που ήταν στην εξουσία.

Τις περισσότερες φορές η βασιλεία έγινε ένα αξίωμα, όπως και τα άλλα, έπαψε να είναι ισόβια και αφαιρέθηκε από τη βασιλική οικογένεια. Έγινε ετήσια και προσιτή σε όλες τις οικογένειες της κυρίαρχης τάξης. Συγχρόνως περιορίστηκε στα ιερά λειτουργήματα. Πιο γνωστό παράδειγμα ήταν των Αθηνών, όπου ο βασιλέας δεν ήταν πια παρά ένας από τους εννέα άρχοντες, επιφορτισμένος με τις σχέσεις με τους θεούς, και όπου δεν είχε πια την τιμή να δίνει το όνομα του στο έτος. Αυτή η διατήρηση ενός τίτλου που άδειαζε από το περιεχόμενό του ήταν χαρακτηριστική για το φόβο που ένιωθαν οι αρχαίοι να θίξουν τους παλαιούς θεσμούς. Ακόμη και τους τοπικούς βασιλείς τους διατηρούσαν ως άρχοντες. Η Αθήνα διατήρησε τους «βασιλείς των φυλών», που έρχονταν στο πρυτανείο και μαζί με το βασιλέα της πόλης, προστάτευαν το λαό από τη θεία εκδίκηση, κρίνοντας τις κατηγορίες για εγκλήματα εναντίον αφύχων αντικειμένων και ζώων. Στην Ήλιδα οι βασιλείς των πατριών ή φρατριών σχημάτιζαν ένα δικαστήριο με πρόεδρο τον ανώτερο άρχοντα της περιοχής. Αυτού του είδους «βασιλείς» υπήρχαν κυρίως στη Μικρά Ασία. Μαζί με τον πρύτανη έπαιρναν αποφάσεις, στη Μυτιλήνη, για ζητήματα ιδιοκτησίας γης. Στη Νήσο, για τις κατηγορίες εξύβρισης των αρχόντων και για λιποταξία. Στην Κύμη συνεδρίαζαν με την προεδρία του αισυμνήτη και η διοίκησή τους ελεγχόταν από τη Βουλή. Στη Χίο, μετά από

²⁴ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 71 – 78.

μια δημοκρατική επανάσταση που έγινε γύρω στο 600, οι «βασιλείς» αναφέρονταν σε κάποιον νόμο μαζί μ' ένα δήμαρχο.

Η εξασθένιση και η αποσύνθεση της αρχικής βασιλείας ευνόησε εκείνους που συνειδητά ή ασυνείδητα δούλεψαν για αυτό. Οι αρχηγοί των ισχυρών γενών έγιναν κύριοι της πόλης και παρέμειναν για αιώνες. Ολόκληρη η αρχαϊκή περίοδος κυριαρχείτο από ένα καθεστώς, μισό πατριαρχικό, μισό φεουδαρχικό, όπου το κοινό συμφέρον ήταν ένας συμβιβασμός ανάμεσα σε μερικά πρόσωπα συνηθισμένα να κυβερνούν τα γένη τους.

Πλεονεκτούσαν με την ευγένεια του αίματος. Ανήγαν την καταγωγή τους στους θεούς. Η διατήρηση των γενών, ενώ από καιρό είχαν διασπαστεί σε μικρές οικογένειες και η φροντίδα που έδειχναν να συντηρούν τις γενεαλογίες τους και την παράδοση της οικογένειάς τους, δείχνει τη σημασία που απέδιδαν στην καταγωγή. Ήταν τόσο περήφανοι να λέγονται Αλκμεωνίδες στην Αθήνα και Ευμολπίδες στην Ελευσίνα, όσο ήταν περήφανοι στη Μικρά Ασία να συνδέονται με τη βασιλική οικογένεια. Θεωρούσαν ότι διέθεταν κύρος και ότι ήταν σεβαστοί. Στην πραγματικότητα ήταν αρκετό να ανήκουν σε ένα γένος ένδοξο, για να έχουν έσοδα ή κτήματα και να απολαμβάνουν τα πλούτη που αποκτήθηκαν με την πολεμική δράση πολλών γενεών. Σε όλη την Ελλάδα σχηματίστηκε μια τάξη ευπατριδών. Τους ονόμαζαν αγαθούς, αρίστους, βελτίστους, καλούς καγαθούς, ευγενείς, γενναίους, εσθλούς, χρηστούς, γνώριμους, επιεικείς. Χωρίζονταν στους ευπατρίδες (από καλούς πατέρες), στους γεωμόρους (ιδιοκτήτες γαιών) και στους υπείς.

Στον τελευταίο αυτό τίτλο έδιναν μεγάλη σημασία. Ιδιοκτήτης γης και πολεμιστής, ο ευγενής επιδιόταν στην ανατροφή του αλόγου που του εξασφάλιζε την υπεροχή στις μάχες. Αντιμετώπιζε τον εχθρό φορώντας τη βαριά χάλκινη πανοπλία και έχοντας το κεφάλι καλυμμένο με την περικεφαλαία, που του προστάτευε το πρόσωπο. Κρατούσε το μακρύ δόρυ στο δεξί χέρι και φορούσε το δίκωπο ξίφος στο πλάι. Πολεμούσε πεζός. Ως τα μέσα του 7^{ου} αιώνα πήγαινε στη μάχη πάνω σ' ένα άρμα που οδηγούσε ο ηνίοχος. Αργότερα εγκατέλειψε το άρμα και πήγαινε πάνω σε άλογο με την ακολουθία ενός υπηρέτη που ήταν και αυτός πάνω σε άλογο. Οπωσδήποτε, το πολεμικό άλογο ήταν το χαρακτηριστικό των ευγενών.

Η πρώτη κυβέρνηση που διαδέχθηκε τη βασιλεία σχηματιζόταν από πολεμιστές. Στην αρχή ήταν υπείς, γιατί οι υπείς αποτελούσαν τη δύναμη του στρατού και εξασφάλιζαν τη νίκη. Πράγματι, το πεζικό, όταν δεν συγκροτούσε φάλαγγα, δεν είχε δύναμη, και, καθώς η τακτική πείρα έλειπε, δεν υπήρχε άλλη δύναμη εκτός από το ιππικό. Η ιπποτροφία όμως ήταν μόνο για τους πλούσιους. Επίσης, οι πόλεις, των οποίων η δύναμη στηριζόταν στο ιππικό, που συνιστούσε το κυριότερο στοιχείο της εθνικής άμυνας ήταν πάντα ολιγαρχικές.

Υπήρχε λοιπόν μέσα σε πλήθος ελληνικών πόλεων μια κυρίαρχη τάξη από υπείς. Αυτοί ήταν οι Ιπποβόται (εκείνοι που ανέτρεφαν άλογα) στη Χαλκίδα, καθώς οι υπείς στην Ερέτρια, στη Θεσσαλία, στην Κολοφώνα, στη Μαγνησία.

Τον 7^ο αιώνα έγινε μια οικονομική επανάσταση με μεγάλες επιπτώσεις στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση όλης της Ελλάδας. Η ανακάλυψη και ο αποικισμός ενός καινούργιου κόσμου, με την τεράστια ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας, οδήγησαν στην αντικατάσταση της φυσικής οικονομίας από μια νομισματική οικονομία. Οι μεγαλογαιοκτήμονες, συνηθισμένοι να παίρνουν τη μερίδα του λέοντος από τη λεία των επιδρομών και των πειρατειών, ήταν έτοιμοι να κάνουν το ίδιο σε άλλα κέρδη. Είχαν στην κατοχή τους αγρούς, δάση, αμπέλια, ορυχεία και λατομεία. Κατασκεύαζαν πλοία και έφερναν από το εξωτερικό ό, τι χρειαζόταν για να γεμίσουν τα θησαυροφυλάκιά τους. Δεν

είχαν ανάγκη να μετατοπιστούν, για να εγκατασταθούν στην πόλη: έμεναν πάντα εκεί, γιατί η αγορά ήταν το κέντρο της κυβέρνησης, όπως και των επιχειρήσεων.

Έτσι σε πολλές πόλεις η αριστοκρατία άλλαξε χαρακτήρα. Οι ιππείς της Χαλκίδας που αξιοποιούσαν τους χέρσους αγρούς, εκμεταλλεύονταν και τα θαυμάσια ορυχεία χαλκού. Είχαν στην κατοχή τους μεταλλουργικά εργαστήρια, ίδρυσαν αποικίες στη Θράκη και στη δύση και διοικούσαν το ακμαίο σωματείο των αειναυτών (εφοπλιστών). Οι κτηνοτρόφοι που μονοπωλούσαν τους βοσκοτόπους σ' όλη τη Μεγαρίδα μετέτρεπαν το μαλλί των προβάτων τους σε εξωμίδες που πουλούσαν στους ανθρώπους του λαού, ή πήγαιναν να φέρουν εκλεκτό στάρι και ψάρια του Ευξείνου Πόντου από τα εμπορικά της Προποντίδας. Ο Σόλων, του οποίου η οικογένεια συγγένευε με τη βασιλική δυναστεία των Μεδοντιδών, ανασυγκρότησε με κερδοφόρα ταξίδια μία κληρονομιά που είχε ξεπέσει. Τη δύναμη των ευγενών δεν την έκανε μόνο ο έγγειος πλούτος αλλά και το χρήμα.

Οι ευγενείς πάντως δεν ήταν οι μόνοι που καρπώθηκαν τον κινητό πλούτο. Σ' όλες τις πόλεις οι δημιουργοί, οι βιοτέχνες και οι έμποροι μπόρεσαν να πάρουν το μερίδιό τους και σχημάτισαν πάνω από τους θήτες μία τάξη ενδιαμέση: δεν είχαν γη ούτε άλογα. Αλλά είχαν τα μέσα να εξοπλιστούν ως οπλίτες και μερικές φορές μπορούσαν να φέρουν σε δύσκολη θέση τους ιππείς. Μερικοί κατάφεραν να επιδείξουν αρκετή δεξιότητα, εξυπνάδα και δραστηριότητα, ώστε να ξεπεράσουν τους άλλους και να διακριθούν με την αίγλη ενός ξαφνικού πλούτου. Ωστόσο, η παλαιά αριστοκρατία περιφρόνησε αυτούς τους νεόπλουτους. Πολλοί μεγάλοι άρχοντες, των οποίων τα έσοδα δεν ήταν ανάλογα με τη θέση τους, δεν ένιωθαν άσχημα να τους έχουν πεθερούς ή γαμπρούς: συμμαχία της άπορης περηφάνιας με την εύπορη κενοδοξία. Σχηματίστηκε έτσι μια νόθος αριστοκρατία, όπου η καταγωγή και η γη κρατούσαν το γόητρό τους και όπου η κλίμακα των κοινωνικών αξιών βασιζόταν στον πλούτο, όποια και αν ήταν η προέλευσή του. Η πολυτέλεια ήταν ένας πολιτικός τίτλος. Για να είχε κάποιος δικαίωμα στα αξιώματα, έπρεπε να ήταν πρόθυμος να κάνει γενναιόδωρες θυσίες κατά την τελετή της ανάληψης της εξουσίας, να προσφέρει στο λαό συμπόσια και γιορτές, να στολίζει την πόλη με ναούς και αγάλματα. Πράγματι, το αριστοκρατικό πολίτευμα στρεφόταν προς την πλουτοκρατία.

Στις πόλεις όπου εγκαθιδρύθηκε το πολίτευμα αυτό, κύριο χαρακτηριστικό ήταν το ότι έθεσε την εξουσία στα χέρια ενός μικρού αριθμού, των ολίγων. Γι' αυτό και ονομάστηκε ολιγαρχία και όχι αριστοκρατία και σήμαινε την κυβέρνηση των «καλύτερων», δηλαδή της παλαιάς αριστοκρατίας ή των επίλεκτων στο ήθος και στο πνεύμα. Αλλά η σύνθεση της άρχουσας τάξης ποίκιλλε απεριόριστα, ανάλογα με την καταγωγή της. Υπήρχαν πόλεις που δεν έλαβαν μέρος στην αποικιακή και εμπορική εξάπλωση και έμειναν πιστές στα αγροτικά έθιμα. Σ' αυτές εξακολουθούσαν να κυριαρχούν οι γαιοκτήμονες. Αυτές ήταν η Θεσσαλία και η Ήλιδα. Αντίθετα, η Αίγινα γνώρισε μία ολιγαρχία εμπόρων παρά μία αριστοκρατία γαιοκτημόνων, διότι οι κάτοικοί της διέθεταν μικρής έκτασης γης. Τις περισσότερες φορές συγχέονταν τα όρια ανάμεσα στην έγγειο ιδιοκτησία και στην κινητή περιουσία. Τότε χρησιμοποιείτο ως κοινό μέτρο ο πλούτος και έγινε το κύριο χαρακτηριστικό της ολιγαρχίας.

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΑΣ²⁵

Το ολιγαρχικό πολίτευμα, το συναντούμε σε διάφορες μορφές. Ανάμεσα στη δημοκρατία και την ολιγαρχία η ουσιαστική διαφορά συνίστατο στο ότι στη δημοκρατία πλήρεις πολίτες ήταν όλοι όσοι ανήκαν στο ίδιο έθνος. Στην ολιγαρχία οι πλήρεις πολίτες διακρίνονταν από τους φύσει πολίτες. Η ολιγαρχία προϋπέθετε πάντα τη διαίρεση των πολιτών σε δύο τάξεις, η μία από τις οποίες μετείχε στην κυβέρνηση. Αλλά ανάλογα με τις πόλεις, η ανώτερη τάξη μπορούσε να είναι λιγότερο ή περισσότερο πολυάριθμη και να εκτείνεται είτε στην πλειοψηφία των πολιτών είτε σε μία μειοψηφία λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένη.

Τα προνόμια που απολάμβανε η τάξη αυτή μπορούσαν να περιλαμβάνουν λιγότερα ή περισσότερα δικαιώματα. Ήταν δυνατό να βασιζονται είτε στην καταγωγή είτε στην έγγαιο ιδιοκτησία, που υπολογιζόταν σύμφωνα με την απόδοση, είτε στην όλη περιουσία, κινητή και ακίνητη, η εκτίμηση της οποίας στηριζόταν στο κεφάλαιο ή στο εισόδημα. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις πλήρη δικαιώματα είχαν είτε όλοι εκείνοι που η περιουσία τους ξεπερνούσε ένα προκαθορισμένο επίπεδο είτε οι πιο πλούσιοι απ' αυτούς στα όρια ενός σταθερού αριθμού. Από τη μία πόλη στην άλλη τα στοιχεία αυτά συνδυάζονταν διαφορετικά.

Σ' αυτή την ποικιλία, ο Αριστοτέλης διέκρινε τέσσερις κύριες μορφές πολιτεύματος. Εξέτασε την ολιγαρχία μετά από το δημοκρατικό πολίτευμα. Η άκρα ολιγαρχία (η τέταρτη μορφή της ολιγαρχίας κατά τον Αριστοτέλη) ήταν εκείνη όπου ο αιρετός ανώτατος άρχων ασκούσε κληρονομική εξουσία, διέθετε τόσο πλούτο και διηύθυνε τόσους οπαδούς και υπηκόους, ώστε η κυριαρχία, αντί να ανήκε στο νόμο, βρισκόταν στα χέρια ενός ανθρώπου. Αυτό το πολίτευμα θύμιζε την πατριαρχική μοναρχία της οργανωμένης κατά γένη πόλης. Ήταν η «δυναστική» ολιγαρχία.

Όλη η ιστορία της Θεσσαλίας ήταν η ιστορία μερικών δυναστειών. Μέσα στην πιο εκτεταμένη πεδιάδα της Ελλάδας οι νικητές μοίρασαν τη γη στις ενωμένες σε φυλές οικογένειες και υποδούλωσαν το μέρος του ηττημένου πληθυσμού που δεν κατέφυγε στα βουνά της περιφέρειας. Οι κύριοι πήραν στην κατοχή τους τεράστιους κλήρους. Καλλιεργούσαν την αρόσιμη γη με κοπάδια πενεστών (δουλοπαροίκων), από τους οποίους έπαιρναν ένα ετήσιο εισόδημα. Οι ίδιοι απασχολούνταν και με την κτηνοτροφία. Όταν εκστρατεύανε, τους ακολουθούσαν έφιπποι οι υφιστάμενοί τους και πλήθος ελαφρά οπλισμένων πενεστών. Κατά τον κανονισμό που καθιέρωσε ένας από τους μεγάλους αρχηγούς, κάθε κλήρος έπρεπε να προσφέρει σαράντα ιππείς και ογδόντα πελταστές. Πολλοί μεγάλοι γαιοκτήμονες ήταν σε θέση να προσφέρουν πολύ περισσότερους: τον 4^ο αιώνα ένας ιδιώτης έφερε στους Αθηναίους διακόσιους ή τριακόσιους ιππείς με τους πενέστες τους. Όλα τα πολιτικά δικαιώματα είχαν μονοπωληθεί από τους μεγαλογαιοκτήμονες, τους αγαθούς. Κάτω από αυτούς είχε δημιουργηθεί μία τάξη ελεύθερων χωρικών και σε ορισμένα κέντρα μία τάξη εμπόρων και βιοτεχνών. Λίγοι όμως ήταν εκείνοι που ζούσαν άνετα, αφού στο στρατό αναλογούσαν δύο οπλίτες προς έναν ιππέα. Έτσι η μεσαία τάξη δεν είχε καμία θέση στο κράτος. Ακόμη και στις μεγάλες πόλεις τα ονόματα των φυλών σχηματίζονταν από κτηνοτρόφους και από ευγενείς και οι επιγραφές

²⁵ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 78 – 90.

περιείχαν καταλόγους οικογενειών. Η εκκλησία του δήμου σ' αυτές τις πόλεις ήταν απαγορευμένη στους απλούς χωρικούς και στους επαγγελματίες. Η Θεσσαλία ολόκληρη ήταν υποταγμένη σε μία αριστοκρατία γαιοκτημόνων. Αλλά οι ικανοί άρχοντες υπάκουαν σε μερικούς επικυρίαρχους, τους δυνάστες. Οι Αλευάδες υπήρξαν οι κύριοι της Λάρισας. Τα Φάρσαλα ανήκαν ως τα μέσα του 5^{ου} αιώνα στην οικογένεια των Εχεκρατιδών και αργότερα στην οικογένεια του Άπαρου. Όλοι αυτοί οι πρίγκιπες είχαν λαμπρές αυλές, που προσέλκυαν ποιητές όπως ο Σιμωνίδης και ο Ανακρέων. Καθένας ήθελε να ενωθεί η Θεσσαλία, με τον όρο να την διευθύνει ο ίδιος ολόκληρη.

Η άκρα ολιγαρχία μπορούσε να προσαρμοστεί τόσο καλά σε μία πόλη εμπόρων και εφοπλιστών όσο και σε μία χώρα γεωργών και κτηνοτρόφων. Αυτό συνέβη στην Κόρινθο. Εκεί ένας περιορισμένος χώρος και μία γη άγονη εμπόδιζε τη δημιουργία μιας αριστοκρατίας γαιοκτημόνων. Αλλά μία θαυμάσια θέση πάνω σε δύο θάλασσες επέτρεπε σε δραστήριους και έξυπνους εφοπλιστές να πάρουν την πρώτη θέση στο εμπόριο της Μεσογείου και να αποκτήσουν τεράστια πλούτη. Αυτό έκαναν οι Βακχιάδες. Αποτέλεσαν πραγματικά μία άκρα ολιγαρχία, που κρατήθηκε αμιγής καθώς δεν επέτρεπε καμία επιμειξία με άλλες οικογένειες. Πιθανότατα είχε παλαιότερα τη βασιλική εξουσία και διατήρησε για τον αρχηγό της τον τίτλο του βασιλέα, κρατώντας συγχρόνως το προνόμιο να υποδείχνει ένα από τα μέλη της για το ανώτερο αξίωμα, του πρύτανη. Η πολιτική της ήταν ουσιαστικά εμπορευματική: κατασκεύασε ένα λιμάνι στον Σαρωνικό κόλπο και ένα άλλο στον Κορινθιακό, εγκατέστησε ανάμεσά τους έναν ξύλινο δρόμο, για να κυλούν πάνω σ' αυτόν τα πλοία, δημιούργησε εμπορικούς σταθμούς σε όλη τη βορειοδυτική ακτή της Ελλάδας, αποίκισε την Κέρκυρα και τις Συρακούσες. Ουσιαστικά οι Βακχιάδες μετέβαλαν τις επιχειρήσεις τους σε δημόσιες επιχειρήσεις, και πλούτισαν πλουτίζοντας παράλληλα την πόλη τους. Όσο καιρό πετύχαιναν, έμεναν απόλυτοι κύριοι.

Αρκούσε οι αρχηγοί των αριστοκρατικών οικογενειών να μην υπακούουν σ' έναν από τους δικούς τους, για να δημιουργηθεί μία δυναστική ολιγαρχία με περισσότερα κεφάλια, όχι όμως ακόμη πολυάριθμη. Ο κύκλος της επιλογής για όλα τα κρατικά αξιώματα περιοριζόταν σε λίγες οικογένειες. Όλες οι κρατικές θέσεις μεταβιβάζονταν από πατέρα σε γιό. Η ουσιαστική διαφορά αυτού του πολιτεύματος με το προηγούμενο συνίστατο στο εξής: επειδή η δύναμη δεν ήταν συγκεντρωμένη ακόμη σε ένα γένος, ο νόμος επενέβαινε αναγκαστικά για να εξασφαλίσει την κληρονομική μεταβίβαση των δικαιωμάτων. Αλλά τίποτε δεν αποδεικνύει ότι αυτό συνέβαινε πάντα, τουλάχιστον στην αρχή. Στις αγροτικές περιοχές, αυτό το είδος της ολιγαρχίας φαίνεται να είχε καθαρά παραδοσιακό χαρακτήρα: υπήρχαν βασιλείς βασιλεύτεροι, δηλαδή περισσότερο βασιλείς από τους άλλους, με τη διαφορά ότι κανένας από τους πρώτους δεν μπορούσε πια να ονομάσει έτσι τον εαυτό του. Από τη μία μεριά, οι «βασιλείς» κατώτερου βαθμού ζητούσαν να μετέχουν στα προνόμια αυτών που ήταν «βασιλεύτεροι». Από την άλλη μεριά, οι πιο πλούσιες οικογένειες, παραδείγματος χάρη οι οικογένειες των εφοπλιστών στις ναυτικές πόλεις, δοκίμασαν να μονοπωλήσουν περισσότερο τις εξουσίες που μοιράζονταν με άλλους λιγότερο πλούσιους.

Πρώτο παράδειγμα: μία χώρα αγροτών, η Ήλιδα. Ο πληθυσμός της ήταν διάσπαρτος σε μικρούς οικισμούς και δεν είχε ούτε μία πόλη ως τον 5^ο αιώνα. Ήταν πεισματικά προσηλωμένη στους παλαιούς θεσμούς και στα ήθη της «ευσεβούς ζωής». Υπήρχε μεγάλος αριθμός φρατριών ή πατριών, καθεμιά με τον αρχηγό της και τους «βασιλείς» της, μία τοπική αριστοκρατία γενών, το καθένα από τα οποία κυριαρχούσε στον μικρό του οικισμό. Η κεντρική κυβέρνηση ήταν στα χέρια των ενενήντα γερόντων, οι οποίοι πιθανότατα θα

αντιπροσώπευαν τις τρεις φυλές των Ηρακλειδών. Αυτοί οι γέροντες ήταν ισόβιοι και εκλέγονταν πάντα μέσα από τις ίδιες οικογένειες με ένα «δυναστικό» σύστημα (αίρεσις δυναστευτική). Οι ίδιοι με τη σειρά τους διάλεγαν από αυτές τις οικογένειες τον Ελλανοδίκη και τους δημιουργούς που ασκούσαν κάποιον έλεγχο στις «πατριές». Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι: «όταν μία ολιγαρχία είναι ενωμένη, δεν διατρέχει κίνδυνο να αυτοκαταστραφεί: τα ολιγάριθμα μέλη της κυβερνούν τη μάζα, γιατί ξέρουν να αυτοκυβερνηθούν. Αλλά μία ολιγαρχία είναι χαμένη, όταν μία άλλη αναδύεται από τους κόλπους της. Αυτό συμβαίνει όταν μία οικογένεια έχει την αποκλειστική εξουσία, οπότε τα μεγάλα αξιώματα δεν είναι προσιτά σ' όλα τα μέλη της μειοψηφίας». Απόδειξη αυτό που συνέβη στην Ήλιδα²⁶. Μία ολιγαρχία με δύο βαθμούς παραχώρησε τη θέση της σε μία άλλη όπου όλοι οι προνομιούχοι είχαν ίσα δικαιώματα: όλοι είχαν τη δυνατότητα να εισέλθουν στη γερουσία και να πάρουν το αξίωμα του Ελλανοδίκη, που διπλασιάστηκε και έγινε κληρωτό. Πόσα ήταν τότε τα ενεργά μέλη της ολιγαρχίας της Ήλιδας; Αφού διόριζαν δύο ανώτατους άρχοντες αντί για έναν, φαντάζεται κανείς ότι ήταν διπλάσια από τον αριθμό των γερόντων του παλαιού πολιτεύματος. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι στην Επίδαυρο την ολιγαρχία την αποτελούσαν οι «Εκατόν Ογδόντα», οι κύριοι των κονιπόδων, που διόριζαν τα μέλη της βουλής, όπως και τους άρχοντες: και αυτών ο αριθμός είχε σχέση με τις τρεις δωρικές φυλές.

Δεύτερο παράδειγμα: ένα μεγάλο εμπορικό λιμάνι. Η Μασσαλία, την εποχή του Στράβωνα εξουσιαζόταν από ένα συνέδριο με εξακόσια ισόβια μέλη, που τα ονόμαζαν τιμούχους. Από τους Εξακοσίους εξέλεγαν την επιτροπή των Δεκαπέντε, με αποστολή να διεκπεραιώνουν τις τρέχουσες υποθέσεις. Τρεις από τους Δεκαπέντε ασκούσαν την εκτελεστική εξουσία. Ένας από τους Τρεις ήταν ο επίσημος αρχηγός της πόλης. Δεν μπορούσε κάποιος να ήταν τιμούχος, αν δεν είχε νόμιμο παιδί και αν δεν ανήκε σε μία οικογένεια με πολιτικά δικαιώματα από τρεις γενεές.

Το τόσο περιορισμένο πολίτευμα των Εξακοσίων το διαδέχτηκε ένα πολίτευμα ακόμη πιο στενό. Το όνομα των τιμούχων στην αρχή δεν μπορούσε παρά να δηλώνει πολύ μικρό αριθμό προσώπων με δημόσια λειτουργήματα. Εκείνη την εποχή το σώμα των πολιτών το αποτελούσαν μερικές προνομιούχες οικογένειες και το αξίωμα των τιμούχων προοριζόταν μόνο για τους αρχηγούς αυτών των οικογενειών. Αυτή η άκρα ολιγαρχία δεν μπόρεσε να κρατηθεί επ' άπειρον. Κατά τον Αριστοτέλη, έγινε πολιτικώτερα. Τί σημαίνει αυτό; «Αυτοί που είχαν αποκλειστεί από τα αξιώματα κινήθηκαν ώσπου πέτυχαν να προστεθούν στον πατέρα οι γιοί, πρώτα ο πρεσβύτερος και ύστερα οι νεώτεροι». Μία τέτοια μεταρρύθμιση έκανε να ισχύσουν πάνω από την ενότητα του γένους τα συμφέροντα πλαγίων κλάδων, με αποτέλεσμα να αντιπροσωπεύονταν ευρύτερα στην κυβέρνηση οι πιο πλούσιες οικογένειες. Η ολιγαρχία γινόταν πιο «πολιτική», δηλαδή πιο δημοκρατική, με την έννοια ότι το μερίδιο των ευγενών περιοριζόταν, σε σύγκριση με το μερίδιο των πλουσίων: η σημασία του γένους μειωνόταν και τούτο απέβαινε σε όφελος των ατόμων. Αφού το δικαίωμα της κληρονομιάς των πολιτικών δικαιωμάτων κατά τη σειρά της πρωτοτοκίας ήταν απόλυτο, χρειάστηκε να βρεθεί τρόπος ώστε να περάσουν στο σώμα των ενεργών πολιτών, στο πολίτευμα, οι καλύτεροι από εκείνους που αποκλείονταν από αυτό, οι επίλεκτοι του πλήθους: έκτοτε προχώρησαν σε περιοδικές αναθεωρήσεις του καταλόγου των δικαιούχων. Παράλληλα αποφασίστηκε αυτοί να ήταν πάντα εξακόσιοι. Ο τίτλος του τιμούχου ανήκε σε

²⁶ Αριστοτέλης. Πολιτικά, VIII (V), 3, 7 – 8.

όλους. Αλλά άλλαζε σημασία, αφού δεν έδινε στα κοινά μέλη του Συνεδρίου παρά μόνο το δικαίωμα να προβιβαστούν ενδεχόμενα στην επιτροπή των Δεκαπέντε. Πολλές ακόμη πόλεις, όπως η Ηράκλεια, η Ίστρος και η Κνίδος, πέρασαν από τα ίδια στάδια μεταβολών. Σ' αυτά τα εύπορα λιμάνια, όπου ο πληθυσμός μεγάλωνε γρήγορα, το να αυξηθεί ο αριθμός των ενεργών πολιτών δεν σήμαινε υποχρεωτικά ότι άλλαζε η σχέση αυτού του αριθμού με τον αριθμό των παθητικών πολιτών. Ακόμη και όταν ο κατάλογος των προνομιούχων μάκραινε, η αρχή του πολιτεύματος δεν άλλαζε και υπήρχε πάντα δυνατότητα να ξαναδημιουργηθεί μία καινούρια ολιγαρχία στους κόλπους της ολιγαρχίας που πλάταινε. Όταν οι τιμούχοι της Μασσαλίας έγιναν εξακόσιοι, οι Δεκαπέντε πήραν τη θέση των παλαιών τιμούχων.

Όταν η ολιγαρχία έπαψε να είναι «δυναστική», για να γίνει πραγματικά «πολιτική», έδωσε και πάλι την εξουσία σε μία μειοψηφία πολιτών, αλλά σε μία αρκετά ισχυρή μειοψηφία, που αποτελούνταν από λιγότερους ιδιοκτήτες αλλά με πιο μεγάλες περιουσίες. Αυτοί σφετερίζονταν το δικαίωμα να διορίζονται σε όλες τις κυβερνητικές θέσεις. Αλλά, καθώς δεν ήταν ακόμη αρκετά ισχυροί για να κυβερνούν χωρίς νόμους, έπαιρναν αυτό το δικαίωμα με νόμο. Αυτό το πολίτευμα εγκαθιδρύθηκε τις περισσότερες φορές με νόμο που σταθεροποιούσε τον αριθμό των ενεργών πολιτών.

Έτσι ένας αρκετά μεγάλος αριθμός πόλεων διοικούνταν από τους Χίλιους. Στη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα στην Κύμη, οι Χίλιοι πήραν την εξουσία από τους ιππείς, πράγμα που σημαίνει ίσως ότι η αριστοκρατία του χρήματος αντικατέστησε την αριστοκρατία της καταγωγής. Στην Κολοφώνα, οι Χίλιοι παρουσιάζονταν στην αγορά ντυμένοι με πορφυρά ενδύματα, που άξιζαν όσο το βάρος τους σε ασήμι, στολισμένοι με διαδήματα χρυσά και αρωματισμένοι. Στη Λοκρίδα η πρωτεύουσα Οπούς κυβερνιόταν από τη συνέλευση των Χιλίων. Οι περισσότεροι απ' αυτούς τους πολίτες, που ήταν υποχρεωμένοι να τρέφουν ένα πολεμικό άλογο, ανήκαν πιθανότατα στα «εκατό σπίτια», στις οικογένειες των οποίων οι τίτλοι ευγενείας ανάγονταν στην εποχή του Αίαντα. Ο Οπούς, στην αρχή του 7ου αιώνα μετέδωσε τους θεσμούς του στην αποικία του, τους Επιζεφύριους Λοκρούς: εκεί επίσης οι Χίλιοι έκαναν τους νόμους και οι κυριότερες οικογένειες συγγένευαν με τις γυναίκες των «εκατό σπιτιών» που ακολούθησαν τους πρώτους αποίκους. Στον Κρότωνα, στον Ακράγαντα και το Ρήγιο είχαν επίσης τη συνέλευση των Χιλίων, που εξακολούθησε αργότερα να συνεδριάζει δίπλα στη λαϊκή συνέλευση με το όνομα Σύγκλητος ή Έσκλητος.

Από την άλλη πλευρά, ο αριθμός των χιλίων δεν ήταν δεδομένος. Σε πόλεις σχετικά μικρές, ο νόμιμος λαός μπορούσε να αριθμεί λιγότερα μέλη, χωρίς το πολίτευμα να ήταν πιο ολιγαρχικό. Σε πολύ μεγάλες πόλεις μπορούσε να ήταν πολυαριθμότερος, χωρίς να πλησιάζει περισσότερο προς τη δημοκρατία. Έτσι στη Μασσαλία και στην Ηράκλεια του Πόντου χρειάστηκε να διευρυνθεί η ολιγαρχία με μία σχετικά φιλελεύθερη μεταρρύθμιση, για να δεχτεί εξακόσια μέλη, ενώ το Συνέδριο των Εξακοσίων, που έκανε τους νόμους στις Συρακούσες επί είκοσι χρόνια περίπου, είχε χαρακτήρα πολύ ολιγαρχικό σε μία πόλη τόσο πολυάνθρωπη. Στην Αθήνα, ο Θηραμένης πέρασε ένα νόμο που ανέθετε τη διακυβέρνηση «στους πέντε χιλιάδες Αθηναίους, τουλάχιστον, που ήταν οι πιο ικανοί να υπηρετήσουν το κράτος με το άτομό τους και με την περιουσία τους». Το πολίτευμα των πέντε χιλιάδων, όπου το κατώτερο όριο ήταν στην πραγματικότητα το ανώτερο, αφαιρούσε τα πολιτικά δικαιώματα από τα πέντε έκτα των πολιτών. Λειτουργήσε λίγους μήνες, το 410, μετά από την πτώση των Τετρακοσίων. Το 404 η αντιπολίτευση του Θηραμένη αναγκάσε τους Τριάκοντα να συντάξουν έναν κατάλογο τριών χιλιάδων πολιτών, οι οποίοι θα έπρεπε να

μετέχουν στη διακυβέρνηση, ώστε να κατοχυρώνονταν απέναντι στην αυθαιρεσία των τυράννων. Τέλος το 321 ο Αντίπατρος αποφάσισε ότι, για να είναι κάποιος πολίτης, έπρεπε να κατέχει ένα κεφάλαιο 2.000 δραχμών που αναλογούσε σε ένα ετήσιο εισόδημα 200 ως 240 δραχμών: αυτή η απογραφή απέκλειε 12.000 πολίτες σε σύνολο 21.000.

Τέτοια πολιτεύματα μπορούσαν να καλύψουν ένα καθεστώς ακόμη πιο ολιγαρχικό. Το σώμα των πολιτών είχε ως προνόμιο το δικαίωμα να παρευρίσκεται σε μία εντελώς ανίσχυρη συνέλευση, ενώ στην πραγματικότητα όλη η εξουσία ανήκε σε ένα στενό συμβούλιο. Αυτό δείχνει η ιστορία των Αθηναϊκών ολιγαρχιών: ο ορισμός των πέντε χιλιάδων και των τριών χιλιάδων δεν περιόριζε την παντοδυναμία των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα. Αλλού η ολιγαρχία διαφόρων βαθμών ήταν γεγονός. Γνωστότερο παράδειγμα αποτελούσε η Σπάρτη, με την ολιγαρχία της σε σχήμα πυραμίδας: πάνω από τους ειλώτες, που δεν ήταν ελεύθεροι και τους περιοίκους, που δεν ήταν πολίτες, βρίσκονταν οι Σπαρτιάτες. Πάνω από τους υπομείονες, που ήταν δεκτοί στη μεγάλη συνέλευση, την Απέλλα, οι όμοιοι, κύριοι ενός κλήρου και υποχρεωμένοι να πληρώνουν το συσσίτιό τους. Αποτελούσαν μόνοι τους τη μικρή συνέλευση της οποίας ο αριθμός των μελών όλο και μίκραινε. Πάνω απ' όλους, το συμβούλιο των τριάντα γερόντων, που διηύθυναν οι πέντε έφοροι και ασκούσε την υπέρτατη εξουσία. Επίσης, την εποχή που η Αθήνα είχε τους Τετρακοσίους, η Θάσος βρισκόταν στα χέρια των Τριακοσίων Εξήντα. Ο Κρότωνας είχε την Εκκλησία του και τη Γερουσία του, επιπλέον της Συγκλήτου των Χιλίων.

Ο τελευταίος τύπος ολιγαρχίας (ο πρώτος κατά τον Αριστοτέλη) χαρακτηριζόταν από ένα τίμημα²⁷ αρκετά υψηλό, για να εμποδίζει τους φτωχότερους να πάρουν αξιώματα και ωστόσο αρκετά χαμηλό, για να μπορεί να δεχτεί στις προνομιούχες τάξεις όποιον ήταν ικανός να υπηρετήσει ως οπλίτης. Οι πολίτες, ενώ δεν είχαν τα μέσα να ζήσουν χωρίς να εργάζονται, ωστόσο είχαν αρκετή άνεση για να μη ζουν εις βάρος του κράτους. Πάντως ο αριθμός τους ήταν πολύ μεγάλος ώστε να συγκεντρωνόταν η εξουσία τους σε ένα πρόσωπο και έβρισκε έτσι αναγκαστικά την έκφρασή της στο νόμο.

Τέτοιο ήταν το πολίτευμα σε πόλεις όπου υπήρχαν πολλές μικρές περιουσίες. Στους Μαλιείς, το δικαίωμα του πολίτη ανήκε στους παλαιούς οπλίτες, δηλαδή σε αυτούς που είχαν μία πλήρη πανοπλία και είχαν εκπληρώσει τη στρατιωτική τους υπηρεσία. Οι πόλεις που αποτελούσαν τη βοιωτική συνομοσπονδία στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα και το πρώτο τρίτο του 4ου επεφύλασσαν την εξουσία σε μία συνέλευση πολιτών, των οποίων το εισόδημα ξεπερνούσε ένα ορισμένο ύψος και οι οποίοι ήταν όλοι γαιοκτήμονες: στη Θήβα απαγορευόταν η πώληση και γενικά η διάθεση κληρών, που έτσι παρέμεναν σταθεροί και η ανάληψη αξιωμάτων από όποιους είχαν ασκήσει κάποιο επάγγελμα τα δέκα τελευταία χρόνια. Στις Θεσπιές έχαναν το αξίωμά τους όσοι μάθαιναν ένα τεχνικό επάγγελμα και ακόμη όσοι καλλιεργούσαν μόνοι τους τη γη. Η αλήθεια είναι ότι το τίμημα δεν έπρεπε να ήταν πολύ υψηλό: στον Ορχομενό φαίνεται ότι ήταν 45 μέδιμοι ή μία γη περίπου πέντε εκταρίων (πενήντα στρεμμάτων). Σύμφωνα με το σύνολο των στρατευμένων οπλιτών και ιππέων που έδινε κάθε πόλη στη συνομοσπονδία, ο αριθμός των ενεργών πολιτών υπολογιζόταν σε 3.000 για τη Θήβα, πάνω από 1.500 για τον Ορχομενό, σε 1.500 για τις Θεσπιές. Στις κρητικές πόλεις το πολιτικό σώμα το αποτελούσαν μέλη των εταιριών,²⁸ όπου

²⁷ Τίμημα λεγόταν το κατώτερο ύψος εισοδήματος που χρειαζόταν για την απόκτηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων.

²⁸ Στις κρητικές πόλεις λέγονταν «εταιρίες» ομάδες πολιτών αντίστοιχες με τα σπαρτιατικά φιδίτια ή

ζούσαν από κοινού και σιτίζονταν με έξοδα του δημοσίου. Οι φυλές, όπου ανήκαν όλοι οι πολίτες, έδιναν ιδιαίτερη θέση στον σταρτό,²⁹ που τον αποτελούσαν οι προνομιούχες οικογένειες από τις οποίες εκλέγονταν οι κόσμοι, επιφορτισμένοι με την εκτελεστική εξουσία.

Περαιτέρω, η μετριοπαθής ολιγαρχία συνόρευε με τη μετριοπαθή δημοκρατία και ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς που άρχιζε η μία και που τελείωνε η άλλη. Το ολιγαρχικό πολίτευμα που επικρατούσε στην Αθήνα από τον 7ο αιώνα δεν είχε ανάγκη να αλλάξει πολύ με τη μεταρρύθμιση του Σόλωνα, για να προσαρμοστεί σε ένα καθεστώς που άνοιξε το δρόμο προς την απόλυτη δημοκρατία. Αυτό το τιμοκρατικό πολίτευμα χώριζε το λαό σε τέσσερις τάξεις, ανάμεσα στις οποίες καθήκοντα και τιμές ήταν μοιρασμένα ανάλογα με τα εισοδήματα από τη γη. Όταν ο Κλεισθένης κατέλυσε αυτό το πολίτευμα και διακήρυξε τη σχεδόν πλήρη ισότητα όλων των Αθηναίων, οι εχθροί της δημοκρατίας δεν έπαψαν ποτέ να το νοσταλγούν. Πρότειναν να παραχωρηθούν πολιτικά δικαιώματα, ακόμη και η δυνατότητα εκλογής στη βουλή και στα κατώτερα αξιώματα, μόνο σε εκείνους που ήταν σε θέση να εξοπλιστούν ως οπλίτες. Εκλόγιμοι ως εννέα άρχοντες και ταμίες να ήταν μόνο εκείνοι που είχαν περιουσία αξίας δέκα μινών (χιλίων δραχμών). Τέλος, στρατηγοί και ίππαρχοι να εκλέγονταν όσοι δήλωναν κεφάλαιο εκατό μινών και είχαν νόμιμα παιδιά ηλικίας δέκα χρόνων και άνω. Στην πραγματικότητα, κάθε φορά που οι εχθροί της Αθηναϊκής δημοκρατίας κατάφερναν να πραγματοποιήσουν τα σχέδιά τους, εγκαθιστούσαν μία βίαιη ολιγαρχία, όπως των Τετρακοσίων και των Τριάκοντα, ή τουλάχιστον έδιναν την εξουσία σε μία μειοψηφία, όπως έκαναν ο Θηραμένης και ο Αντίπατρος. Υπήρξαν όμως και πολιτικοί άνδρες που θεωρούσαν ότι μπορούσαν να αντιδράσουν στη δημοκρατία χωρίς να φτάνουν στην ολιγαρχία. Το 403 ο Φορμίσιος πρότεινε να περιοριστούν τα πολιτικά δικαιώματα στους Αθηναίους γαιοκτήμονες, δηλαδή σε δεκαπέντε περίπου χιλιάδες σε σύνολο άνω των είκοσι χιλιάδων Αθηναίων πολιτών: έτσι είχαν μία εξαιρετικά μετριοπαθή ολιγαρχία, αλλά αυτό ήταν και η καταστροφή της δημοκρατικής αρχής.

Σ' όλες αυτές τις κατηγορίες ολιγαρχίας προστέθηκε και μια τελευταία, η νόθος δημοκρατία. Συγκεκριμένα, επιτρεπόταν σε όλους να παρίστανται στην εκκλησία αλλά επιβαλλόταν πρόστιμο σε όσους απουσίαζαν. Όσον αφορά τα ανώτατα αξιώματα, απαγορευόταν σ' εκείνους που είχαν ορισμένη περιουσία να τα αρνηθούν, ενώ αυτό επιτρεπόταν στους φτωχούς. Όσον αφορά τα δικαστήρια, επιβαλλόταν πρόστιμο στους πλούσιους που δεν μετείχαν, ενώ οι φτωχοί δεν τιμωρούνταν, ή το πρόστιμο ήταν μεγάλο για τους πρώτους και ασήμαντο για τους δεύτερους. Καμιά φορά αρκούσε να γραφτεί κανείς στους καταλόγους των πολιτών, για να μετέχει στην εκκλησία του δήμου και στα λαϊκά δικαστήρια. Αλλά όποιος, ενώ είχε εγγραφεί, απουσίαζε από το ένα ή το άλλο σώμα, υποχρεούτο να πληρώνει βαρύτερο πρόστιμο: με το πρόστιμο επιζητούσαν να μην εγγράφονται οι άνθρωποι στους καταλόγους και έτσι να μη μετέχουν στη συνέλευση και στα δικαστήρια.

συσσίτια. Η κρητική εταιρία ήταν επίσης υποδιαίρεση της φυλής αντίστοιχη με τη φρατρία, στην Αττική και αλλού (βλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999, σ. 35, 37, 242). Όλοι οι πολίτες των κρητικών πόλεων ανήκαν σε μία εταιρία.

²⁹ Σταρτός, στη διάλεκτο της Κρήτης = στρατός. Οι σταρτοί ήταν διαιρέσεις του σώματος των πολιτών. Επίσης σταρτός λεγόταν η στρατιωτική μονάδα που αντιστοιχούσε σε καθεμιά από τις φυλές στις οποίες κατανέμονταν οι πολίτες των κρητικών πόλεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΟΛΙΓΑΡΧΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ³⁰

Η ολιγαρχία είχε τα ίδια όργανα με τη δημοκρατία. Και στο ένα και στο άλλο πολίτευμα οι πολίτες που είχαν όλα τα δικαιώματα μπορούσαν να μετέχουν στη συνέλευση και στη βουλή και να εκλέγονται στα ανώτερα αξιώματα. Η εξουσία ανήκε κατ' αρχήν στο σύνολο των ενεργών πολιτών. Την ασκούσαν στο σώμα που ονομαζόταν εκκλησία ή αλία. Αποκλειόταν από τις συνεδριάσεις το υπόλοιπο του δήμου, το πλήθος, που δεν είχε το δικαίωμα αυτό. Στις θεσσαλικές πόλεις ο τόπος των συνεδριάσεων ονομαζόταν πλατεία της ελευθερίας. Οι άρχοντες φρόντιζαν ώστε η δημόσια πλατεία να μένει καθαρή από κάθε είδους εμπόρευμα. Ήταν τόπος απαγορευμένος στο βιοτέχνη, στο χωρικό και σε κάθε άτομο αυτού του είδους.

Στις ολιγαρχίες όπου οι πλούσιοι ήταν σχετικά πολλοί η λογική του συστήματος ήθελε οι λιγότερο πλούσιοι να αφήνουν τη διεύθυνση των υποθέσεων στους πιο πλούσιους, δηλαδή στη βουλή ή σε μια περιορισμένη εκκλησία ή στους άρχοντες. Άλλοτε δεν άφηναν να συζητήσει μία πρόταση στην εκκλησία, παρά μόνο αν είχε ετοιμαστεί από ανώτερο κλιμάκιο. Άλλοτε της έδιναν το δικαίωμα να επικυρώνει αλλά όχι να καταψηφίζει τα νομοσχέδια που είχαν καταρτιστεί έξω απ' αυτήν. Άλλοτε δεν της παρείχαν παρά συμβουλευτική ψήφο, αφήνοντας την απόφαση στους άρχοντες. Στις κρητικές πόλεις οι πολίτες των εταιριών μπορούσαν να έρθουν στην αγορά κατά χιλιάδες. Δεν είχαν δικαίωμα παρά να επικυρώσουν για τους τύπους με χειροτονία ή με μυστική ψηφοφορία τις προτάσεις που τους παρουσίαζαν η βουλή και οι κόσμοι.

Έβρισκαν πιο βολικό να μην συγκαλούν όλους τους πολίτες συγχρόνως. Στις βοιωτικές πόλεις του 5^{ου} αιώνα το σώμα των πολιτών με πλήρη δικαιώματα ήταν χωρισμένο σε τέσσερα τμήματα. Καθένα από αυτά με τη σειρά του εκτελούσε χρέη προπαρασκευαστικά και εισήγε τα σχέδια νόμου στη γενική συνέλευση για την τελική απόφαση. Μ' αυτό τον τρόπο από τους 3000 περίπου Θηβαίους πολίτες κάθε φορά μόνο 750 περίπου έπαιρναν πραγματικά μέρος στην κυβέρνηση. Αυτό το σύστημα μιμήθηκαν οι Αθηναίοι που κατασκεύασαν το σύνταγμα των Πέντε Χιλιάδων. Και οι Πέντε Χιλιάδες έπρεπε να χωριστούν σε τέσσερα τμήματα: σε κάθε τμήμα οι άντρες πάνω από τα τριάντα σχημάτιζαν ένα προβουλευτικό σώμα. Καθένα από αυτά έπρεπε να κυβερνά με τη σειρά του επί ένα χρόνο. Το σώμα που ασκούσε την εξουσία είχε λοιπόν από 800 ως 900 μέλη. Σε σοβαρές περιστάσεις το σώμα μπορούσε να διπλασιαστεί: σ' αυτή την περίπτωση, κάθε σύμβουλος έπρεπε να διαλέξει ένα βοηθό ανάμεσα σε πολίτες ίδιας ηλικίας. Οι συνεδριάσεις γίνονταν κάθε πέντε μέρες. Το διευθυντήριο του σώματος το αποτελούσαν πέντε πρόεδροι που έβγαιναν με κλήρο, κάθε μέρα ένας από τους οποίους οριζόταν επιστάτης, επίσης με κλήρο. Κάθε σύμβουλος που δεν ήταν παρών όταν άρχιζε η συνεδρίαση πλήρωνε μία δραχμή πρόστιμο, εκτός αν είχε πάρει κανονική άδεια. Τον καιρό που κυβερνούσαν οι Τετρακόσιοι συγκαλούσαν τους Πέντε χιλιάδες μόνο όταν το έκριναν σκόπιμο. Στην ουσία δεν το έκαναν ούτε μία φορά.

³⁰ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 91 – 99.

Η ολιγαρχία, αντί να τεμαχίσει την εκκλησία σε μικρά κομμάτια, προτιμούσε μερικές φορές να παρεμβάλλει στην εκκλησία και στη βουλή μία μικρότερη συνέλευση, πιο σίγουρη. Αυτό έκανε η Σπάρτη. Όλοι οι Σπαρτιάτες πάνω από τα τριάντα, που ήταν γραμμένοι στις φυλές και στις ωβές, είχαν διαπαιδαγωγηθεί από το δημόσιο, έπαιρναν μέρος στα κοινά συσσίτια και είχαν δικαίωμα να μετέχουν στην Απέλλα. Ήταν εννιά χιλιάδες στην αρχή. Ως τα μέσα του 8^{ου} αιώνα η Απέλλα άσκησε ευρύτατες εξουσίες. Είχε δικαίωμα να κάνει τροπολογίες στους νόμους, αλλά όχι και να λαμβάνει πρωτοβουλίες, κήρυσσε τον πόλεμο, παρακολουθούσε τις επιχειρήσεις, συνήπτε συνθήκες συμμαχίας και ειρήνης, διόριζε τους γέροντες και τους άρχοντες, κανόνιζε τα προβλήματα διαδοχής του θρόνου. Ψήφιζε με βοή και σε περίπτωση αμφιβολίας με διαχωρισμό των πολιτών. Η Απέλλα είχε λοιπόν «την κυριαρχία και τη δύναμη».³¹

Αλλά ο αριθμός των ομοίων ελαττώθηκε γρήγορα. Η υποχρέωση να έχουν στην κατοχή τους έναν κλήρο «πολιτικής γης» και να συμβάλλουν στα έξοδα των συσσιτίων υποβίβαζε πολλούς στην τάξη των υπομειόνων. Συγχρόνως, ο αυξανόμενος πλούτος μικρού αριθμού πολιτών δημιουργούσε πάνω από τους ομοίους μία ηγετική αριστοκρατία (τους καλούς καγαθούς). Αυτή η αριστοκρατία κηδεμόνευε τη βασιλεία και αποδυνάμωνε τη συνέλευση. Έκτοτε η Απέλλα συγκεντρωνόταν σε κλειστό χώρο, που έφτανε να χωράει τους λίγους πολίτες που ήταν παρόντες. Εξακολουθούσε να εκλέγει τους άρχοντες, αλλά με ένα σύστημα, που στην πράξη καταργούσε το δικαίωμά της. Μόνο τυπικά τη συμβουλευόνταν. Ζητούσαν τη γνώμη της, χωρίς να ήταν υποχρεωμένοι να συμμορφωθούν προς αυτή. Πριν να εκστρατεύσουν ή πριν να συνάψουν μια συνθήκη, οι αρχηγοί της πόλης ζητούσαν τη γνώμη της πλειοψηφίας. Οστόσο έκαναν αυτό που ήθελαν. Όταν λάμβαναν μια απόφαση σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής, το ανήγγελλαν σαν διαταγή προς εκείνους οι οποίοι έπρεπε να υπακούσουν.

Οστόσο οι είκοσι οχτώ γέροντες και οι πέντε έφοροι δεν αποτελούσαν ολόκληρη την αριστοκρατία. Σε σοβαρές περιστάσεις συγκεντρώνονταν σε μυστικό συμβούλιο οι κυριότεροι άρχοντες και οι πιο πλούσιοι πολίτες ή οι πιο ευυπόληπτοι. Αυτό το σώμα το πιο πλατύ από τη γερουσία, αλλά και πιο στενό από την Απέλλα, το ονόμαζαν μικρά εκκλησία. Υπήρχε εξίσου μια «μικρή συνέλευση» όμοια με τη σπαρτιατική που ονομαζόταν Έσκλητος ή Εύνκλητος. Ο θεσμός αυτός λειτουργούσε στο Ρήγιο και στον Ακράγαντα, κοντά στην αλία (εκκλησία του δήμου) και στη βωλά (βουλή). Στον Κρότωνα κοντά στην εκκλησία και τη γερουσία. Υπήρχαν μάλιστα πόλεις όπου έφτασαν να μην συγκαλούν καθόλου την εκκλησία του δήμου και περιορίζονταν στη σύγκλητο.

Στις ολιγαρχίες που είχαν λίγους πολίτες, η εκκλησία του δήμου μπορούσε ευκολότερα να διατηρήσει τα δικαιώματά της. Οι Χίλιοι της Κολοφώνας ήταν όλοι πολύ πλούσιοι. Όλοι πήγαιναν στις συνεδριάσεις, έστω και για να επιδείξουν τη χλιδή τους. Οι

³¹ Η γνώμη που ακολουθεί ο Glotz για τις αρχικές εξουσίες της σπαρτιατικής Απέλλας είναι πολύ διαδεδομένη, αλλά διαφεύδεται από τη μαρτυρία μιας μοναδικής πηγής μας γι' αυτό το ζήτημα, που είναι ένα χωρίο του βίου του Λυκούργου από τον Πλούταρχο. Σύμφωνα με αυτή τη μαρτυρία, η Απέλλα δεν είχε αρχικά το δικαίωμα να εισάγει νομοσχέδια ούτε καν να τροποποιεί εκείνα που της παρουσίαζαν οι βασιλείς και οι γέροντες, παρά μόνον να τα εγκρίνει ή να απορρίπτει. Αργότερα, υπερβαίνοντας τα αρχικά όρια των δικαιωμάτων της, η Απέλλα άρχισε να επιφέρει τροπολογίες στα νομοσχέδια, ώσπου αντέδρασαν οι βασιλείς Πολύδωρος και Θεόπομπος. Η λανθασμένη αντίληψη οφείλεται σε υποθετική ανάγνωση μιας λέξης και αβάσιμη ερμηνεία των συμφραζομένων στην τελευταία φράση της λεγόμενης «ρήτρας του Λυκούργου».

Χίλιοι του Οπούντα ψήφιζαν νόμους σε συνέλευση, όπου συγκεντρώνονταν όλοι. Οι Χίλιοι του Κρότωνα είχαν λόγο σε ζητήματα ειρήνης και πολέμου, όπως και η σύγκλητος. Στη Μασσαλία οι εξακόσιοι ισόβιοι τιμούχοι συγκεντρώνονταν σε συνέδριον. Σ' αυτές τις περιορισμένες ολιγαρχίες ήταν δύσκολο να διακρίνει κανείς την εκκλησία του δήμου από τη βουλή. Στη Μασσαλία, το συνέδριον μπορούσε να θεωρηθεί και εκκλησία του δήμου και βουλή και οι Δεκαπέντε έμοιαζαν και με βουλή και με εκτελεστική επιτροπή. Στην Επίδαυρο οι Εκατόν Ογδόντα διάλεγαν ανάμεσα τους βουλευτές που λέγονταν αρτύνοι (ρυθμιστές).

Όσον αφορά τη βουλή, εκεί που είχε δυναστικό χαρακτήρα, ονομαζόταν συνήθως γερουσία. Συνήθως η είσοδος σ' αυτή γινόταν σε προχωρημένη ηλικία και τα μέλη της ήταν ισόβια. Στη Σπάρτη, όπου μόνο στα τριάντα τους χρόνια μπορούσαν να πάρουν μέρος στην Απέλλα, δεν μπορούσαν να εκλεγούν γέροντες παρά μόνο όταν είχαν τελειώσει κάθε στρατιωτική υποχρέωση, στα εξήντα, και έμεναν ως το τέλος της ζωής τους. Παρά την προχωρημένη ηλικία των γερόντων, οι εκλογές ήταν σπάνιες, γιατί η σπαρτιατική γερουσία δεν είχε παρά είκοσι οχτώ μέλη εκτός από τους δύο βασιλείς. Με άλλα λόγια, τριάντα μέλη από τα οποία δύο ήταν κληρονομικά. Εκλέγονταν από τον στενό κύκλο των προνομιούχων.

Στην Ήλιδα οι ενενήντα γέροντες, αντιπρόσωποι των τριών φυλών, δεν εκλέγονταν με τον ίδιο τρόπο που εκλέγονταν οι είκοσι οχτώ της Σπάρτης: δεν μπορούσε να υπάρξει κατώτερο όριο ηλικίας, αφού καθένας αντιπροσώπευε το γένος του και ο γιος διαδεχόταν τον πατέρα. Αλλά καθώς έμεναν μέλη του σώματος ως το τέλος της ζωής τους, ήταν γέροι στο σύνολό τους.

Ακολουθώς, η βουλή δεν είχε ανάγκη από ένα ειδικό όνομα για να έχει ολιγαρχικό χαρακτήρα: μπορούσε να ονομάζεται βουλή, όπως στα δημοκρατικά πολιτεύματα και να αποτελείται από ισόβια μέλη. Σ' αυτή την περίπτωση, η ολιγαρχική βουλή περιελάμβανε γενικά εκείνους που είχαν διατελέσει ανώτατοι άρχοντες. Στην αρχαία Αθήνα είχε για μέλη τους τέως εννέα άρχοντες. Αυτή η αριστοκρατική βουλή δεν καταργήθηκε ποτέ από τη δημοκρατία και δεν έπαψε να συνεδριάζει στο λόφο του Αρείου Πάγου για να δικάζει φονικά εγκλήματα. Αλλά πριν να περιοριστεί σε αυτό από την καθεαυτό βουλή, συνδύαζε τις αρμοδιότητες ανώτατου δικαστηρίου με την απόλυτη εξουσία σε ζητήματα που αφορούσαν το σεβασμό των νόμων, τη διατήρηση της τάξης, τις ευθύνες των αρχόντων και τις διεθνείς σχέσεις. Στην Κρήτη οι κόσμοι έμπαιναν στη βωλά αφότου έληγε η ετήσια αρχή τους και παρέμεναν ως το τέλος της ζωής τους. Στην Κνίδα οι εξήντα αμνήμονες, ήταν επίσης ισόβιοι και ρύθμιζαν όλες τις σοβαρές υποθέσεις με την προεδρία του αφεστήρος.³²

Μερικές ολιγαρχίες πίστευαν ότι, όταν μία βουλή ήταν πολυάριθμη, ήταν επικίνδυνη. Αναπλήρωναν λοιπόν τη βουλή με ένα περιορισμένο συμβούλιο, μια επιτροπή προβούλων. Επιπλέον, η κυβέρνηση των εμπόρων που εγκαταστάθηκε στην Κόρινθο μετά την πτώση των Κυψελιδών στηριζόταν σε μία γερουσία ογδόντα μελών. Καθεμιά από τις οχτώ φυλές της Κορίνθου εξέλεγε εννιά κοινούς συμβούλους και έναν πρόβουλο. Η οχτάδα των προβούλων σχημάτιζε ένα ανώτερο συμβούλιο που υπέβαλλε τις υποθέσεις έτοιμες στη γερουσία. Αυτός ο θεσμός μεταφέρθηκε από την Κόρινθο στην Κέρκυρα. Εκεί οι πρόβουλοι δρούσαν ύστερα από συμφωνία με την εκτελεστική επιτροπή της βουλής, τους προδίκους

³²Αφεστήρ λεγόταν ο πρόεδρος της βουλής στην Κνίδα, επειδή είχε την εξουσία του αφιέναι, δηλαδή να κηρύσσει τη λήξη των συνεδριάσεων. Την ίδια σημασία είχε ο όρος αποστατήρες, από το αφιστάναι, που εκφράζει αρμοδιότητα των βασιλέων και των γερόντων στη Σπάρτη (Πλούταρχος, Λυκούργος, 6).

και ο πρόεδρος των προβούλων, ο προστάτας, ήταν πρόεδρος της εκκλησίας του δήμου.

Καταλαβαίνει κανείς λοιπόν γιατί σε άλλες πόλεις το όνομα πρόβουλοι άλλοτε δινόταν στους βουλευτές και άλλοτε δήλωνε ένα σώμα ανωτέρων αξιωματούχων που διηύθυναν τις εργασίες της βουλής χωρίς να ανήκουν σ' αυτήν. Στους Δελφούς οι τριάντα βουλευτές ήταν χωρισμένοι σε δύο εξαμηνιαία τμήματα και οι πρώτοι κάθε τμήματος αναφέρονταν με τον άρχοντα στα επίσημα έγγραφα. Οι βουλευτές αυτοί πήραν τελικά το χαρακτηρισμό πρόβουλοι. Στην Ιστιαία, οι πρόβουλοι είχαν εκτελεστική εξουσία. Στην Ερέτρια εμφανίζονταν πραγματικά σαν αρχηγοί του κράτους. Ήταν επιφορτισμένοι με την τήρηση της σφραγίδας και των αρχείων, δέχονταν τους όρκους των πολιτών, προκήρυσσαν τις δημόσιες ανταμοιβές, διηύθυναν τα οικονομικά και την εξωτερική πολιτική. Συγχρόνως ήταν πρόεδροι της βουλής: με αυτή την ιδιότητα συνέτασσαν τα κείμενα που επρόκειτο να συζητηθούν. Οι άλλοι δημόσιοι λειτουργοί δεν μπορούσαν να προτείνουν διατάγματα παρά μόνο με τη μεσολάβησή τους. Το 411, μετά την καταστροφή της Σικελίας, το ολιγαρχικό κόμμα των Αθηνών άρχισε να αντιγράφει αυτόν το θεσμό. Αφαίρεσε από τη βουλή τις εξουσίες της, για να εμπιστευτεί σε μία επιτροπή δέκα προβούλων τη φροντίδα να προλαμβάνει δημόσιους κινδύνους με έκτακτα μέτρα. Έπειτα προσέθεσε είκοσι νέους επιτρόπους στους δέκα πρώτους και τους ανέθεσε να προτείνουν κάθε διάταγμα που θα θεωρούσαν χρήσιμο για την σωτηρία του κράτους και να συντάξουν ένα νέο σύνταγμα.

Ανάλογα με την πόλη, οι πρόβουλοι ήταν οι επίτροποι που ετοιμάζαν τη δουλειά της βουλής ή διηύθυναν τους κλάδους της διοίκησης. Στην Επίδαυρο και στο Άργος το έργο αυτό ασκούσαν οι αρτύνοι. Σε άλλες πόλεις υπήρχαν οι δημιουργοί, οι τιμούχοι, οι αισυμνήτες και οι πρυτάνεις. Οι δημιουργοί χρονολογούνται από την εποχή που η οργάνωση της πόλης άρχισε να ξεχωρίζει από το οικογενειακό σύστημα. Το όνομά τους σήμαινε εκείνους που δούλευαν για τον δήμο (για το δημόσιο). Η δημιουργία είχε μεγάλη διάδοση στην Πελοπόννησο (Αρκαδία, Ήλιδα, Αχαΐα, Αργολίδα) καθώς και στις αποικίες τις οποίες ίδρυσαν οι Δωριείς και οι Αχαιοί πέρα από τη θάλασσα (Αμοργό, Αστυπάλαια, Νίσυρο, Κνίδο).

Από την άλλη, τιμούχοι υπήρξαν μόνο στις πόλεις της Ιωνίας και στις αποικίες τους. Ήταν οι ανώτατοι άρχοντες. Βρίσκονταν σε στενή σχέση με τη βουλή. Έδρευαν στο πρυτανείο της πόλης. Επίσης είχαν θρησκευτικές αρμοδιότητες. Στην Τέω εκφωνούσαν για λογαριασμό της πόλης τις αρές (κατάρες) που έδιναν ιερότητα στους νόμους, προήδρευαν στις θρησκευτικές τελετές και πρότειναν διατάγματα σε συμφωνία με τους στρατηγούς. Επίσης, στην Πριήνη εισήγαν νομοσχέδια και είχαν ως έδρα το τιμούχιον. Στη Ναύκρατη επέβαλαν πρόστιμα στους θύτες που δεν έκαναν το καθήκον τους στο πρυτανείο.

Όσον αφορά τους αισυμνήτες, ήταν οι φύλακες της ευκοσμίας, της καλής συμπεριφοράς και ανάγονταν στην εποχή, όπου οι Ίωνες δεν είχαν ακόμη μεταναστεύσει από την κυρίως Ελλάδα και όπου οι Αχαιοί είχαν ως θεό το Διόνυσο Αισυμνήτη. Στη Μικρά Ασία δεν ενεργούσαν σαν μέλη της βουλής. Στα ομηρικά έπη ήταν πρόσωπα πριγκιπικής σειράς, διαλεγμένα για να οργανώνουν στις γιορτές τους χορούς και τους αγώνες. Στη Μίλητο εξέλεγαν κάθε χρόνο έναν αισυμνήτη που προήδρευε στις δημόσιες τελετές με στεφάνι στο κεφάλι και που γινόταν ο άρχων της πόλης, ως στεφανηφόρος επώνυμος. Η αισυμνητεία έγινε λοιπόν η ανώτατη εξουσία στις ιωνικές πόλεις: στη Νάξο δύο αισυμνήτες ήταν επώνυμοι. Στην Τέω ένας αισυμνήτης ασκούσε δικαστικά δικαιώματα που περιελάμβαναν και την ποινή του θανάτου. Στην Αιολίδα είχαν ως αποστολή την αποκατάσταση της ειρήνης ανάμεσα σε δύο μέρη και τη δημοσίευση ενός κώδικα νόμων. Η αισυμνητεία έγινε λοιπόν ένα είδος δικτατορίας, για ορισμένο χρόνο ή ισόβια, μια «αιρετή τυραννία», όπως έλεγε ο Αριστοτέλης. Από εκεί προέρχεται και ο χαρακτηρισμός του Πιττακού, που έγινε αισυμνήτης στη Μυτιλήνη, ως τυράννου ή ως βασιλέα από τους αντιπάλους του. Οι Μεγαρείς έδιναν το όνομα αισυμνήτας στα μέλη της μόνιμης επιτροπής της βουλής τους και το ιερό δίπλα στο βουλευτήριό τους ονομαζόταν Αισύμνιον.

Όσο για τους πρυτάνεις, αποτελούσαν τη βουλή και συνεδρίαζαν στο πρυτανείον. Η βουλή χωριζόταν σε τμήματα που ασκούσαν την πρυτανεία καθένα με τη σειρά του και αυτό συνεχίστηκε στις πόλεις όπου οι ολιγαρχικοί θεσμοί κατέρρευσαν με τη δημοκρατία. Συνέβαινε όμως συχνά όλη η εξουσία της αριστοκρατίας να συγκεντρώνεται στα χέρια ενός μόνο πρύτανι, που δεν ήταν μόνο πρόεδρος της βουλής αλλά πραγματικά αρχηγός του κράτους με εξουσία εκτελεστική.

Καθώς μεγάλωναν οι πόλεις, η πρόοδος στον καταμερισμό πολιτικής και διοικητικής εργασίας έτεινε στο να αυξήσει τον αριθμό των αρχόντων. Αν και σε μικρότερο βαθμό από

³³ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 99 – 109.

ό, τι στις δημοκρατίες, η τάση εκδηλώθηκε και στις ολιγαρχικές πόλεις. Οι Ευπατρίδες της αρχαίας Αθήνας έβαλαν κοντά στο βασιλέα και στον άρχοντα έναν πολέμαρχο για τα στρατιωτικά καθήκοντα και αργότερα έξι θεσμοθέτες για τη δικαιοσύνη. Η οργάνωση της δικαιοσύνης ήταν ακριβώς η πιο επιτακτική ανάγκη κατά τους αιώνες που η Ελλάδα βρισκόταν υπό το ολιγαρχικό πολίτευμα.

Όταν αυτή η διαιτητική δικαιοσύνη μετατράπηκε σε υποχρεωτική δικαιοπραξία, το δικαίωμα του να δικάζει κανείς μοιράστηκε στους άρχοντες, διαδόχους των βασιλέων και στη βουλή που σχημάτισε ξεχωριστό σώμα. Στη Βοιωτία, ο Ησίοδος και ο αδελφός του ανέθεσαν στους βασιλείς των Θεσπιών να κρίνουν τα κληρονομικά ζητήματα που τους χώριζαν. Στην Αθήνα ο άρχων – βασιλεύς προήδρευε στο συμβούλιο που έκρινε όλες τις δίκες που αφορούσαν τη δημόσια τάξη και τις εγκληματικές υποθέσεις, συνεδριάζοντας στον Άρειο Πάγο. Στην Κόρινθο η γερουσία ανέλαβε την ποινική και πολιτική δικαιοσύνη. Στη Σπάρτη η γερουσία ασχολούνταν με υποθέσεις εγκλημάτων και μαζί με τους εφόρους κανόνιζε όλα τα ζητήματα που αφορούσαν την ασφάλεια του κράτους. Στους Λοκρούς οι δίκες αστικού δικαίου κρίνονταν από τους άρχοντες. Αλλά οι αμφίβολες περιπτώσεις υποβάλλονταν στον κοσμόπολιν. Εάν ένα από τα μέρη δεν δεχόταν την απόφασή του, αυτή υποβαλλόταν στη γενική συνέλευση των Χιλιών, η οποία κρεμούσε τον ιδιώτη ή άρχοντα που έχανε τη δίκη.

Ήδη από την ομηρική εποχή ο βασιλέας παραχώρησε το δικαίωμα της διαιτησίας στους δικασπόλους. Έτσι σε μερικές πόλεις υπήρχαν, δίπλα στη βουλή ή στον άρχοντα που είχε την ανώτατη δικαστική εξουσία, ειδικοί δικαστές για τις μικρότερης σημασίας δίκες. Τέτοιοι ήταν οι δικαστές που συνεδριάζαν στη Γόρτυνα κάτω από τους κόσμους: δικάζαν υποθέσεις κοινού δικαίου και ο καθένας τους είχε μια ειδική αρμοδιότητα την οποία ασκούσε με τη βοήθεια ενός γραμματέα (αρχαιοφύλακα ή μνήμονα). Στην Αθήνα ο Δράκων καθιέρωσε τους πενήντα έναν εφέτες. Σχημάτιζαν μία επιτροπή η οποία αντικαθιστούσε το συμβούλιο του Αρείου Πάγου στις δίκες ανθρωποκτονίας χωρίς προμελέτη.

Στις δυναστικές ολιγαρχίες οι αρχές ήταν κληρονομικές και ισόβιες. Το ίδιο συνέβαινε στις πόλεις όπου η ανώτατη εξουσία ανήκε σε μία μόνο οικογένεια, όπως στη Θεσσαλία και ακόμη σ' αυτά όπου μοιραζόταν ανάμεσα σε λίγες οικογένειες, όπως στη Μασσαλία, στην Κνίδα, στην Ίστρο, στην Ηράκλεια. Στις πιο μετριοπαθείς ολιγαρχίες οι εξουσίες ήταν ετήσιες. Οι άρχοντες της Αθήνας και οι κόσμοι της Κρήτης δεν ξαναγύριζαν στην ιδιωτική ζωή, όταν αποχωρούσαν από τα αξιώματά τους, αφού γίνονταν, μόνο αυτοί, μέλη της βουλής. Ο ολιγαρχικός χαρακτήρας της ισοβιότητας ήταν τόσο φανερός, που η αθηναϊκή δημοκρατία συγκατατέθηκε στο να τον διατηρήσει στον Άρειο Πάγο, αφού τον εξουδετέρωσε με την κλήρωση των αρχόντων.

Όσον αφορά τον τρόπο εκλογής των αρχόντων, στην Κρήτη οι πολίτες των εταιριών, χωρισμένοι σε φυλές, όφειλαν να διαλέγουν τους κόσμους από ορισμένες οικογένειες, που σχημάτιζαν την αριστοκρατία κάθε φυλής, κοινωνική ομάδα που λεγόταν σταρτός. Στη Θήρα και στην Απολλωνία, διάλεγαν τους άρχοντες τους από τους απογόνους των πρώτων αποικιών. Συνηθέστερα, η εκλογιμότητα καθοριζόταν από το τίμημα. Για τον Πλάτωνα, όπως και για τον Αριστοτέλη, η ανάδειξη των αρχόντων μ' αυτό το κριτήριο ήταν γνώρισμα της ολιγαρχίας. Πάντως ο Αριστοτέλης είχε μια επιφύλαξη. Κατά τη γνώμη του, όταν ήταν εκλόγιμοι όλοι όσοι πλήρωναν ένα τίμημα, ο θεσμός ήταν μάλλον αριστοκρατικός και δεν ήταν πραγματικά ολιγαρχικός παρά μόνο όταν η εκλογή περιοριζόταν σε στενό κύκλο. Συνάμα πίστευε ότι σε μία δημοκρατία μπορούσαν να αναλάβουν δημόσια λειτουργήματα

όσοι πλήρωναν ένα μέτριο τίμημα.

Πράγματι, στην Αθήνα το μονοπώλιο των υψηλών αξιωμάτων, που είχε κατακυρωθεί στους πλουσιότερους Ευπατρίδες, διατηρήθηκε με το καθεστώς των τιμοκρατικών τάξεων από τον Σόλωνα και τον Κλεισθένη. Παράλληλα, σε άλλες πόλεις διάλεγαν τους άρχοντες από τους αρχηγούς του στρατού. Στους Μαλιείς οι άρχοντες όφειλαν να είχαν ασκήσει κάποια διοίκηση σε καιρό εκστρατείας.

Συνακόλουθα, η επιλογή των αρχόντων για την ανάληψη μίας δημόσιας υπηρεσίας γινόταν και με βάση το ηλικιακό τους όριο. Το αθηναϊκό πολίτευμα επέτρεπε σε όλους τους πολίτες να λάβουν μέρος στην εκκλησία, εφόσον είχαν ενηλικιωθεί και είχαν εκπληρώσει τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Δεν εκλέγονταν στη βουλή ή στην Ηλιαία παρά μόνο στα τριάντα τους και δεν επιτρεπόταν να γίνουν διαιτητές παρά μόνο στα εξήντα. Το ίδιο συνέβαινε και επί αθηναϊκής ολιγαρχίας. Το 411 διατηρήθηκε το ίδιο όριο στα τριάντα χρόνια για τη βουλή. Στις καθαρά ολιγαρχικές πόλεις εξέλεγαν γέρους, όπως στη Σπάρτη, όπου τα μέλη της γερουσίας είχαν ηλικία άνω των εξήντα ετών ή σχημάτιζαν τη βουλή από τους τέως άρχοντες. Στους νέους έκλειναν το δρόμο προς τα σημαντικότερα αξιώματα. Στη Χαλκίδα έπρεπε να ήταν κάποιος σαράντα χρόνων για να επιδιώξει οποιοδήποτε αξίωμα, ακόμη και μια πρεσβεία. Ο γυμνασίαρχος της Κορήσσου δεν έπρεπε να ήταν κάτω από τριάντα και οι νομογράφοι της Τέω όχι κάτω από τα σαράντα. Στην Κέρκυρα βουλευτές αναλάμβαναν οι πιο πλούσιοι και όσοι ήταν από τριάντα ως εβδομήντα χρόνων.

Στις ολιγαρχίες οι άρχοντες ήταν γενικά πιο σεβαστοί απ' ό,τι στις δημοκρατίες. Το πρόσωπό τους και η τιμή τους προστατεύονταν σε μεγάλο βαθμό από το νόμο. Στη Σπάρτη, οι κάτοχοι δημόσιας εξουσίας απολάμβαναν απόλυτη υπακοή απ' όλους. Οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν τιμή τους να ταπεινωθούν μπροστά σε όποιον ενσάρκωνε το νόμο. Ωστόσο, κατά τον Αριστοτέλη, στην πραγματικότητα η ανισότητα αυτή μεταξύ πολιτών και αρχόντων δημιουργούσε δυσαρέσκεια και η δυσαρέσκεια καταλήγει πάντα στο να βγάλει από τη μέση την αιτία που την προκαλεί. Η ολιγαρχία κρατιόταν εύκολα εκεί όπου εξακολουθούσαν να υπάρχουν οι συνθήκες που τη γέννησαν, δηλαδή ο πλούτος που προερχόταν μόνο από την έγγειο περιουσία και η συγκέντρωση ενός πλήθους ανθρώπων εξαρτημένων από έναν γαιοκτήμονα. Έπαινε να υπάρχει εκεί όπου η ανάπτυξη του εμπορίου και η διάδοση του χρήματος δημιουργούσαν στο δήμο μια ισχυρή τάξη εμπόρων και βιοτεχνών. Αντικείμενο της διαμάχης υπήρξε συχνά το ανώτατο αξίωμα. Όταν η ολιγαρχία ήταν αποφασισμένη να μην παραχωρήσει τίποτε, κατόρθωνε να επιβάλει στα μέλη της βουλής με φρικτούς όρκους, την υποχρέωση να μισούν το λαό και έδινε την εξουσία σε εκείνους που το είχαν αποδείξει έμπρακτα. Άλλες φορές η ολιγαρχία ένιωθε υποχρεωμένη να συνθηκολογήσει με το δήμο. Τότε αποφάσιζε να κάνει διάφορους συμβιβασμούς.

Μετά τη μεταρρύθμιση του Σόλωνα οι ευπατρίδες έχοντας να αγωνιστούν εναντίον της τάξης των μικρών χωρικών (γεωργών) και εναντίον των επαγγελματιών (δημιουργών) μοίρασαν την εξουσία. Συμφώνησαν ότι οι πέντε άρχοντες θα προέρχονταν από τους ευπατρίδες, τρεις από τους γεωργούς και δύο από τους δημιουργούς. Στον Τάραντα η ολιγαρχία διατήρησε την εσωτερική ειρήνη με ανάλογο τρόπο. Διχοτόμησε όλες τις αρχές και εμπιστεύτηκε την καθεμιά τους σε δύο τιτλούχους, τον έναν εκλεγμένο και τον άλλο κληρωτό, ώστε και ο λαός να έχει μερίδιο στην εξουσία. Ακόμη, οι ολιγαρχικοί παραχωρούσαν τα κατώτερα αξιώματα στον όχλο, για να τον κρατούν σε υποταγή. Σύμφωνα με το σύνταγμα που συνέταξαν το 411 οι Τετρακόσιοι, όλοι οι άρχοντες έπρεπε να εκλέγονται από τη βουλή ανάμεσα στα μέλη της, ενώ οι μικροί αξιωματούχοι θα

κληρώνονταν μεταξύ των άλλων πολιτών.

Παρά τις αλλαγές που συντελέστηκαν, παρατηρήθηκε ότι άρχισε να δημιουργείται ανισότητα και ανάμεσα στους προνομιούχους. Η μονοπώληση των αρχών έδινε τόση δύναμη σε μερικές οικογένειες ή σε μία μερίδα, ώστε η πλειονότητα που αποκλειόταν από την άσκηση της εξουσίας να αντιδρά παθητικά, μόλις αντιλαμβανόταν τη δύναμή της. Ο Αριστοτέλης επέμενε στο γεγονός ότι πολλές φορές η ολιγαρχία υπέκυψε στις επιθέσεις που της έκανε, όχι ο λαός, αλλά μία ομάδα της που είχε αντιθέσεις με μία άλλη ομάδα. Στην Κρήτη, για να θεραπεύσουν τα ελαττώματα του πολιτεύματός τους, επινόησαν έναν τρόπο παράλογο και τόσο βίαιο, που ερχόταν σε αντίθεση με κάθε αρχή διακυβέρνησης. Οι κόσμοι καθαιρούνταν συχνά από έναν συνασπισμό συναδέλφων τους ή απλών πολιτών. Είχαν, άλλωστε, τη δυνατότητα να παραιτηθούν στη διάρκεια της χρονιάς. Τέλος, το χειρότερο από όλα ήταν η ολοκληρωτική κατάργηση των αρχών, όταν οι ισχυρές οικογένειες συνεννοούνταν για να ξεφύγουν από τη δικαιοσύνη. Ήταν φανερό πως εκεί δεν υπήρχε κυβέρνηση, αλλά πλάσμα κυβέρνησης ή καθεστώς καθαρής βίας. Οι στασιαστές καλούσαν το λαό στα όπλα και οι μεν πολεμούσαν τους δε. Συνεπώς, οι αναταραχές αυτές οδήγησαν στην κατάλυση του κράτους και στην διάλυση των πολιτικών δεσμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΑΣ³⁴

Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ³⁵

Ενώ τα μεγάλα γένη μονοπωλούσαν την αυξανόμενη δύναμη της πόλης, οι βιοτέχνες και οι θήτες δεν μπορούσαν ποτέ να ελπίζουν ότι θα βελτίωναν την κατάστασή τους. Όσο για τους χωρικούς, την έβλεπαν να χειροτερεύει από μέρα σε μέρα. Τα μικρά μερίδια γης που καλλιεργούσαν φάνταζαν χαμένα ανάμεσα στις μεγάλες περιουσίες. Η γη των ευγενών παρέμενε στις οικογένειες χάρη στα κληρονομικά δικαιώματα και μεγάλωνε συνεχώς με εκχερσώσεις εις βάρος των κοινοτικών βοσκοτόπων, με αγορές μικρών μεριδίων, με κέρδη από ενυπόθηκα δάνεια. Έτσι δημιουργήθηκε σε ορισμένες πόλεις, πάνω από τους ιπείς, μια τάξη μεγαλογαιοκτημόνων, όπως η τάξη των πεντακοσιομεδίμων στην Αττική. Αντίθετα οι φτωχοί υποτάσσονταν στο σκληρό νόμο της εργασίας. Οι πιο συνετοί δεν ήθελαν παρά ένα γιό, για να αποφύγουν τον κατακερματισμό της περιουσίας και για να μην γίνουν γεννητόρες εξαθλιωμένων ανθρώπων. Αυτοί αποτελούσαν μία τάξη μέσων καλλιεργητών, κατόχων ενός ζεύγους βοδιών για το όργωμα και ικανών σε καιρό πολέμου να εξοπλιστούν με έξοδά τους. Αλλά οι περισσότεροι ζούσαν με στερήσεις. Τις κακές χρονιές αναγκάζονταν να δανειστούν από τους πλούσιους γείτονες λίγους μεδίμους, που τους χρειάζονταν για να τραφούν και να σπείρουν. Τους επέστρεφαν με τόκο. Ο οφειλέτης που καθυστερούσε τις υποχρεώσεις του υπαγόταν στη δικαιοδοσία του δανειστή, μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Και το πιο απελπιστικό στην όλη κατάσταση των κατωτέρων τάξεων ήταν το ότι όποιος δεν ανήκε σε προνομιούχο γένος παραδινόταν ανυπεράσπιστος στη δικαιοσύνη άπληστων και ανεύθυνων κυρίων. Για τους «δωροφάγους» δεν υπήρχε καλύτερη πηγή εισοδήματος από την αδικία.

Ωστόσο, η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας άλλαξε τον 8^ο αιώνα. Οι πόλεις ως τότε δεν είχαν άλλους πόρους από τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Σιγά σιγά άρχισαν να αποκτούν κάποιο εισόδημα από τις ανταλλαγές και την πειρατεία. Οι Έλληνες σκορπίζονταν σε όλες τις ακτές της Μεσογείου, για να αναζητήσουν καινούργια εδάφη και καινούργιους πελάτες. Ανάμεσα σε αποικίες και σε μητροπόλεις κυκλοφορούσαν φυσικά προϊόντα, πρώτες ύλες και βιομηχανικά προϊόντα. Το εμπόριο και η βιομηχανία αναπτύσσονταν. Κοντά στα λιμάνια πλήθαιναν τα εργαστήρια και οργανώνονταν οι αγορές. Επρόκειτο για ανταλλαγές εμπορευμάτων, σε ισχνή ποσότητα, με λίγα ζώα ή μεταλλικά σκεύη. Έτσι, δημιουργήθηκε η βασιλεία του νομίσματος.

Η οικονομική εξέλιξη είχε σοβαρές επιπτώσεις στην πολιτική και κοινωνική σφαίρα. Μερικές περιοχές έμειναν έξω από την κίνηση: το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, η Βοιωτία και η Φωκίδα, η Θεσσαλία, η Ακαρνανία, η Αιτωλία και η Ήπειρος διατήρησαν θεσμούς πιστούς στις αρχές της αριστοκρατικής και πατριαρχικής κοινωνίας. Αλλού το

³⁴ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 110 – 126.

³⁵ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 110 – 117.

αστικό καθεστώς γνώρισε αξιόλογη ανάπτυξη. Πλήθος πόλεων που καταγίνονταν με τη ναυσιπλοΐα κατέληξαν να γίνουν μεγάλες πόλεις. Στη Μικρά Ασία δημιουργήθηκαν λιμάνια με επικεφαλής τη Μίλητο, που γνώρισαν μεγάλη ευημερία. Στο Σαρωνικό κόλπο, όλες οι σημαντικές πόλεις, απέκτησαν πολιτική δύναμη χάρη στο εμπόριο και στη βιομηχανία.

Ποιός επωφελήθηκε από αυτόν τον κινητό πλούτο που όλο μεγάλωνε; Στην αρχή επωφελήθηκαν αυτοί που είχαν στα χέρια τους τον έγγειο πλούτο. Οι ευγενείς εκμεταλλεύονταν τα ορυχεία και τα λατομεία. Μετέτρεπαν σε νόμισμα τα εισοδήματά τους και στα εργαστήρια απασχολούσαν θήτες και δούλους. Εγκατέλειψαν την πειρατεία, για να ασχοληθούν με ασφαλέστερες και αποδοτικότερες επιχειρήσεις. Πάντως, οι ευγενείς δεν ήταν οι μόνοι που έκαναν περιουσία. Δίπλα τους υπήρχε μία ομάδα αστών που πλούτιζε. Άλλοι από αυτούς ήταν οι δευτερότοκοι ή οι νόθοι γιοί μεγάλων οικογενειών, άλλοι ήταν απόγονοι απλών ανθρώπων. Είχαν τα μέσα να αγοράσουν γη, κάθε φορά που παρουσιαζόταν ευκαιρία. Επίσης, έκαναν συχνά επίδειξη του όψιμου πλούτου τους. Έτσι, η πλουτοκρατία άρχισε να διευθύνει τις πόλεις. Στον Κολοφώνα, οι ιππείς δεν ήταν παρά μία ομάδα των Χιλίων. Σε καθεστώς όπου η δύναμη ήταν ανάλογη με την περιουσία, η πολυτέλεια ήταν ένδειξη κοινωνικής υπεροχής, αληθινό κριτήριο των πολιτικών αξιών.

Το καθεστώς της εμπορικής, βιομηχανικής και νομισματικής οικονομίας μετέβαλε τη σύνθεση της άρχουσας τάξης. Είτε ενίσχυσε τις άλλες τάξεις ή δημιούργησε καινούργιες. Σχηματίστηκε έτσι μία μέση αστική τάξη. Την αποτελούσαν πολίτες που μπορούσαν να προσφέρουν στον εαυτό τους μία πλήρη πανοπλία, σε εποχή όπου η πρόοδος της βιομηχανίας διευκόλυνε την απόκτηση όπλων σε πιο χαμηλές τιμές. Η πολεμική δύναμη των πόλεων μεγάλωσε ανάλογα. Αλλά οι ιππείς έχασαν την στρατιωτική τους υπεροχή. Εκεί όπου δεν παραχώρησαν την εξουσία στην ολιγαρχία των οπλιτών είδαν να ορθώνονται εμπρός τους οι διεκδικήσεις αυτών που είχαν προσφέρει αρκετές υπηρεσίες ώστε να ζητούν πολιτικά δικαιώματα και αξιώματα. Αλλά η μεσαία τάξη δεν ήταν πολυάριθμη. Συρρικνωνόταν διαρκώς: προς τα πάνω με τους γάμους που τη συνέδεαν με τους ευγενείς. Προς τα κάτω με τις ατυχίες που έπλητταν τη γεωργία και τη χειρωνακτική εργασία.

Με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο η καινούργια οικονομία μεγάλωνε γρήγορα τις κατώτερες τάξεις και χειροτέρευε την κατάστασή τους. Όσο οι πλούσιοι γίνονταν πλουσιότεροι, οι φτωχοί γίνονταν φτωχότεροι. Η ζωή έγινε σκληρή για τους χωρικούς που έπρεπε να πωλούν και να αγοράζουν με νομίσματα. Έπρεπε να πληρώνουν πολύ ακριβά τα βιομηχανικά προϊόντα που προμηθεύονταν στην πόλη, ενώ τα φυσικά είδη ήταν φτηνά, εξαιτίας των ευκολιών που πρόσφερε η ναυσιπλοΐα στον ξένο συναγωνισμό. Υποχρεώνονταν να συνάπτουν χρέη και τώρα που όλες οι συναλλαγές γίνονταν σε ρευστό χρήμα, οι δανειστές απαιτούσαν τον εμπορικό τόκο, που ήταν πολύ υψηλός. Η τοκογλυφία κατέτρωγε του μικρούς. Μόλις κάποιος αδυνατούσε να πληρώσει τις υποχρεώσεις του, ήταν δυνατό να πουληθεί σαν δούλος στο εξωτερικό, αυτός και η οικογένειά του και θα έπρεπε να θεωρεί τον εαυτό του ευτυχή, αν τον δέχονταν να καλλιεργεί του δικούς του αγρούς σαν δουλοπάροικος με δυσμενείς όρους. Επομένως, με τόσα προβλήματα που αντιμετώπιζε, ήταν δύσκολο να ασχοληθεί με την πολιτική και τις δημόσιες υποθέσεις. Ωστόσο στις κατώτερες τάξεις υπήρχαν πολίτες που ενδιαφέρονταν για την πολιτική: ήταν ο όχλος της πόλης, οι μικροί βιοτέχνες και οι μεταπράτες, οι εργάτες και οι χειρώνακτες, οι ψαράδες και οι ναύτες, οι δημιουργοί, οι μισθωτοί και οι θήτες, οι οποίοι ζούσαν με ελάχιστο μισθό. Με το να συγκεντρώνονται στα ίδια προάστια και στα ίδια λιμάνια, στο τέλος αποκτούσαν συνείδηση της αλληλεγγύης τους και έβρισκαν τον τρόπο να ενωθούν. Ο στρατός της

επανάστασης ήταν έτοιμος. Είχε ανάγκη από αρχηγούς. Μια εκλεκτή τάξη, η αστική, ικανή με την ευτολμία της, τις συνθήκες της εργασίας της, την εξυπνάδα της να πάρει τα πολιτικά δικαιώματα που της αρνιόταν, μπήκε επικεφαλής της δύναμης που της προσφερόταν. Από τότε η πόλη κόπηκε καθαρά στα δύο μέρη. Η πάλη των τάξεων είχε ήδη αρχίσει. Δυστυχώς, υπήρξε φοβερή και κράτησε πολύ καιρό.

Όταν εγκαθιδρύθηκε η δημοκρατία, το πρώτο πράγμα που διεκδίκησαν οι υποστηρικτές της (οι αντίπαλοι της αριστοκρατίας) ήταν η δημοσίευση των νόμων. Είχαν υποφέρει αρκετά από τις αποφάσεις που εξέδιδαν οι ευπατρίδες, παρουσιάζοντας τες σαν έκφραση της θείας βούλησης. Για το λόγο αυτό ήθελαν να γνωρίζουν τους νόμους. Κυρίως επιθυμούσαν την θέσπιση γραπτών νόμων.

Αυτή η πρόοδος πραγματοποιήθηκε πρώτα στις αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας. Σ' αυτές τις περιοχές η ανάγκη για κωδικοποίηση ήταν επιτακτική. Ο Ζάλευκος έδωσε έναν κώδικα στους Λοκρούς κατά το 663/2. Κάπου τριάντα χρόνια αργότερα ο Χαρώνδας έδωσε έναν άλλο στην Κατάνη. Το έργο αυτών των νομοθετών είχε μεγάλη επιτυχία, κυρίως του Χαρώνδα: οι άλλες χαλκιδικές πόλεις το αντέγραψαν και πιθανότατα ο Ανδροδάμας από το Ρήγιον εμπνεύστηκε από αυτό όταν έκανε νόμους για τη Χαλκιδική. Έπειτα πέρασε στην Κω και από εκεί στη Μικρά Ασία, στην Τέω, στη Λέβεδο κι ως την Καππαδοκία. Η επίδραση των σικελικών αποικιών έφτασε ως την Κόρινθο και τη Θήβα. Η πρώτη απέκτησε μία νομοθεσία του Φείδωνα και η δεύτερη του Βακχιάδη Φιλόλαου. Στο τέλος και η παλαιά απέκτησε γραπτούς νόμους και κώδικες.

Η Κρήτη από τον 7^ο αιώνα κατέβαλε ρωμαλέες προσπάθειες για να βάλει τέλος στους ιδιωτικούς πολέμους. Απ' την αυτή εποχή χρονολογούνται μερικοί νόμοι ενσωματωμένοι στον περίφημο κώδικα της Γόρτυνας καθώς και ένας νόμος για χτυπήματα και τραύματα που εξέδωσε η άσημη πόλη Ελτυνία. Οι Ηλείοι αφιέρωσαν μία χάλκινη πινακίδα στο ναό της Ολυμπίας, όπου ήταν χαραγμένο ένα νομικό κείμενο πρώτης τάξεως, μία ρήτρα που έπληττε καίρια τη συλλογική ευθύνη. Στην Αθήνα ο Δράκων νομοθέτησε το 621/20 και ο Σόλωνας το 594/3.

Η δημοσίευση των νόμων είχε σημαντικές συνέπειες. Πιθανόν πολλοί νόμοι, αποσπασμένοι, από μία ολιγαρχία η οποία προσπαθούσε να σώσει όσο περισσότερα μπορούσε από τα προνόμιά της, διατηρούσαν ακόμη μία σφραγίδα έντονα αριστοκρατική: αναπαλλοτρίωτο της οικογενειακής κληρονομιάς και σταθερός αριθμός κληρών. Επίσημες διατυπώσεις σε περίπτωση πώλησης γης. Απαγόρευση συναλλαγών με μεσάζοντες, γραπτών συμβολαίων και αγοραπωλησιών με πίστωση: δηλαδή απαγορεύσεις που αντέταξαν οι παλαιότεροι νομοθέτες στο συμφέρον της εμπορικής τάξης και στην κυκλοφορία του πλούτου. Αλλά μόνο το γεγονός ότι οι νόμοι γίνονταν γνωστοί σε όλους και ήταν επικυρωμένοι από την πόλη, σημάδεψε την αρχή μιας εποχής στην ιστορία του δικαίου. Οι αρχηγοί των μεγάλων γενών έχασαν για πάντα το προνόμιο να εμφανίζονται και να ερμηνεύουν με τον τρόπο τους τις διατυπώσεις που κανόνιζαν την κοινωνική και πολιτική ζωή. Όχι πια θέμιστες, αλλά νόμος δημοσιευμένος κάτω από άπλετο φως, που μοίραζε με ακρίβεια δικαιώματα και υποχρεώσεις και ποίκιλλε ανάλογα με τις απαιτήσεις του κοινού συμφέροντος. Ωστόσο, είχε και αυτός ιερό χαρακτήρα.

Μονομιάς το καθεστώς των συγγενικών ομάδων κατέρρευε, υπονομευόμενο στη βάση. Το κράτος αποκτούσε άμεση σχέση με το άτομο. Η αλληλεγγύη της οικογένειας, στην ενεργητική όσο και στην παθητική μορφή της, δεν είχε πια λόγο ύπαρξης. Σ' όλες τις περιπτώσεις όπου το κράτος το ίδιο δεν αναγνώριζε το δίκαιο της εκδίκησης ή του ιδιωτικού

συμβιβασμού, επέβαλλε τη δικαιοσύνη του στην πλευρά που έβλαψε και για να την κάνει δεκτή, εξουδετέρωσε όλες τις βιαιότητες. Όταν παραχωρούσε σε εκείνον που έκανε αγωγή μία χρηματική ικανοποίηση, έπαιρνε το μερίδιό του για τα έξοδα της δίκης, δημιουργώντας έτσι το πρόστιμο. Αλλά με την απαγόρευση της εκδίκησης, το γένος, χάνοντας ένα συλλογικό δικαίωμα, απελευθερώθηκε και από μία συλλογική ευθύνη: η δικαιοσύνη του κράτους δεν μπορούσε να καταλογίσει στον καθένα παρά μόνο τις πράξεις του.

Ο νομοθέτης δούλευε σχεδόν πάντα, μέσα στον εμφύλιο πόλεμο και στα αποχαλιναγωγημένα πάθη, με σκοπό να σταματήσει την αιματοχυσία με συμφιλίωση. Του έδιναν αυτόν τον ρόλο ύστερα από συμφωνία, για να παρεμβαίνει ως διαιτητής στις διαφορές μεταξύ των αντιμαχομένων παρατάξεων. Περιβεβλημένος με σημαντικές εξουσίες, συνιστούσε τον ανώτατο άρχοντα της πόλης. Στη Μικρά Ασία το όνομα του αισυμνήτη, που δήλωνε τον ανώτατο άρχοντα, πέρασε με φυσικό τρόπο σ' αυτόν που, όπως το έλεγε το όνομά του, έπρεπε πραγματικά να γνωρίζει καλά τα έθιμα και να ρυθμίζει το δίκαιο. Το ότι ο Σόλων ο Αθηναίος ονομάστηκε θεσμοθέτης ή απλά άρχων, δεν σημαίνει ότι υπήρξε λιγότερο ένας πραγματικός αισυμνήτης με την πλατιά έννοια της λέξης, όπως ο σύγχρονος του Πιττακός ο Μυτιληναίος με την στενή. Μία τέτοια αποστολή ήταν προσωρινή: δινόταν άλλοτε για ακαθόριστο χρονικό διάστημα, ώσπου να εκπληρώσει κανείς το έργο που είχε αναλάβει κι άλλοτε για ορισμένο χρόνο, ενός έτους, πέντε ετών, ακόμη και δέκα. Πάντως έθετε τη δημόσια εξουσία στα χέρια ενός μόνο ανθρώπου. Για τον Αριστοτέλη, ήταν «αιρετή τυραννία», για τον Διόνυσο τον Αλικαρνασσεά ήταν «δικτατορία». Από τη στιγμή που το κράτος σωζόταν με μια ειρηνική επανάσταση, ο σωτήρας ξαναγύριζε στην ιδιωτική ζωή.

Ήταν δύσκολο να βρεθεί μέσα στην πόλη που ήταν αναστατωμένη από τις φιλονικίες των παρατάξεων ένας άνθρωπος που να εμπνέει εμπιστοσύνη και να ικανοποιεί όλο τον κόσμο: ο Πιττακός επί δέκα χρόνια είχε να πολεμήσει με την εχθρότητα της ολιγαρχικής παράταξης: ο Σόλων χτυπήθηκε από τους φτωχούς όπως και από τους πλουσίους. Πολλές φορές σκέφτηκαν να απευθυνθούν σε ξένους διαιτητές, για να βάλουν τέλος στις έριδες και να αλλάξουν τους νόμους. Κατά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα ο Αθηναίος Αρίσταρχος και ο Μαντινέας Δημόναξ, που κλήθηκαν για να συμφιλιώσουν τους αντιπάλους, ο ένας από την Έφεσο, ο άλλος από την Κυρήνη, κατασκεύασαν γι' αυτές τις πόλεις δημοκρατικά συντάγματα. Λίγο αργότερα η Μίλητος, εξουθενωμένη από τους αγώνες που έκαναν επί δύο γενεές η Πλουτίς και η Χειρομάχα, αποφάσισε να καταφύγει στους Πάριους και αυτοί ύστερα από έρευνα ανέθεσαν την κυβέρνηση στους ιδιοκτήτες που είχαν διατηρήσει την περιουσία τους σε καλή κατάσταση κατά τη διάρκεια της ανωμαλίας, δηλαδή σ' αυτούς που δεν αναμίχθηκαν στον εμφύλιο πόλεμο.

Αλλά η ολιγαρχία των ευγενών και των πλουσίων δεν είχε πάντα τη φρόνηση να κάνει υποχωρήσεις. Τότε ο λαός, για να σπάσει κάθε αντίσταση, για να αποκτήσει με κάθε μέσο μια υλική βελτίωση της θέσης του και τουλάχιστον μία ιδέα πολιτικών δικαιωμάτων, κατέφευγε στο τελευταίο μέσο: εμπιστευόταν έναν τύραννο.

Τι ήταν το καθεστώς της τυραννίδας; Τα πάντα ήταν σ' αυτήν παράδοξα, ανώμαλα. Αληθινά, η λέξη τύραννος δεν ήταν ατιμωτική όταν εμφανίστηκε στον ελληνικό κόσμο. Ήρθε πιθανότατα από τη Λυδία την εποχή του Γύγη. Είχε αρχικά τη σημασία του κυρίου, του βασιλέα. Ωστόσο εξαιτίας της ίδιας της καταγωγής της, επειδή δήλωνε τους ανατολικούς δεσπότες, αποδόθηκε με το μειωτικό της νόημα, από τους αδιάλλακτους αντιπάλους, σ' αυτούς που κρατούσαν την απόλυτη εξουσία, όχι με τη νόμιμη συμφωνία ανάμεσα στα κόμματα, αλλά με επανάσταση. Οι ίδιοι οι τύραννοι ποτέ δεν ονόμασαν έτσι τον εαυτό τους. Θα μπορούσαν να έπαιρναν τον τίτλο του βασιλέα, που δεν είχε αφήσει κακές αναμνήσεις

³⁶ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 118 – 126.

και που θα τους έδινε ένα είδος καθιέρωσης. Αλλά ακριβώς οι περισσότερες πόλεις είχαν το βασιλέα τους, που δεν ήταν παρά θρησκευτικός άρχοντας δεύτερης σειράς. Δεν υπήρχε λοιπόν τίτλος επίσημος που να τους δηλώνει και γι' αυτό από την αρχαιότητα υποχρεώθηκαν να τους δίνουν το όνομα με το οποίο τους σιγματίζαν οι αντίπαλοί τους. Όλες οι δυσφημίσεις, όλες οι συκοφαντίες, με τις οποίες τους φόρτωσε το μίσος των ολιγαρχικών, είχαν απήχηση στους δημοκρατικούς, όταν δεν τους είχαν πια ανάγκη και όταν κατάλαβαν ότι μια αυθαίρετη κυβέρνηση ήταν αντίθετη με τις αρχές τους. Από τότε όλοι οι Έλληνες συναγωνίζονταν ποιος θα καταλύσει το μισητό καθεστώς. Αυτή η διαστρέβλωση της βασιλείας, αυτός ο σφετερισμός της αρχής με πονηριά και βία, αυτή η ανύψωση ενός ανθρώπου πάνω από τους νόμους, ήταν το χειρότερο απ' όλα.

Ο τύραννος, προτού γίνει ένα απαίσιο πρόσωπο, έπαιξε ιστορικό ρόλο. Ήταν ο «δημαγωγός» που οδηγούσε τους φτωχούς κατά των πλουσίων, τους κοινούς ανθρώπους κατά των ευγενών, ο αρχηγός που το πλήθος ακολουθούσε τυφλά και στον οποίο άφηνε κάθε ελευθερία, αρκεί να δούλευε για αυτό. Δεν υπήρξαν άλλωστε τυραννίες σε όλα τα μέρη της Ελλάδας. Η τυραννία εγκαθιδρύθηκε σε πόλεις όπου το βιομηχανικό και εμπορικό καθεστώς υπερίσχυε στην αγροτική οικονομία. Χρησιμοποιούνταν ως μέσο οργάνωσης της μάζας εναντίον της τάξης των προνομιούχων. Ο Θουκυδίδης θεωρούσε την αύξηση του πλούτου αποφασιστική αιτία της τυραννίδας. Η πάλη των τάξεων συχνά υποδαυλιζόταν από φυλετικά μίσση. Στη Μίλητο, οι Γέργιθες συντάχθηκαν με το λαϊκό κόμμα της Χειρομάχας. Στη Σικυώνα, οι Ορθαγορίδες παρέσυραν τον προδωρικό πληθυσμό σε αντεκδικήσεις. Η τυραννίδα παρακολούθησε αναπόφευκτα την ευημερία των πόλεων. Από τις ακτές της Μικράς Ασίας ως τα παράλια του Ευρίπου, του Σαρωνικού και του Κορινθιακού, ο κατάλογος των τυράννων συνέπιπτε με τα μεγάλα λιμάνια. Το ότι η Αίγινα αποτελούσε εξαίρεση οφείλεται στο ότι οι έμποροι δεν αντιμετώπισαν μία αριστοκρατία γαιοκτημόνων. Το ότι η Αθήνα είδε να αποτυγχάνει το κίνημα του Κύλωνα το 631 και δεν απέκτησε τυραννίδα παρά μόνο το 560, οφείλεται στο γεγονός ότι η νομοθεσία του Σόλωνα είχε οδηγήσει μία καθαρά γεωργική ως τότε πόλη σ' έναν καινούργιο δρόμο. Η Μίλητος την εποχή του Θρασύβουλου κυριαρχούσε στις αγορές. Το ίδιο και η Κόρινθος επί εποχής Κυφελού και Περιάνδρου, όπως και η Αθήνα επί εποχής Πεισιστράτου.

Οι τύραννοι, αν και ήταν οι υπερασπιστές των κατωτέρων τάξεων, υπήρξαν συχνότατα οι αυτόμολοι του αντιπάλου κόμματος. Γενικά κατόρθωναν να σφετεριστούν την εξουσία τον καιρό που ασκούσαν ένα ανώτατο αξίωμα ή μία στρατιωτική διοίκηση, κινητοποιώντας την κατάλληλη στιγμή μία ομάδα οπλισμένων οπαδών τους. Ο Θρασύβουλος ήταν πρύτανης. Ο Κύφελος βασιλέας. Ο Ορθαγόρας πολέμαρχος. Οι περισσότεροι Σικελιώτες τύραννοι ήταν στρατηγοί. Κάποτε εξασφάλιζαν εξωτερική βοήθεια: Ο Κύλων επιχείρησε να κάνει ένα κίνημα με τους Μεγαρείς. Ο Πεισίστρατος γύρισε από την εξορία με μισθοφόρους. Ο Λύγδαμης, με τη σειρά του, ζήτησε βοήθεια από τον Πεισίστρατο, για να γυρίσει νικητής στη Νάξο. Κατά την περσική κατοχή, οι τύραννοι της Μικράς Ασίας υποδεικνύονταν από τον βασιλέα των βασιλέων. Σε όλες τις περιπτώσεις, ο τύραννος καταλάμβανε την ακρόπολη περιτριγυρισμένος από μία καλή σωματοφυλακή, αφοπλιζε τους πάντες, εξόριζε τους πιο επικίνδυνους ολιγαρχικούς και για να συγκρατήσει τους υπολοίπους, έπαιρνε μερικούς ομήρους.

Εν συνεχεία, οι τύραννοι σπάνια ανέστελλαν τους πολιτικούς νόμους και ποτέ δεν κατέλυαν το ιδιωτικό δίκαιο. Διαμόρφωναν τους νόμους με βάση το προσωπικό τους συμφέρον και τους συμπλήρωναν με διατάξεις ευνοϊκές για τις κατώτερες τάξεις.

Καταλάμβαναν το αξίωμα που ήρμοζε καλύτερα στα σχέδιά τους, με τη βεβαιότητα ότι θα ανάγκαζαν τους συνάρχοντές τους να σιωπούν με δουλοπρέπεια. Συχνά δεν καταδέχονταν να πάρουν οι ίδιοι δημόσια αξιώματα και τους αρκούσε να διορίζουν σ' αυτά κάθε χρόνο φίλους τους και κυρίως συγγενείς τους, αρχίζοντας από τους γιούς τους. Η τυραννία γινόταν έτσι οικογενειακή κυβέρνηση, καθεστώς δυναστικό και από ισόβια έτεινε να αποβεί κληρονομική. Προσπαθούσε να σέβεται τους συνταγματικούς τύπους, να αφήνει την κρίση των ιδιωτικών δικών στα κοινά δικαστήρια, να απευθύνεται στην εκκλησία του δήμου για να τη βάζει να ψηφίζει προτάσεις, που ήταν άλλωστε φιλολαϊκές. Όλα αυτά, ακόμη και όταν ο τύραννος ήταν ανθρωπιστής, δεν έκρυβαν ούτε την επαναστατική καταγωγή ούτε το δεσποτικό χαρακτήρα του καθεστώτος.

Ακολουθώς, οι τύραννοι κυβερνούσαν με σκοπό τον υποβιβασμό της αριστοκρατίας και την ανόρθωση των ταπεινών. Για το λόγο αυτό, κατέφευγαν σε μέτρα, όπως εκτελέσεις, εξορίες, δημεύσεις, κατασκοπεία. Για να σπάσουν το πλαίσιο της αριστοκρατίας αντικαθιστούσαν τις φυλές αίματος με φυλές που βασιζόνταν στην εδαφική ενότητα, όπου όλοι οι πολίτες ήταν ίσοι. Ο τύραννος της Σικυώνας Κλεισθένης είχε αυτή την ιδέα και έδωσε το παράδειγμα στον ομώνυμο εγγονό του, τον μεταρρυθμιστή της Αθήνας, ο οποίος το εφήρμοσε με ακρίβεια.

Επίσης οι τύραννοι ήθελαν να μειώσουν το γόητρο που προσέδιδαν στην αριστοκρατία οι κληρονομικές ιεροσύνες και οι τελετές παραδοσιακών λατρειών. Είχαν μία θρησκευτική πολιτική. Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι: «κάνουν καλά που επιδεικνύουν παραδειγματική θεοσέβεια, γιατί οι άνθρωποι φοβούνται λιγότερο την αδικία που προέρχεται από έναν κύριο τον οποίο πιστεύουν θεοφοβούμενο και συνωμοτούν λιγότερο εναντίον κάποιου που έχει συμμάχους τους θεούς». Έτσι, ζητούσαν από το θείο δίκαιο τη νομιμότητα που τους αρνιόταν το ανθρώπινο δίκαιο. Τη δύναμή τους και τη ζωή τους υπερασπίστηκαν οι Κυπελίδες, οι Ορθαγορίδες και οι τύραννοι της Σικελίας, όταν γέμιζαν με προσφορές τα ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας, όταν συμβουλευόνταν τα μαντεία πριν από κάθε επιχείρηση, όταν έχτιζαν ιερά, όταν θυσίαζαν εκατόμβες, όταν ίδρυσαν πανηγύρεις και όταν διηύθυναν πομπές. Εντούτοις έκαναν μία επιλογή ανάμεσα στις λατρείες. Εξέφραζαν την ευλάβειά τους πρώτα στις πανελλήνιες και στις πολιούχους θεότητες. Ωστόσο δεν θεωρούσαν εθνικές όσες θεότητες είχαν πάρει στα γένη, στις φυλές ή και στις πόλεις αριστοκρατικό χαρακτήρα. Αντίθετα, τιμούσαν τους θεούς και τους ήρωες, οι οποίοι συνδέονταν με τον τόπο απ' όπου καταγόταν η οικογένεια του τυράννου. Ο Κλεισθένης απέβαλε από τη Σικυώνα τον Άδραστο, που ήταν αγαπητός στη δωρική αριστοκρατία. Ο Πεισίστρατος εγκατέστησε στην Ακρόπολη την Άρτεμη Βραυρωνία και διέδωσε το μύθο του Διάκριτου Θησέα. Επιπλέον, η μεγάλη φήμη του θεού Διονύσου θεού χρονολογείται από την εποχή των τυράννων.

Παράλληλα, ουσιαστικό καθήκον και μέριμνα των τυράννων συνιστούσε η βελτίωση των υλικών συνθηκών ζωής των κατώτερων στρωμάτων. Το αγροτικό πρόβλημα απαιτούσε γρήγορη λύση. Πιθανότατα, οι περιουσίες των εξορίστων συνέβαλαν στην επίλυση του ζητήματος αυτού. Πάντως οι χωρικοί της Αττικής, ενώ είχαν ζητήσει από τον Σόλωνα μία ανασύνταξη της ιδιοκτησίας, αντίστοιχα δεν την ζήτησαν από την κυβέρνηση του Πεισίστρατου. Στη Μεγαρίδα ο Θεαγένης, όταν κατέλαβε την εξουσία, ανέλαβε επικεφαλής μίας συμμορίας πεινασμένων πάνω στα κοπάδια των μεγάλων κτηνοτρόφων. Ήταν αναγκασμένος να περιορίσει το δικαίωμα της νομής σε κοινόκτητα λιβάδια για να μοιράσει τη γη στους οπαδούς του. Έτσι πραγματοποιήθηκε, χάρη στους τυράννους, ένα μεγάλο

εκχερσωτικό έργο, που έδωσε καινούργια έκταση στα αμπέλια και στους ελαιώνες. Οι καινούργιοι ιδιοκτήτες, μιας που ικανοποιήθηκαν, έπρεπε να μένουν δεμένοι στη γη. Δεν έπρεπε να εγκαθίστανται στην πόλη, ούτε να συχνάζουν στην αγορά. Ο Πεισίστρατος, για να τους συγκρατήσει στον τόπο τους, τους έστελνε περιοδεύοντες δικαστές. Ο Ορτύγης απένεμε τη δικαιοσύνη στις πόρτες των Ερυθρών και δεν άφηνε να περάσει στην πόλη κανένας κάτοικος των αγροτικών δήμων. Ο Περιάνδρος έβαζε τοπικές βουλές να συνεδριάζουν ως τις εσχατιές του Κορινθιακού εδάφους.

Συγχρόνως έπρεπε να λυθεί το πιο περίπλοκο πρόβλημα: το πώς θα προστατεύονταν και το πώς θα ανακουφίζονταν οι εργατικές τάξεις των πόλεων. Και εκεί ακόμη οι τύραννοι διείδαν σωστά. Σε ένα βιομηχανικό κέντρο όπως η Κόρινθος η δουλειά πίεζε βαριά τα ημερομίσθια. Ο Περιάνδρος απαγόρευσε την εισαγωγή νέων δούλων. Εξασφαλίζοντας μια δίκαιη αμοιβή και την κοινή εκτίμηση στην εργασία, νόμισε ότι είχε δικαίωμα, όπως ο σύγχρονός του Σόλων, να ανανεώσει τα παλαιά μέτρα των γενών εναντίον των παρασίτων που ζούσαν εις βάρος του συνόλου χωρίς να μετέχουν στο κοινό έργο: εξέδωσε ένα νόμο εναντίον της αργίας.

Οι τύραννοι, τουλάχιστον αυτοί που άφησαν ένα όνομα στην ιστορία, έκαναν κάτι καλύτερο: υπήρξαν μεγάλοι οικοδόμοι. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι ήθελαν να φτωχύνουν τους υπηκόους τους, ώστε απασχολημένοι με την επιβίωσή τους να μην έχουν καιρό να συνωμοτούν. Στην πραγματικότητα συνέβαινε το αντίθετο: οι τύραννοι ήθελαν να απασχολούν τους τεχνίτες για να τους πλουτίζουν και έτσι να τους αφαιρέσουν, όχι τον καιρό, αλλά την επιθυμία να κάνουν αντιπολίτευση. Είχαν και άλλες ιδέες ακόμη: με τα έργα κοινής ωφελείας (υδραγωγεία και μώλους) διευκόλυναν τη ζωή των αστών και ευνοούσαν το θαλάσσιο εμπόριο. Με τα έργα καλλωπισμού κέρδιζαν τους θεούς με το μέρος τους και ενέπνεαν στο λαό μια πολιτική υπερηφάνεια που τον έκανε να ξεχνά τη χαμένη ελευθερία. Το όνομα του Περιάνδρου συνδέθηκε για πάντα με την πηγή Πειρήνη. Τίποτε δεν συνέβαλε περισσότερο στη δημοτικότητα του Πεισιστράτου όσο η Εννεάκρουνος και το Εκατόμπεδο. Τα έργα του Πολυκράτη έγιναν παροιμιώδη στην Ελλάδα. Ο Ηρόδοτος μιλούσε γι' αυτά με θαυμασμό. Θέλοντας να προστατεύσουν τη βιομηχανία, το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα με κάθε μέσο, οι τύραννοι ενδιαφέρθηκαν για την πολεοδομική ανανέωση της πρωτεύουσάς τους.

Επιπροσθέτως, για να μεγαλώσουν τη λαμπρότητά τους και το προσωπικό τους γόητρό, έμεναν μέσα στην πόλη και όχι στην ακρόπολη, απομονωμένοι από τους πολίτες και περιτριγυρισμένοι από τη σωματοφυλακή τους. Δημιούργησαν μία αυλική ζωή. Γύρω τους συνωστίζονταν μία πολυάνθρωπη υπηρεσία. Είχαν το γιατρό τους και το χρυσοχόο τους. Πρόσφεραν στο λαό μεγαλοπρεπέστατες γιορτές, που δεν περιελάμβαναν μόνο θυσίες, γεύματα και οινοποσίες, αλλά και λαμπρύνονταν με λυρικούς διαγωνισμούς και θεατρικές παραστάσεις. Με τις γενναιοδωρίες τους προσελκύνονταν από κάθε μεριά αρχιτέκτονες, γλύπτες, ποιητές. Έπαιρνε ο ένας τύραννος από τον άλλο όλους τους προικισμένους καλλιτέχνες, υπερθεματίζοντας σε αμοιβές και προσπαθούσαν να αντιτάξουν σε ένα φημισμένο μνημείο κάποιο άλλο, ακόμη πιο ωραίο.

Αυτοί οι ανταγωνισμοί δεν ξεπερνούσαν τα όρια της ευγένειας. Γενικά, οι τύραννοι αγαπούσαν την ειρήνη: ήξεραν ότι η έξαψη των πνευμάτων σε καιρό πολέμου ήταν ακαταμάχητη δύναμη και ότι η μικρότερη ήττα θα τους στοίχιζε την εξουσία και τη ζωή. Μεταξύ τους ένιωθαν αλληλέγγυοι. Ένωσαν τις δυνάμεις τους εναντίον του κοινού κινδύνου, που ήταν η αριστοκρατία. Ο Περιάνδρος συμβουλευόταν τον Θρασύβουλο και προσέφερε

τις υπηρεσίες του στον Πιττακό. Ο Λύγδαμης βοηθούσε τον Πεισίστρατο με αντάλλαγμα να γίνει ο δεσμοφύλακας των ομήρων που του εμπιστεύτηκε ο προστατευόμενος του, αφού έγινε προστάτης του. Ενωμένοι από συμφέρον, οι τύραννοι συνδέονταν επίσης με επιγαμίες: επεξέτειναν από πόλη σε πόλη την οικογενειακή πολιτική που ασκούσε καθένας στον τόπο του. Ο Προκλής της Επιδαύρου έδωσε την κόρη του στον Περίανδρο. Ο Θεαγένης πήρε για γαμπρό του τον Κύλωνα. Εάν το καθεστώς της τυραννίας είχε κατορθώσει να διατηρηθεί, ίσως θα έσπαζε τη στενή αυτονομία των πόλεων και θα οδηγούσε την Ελλάδα, αν όχι στην ενότητα, τουλάχιστον σε κάποιο ομοσπονδιακό σύστημα. Ήδη ο Πεισίστρατος είχε κάνει τους Ίωνες των νησιών να αναγνωρίσουν τα πρωτεία της Αθήνας και ο Πολυκράτης θεωρούσε τον εαυτό του ικανό να αντιπροσωπεύει την ελληνική φυλή στο περσικό βασίλειο.

Αλλά αυτό το καθεστώς δεν κράτησε πουθενά. Αφού πρόσφερε τις υπηρεσίες που περίμεναν οι λαϊκές τάξεις, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην υλική ευημερία και στην ανάπτυξη της δημοκρατίας, εξαφανίστηκε με εκπληκτική ταχύτητα. Η μόνη δυναστεία τυράννων που διατηρήθηκε έναν αιώνα ήταν των Ορθαγορίδων, στη Σικώνα. Αλλού, μόνον ο γιός του ιδρυτή κατάφερε να διατηρήσει την εξουσία. Η κληρονομιά δεν πήγαινε πέρα από αυτόν.

Επομένως, σε τι οφείλεται το ότι ένα τόσο ισχυρό καθεστώς παρήκμασε; Οι λόγοι συνίστανται κατά τους φιλοσόφους και τους ιστορικούς της αρχαιότητας στο ότι πολλοί τύραννοι έβρισκαν συμφέρον και ευχαρίστηση στο να καταπιέζουν το δημόσιο πνεύμα, να προκαλούν στους πολίτες τη δυσπιστία, να καταπνίγουν την ατομική πρωτοβουλία, την ελεύθερη σκέψη και το τάλαντο, να μην ανέχονται δίπλα τους παρά μικρότητα και μετριότητα, κατασκοπεία και κολακεία. Διατηρήθηκε παντού μόνο όσο είχε την υποστήριξη του λαού. Η υποστήριξη αυτή ωστόσο ήταν προσωρινή. Ο λαός έβλεπε την τυραννία απλώς ως ένα μέσο κατεδάφισης της ακρόπολης των ολιγαρχικών. Την υπέφεραν μόνο από ανάγκη. Και απαλλάχθηκε απ' αυτήν με χαρά. Τον τύραννο που θριάμβευε φερόμενος από τον όχλο και που ήταν πρόθυμος να δουλέψει γι' αυτόν, τον διαδεχόταν ένας επίγονος απομακρυσμένος από το λαό με την αγωγή του, πιο σκληρός και γενικά λιγότερο ικανός. Όσο πιο άχρηστη γινόταν η τυραννία, τόσο πιο καταπιεστική απέβαινε. Μία εσωτερική αντίφαση την καταδίκαζε να πεθάνει από τη στιγμή που είχε δώσει τη ζωή στη δημοκρατία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ³⁷

Η πολιτική εξέλιξη της Ελλάδας ήταν σαφής ως το τέλος του 6ου αιώνα. Η πόλη έγινε ισχυρή ελευθερώνοντας το άτομο από τις πατριαρχικές υποχρεώσεις. Το άτομο έγινε ελεύθερο με την προστασία της πόλης. Βέβαια υπήρξαν πόλεις όπου η εξουσία κατακτήθηκε από μεγάλες οικογένειες που κατόρθωσαν να διατηρήσουν τα κληρονομικά τους προνόμια. Σε άλλες πόλεις η εξουσία πέρασε στο σύνολο των ελεύθερων ατόμων. Απέναντι στις αριστοκρατικές και ολιγαρχικές πόλεις στέκονταν οι πόλεις όπου η φωνή του λαού στάθηκε ικανή να επιβάλει την κυριαρχία της. Μία από αυτές ήταν και η Αθήνα, η οποία εισήλθε αποφασιστικά στο νέο δρόμο της δημοκρατίας. Οι Αθηναίοι περηφανεύονταν ότι ήταν αυτόχθονες, διότι σ' αυτούς δεν υπήρχε ούτε φυλή κυρίαρχη ούτε φυλή υποδουλωμένη, όπως στη Σπάρτη, όπου οι είλωτες δούλευαν για τους Σπαρτιάτες. Η Αθήνα ήταν πρωτεύουσα ενός ενοποιημένου λαού. Έτσι η εθνική και εδαφική ενότητα εξέθρεψε τις ηθικές και υλικές συνθήκες για την πολιτική ισότητα. Τα γένη ήταν ίσα μεταξύ τους. Οι αποφάσεις τους λαμβάνονταν ομόφωνα. Η μάζα, που την αποτελούσαν γεωργοί, βοσκοί, βιοτέχνες, ψαράδες και ναυτικοί, θεωρούσε σωστό καθένας να αμείβεται ανάλογα με τα έργα του και συνήθιζε να συζητεί πάνω σε κοινά προβλήματα.

Οι λαϊκές τάξεις άρχισαν τον αγώνα εναντίον της ολιγαρχίας. Χωρικοί που κινδύνευαν να γίνουν δούλοι για χρέη, έμποροι που δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, όλοι συμφωνούσαν στη δημοσίευση των νόμων. Τότε εμφανίστηκε ο Δράκων, ο οποίος όπλισε το κράτος με δικαστική δύναμη. Προσπάθησε να θέσει τέλος στην αιματοχυσία. Οι εμφύλιοι πόλεμοι ήταν αλυσίδα ιδιωτικών πολέμων, όπου τα γένη συγκρούονταν με όλες τους τις δυνάμεις. Για να ενθαρρύνει τους παθόντες να καταφύγουν στα δικαστήρια, καθόρισε τις περιπτώσεις όπου επιτρεπόταν η εκδίκηση ή ο ιδιωτικός συμβιβασμός. Για να διαλύσει τις συγγενικές ομάδες, διέκρινε στην καθεμιά οικογενειακούς κύκλους λιγότερο ή περισσότερο στενούς και σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα απαιτούσε από τους συγγενείς που καλούνταν να πάρουν μία απόφαση να την πάρουν ομόφωνα.

Σημειώθηκε τεράστια πρόοδος, ωστόσο ανεπαρκής. Η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων διατηρούσε όλα της τα προνόμια. Μεγάλωνε τις εκτάσεις της σε βάρος των μικρών χωρικών. Υποδούλωνε το πλήθος των χρεοκόπων οφειλετών, για να τους πουλήσει στο εξωτερικό ή για να τους προσκολλήσει στη γη, αφήνοντάς τους μόνο το έκτο της συγκομιδής (εκτήμοροι). Η κατάσταση ήταν δραματική. Δύο αντίθετες παρατάξεις ωθούσαν τις αξιώσεις τους ως τα άκρα, η μία στηριγμένη στην παραδοσιακή νομιμότητα, η άλλη προβάλλοντας μία επαναστατική ισότητα. Αναπόφευκτα, η Αττική μετατρέπονταν σε μία πόλη μεγαλογαιοκτημόνων και δουλοπάροικων.

Ωστόσο, βρήκε και πάλι τον άνθρωπο που ήταν ικανός να λύσει τα προβλήματα. Ο Σόλων, για να απελευθερώσει τη γη, έλαβε ένα γενικό και άμεσο μέτρο: απήλλασε τους εκτημόρους από τα βάρη (σεισάχθεια), ενώ συγχρόνως καταργούσε ό, τι απέμενε από την κοινοτική ιδιοκτησία και διευκόλυνε τη μεταβίβαση εδαφών με νόμους αναφορικά με την

³⁷ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 129 – 152.

προϊκα, τα κληρονομικά δικαιώματα και την ελευθερία να διαθέτει κανείς την περιουσία του. Για να απελευθερώσει τα άτομα, περιορίσε την πατρική εξουσία, αλλά κυρίως απαγόρευσε τη δουλεία για χρέη, σε όλες τις μορφές της, ακόμη και ως ποινή. Αντιλαμβανόμενος ότι η γεωργία δεν αρκούσε να θρέψει ένα μεγάλο πληθυσμό σε μία χώρα φτωχή από τη φύση της, προσπάθησε να δώσει δυνατή ώθηση στο εμπόριο και στη βιομηχανία, προσελκύοντας απ' έξω επαγγελματίες, προστατεύοντας τους μετοίκους, διενεργώντας μία νομισματική μεταρρύθμιση που άνοιγε νέους δρόμους στην εμπορική ναυτιλία.

Σ' αυτή την οικονομική και κοινωνική μεταμόρφωση αντιστοιχούσε και μία πολιτική μεταβολή. Απέναντι στο κράτος δεν υπήρχαν πια παρά πολίτες ελεύθεροι. Καμία διάκριση καταγωγής. Οι πολίτες με βάση την περιουσιακή τους κατάσταση χωρίστηκαν σε τέσσερις τιμοκρατικές τάξεις: 1. στους πεντακοσιομέδιμνους, που είχαν εισοδήματα από τα κτήματά τους τουλάχιστον πεντακόσιους μεδίμνους, 2. στους ιππείς, που είχαν εισόδημα τουλάχιστον τριακόσιους μεδίμνους, 3. στους ζευγίτες, που είχαν εισόδημα τουλάχιστον διακόσιους μεδίμνους και 4. στους θήτες, που δεν είχαν γη ή που δεν παρήγαν παρά το ελάχιστο ποσό των διακοσίων μεδίμνων. Οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα αυτών των τάξεων ήταν καθορισμένα ανάλογα με το τίμημά τους. Οι θήτες, από μόνο το γεγονός ότι ήταν πολίτες, μπορούσαν να λάβουν μέρος στην Εκκλησία του Δήμου και στα δικαστήρια. Στρατεύονταν όμως μόνο ως κωπηλάτες και δεν μπορούσαν να λάβουν αξιώματα. Οι ζευγίτες ήταν υποχρεωμένοι να οπλιστούν ως οπλίτες και μπορούσαν να επιδιώξουν μερικά κατώτερα αξιώματα. Οι πολίτες των δύο πρώτων τάξεων όφειλαν να έρθουν στο στρατό με το άλογό τους και ήταν επιβαρημένοι με τις χορηγίες που λέγονται λειτουργίες. Αλλά είχαν δικαίωμα στα κυριότερα αξιώματα. Στους πεντακοσιομέδιμνους επιφυλάσσονταν οι πιο δαπανηρές λειτουργίες και τα ανώτερα αξιώματα, των αρχόντων και των ταμιών. Η μεταρρύθμιση του Σόλωνα, που συντελέστηκε το 594/3 συνέβαλε στην άνοδο της δημοκρατίας.

Εν συνεχεία, ο Κλεισθένης ολοκλήρωσε το έργο που είχε αρχίσει ο Σόλων και έδωσε στο δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας την τελειωτική μορφή του το 508/7. Ήθελε να εμποδίσει την επιστροφή της τυραννίας, να διαλύσει την ισχυρή οργάνωση που είχε αποκτήσει η αριστοκρατία στις φρατρίες και στις τέσσερις ιωνικές φυλές, να αποτρέψει τις κοινωνικές τάξεις να ενωθούν κατά περιοχή. Το πλαίσιο που προσέφερε το σύστημα φυλών - φρατριών - γενών δεν είχε πια θέση στο κράτος. Δημιουργήθηκαν περιφέρειες, όπου ταξινομήθηκαν όλοι οι πολίτες σύμφωνα με την κατοικία τους. Ολόκληρη η χώρα μοιράστηκε σε δήμους, μικρές κοινότητες, καθεμιά από τις οποίες είχε τη συνέλευσή της, τους άρχοντές της, τη διοίκησή της. Κάθε πολίτης γράφτηκε στον κατάλογο ενός δήμου και το δημοτικό όνομα, προστιθέμενο στο ατομικό όνομά του, απεδείκνυε την ιδιότητα του πολίτη. Όλοι οι δήμοι έπρεπε να μοιραστούν σε δέκα φυλές, οι οποίες, μ' αυτόν τον τρόπο, δεν ήταν πια συγγενικές, αλλά τοπικές. Ήταν λοιπόν αδύνατο στις παλαιές φυλές να ξαναβρεθούν μέσα στις καινούριες.

Αλλά υπήρχε κίνδυνος, με τη συμμαχία των γειτονικών φυλών, να συνεχιστούν οι αντιθέσεις των περιοχών. Για να αποφύγει αυτό τον κίνδυνο, ο Κλεισθένης συνέστησε οργανισμούς ενδιάμεσους των δήμων και των φυλών. Χώρισε λοιπόν καθεμιά από τις τρεις περιοχές της Αττικής, το Άστυ, την Παραλία και τη Μεσογαία, σε δέκα τομείς και παραχώρησε με κλήρο σε κάθε φυλή έναν τομέα από κάθε περιοχή. Μ' αυτόν τον τρόπο, κάθε φυλή είχε τρεις ομάδες δήμων, τρεις τριττύες. Αν και τοπικές, οι φυλές δεν ήταν συνεχείς εδαφικές περιοχές. Δεν αντιπροσωπεύονταν σ' αυτές συμφέροντα που θα

μπορούσαν να φέρουν αντιμέτωπος τους μεν στους δε. Το δεκαδικό σύστημα των φυλών εφαρμόστηκε σε όλη την πολιτική και διοικητική οργάνωση της πόλης. Η βουλή αποτελούνταν από πεντακόσια μέλη, πενήντα κατά φυλή, προερχόμενα από τους δήμους ανάλογα με τον πληθυσμό τους. Καθεμιά φυλή της βουλής (οι βουλευτές κάθε φυλής) σχημάτιζε, εκ περιτροπής, μία μόνιμη επιτροπή για το ένα δέκατο του έτους. Επειδή οι άρχοντες ήταν εννιά, τους προσέθεσαν και ένα γραμματέα, έτσι ώστε οι δέκα φυλές να αντιπροσωπεύονταν στο συλλογικό όργανο. Ο στρατός υποδιαιρούνταν σε δέκα τμήματα που λέγονταν φυλαί και καθένα τους διοικούνταν από έναν φύλαρχο. Σε όλες τις περιστάσεις ο λαός εμφανιζόταν χωρισμένος σε δέκα ομάδες. Έτσι, το δεκαδικό σύστημα αποτέλεσε ουσιαστικό μέρος του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Εν συνεχεία, το 487/6 το σώμα των εννέα αρχόντων άλλαξε βαθύτατα. Αποφασίστηκε να τραβούν στον κλήρο τους άρχοντες, έναν από κατά φυλή, από τους πεντακόσιους υποψηφίους που υπεδείκνυαν οι εκλέκτορες των δήμων και οι όποιοι δεν προέρχονταν μόνο από τους πεντακοσιομέδιμους αλλά και από τους ιππείς. Το 462 το δημοκρατικό κόμμα είχε αρχηγό τον Εφιάλτη. Ήταν αυτός που έδωσε τη χαριστική βολή στον Άρειο Πάγο. Του αφαιρέθηκαν οι εξουσίες που του ανέθεταν τη φρούρηση του συντάγματος και του επέτρεπαν να ασκεί έλεγχο στην κυβέρνηση: έχασε την αρμοδιότητα να δικάζει τα εγκλήματα που ενδιέφεραν την πόλη, τις παραβάσεις που διέπρατταν ιδιώτες ή δημόσιοι υπάλληλοι εναντίον της δημόσιας τάξης. Κράτησε μόνο αρμοδιότητες θρησκευτικού χαρακτήρα που περιλάμβαναν μαζί με τον έλεγχο της διαχείρισης των ιερών κτημάτων, την εκδίκαση των προμελετημένων εγκλημάτων. Όσες εξουσίες αφαιρέθηκαν από τον Άρειο Πάγο πέρασαν στην Εκκλησία του Δήμου, στη Βουλή και στα δικαστήρια της Ηλιαίας.

Συνεπώς, οι Ηλιαστές, των οποίων η αρμοδιότητα περιοριζόταν αρχικά στο να κρίνουν, ως δευτεροβάθμιο δικαστήριο, αποφάσεις που εξέδιδαν διάφοροι άρχοντες, έπρεπε τώρα να κρίνουν, πρωτοβάθμια μαζί και τελεσιδικα, όλο και περισσότερες υποθέσεις Αθηναίων πολιτών καθώς και των πολιτών των συμμαχικών πόλεων. Αποτελούσαν ένα σώμα έξι χιλιάδων μελών. Υπήρχε επίσης μία χιλιάδα υπαλλήλων μέσα στη χώρα (ένδημοι) ή στο εξωτερικό (υπερόριοι), πεντακόσιοι φύλακες νεωρίων κτλ. Έτσι οι δημόσιες υποθέσεις δεν ζητούσαν μόνο την βοήθεια όλων των πολιτών στην Εκκλησία του Δήμου. Απαιτούσαν και τη συνεχή προσπάθεια του ενός τρίτου απ' αυτούς. Ωστόσο οι μισοί από τους πολίτες, είκοσι χιλιάδες περίπου, οι θήτες, είχαν ετήσιο εισόδημα κατώτερο από 200 δραχμές, που μόλις τους αρκούσε για να ζήσουν. Πώς να τους ζητούσαν να χάσουν το μισθό ενός έτους ή έστω πολλών ημερών; Από την άλλη μεριά, εάν τους απέκλειαν από τη βουλή, από τα δικαστήρια και από τα αξιώματα, θα τους καταργούσαν το δικαίωμα ισότιμης συμμετοχής στη διακυβέρνηση του κράτους και το πολίτευμα θα ήταν κατ' επίφαση δημοκρατικό. Εκεί ο Περικλής πήρε τη σωστή απόφαση. Φρόντισε ώστε το κράτος να έδινε μισθό στους πολίτες που άφηναν την εργασία τους για να το υπηρετήσουν. Η μισθοφορά έγινε ουσιαστικό στοιχείο της δημοκρατίας. Αλλά τον 5ο αιώνα, ακριβώς γιατί ο μισθός αποζημίωνε μόνο υπηρεσίες διαρκείς ή εξαιρετικές, οι πολίτες δεν λάμβαναν μισθό για τη στοιχειώδη άσκηση του πολιτικού τους δικαιώματος, δηλαδή για την παρακολούθηση των συνελεύσεων. Η αποζημίωση δινόταν μόνο στα μέλη της βουλής, στους Ηλιαστές και στους περισσότερους από αυτούς που καταλάμβαναν αξιώματα και μάλιστα με κλήρο.

Από το 487/6, στον κατάλογο των πεντακοσίων υποψήφιων που πρότειναν οι δήμοι, για να κληρωθούν οι εννέα άρχοντες, άρχισαν να μπαίνουν και ονόματα ιππέων εκτός από

των πεντακοσιομεδίμων. Με τη σειρά τους έγιναν δεκτοί και οι θήτες. Τέλος, το 451/50, ο Περικλής εξέδωσε ένα νόμο σύμφωνα με τον οποίο κανείς δεν ήταν Αθηναίος παρά μόνο εάν είχε γεννηθεί από πατέρα και μητέρα Αθηναίους. Προέβη στη συγκεκριμένη μεταρρύθμιση διότι, οι πολίτες στην Αττική ήταν μειοψηφία. Δίπλα τους ζούσε ένας αριθμός, τουλάχιστον ίσος, δούλων και ένας αριθμός, μόλις μικρότερος από τους μισούς, μετοίκων. Γεννημένοι στον τόπο από οικογένειες που είχαν αφομοιωθεί από καιρό, οι μέτοικοι επωφελούνταν από κάθε ευκαιρία και ιδιαίτερα από την ευκολία των μεικτών γάμων, για να φτάσουν στην τάξη των πολιτών. Υπήρχαν έτσι πολλά υλικά πλεονεκτήματα συνδεδεμένα με το δικαίωμα του πολίτη, ώστε ο λαός δεν δεχόταν ευχάριστα την αύξηση του αριθμού εκείνων που τα απολάμβαναν.

Τέλος, στα μέσα του 5ου αιώνα το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας πήρε την τελειωτική μορφή του. Την εποχή του Περικλή η πολιτική ζωή της Αθήνας παρουσίαζε μία τέλεια ισορροπία ανάμεσα στα δικαιώματα του ατόμου και τη δημόσια εξουσία. Η ατομική ελευθερία ήταν απόλυτη. Αφότου ο Σόλων απαγόρευσε να εγγυάται ο οφειλέτης το χρέος του με το ίδιο το σώμα του, η αρχή αυτή πήρε απεριόριστη έκταση. Κανένας πολίτης δεν μπορούσε να γίνει δούλος, ούτε δουλοπάροικος ακόμη και με ορούς ή προσωρινά. Η σωματική βία δεν υπήρχε πια ούτε προς όφελος του κράτους ούτε προς όφελος ιδιωτών. Η απαγόρευση που νομοθετήθηκε από τον Σόλωνα ίσχυε κατά μείζονα λόγο για την οικογένεια του οφειλέτη, επομένως και για τον καταδικασμένο. Μερικά σοβαρά αδικήματα, όπως η προδοσία, μπορούσαν να έχουν συλλογικές τιμωρίες. Αλλά το κράτος προοδευτικά παραιτήθηκε από αυτό το δικαίωμα, με αποτέλεσμα ούτε η ποινή του θανάτου ούτε η προγραφή επιβάλλονταν στα παιδιά του ενόχου. Έτσι η Αττική έγινε η γη της ελευθερίας. Δεν υπήρχαν καθόλου δούλοι προερχόμενοι από πολίτες. Ακόμα προσέλκυε τους εξόριστους όλης της Ελλάδας, από τον Ηρόδοτο τον Αλικαρνασσέα ως τον Γοργία τον Λεοντίνο και τον Δημόκριτο τον Αβδηρίτη, ο οποίος έλεγε ότι «αξίζει περισσότερο να ζεις φτωχός σε μία δημοκρατία παρά να απολαμβάνεις μία φαινομενική ευτυχία στην αυλή ενός βασιλέα».

Υπερήφανοι που ήταν ελεύθεροι πολίτες, οι Αθηναίοι ήταν ακόμη πιο υπερήφανοι που ήταν ίσοι μεταξύ τους. Γι' αυτούς η ισότητα ήταν ο όρος για την ελευθερία, όπως και η ισονομία που σήμαινε την ισότητα απέναντι στο νόμο και η ισηγορία που σήμαινε το ίδιο δικαίωμα έκφρασης για όλους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ³⁸

Δύο ήταν οι όροι για να μετάσχει κανείς στην Εκκλησία του Δήμου: 1ον. έπρεπε να ήταν Αθηναίος, δηλαδή **πολίτης**, 2ον. έπρεπε να ήταν ενήλικος. Η ενηλικίωση γινόταν στα δεκαοχτώ, με την εγγραφή στους καταλόγους του δήμου. Δεν παρουσιαζόταν όμως κανείς στην εκκλησία πριν από τα είκοσι, μιας και όφειλε ακόμη δύο χρόνια στρατιωτική υπηρεσία. Ο έλεγχος γινόταν εύκολα. Ανέτρεχαν στον εκκλησιαστικό πίνακα, το αντίγραφο των μητρώων που τηρούσαν οι δήμοι. Αλλά αυτά τα μητρώα δεν ήταν πάντοτε ακριβή. Οι μέτοικοι παρόλα αυτά κατάφεραν να εγγραφούν. Μάταια τους απειλούσαν με τη γραφή ξενίας, που επέσυρε καταδίκη σε δουλεία. Οι παράνομα γραμμένοι (οι παρέγγραπτοι) ήταν αρκετοί και για αυτό γινόταν τακτικά ένας γενικός έλεγχος των μητρώων (διαψήφισμος).

Από την άλλη μεριά, μόνο ένα τμήμα του λαού παρουσιαζόταν κάθε φορά. Το 431 οι πολίτες υπολογίζονταν σε 42.000. Σε καιρό πολέμου οι περισσότεροι ενήλικοι βρίσκονταν μακριά από την Αθήνα, ως οπλίτες, ιππείς, κωπηλάτες. Σε καιρό ειρήνης οι χωρικοί ζούσαν σκόρπια και με μόνη έγνοια τους αγρούς τους εμποδίζονταν καμιά φορά και από το μακρύ και δαπανηρό ταξίδι ως την πόλη. Οι υλοτόμοι των Αχαρνών έμεναν στο δάσος της Πάρνηθας και οι μικροί έμποροι των απομακρυσμένων κωμοπόλεων μόνο σε εξαιρετική περίπτωση άφηναν το μαγαζί τους. Οι κάτοικοι των παραλίων δεν παραιτούνταν με τη θέλησή τους από μία δύο μέρες ψάρεμα. Οι ιππείς δίσταζαν να εγκαταλείψουν την έπαυλή τους στον Κολωνό για να αναμιχθούν με το πλήθος. Ακόμη και οι κάτοικοι της πόλης δεν ήταν πάντα διατεθειμένοι να υποστούν την ταλαιπωρία μιας μακράς συνεδρίας: ο Αθηναίος, όταν δεν είχε τίποτε να κάνει, χαιρόταν να περιφέρεται στη σκιά των πλατανιών που φύτεψε ο Κίμωνας στην αγορά, στους εμπορικούς δρόμους, στα μαγαζιά, μπροστά στα δικαστήρια. Κοντολογίς, σπάνια έβλεπε κανείς στην Πνύκα περισσότερους από δύο τρεις χιλιάδες πολίτες, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν κάτοικοι της πόλης. Ορισμένες αποφάσεις έπρεπε να ληφθούν, υποτίθεται, με «απαρτία του λαού» (ο δήμος πληθύων). Στην πραγματικότητα, σ' αυτή την περίπτωση θεωρούσαν απαρτία όταν οι παρόντες ήταν 6.000.

Πάντως η αποχή δεν ήταν ακόμη πληγή τον 5ο αιώνα. Ως και οι αντίπαλοι του Περικλή δεν εγκατέλειπαν τον αγώνα και σχημάτιζαν συμπαγείς ομάδες στην Πνύκα, για να υποστηρίζουν τον αρχηγό τους, τον Θουκυδίδη. Ως και οι χωρικοί, όταν η ημερήσια διάταξη άξιζε τον κόπο, κατέβαιναν στην Αθήνα. Αλλά τον μεγάλο όγκο στην εκκλησία τον έδιναν τα προάστια της Μελίτης, του Κεραμεικού και του Πειραιά. Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι η εκκλησία αποτελείτο βασικά μόνο από βιοτέχνες, μαγαζάτορες και μισθοβίτους. Πάντως, τον 4ο αιώνα αναγκάστηκαν να σπρώξουν τους Αθηναίους να ασχοληθούν με τις δημόσιες υποθέσεις, εισάγοντας τον οβολό για την παρουσία (μισθός εκκλησιαστικός).

Στην αρχή η εκκλησία συγκεντρωνόταν μόνο μία φορά στο διάστημα κάθε πρυτανείας, δηλαδή δέκα φορές το χρόνο. Με την πρόοδο όμως του δημοκρατικού πολιτεύματος ήταν φυσικό να πολλαπλασιαστούν τα ζητήματα που υποβάλλονταν στο λαό.

³⁸ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 166 – 174.

Με τον καιρό έφτασαν να έχουν ακόμη και τρεις κανονικές συνεδρίες σε κάθε πρυτανεία. Η συνεδρία που παλαιότερα ήταν η μοναδική της πρυτανείας ονομάστηκε κυρία εκκλησία. Η σειρά με την οποία γίνονταν οι συνεδρίες και οι μέρες που ορίζονταν γι' αυτές ποίκιλλαν από τη μία πρυτανεία στην άλλη, κυρίως για το λόγο ότι πολλές φορές δύσκολα έβρισκαν μέρες ανάμεσα στις γιορτές και στις αποφράδες μέρες. Ολόκληρη τη χρονιά δεν υπήρχαν παρά δύο συνεδριάσεις με καθορισμένη ημερομηνία: η πρώτη γινόταν στις 11 του Εκατομβαιώνος, και η δεύτερη στις 21 του Ελαφηβολιώνος, ύστερα από τα Μεγάλα Διονύσια.

Οι συνηθισμένες συνεδριάσεις, αν και δεν γίνονταν σε καθορισμένη ημερομηνία, είχαν ωστόσο την ημερήσια διάταξή τους, το καθορισμένο τους πρόγραμμα. Η κύρια συνέλευση κάθε πρυτανείας προέβαινε στην επιχειροτομία ή έγκριση της διαχείρισης των αρχόντων, συζητούσε για την τροφοδοσία και την άμυνα της χώρας, δεχόταν τις καταγγελίες για εσχάτη προδοσία (εισαγγελία), άκουγε την ανάγνωση καταστάσεων των δημευμένων πραγμάτων και των ενστάσεων για τις αμφισβητούμενες κληρονομίες. Επιπλέον, στην έκτη πρυτανεία αποφασίζοταν κατά πόσο υπήρχε λόγος να εφαρμοστεί ο νόμος του οστρακισμού και να υποστηριχτούν ηθικά οι κατηγορίες για συκοφαντία ή για παράβαση υποχρεώσεων απέναντι στο λαό. Οι τρεις άλλες κανονικές συνεδριάσεις είχαν πιο ξεκαθαρισμένο πρόγραμμα. Η μία ήταν αφιερωμένη στις ικεσίες των πολιτών, οι όποιοι, αφού άφηναν ένα κλαδί ελιάς πάνω στο βωμό, ζητούσαν επανόρθωση της ζημίας που τους προξένησε κάποια πρόταση της βουλής αντίθετη με το νόμο ή ανάκληση δικαστικής απόφασης ή ανάκτηση δικαιωμάτων που έχασαν ή εξάλειψη ποινής. Οι δύο τελευταίες συνεδρίες ήταν αφιερωμένες στις υπόλοιπες υποθέσεις: σε καθεμιά ρύθμιζαν τρεις υποθέσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, τρεις υποθέσεις διεθνών προβλημάτων, που παρουσίαζαν οι κήρυκες ή οι πρέσβεις και τρεις άλλες κοινές, δηλαδή διοικητικές κυρίως. Άλλωστε αυτά τα προγράμματα δεν ήταν περιοριστικά και η σειρά που έθεταν δεν ήταν πολύ αυστηρή. Αν μια πρόταση είχε κατατεθεί στην κανονική προθεσμία, μπορούσε αυτόματα να συζητηθεί. Αυτή η προθεσμία ήταν τέσσερις μέρες και η ανάρτηση του προγράμματος είχε θέση πρόσκλησης.

Ωστόσο, η εκκλησία διατηρούσε τον απόλυτο έλεγχο στην ημερήσια διάταξη της. Κάποιο απρόβλεπτο γεγονός μπορούσε να απαιτήσει ένα επείγον μέτρο. Κάποια συζήτηση ήταν πιθανό να μην τελειώσει σε μία συνεδρίαση. Σε τέτοια περίπτωση δεν περίμεναν την επόμενη κανονική συνεδρίαση. Συγκαλούσαν μία έκτακτη, χωρίς να ήταν υποχρεωμένοι να δημοσιεύσουν το πρόγραμμα και να τηρήσουν τη νόμιμη προθεσμία. Συνεδρίαζαν μάλιστα συνεχώς και απαγορευόταν να βγουν από το θέμα. Τέλος, υπό το πλήγμα μίας κοινής συμφοράς, πιεσμένοι από την ανάγκη, οι πρυτάνεις συγκαλούσαν «εκκλησία φόβου και ταραχής», χρησιμοποιώντας σάλπιγγα για τους πολίτες που έμεναν στην πόλη και φωτιές, που άναβαν στις αγορές των κωμοπόλεων, για τους πολίτες της υπαίθρου. Η συνεδρίαση άρχιζε πολύ πρωί με το χάραμα. Το σήμα δινόταν με μία σημαία που κυμάτιζε στην Πνύκα.

Τόπος συνεδρίασης της εκκλησίας ήταν αρχικά η αγορά. Αλλά τον 5ο αιώνα η μεγάλη πλατεία της αγοράς δεν χρησίμευε πια παρά για τις σπάνιες συνεδριάσεις όπου συγκεντρωνόταν «όλος ο λαός». Ο λόφος της Πνύκας ήταν περισσότερο κατάλληλος για τις συνηθισμένες συνελεύσεις. Εκεί είχε διαμορφωθεί ένα επίμηκες ημικύκλιο: είχε βάθος 70 μέτρα, διάμετρο 120 μέτρα και έκλινε ελαφρά από την περιφέρεια, την οποία σχημάτιζε ένας δυνατός τοίχος υποστηρίξεως, προς το κέντρο. Σ' αυτά τα 6.000 τετραγωνικά μέτρα μπορούσαν να χωρέσουν είκοσι πέντε χιλιάδες όρθιοι. Σε θρανία έβρισκαν θέση άλλοι δεκαοχτώ χιλιάδες ακροατές. Το βήμα ήταν ένα επίπεδο σκαμμένο μέσα στο βράχο και

περιτριγυρισμένο από ένα κιγκλίδωμα. Είχε 9 μέτρα πρόσοψη και τρεις βαθμίδες το ανύψωναν στα 1,10 του μέτρου. Στο βάθος του βήματος υψωνόταν ένας κυβικός βράχος 3 μέτρων. Ήταν ο βωμός του Αία Αγοραίου. Πίσω απ' αυτόν και πιο ψηλά βρισκόταν το θεωρείο του προεδρείου, όπου ανέβαιναν με σκάλες από δεξιά και αριστερά του βήματος. Απέναντι από το προεδρείο, στην κορυφή του τοίχου, ήταν τοποθετημένο από το 433 ένα ηλιακό ρολόι, έργο του αστρονόμου Μέτωνα. Ό, τι γινόταν και λεγόταν σ' αυτόν τον υπαίθριο περίβολο δεν μπορούσε κανείς ούτε να το δει ούτε να το ακούσει απέξω. Γιατί ο τοίχος υποστηρίξεως συνεχιζόταν στην ευθεία πλευρά από έναν περίβολο που είχε το διπλό πλεονέκτημα να εμποδίζει την περιέργεια των αδιάκριτων και να στέλνει τον ήχο πίσω προς το ακροατήριο.

Πρόεδρος της εκκλησίας ήταν, τον 5ο αιώνα, ο επιστάτης των πρυτάνεων, που κληρώνόταν κάθε μέρα. Εξαίρεση γινόταν μόνο για τις εκλογικές και για τις «πλήρεις» συνελεύσεις, όπου προήδρευαν οι εννέα άρχοντες. Ένας κήρυκας, που έκανε για λογαριασμό του πρόεδρου τις ανακοινώσεις στην εκκλησία και ένας γραμματέας (γραμματεύς της πόλεως), που διάβαζε τα επίσημα έγγραφα, βοηθούσαν τον πρόεδρο. Στη βάση του βήματος, στην πρώτη σειρά των βαθμίδων κάθονταν οι πρυτάνεις, που ήταν επιφορτισμένοι με την τάξη και είχαν στη διάθεσή τους τοξότες τους οποίους διεύθυναν έξι ληξίαρχοι.

Πριν από κάθε συζήτηση γινόταν μία θρησκευτική τελετή: οι εξαγνιστές, οι περιστάρχοι, θυσίαζαν χοίρους πάνω στο βωμό και με το αίμα των θυμάτων διέγραφαν τον ιερό κύκλο γύρω από τους παρισταμένους. Ύστερα ο γραμματέας διάβαζε και ο κήρυκας απήγγειλε τις αρές εναντίον όποιου θα δοκίμαζε να εξαπατήσει το λαό. Κάθε στιγμή, άλλωστε, η εκκλησία βρισκόταν υπό το βλέμμα του θεού: η συνέλευση διακόπτονταν νόμιμα σε περίπτωση καταιγίδας, σεισμού, έκλειψης, μόλις οι εξηγητές αναγνώριζαν στο φαινόμενο ένα σημείο του Δία (διοσημία).

Αφού τελείωναν αυτές οι διατυπώσεις, ο πρόεδρος έδινε διαταγή στον κήρυκα να διαβάσει την έκθεση της βουλής για το σχέδιο ψηφίσματος που θα συζητούταν, το προβούλευμα. Ο νόμος απαγόρευε στον πρόεδρο να εισαγάγει (εισφέρειν) και να συζητήσει (χρηματίζειν) προσχέδιο για το οποίο δεν υπήρχε γνώμη της βουλής (απροβούλευτον). Επομένως η εκκλησία ήταν υποχρεωμένη να στείλει πίσω στη βουλή κάθε πρόταση που απέρρευε από την ιδιωτική πρωτοβουλία και απαγορευόταν να την ψηφίσει σε πρώτη ανάγνωση. Αλλά η βουλή δεν είχε δικαίωμα ένστασης: το προβούλευμα δεν κατέληγε ποτέ ρητά σε εισήγηση απόρριψης, γιατί η πρόταση είχε ήδη εξεταστεί προκαταρκτικά από το λαό.

Αφού διαβαζόταν το προβούλευμα, ο πρόεδρος προχωρούσε στην προχειροτονία, δηλαδή έβαζε να ψηφίσουν, υψώνοντας το χέρι, την εναλλακτική λύση που παρουσιαζόταν: απλή αποδοχή του προβουλεύματος ή συζήτηση. Καθώς η προκαταρκτική ψήφος αφορούσε χωριστά κάθε άρθρο της έκθεσης, η συζήτηση διεξαγόταν είτε για το σύνολο είτε κατ' άρθρον.

«Ποιος ζητά το λόγο;» Μ' αυτές τις λέξεις άνοιγε ο κήρυκας τη συζήτηση. Παλαιότερα φώναζε: «Ποιός Αθηναίος άνω των πενήντα ζητά το λόγο;» και προοδευτικά περνούσε σε μικρότερο αριθμό. Αυτό το προνόμιο της ηλικίας εξαφανίστηκε. Πάντως, ένας νέος δεν θα επέτρεπε στον εαυτό του να μιλήσει πρώτος. Εξάλλου, ήταν ανεκτή η παρουσία πολιτών που δεν μπορούσαν να πάρουν το λόγο. Ήταν εκείνοι για τους οποίους εκκρεμούσε κάποια καταγγελία που θα μπορούσε να επισύρει την ατιμωτική τιμωρία της ατιμίας, γιατί

ακόμη και πριν από την απόφαση ο κατηγορούμενος βρισκόταν υπό τη μαγική δύναμη της αράς, της κατάρας και έπρεπε να του αφεθούν οι αμαρτίες από το δικαστήριο, για να μπορέσει να ξαναπάρει ενεργό μέρος στη δημόσια ζωή. Εάν κάποιος από αυτούς τολμούσε να παραβιάσει την απαγόρευση, οποιοσδήποτε πολίτης μπορούσε να ζητήσει από τον πρόεδρο να του αφαιρέσει το λόγο, με τον όρο ότι θα αναλάμβανε ο ίδιος να κινήσει μία πρόσθετη δίκη εναντίον του, με σκοπό τη δοκιμασία (δοκιμασίας επαγγελία): αυτή η διαδικασία εξέθετε τον κατηγορούμενο στον κίνδυνο της ολοκληρωτικής και τελικής ατιμίας, αλλά συγχρόνως εξέθετε τον κατήγορο στο πρόστιμο που επιβαλλόταν ως *poena temere litigandi*³⁹, έτσι ώστε απομάκρυνε από το βήμα τους ανάξιους, προστατεύοντας συγχρόνως την ελευθερία του λόγου από τους συκοφάντες. Τελικά, έκτος από εντελώς εξαιρετική περίπτωση, ήταν θεμιτό σε κάθε Αθηναίο να υποστηρίζει τη γνώμη του μπροστά στην εκκλησία: η ίση ελευθερία λόγου (ισηγορία) παρουσιαζόταν ως ο απαραίτητος όρος του δημοκρατικού πολιτεύματος. Μολαταύτα, λίγοι μόνο έκαναν χρήση αυτού του δικαιώματος. Το βάρος της συζήτησης το κρατούσαν συνήθως οι αρχηγοί των κομμάτων και οι βοηθοί τους.

Ο πολίτης που καλούταν στο βήμα έβαζε στο κεφάλι ένα στεφάνι από μύρτα. Γινόταν έτσι απαραβίαστος και ιερός. Ποιά ήταν τα δικαιώματά του; Είχε δικαίωμα να υποβάλει προτάσεις. Αυτός που έκανε την πρόταση, είτε ήταν άρχων που δρούσε μέσα στη σφαίρα των καθηκόντων του, είτε κάποιος πολίτης που επενέβαινε ως ιδιώτης, μπορούσε να παρουσιάσει τα επιχειρήματά του σε πρώτη ανάγνωση και να επιτύχει, ώστε η διατύπωση της παραπομπής στη βουλή να υπαγόρευε περίπου το προβούλευμα, πράγμα που επέτρεπε συχνά την υιοθέτηση του τελειωτικού διατάγματος με προχειροτονία, χωρίς συζήτηση. Αν γινόταν συζήτηση, αυτός που υπέβαλε την πρόταση ήταν υποχρεωμένος να ανέβει στο βήμα. Κάθε Αθηναίος είχε δικαίωμα να κάνει τροπολογίες. Δεν ψήφιζαν αναγκαστικά με ένα ναι ή με ένα όχι πάνω στο προβούλευμα. Αντί για απλή προσθήκη στο προβούλευμα μπορούσαν να αντιτάξουν στο αρχικό σχέδιο ένα αντισχέδιο, πράγμα που συνέβαινε συχνά όταν το προβούλευμα δεν είχε συμπέρασμα, δηλαδή δεν ήταν ευνοϊκό στο σχέδιο.

Η ελευθερία των ρητόρων ήταν λοιπόν απόλυτη. Γιατί σ' αυτήν συνίστατο η κυριαρχία της εκκλησίας. Ήταν ολοκληρωτική πριν από την επέμβαση της βουλής και παρέμενε ολοκληρωτική και μετά από αυτήν. Δεν έπρεπε όμως ένα ουσιαστικό δικαίωμα του πολίτη να διαφθειρόταν και να έβλαπτε την πόλη. Ο κανονισμός της εκκλησίας το είχε προβλέψει. Κάθε πρόταση, κάθε τροπολογία ή αντισχέδιο έπρεπε να διατυπωνόταν γραπτά. Το κείμενο παραδιδόταν στο γραμματέα, ο οποίος ήλεγχε τη διατύπωση και βοηθούσε στο να γίνονταν οι αναγκαίες μεταβολές προτού να υποβαλλόταν στον πρόεδρο. Κάθε παράνομη πρόταση απορριπτόταν από τους πρυτάνεις και μπορούσε να οδηγήσει στο δικαστήριο αυτόν που την υπέβαλε. Πέρα από άλλες ενδεχόμενες σοβαρές κυρώσεις, έπειτα από τρεις καταδίκες με αυτή την κατηγορία ο υπεύθυνος έχανε το δικαίωμα να παρουσιάζει στο εξής προτάσεις. Από την άλλη μεριά, ο πρόεδρος ήταν αρκετά οπλισμένος για να εμποδίζει κάθε κωλυσιεργία ή κάθε απομάκρυνση από τη συζήτηση και για να επαναφέρει το ρήτορα στο θέμα.

Μόλις τελείωνε η συζήτηση, οι πρυτάνεις έθεταν το ερώτημα σε ψηφοφορία (επιψηφίζουν). Με αυτή την ενέργεια αναλάμβαναν ευθύνες, γιατί όφειλαν να αρνηθούν να προχωρήσουν σε ψηφοφορία ή και σε συζήτηση παράνομης πρότασης. Αλλά η αντίθεση του

³⁹ *Poena temere litigandi* = ποινή προπετούς δίκης.

ενός δεν υπερίσχυε της γνώμης των συναδέλφων του και, αν επέμενε, κινδύνευε να κατηγορηθεί με τη διαδικασία της ενδείξεως και να καταδικαστεί, το λιγότερο, σε πρόστιμο. Η εκκλησία αποφαινόταν με υψωμένα χέρια (χειροτονία). Εάν υπήρχε αμφιβολία, ο κήρυκας ξανάρχιζε τη μέτρηση και στην ανάγκη προχωρούσε και σε άλλες, ώσπου το προεδρείο να ανακοίνωνε ότι το αποτέλεσμα ήταν πρόδηλο και βέβαιο. Μυστική ψηφοφορία γινόταν όταν επρόκειτο να ληφθούν σοβαρά μέτρα εναντίον ιδιωτών, ή για οστρακισμό ή για να αρθούν παράνομες απαγορεύσεις (άδεια), καθώς και για πράξεις εσχάτης προδοσίας. Ο πρόεδρος ανήγγειλε το αποτέλεσμα. Εάν η ημερήσια διάταξη είχε εξαντληθεί, κήρυττε το τέλος της συνεδρίας. Εάν η συζήτηση δεν είχε τελειώσει, αποφαινόταν για την παραπομπή σε μεταγενέστερη συνεδρία. Ακόμη και αφού είχε εκφραστεί η γνώμη της εκκλησίας, συνέβαινε οι πρυτάνεις να υποβάλουν μία υπόθεση σε δεύτερη συζήτηση, κατ' εξαίρεση, όταν πίστευαν ότι, σύμφωνα με σοβαρές ενδείξεις, το αποτέλεσμα προκαλούσε έκπληξη: συγκαλούσαν τότε νέα συνέλευση ή εισήγαν πάλι το ερώτημα με την ευκαιρία κάποιου άλλου σχετικού προβλήματος.

ΟΙ ΕΞΟΥΣΙΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ⁴⁰

Συγκεκριμένα, η εκκλησία είχε το δικαίωμα απόφασης για ειρήνη και πόλεμο, μαζί με το δικαίωμα σύναψης και διάλυσης συμμαχιών, το δικαίωμα της νομοθεσίας, το δικαίωμα επιβολής θανατικής ποινής, εξορίας και δήμευσης, το δικαίωμα ελέγχου των πράξεων και της διαχείρισης των αρχόντων. Σ' αυτήν ανήκαν λοιπόν: 1^{ον}, οι εξωτερικές σχέσεις, 2^{ον} η νομοθετική εξουσία, 3^{ον} το πιο σημαντικό μέρος και ειδικά το πολιτικό της δικαστικής εξουσίας, αφού ακόμη και οι υποθέσεις που δεν κρατούσε για τον εαυτό της παραπέμπονταν σε δικαστήρια τα οποία προέρχονταν κατευθείαν από το λαό. 4^{ον}, ο έλεγχος της εκτελεστικής εξουσίας, στην πραγματικότητα ο διορισμός και η επίβλεψη όλων των αρχόντων.

Στη σφαίρα της εξωτερικής πολιτικής οι εξουσίες της εκκλησίας ήταν πολύ εκτεταμένες. Όχι μόνο αποφάσιζε για την ειρήνη και για τον πόλεμο, όπως και για τις συμμαχίες, αλλά ασχολούνταν και με τις ήσσονος σημασίας διαπραγματεύσεις. Διόριζε τους πρεσβευτές, τους έδινε οδηγίες και λάμβανε τις εκθέσεις τους. Δεχόταν τους κήρυκες και τους πρεσβευτές που έστελναν οι άλλες πόλεις. Κανονικά, τους άκουγε σε δύο συνεδριάσεις κατά πρυτανεία και οι συμφωνίες που ετοιμάστηκαν με αυτούς στη βουλή δεν ήταν παρά προβουλεύματα τα οποία η εκκλησία μετέβαλλε σε ψηφίσματα με ή χωρίς αλλαγές. Όταν επικύρωνε τις συνθήκες, υπεδείκνυε ακόμη και τα πρόσωπα που έπρεπε να τις επισφράγιζαν με όρκους ή να δέχονταν τον όρκο της άλλης πλευράς.

Επιπλέον, ήταν αρμόδια για όλα τα στρατιωτικά και τα ναυτικά ζητήματα. Σε καιρό ειρήνης διαβαζόταν στην κύρια συνέλευση κάθε πρυτανείας μία έκθεση για ό, τι αφορούσε την άμυνα, κατά ξηρά και κατά θάλασσα και δεν παροπλιζόταν ένα παλαιό πλοίο χωρίς ψήφισμα του λαού. Σε καιρό πολέμου όριζε τις ηλικίες που θα επιστρατεύονταν, την αναλογία των πολιτών και των μετοίκων που θα υπηρετούσαν ως οπλίτες, την αναλογία των πολιτών, των μετοίκων, των δούλων και των μισθοφόρων που θα υπηρετούσαν ως κωπηλάτες. Υπεδείκνυε τους στρατηγούς για τις εκστρατείες τις οποίες αποφάσιζε, δεχόταν τις αναφορές, διηύθυνε τις επιχειρήσεις και διέταζε, με ψηφίσματα, υποχώρηση. Τα δικαιώματα που είχε στους στρατιωτικούς αρχηγούς τα ενίσχυε με τεράστιες εξουσίες που της παρείχε η δικαστική της κυριαρχία: καταδίκασε σε εξορία ή στην ποινή του θανάτου τους ηττημένους στρατηγούς. Στην πραγματικότητα, ο κύριος ρόλος στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής και εθνικής άμυνας ανήκε στη βουλή. Πεντακόσιοι Αθηναίοι περνούσαν έναν ολόκληρο χρόνο μελετώντας τις υποθέσεις που έπρεπε να υποβληθούν στον υπόλοιπο λαό. Αυτοί πρώτοι δέχονταν τους πρεσβευτές και διαπραγματεύονταν μαζί τους και κατόπιν τους παρουσίαζαν στην εκκλησία, η οποία και επικύρωνε αποφάσεις που είχαν ληφθεί από πριν. Οι ίδιοι είχαν στην επίβλεψη τους τη στρατιωτική διοίκηση.

Περαιτέρω, κανένα διάταγμα, ούτε της βουλής ούτε του λαού, δεν υπερείχε του νόμου (ψηφισμα μηδέν, μήτε βουλής μήτε δήμον, νόμον κυριώτερον είναι). Κατ' αρχήν η εκκλησία, από θρησκευτικό φόβο, δεν καταργούσε ρητά τους υπάρχοντες νόμους, για να θεσπίσει καινούριους. Ωστόσο παρέκαμπε αυτή την αρχή και έβρισκε τρόπο να νομοθετεί με ψηφίσματα. Ό, τι εννοούσαν οι Αθηναίοι του 5ου αιώνα ως νόμους, ήταν οι νόμοι του

⁴⁰ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 175 – 180.

Δράκοντα, του Σόλωνα και του Κλεισθένη: δεν κατήργησαν κανέναν, πράγμα που δεν τους εμπόδισε να μεταρρυθμίσουν την εξουσία των αρχόντων δυο φορές, να αφαιρέσουν από τον Άρειο Πάγο το μεγαλύτερο μέρος των εξουσιών του, να επιφέρουν περιορισμούς στη χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων. Ο Αριστοτέλης διακήρυττε ότι «η κυριαρχία των νόμων είναι ο όρος ύπαρξης του συνταγματικού καθεστώτος» και «το κράτος όπου όλα γίνονται με ψηφίσματα δεν είναι καθαρή δημοκρατία, αφού ένα ψήφισμα δεν εξυπακούει γενικές διατάξεις».

Παράλληλα, ο λαός ήταν ο κυρίαρχος δικαιοκρίτης. Αλλά μεταβίβαζε τη δικαστική εξουσία σε τμήματα πολιτών που έδρευαν στα δικαστήρια. Ολόκληρο το σώμα των πολιτών στην εκκλησία επεφύλασσε στον εαυτό του μόνο το δικαίωμα να επεμβαίνει στις υποθέσεις όπου διακυβευόταν το δημόσιο συμφέρον, δίνοντας στα δικαστήρια τις οδηγίες που νόμιζε χρήσιμες με προδικαστικές αποφάσεις.

Καθώς δεν υπήρχε εισαγγελική αρχή που θα εκπροσωπούσε τη λαϊκή κυριαρχία, όταν ένας απλός πολίτης ήθελε να κατηγορήσει το δράστη μιας παράβασης ή ενός εγκλήματος που έβλαπτε την πόλη, ζητούσε από το λαό προκαταβολικά την ηθική του υποστήριξη, μια και δεν είχε ρητή εντολή να προβεί σ' αυτή την πράξη. Αυτό γινόταν με την προδικαστική αγωγή ή προβολή. Με την ίδια διαδικασία καταδίωκαν αυτούς που είχαν παραβιάσει την ιερότητα ορισμένων εορτών, τους συκοφάντες και γενικά, όποιον είχε εξαπατήσει το λαό. Τον 5ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε από τους φίλους των στρατηγών που νίκησαν στη ναυμαχία των Αργινουσών εναντίον των κατηγορών τους. Τον 4ο αιώνα, από τον Δημοσθένη εναντίον του Μειδία. Αν και η εκκλησία σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν απήγγειλε καταδίκες, δεν αρνιόταν να εξετάσει την υπόθεση εις βάθος: έδινε το λόγο στα δύο μέρη και ψήφιζε καταφατικά υπέρ του κατηγορου (καταχειροτονία), ή αποφατικά, όταν ήταν υπέρ του κατηγορουμένου (αποχειροτονία). Πάντως, εάν ο κατηγορος υπερίσχυε, δεν ήταν υποχρεωμένος να συνεχίσει και μπορούσε να αρκεστεί σ' αυτή την ηθική ικανοποίηση. Σε αντίθετη περίπτωση, οι θεσμοθέτες εισήγαν την προβολή και την καταχειροτονία στο δικαστήριο.

Η εισαγγελία είχε μεγαλύτερη βαρύτητα. Ενάγοντας το δράστη ενός αυτόφωρου εγκλήματος κατά της ασφάλειας της χώρας, τον παρέδιδε στη δικαιοδοσία των δικαστών. Χρησιμοποιούσαν τον θεσμό αυτό για τα εγκλήματα της εσχάτης προδοσίας και της συνωμοσίας, όσο και για εκείνα που αφορούσαν τις προσβολές κατά των δημοσίων ηθών, λόγου χάρη για τη μοιχεία. Όταν μία κατηγορία αυτού του είδους εισαγόταν σε κύρια συνεδρία, η εκκλησία απαντούσε στο προκαταρκτικό ερώτημα της αποδοχής ή της απόρριψης. Σε περίπτωση θετικής ψήφου η βουλή ήταν υποχρεωμένη να πει με ένα προβούλευμα εάν η υπόθεση έπρεπε να κριθεί από την εκκλησία ή από το δικαστήριο των Ηλιαστών υπό την προεδρία των θεσμοθετών. Εάν ο λαός κρατούσε για λογαριασμό του την κρίση, οι εξουσίες του ήταν απεριόριστες σε ό, τι αφορούσε την ποινή. Εάν την παρέπεμπε, καθόριζε στο παραπεμπτικό ψήφισμα το νόμο του οποίου οι κυρώσεις θα εφαρμόζονταν σε περίπτωση καταδίκης. Συνεπώς, η εισαγγελία αποτελούσε φοβερό όπλο. Ωστόσο η εκκλησία έκρινε μόνο τις περιπτώσεις καθαρά πολιτικού χαρακτήρα.

Ως προς την εκτελεστική εξουσία, η κυριαρχία του λαού ασκούταν με τη μεσολάβηση των αρχόντων. Οι άρχοντες που δεν κληρώνονταν μέσα από το λαό, αναδεικνύονταν με εκλογή. Οι εκλογικές συνελεύσεις ήταν συνελεύσεις ειδικές (αρχαιρεσίες) που συνέρχονταν, όπως οι άλλες, στην Πνύκα και οι ενέργειές τους προκαλούνταν με ψήφισμα της βουλής. Οι άρχοντες, αφότου αναλάμβαναν καθήκοντα, υπέκειντο σε συνεχή επιτήρηση. Σε κάθε

πρυτανεία, εννιά φορές το χρόνο, έπρεπε να ανανεωθούν οι εξουσίες τους από την εκκλησία με ψήφο εμπιστοσύνης: την επιχειροτονία. Εάν δεν την πετύχαιναν, οδηγούνταν με αυτό το αιτιολογικό στα δικαστήρια. Ο αυστηρότερος έλεγχος διενεργούνταν στους στρατηγούς, που δεν ήταν μόνο στρατιωτικοί αρχηγοί αλλά και πολιτικοί λειτουργοί. Η δυσπιστία επεκτεινόταν σε όλες τις κατηγορίες των αρχόντων και ιδιαίτερα σ' αυτούς που διαχειρίζονταν χρήματα. Όλη η οικονομική διοίκηση εξαρτιόταν από το λαό: ψήφιζε τα απαιτούμενα ποσά για τον πόλεμο, για τις πρεσβείες κτλ., ως τις δέκα δραχμές που χρειάζονταν για τη χάραξη του ψηφίσματος που μόλις εξέδωσε. Δεν άφηγε να περάσει μία πρυτανεία χωρίς να λάβει γνώση της κατάστασης των δημευμένων κτημάτων. Οι άρχοντες, τέλος, με το που έληγε η εξουσία τους, έπρεπε να έδιναν λογαριασμό μπροστά σε δύο επιτροπές για την οικονομική και τη διοικητική διαχείριση τους.

Κατά γενικό κανόνα, τα ψηφίσματα της εκκλησίας ίσχυαν χωρίς να απαιτούνταν ένα ελάχιστο όριο ψήφων, όποιος και αν ήταν ο αριθμός των παρόντων και της πλειοψηφίας. Οι πολίτες που λάμβαναν μέρος στην εκκλησία ενεργούσαν εξ ονόματος όλων των πολιτών. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου η απόφαση έπρεπε θεωρητικά να ληφθεί με ομοφωνία - στην πράξη, από μεγάλη μερίδα του λαού που να εκπροσωπούσε αληθινά ολόκληρο το λαό. Το σύστημα της ομόφωνης συγκατάθεσης καταγόταν από τη Θέμιδα του παλαιού οικογενειακού δικαίου, το οποίο ήθελε, στις σημαντικές συζητήσεις του γένους, η αντίθεση του ενός να καταργούσε τη γνώμη όλων των άλλων. Το πλειοψηφικό σύστημα προερχόταν από τη δίκη, το διοικητικό δίκαιο, που βασιζόταν στη συνδιαλλαγή αντίθετων δυνάμεων και συνδεόταν με τον δικαστικό αγώνα και τη συνήθεια που αναγνώριζε νικήτρια τη μεγαλύτερη ομάδα. Η «πλήρης» συνέλευση της εκκλησίας (ο δήμος πληθύων), που συγκαλούνταν στην αγορά και χωριζόταν κατά φυλές, θεωρούνταν ότι αντιπροσώπευε ολόκληρη την πόλη. Πρόταση που σ' αυτήν τη συνέλευση λάμβανε πάνω από έξι χιλιάδες ψήφους λογιζόταν ότι είχε επιδοκιμαστεί ομόφωνα.

Τον 5ο αιώνα η «πλήρης» συνέλευση της Αθήνας συγκαλούνταν σε δύο περιπτώσεις: 1^{ον}, για να υποδείξει τον Αθηναίο που έπρεπε να απελαθεί με το νόμο του οστρακισμού, 2^{ον}, για να παραχωρήσει την άδεια, την ατιμωρησία ή τη χάρη, είτε στον ενδεχόμενο εισηγητή μιας πρότασης «παράνομης» αλλά αναγκαίας, είτε σε πρόσωπα που είχαν υποστεί την ατιμία. Με τον οστρακισμό, όπως και με την άδεια, η κοινότητα παραβίαζε για χάρη ενός ανώτερου συμφέροντος τους κανόνες του κοινού δικαίου που εγγυώνταν τα πολιτικά δικαιώματα των ατόμων. Κατ' αρχήν οι Αθηναίοι δεν δέχονταν ατομικό νόμο, νόμον επ' ανδρί, αλλά όταν το απαιτούσαν κρατικοί λόγοι, δέχονταν το προσωπικό διάταγμα: ψήφισμα επ' ανδρί. Έκαναν διατάγματα αυτού του είδους, χρησιμοποιώντας ιδιαίτερα επίσημους τύπους, όταν απομάκρυναν από την Αττική έναν άνθρωπο που δεν βρισκόταν υπό την ισχύ του ποινικού κώδικα, ή όταν παραχωρούσαν αποζημίωση ή χάρη ή αμνηστία.

Όσον αφορά τον θεσμό του οστρακισμού, οι ιστορικοί της αρχαιότητας απέδωσαν τη δημιουργία του στον ιδρυτή της Αθηναϊκής δημοκρατίας, τον Κλεισθένη. Όταν τον ίδρυσε ο Κλεισθένης, οι Αθηναίοι έβγαιναν από περίοδο εμφύλιων πολέμων οι οποίοι έθεταν διαρκώς σε λειτουργία τη συλλογική ευθύνη του γένους: πολλές φορές, μέσα σ' έναν αιώνα, οι Αλκμεωνίδες εξορίστηκαν μαζικά και ο αρχηγός των ολιγαρχικών, ο Ισαγόρας, εξόρισε το 508 εφτακόσιες οικογένειες. Κανένας δεν μπορούσε να αισθανθεί μεγαλύτερη απέχθεια για μία τέτοια συνήθεια απ' ό,τι ο Αλκμεωνίδης Κλεισθένης και οι Αθηναίοι δεν ζητούσαν παρά να χρησιμοποιήσουν, όπως έλεγε ο Αριστοτέλης, «τη συνηθισμένη επιείκεια του δήμου». Για να προστατεύσουν το καθεστώς από τους Πεισιστρατίδες, αρκέστηκαν να προγράψουν τους τυράννους και τους γιούς τους. Όσο για τα μέλη της οικογένειας «που δεν αναμίχθηκαν στις ταραχές», τα άφησαν να κατοικούν στη χώρα, αφού τα προειδοποίησαν πως, αν κινηθούν, θα τα εξόριζαν για δέκα χρόνια. Κάθισαν ήσυχα για πολύ καιρό. Αλλά κατά τον πρώτο μηδικό πόλεμο θεωρήθηκαν ύποπτα για συνεννοήσεις με τον Ιπλία, τον προδότη της πατρίδας του. Ακόμη και οι Αλκμεωνίδες, ή τουλάχιστον μερικοί από αυτούς, έδωσαν λαβή

⁴¹ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 181 – 186.

σε υποψίες. Μετά από τη νίκη στον Μαραθώνα αποφάσισαν να τιμωρήσουν τους φίλους των τυράννων. Το 487 ψηφίστηκε ο οστρακισμός ενός συγγενή του Πεισίστρατου, του Ίππαρχου γιου του Χάρμου, που είχε γίνει ο αρχηγός της οικογένειας. Το 486 οστρακίστηκε ο Αλκμεωνίδης Μεγακλής, γιος του Ιπποκράτη. Το 485, πιθανότατα, οστρακίστηκε ο Αλκιβιάδης ο παλαιός.

Αλλά το γεγονός ότι ο οστρακισμός δεν χτυπούσε μόνο την οικογένεια που ήταν ο αρχικός στόχος, εξυπηρετούσε την πόλη, βάζοντας ένα τέρμα στους εσωτερικούς αγώνες. Στις σοβαρές περιπτώσεις, κυρίως απέναντι στον περσικό κίνδυνο, δεν έπρεπε να υπάρχει συνεχής διαφωνία πάνω στο πρόβλημα της εθνικής άμυνας. Τι έπρεπε να γίνει όταν δύο ομάδες το ίδιο ισχυρές εμπόδιζαν τη λειτουργία του κράτους; Ο παλαιός νόμος του Σόλωνα που έπληττε με ατιμία όσους πολίτες απείχαν από τα πολιτικά σε περίπτωση ταραχών ήταν ολοφάνερα ανεπαρκής και επιπλέον ξεπερασμένος. Το ύψιστο συμφέρον της δημοκρατίας επέβαλλε να προστατευτεί η πλειοψηφία από άκαιρες επιθέσεις, με την απομάκρυνση του αρχηγού της μειοψηφίας από τη χώρα. Έτσι, τα χρόνια που προηγήθηκαν από τον δεύτερο μηδικό πόλεμο, ενώ ο Θεμιστοκλής επέβαλλε τις απόψεις του για την αναγκαιότητα ενός μεγάλου στόλου, οι αντίπαλοί του εξορίζονταν. Ο Ξάνθιππος οστρακίστηκε το 484 και ο Αριστείδης το 483.

Η τελική εξαφάνιση των τυράννων και η ήττα των Μήδων περιόρισαν τη χρήση του οστρακισμού στην εσωτερική πολιτική. Ο οστρακισμός στη νέα φάση της εφαρμογής του χρησιμοποιήθηκε από τις παρατάξεις για τον αμοιβαίο αποκεφαλισμό τους. Ο Θεμιστοκλής εξορίστηκε το 472 από τους οπαδούς του Κίμωνα, ο Κίμωνας το 461 από τους οπαδούς του Εφιάλτη. Ο Δάμων οστρακίστηκε, πριν χτυπήσει το 433 τον κυριότερο αντίπαλό του, τον Θουκυδίδη, γιο του Μελησία. Από τότε αμβλύνηκε το όπλο που κατασκεύασε ο Κλεισθένης και που χρησιμοποιήθηκε άτοπα.

Κατά την κύρια συνέλευση της έκτης πρυτανείας, οι πρυτάνεις υπέβαλλαν στο λαό, σύμφωνα με την ημερήσια διάταξη, αλλά χωρίς προβούλευμα, το ερώτημα εάν ήθελε να προχωρήσει σε οστρακισμό. Η ψηφοφορία γινόταν κατά την ίδια συνεδρίαση, χωρίς συζήτηση. Σε περίπτωση θετικής απάντησης, καθοριζόταν η μέρα όπου θα γινόταν σε «πλήρη» συνέλευση η οστρακοφορία. Έπρεπε να βιαστούν, γιατί αυτή η ψηφοφορία δεν είχε νόημα παρά μόνο πριν από τις εκλογές, οι οποίες γίνονταν κάθε χρόνο ανάμεσα στην έβδομη και την ένατη πρυτανεία.

Για την αποφασιστική συνεδρία η αγορά χωριζόταν σε δέκα τμήματα, με μία κάλη για κάθε φυλή. Το προεδρείο το αποτελούσαν οι εννέα άρχοντες, περιτριγυρισμένοι από την ολομέλεια της βουλής. Η ψηφοφορία γινόταν με όστρακα, όπου έγραφε ο καθένας το όνομα όποιου θεωρούσε δημόσιο εχθρό. Υπήρχε ένα κατώτερο όριο έξι χιλιάδων ψήφων. Αλλά δεν ήταν σαφές αν επρόκειτο για έξι χιλιάδες ψήφους στο σύνολό τους ή για έξι χιλιάδες ψήφους για το ίδιο πρόσωπο. Τη μέρα που γινόταν αυτή η ψηφοφορία, εάν αρκούσε να ήταν παρόντες έξι χιλιάδες πολίτες, ένας πολίτης θα μπορούσε να οστρακιστεί με 1.201 ή ακόμη με 601 ψήφους. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας ανακοινωνόταν στην Πνύκα. Ο πολίτης που είχε οστρακιστεί έπρεπε μέσα σε δέκα μέρες να εγκαταλείψει τη χώρα για δέκα χρόνια. Διατηρούσε όλα τα αστικά δικαιώματά του. Ανακτούσε όμως όλα τα πολιτικά δικαιώματά του μετά το τέλος του χρονικού διαστήματος που είχε οριστεί, εκτός εάν μία αμνηστία μείωνε αυτή τη διάρκεια, όπως στην περίπτωση των πέντε που εξοστρακίστηκαν από το 487 ως το 483, του Κίμωνα και ίσως του Θουκυδίδη.

Τέλος, η ανάγκη «πλήρους» εκκλησίας, προκειμένου να παραχωρηθεί η άδεια,

εξηγείται από θρησκευτικούς λόγους. Οι νόμοι και οι δικαστικές αποφάσεις προστατεύονταν από μία αρά που στρεφόταν εναντίον του παραβάτη και τον απειλούσε με ατιμία. Ένας πολύ αυστηρός νόμος έπληττε με ατιμία τον οφειλέτη του δημοσίου και απαγόρευε στους πολίτες να παρουσιάσουν και στους πρυτάνεις να θέσουν σε ψηφοφορία, κάθε πρόταση που απέβλεπε να τον απαλλάξει από το χρέος του, να του παραχωρήσει προθεσμία πληρωμής πέρα από το τέλος της ένατης πρυτανείας, να τον αποκαταστήσει πριν να πάρει απαλλαγή. Τί έπρεπε να γίνει, αν το συμφέρον του κράτους επέβαλλε να άρουν την απαγόρευση; Οι θησαυροί των ναών προστατεύονταν απέναντι στην ασέβεια με νόμους. Πώς τους χρησιμοποιούσαν σε περίπτωση εσχάτης ανάγκης; Για παράδειγμα, το 431 αποφασίστηκε ότι ο θησαυρός της Αθήνας θα χρησιμοποιούταν για τις πολεμικές ανάγκες, έκτος από ένα ποσό χιλίων ταλάντων που θα έμενε ως απόθεμα στην Ακρόπολη. Θα τιμωρούσαν με θάνατο όποιον θα υπέβαλλε ή θα παρακινούσε άλλον να υποβάλει στην εκκλησία πρόταση να αγγίξουν αυτό το απόθεμα, έκτος αν ένας εχθρικός στόλος απειλούσε θανάσιμα την πόλη. Το 413, μετά από την καταστροφή της Σικελίας και τη λιποταξία της Ιωνίας, ο λαός, έντρομος και χωρίς πόρους, κατήργησε τις ποινικές συνέπειες. Ο αρκετά τολμηρός και αρκετά πατριώτης ώστε να σκεφτεί να κάνει μία πρόταση που μπορούσε να προκαλέσει τον όλεθρό του, έπρεπε πρώτα να αποδεσμευτεί από τις νόμιμες απαγορεύσεις. Του χρειαζόταν μία άδεια, την οποία μόνο με προσωπικό διάταγμα από «πλήρη» συνέλευση μπορούσε να αποκτήσει. Αυτή η εξαιρετική διαδικασία ήταν σε διαρκή χρήση τον 5ο αιώνα κατά τη διαχείριση των οικονομικών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Η ΒΟΥΛΗ⁴²

Ο δήμος ήταν κυρίαρχος, οι εξουσίες του καθολικές και η δύναμή του απεριόριστη. Στην Αθηναϊκή δημοκρατία ήταν δυνατό να κυβερνά είτε ένα μέρος του λαού διαρκώς είτε όλος ο λαός για ένα ορισμένο διάστημα, αλλά ποτέ δεν ήταν δυνατό να κυβερνά ολόκληρος ο λαός όλο τον καιρό. Για να κατέληγε ο δήμος σε αποφάσεις, έπρεπε να είχε προετοιμαστεί η εργασία, τα ψηφίσματα να είχαν πάρει κανονική μορφή πριν να του υποβληθούν, ώστε να μπορούσε να ψηφίζει πάνω σε κείμενα ακριβόλογα και καλοζυγιασμένα. Εξάλλου, δεν μπορούσε ούτε να συνεδριάζει συνεχώς, για να εξασφαλίζει την εκτέλεση των θελήσεών του και για να παρακολουθεί τη δημόσια διοίκηση, ούτε να διεξάγει σε όλο τους το μήκος διαπραγματεύσεις με αντιπροσώπους ξένων δυνάμεων. Έπρεπε λοιπόν να εκχωρήσει μέρος των κυριαρχικών δικαιωμάτων του σε ένα σώμα περιβλημένο με βουλευτική εξουσία (βουλευεῖν) και τοποθετημένο επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας (ἀρχεῖν). Αυτό το σώμα οι Αθηναῖοι το ονόμαζαν βουλή και το θεωρούσαν πρώτη αρχή της δημοκρατίας. Εάν λοιπόν υπάρχει κάτι στο Αθηναϊκό σύνταγμα που θυμίζει το αντιπροσωπευτικό σύστημα των σύγχρονων κοινοβουλίων, δεν πρέπει να αναζητηθεί στην εκκλησία αλλά στη βουλή.

Οι πεντακόσιες έδρες των βουλευτών είχαν μοιραστεί στις φυλές ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους και σύμφωνα με την αναλογία των πενήντα κατά φυλή: στους επίσημους καταλόγους οι βουλευτές κατατάσσονταν πάντα κατά φυλές και κατά δήμους⁴³. Η βουλή ήταν το μεγάλο συμβούλιο των κοινοτήτων και γι' αυτό οι δήμοι, ακόμη και όταν τους αφαίρεσαν το δικαίωμα να επεμβαίνουν στην κλήρωση των αρχόντων, δεν έχασαν το δικαίωμα να στέλνουν αντιπροσώπους στη βουλή. Οι βουλευτές κληρώνονταν ανάμεσα στους άνω των τριάντα δημότες που έθεταν υποψηφιότητα. Μαζί τους κληρώναν και έναν αντικαταστάτη για την περίπτωση που η έδρα θα έμενε κενή. Οι κληρωθέντες έπρεπε να αφιέρωναν έναν ολόκληρο χρόνο στις δημόσιες υποθέσεις. Ασφαλώς θα πληρώνονταν αλλά η βουλευτική αποζημίωση δεν θα ήταν μεγάλη τον 5ο αιώνα και την εποχή του Αριστοτέλη δεν ήταν παρά πέντε οβολοί την ημέρα για τους κοινούς βουλευτές και μία δραχμή για τους πρυτάνεις (το μισό της ημερήσιας αμοιβής ενός εργάτη). Έτσι άτομα από μικρές οικογένειες ή χωρίς πόρους απείχαν πολύ από το να σχημάτιζαν την πλειοψηφία της βουλής. Ως επί το πλείστον, εκείνοι που δεν είχαν άμεμπτη ζωή δεν τολμούσαν να παρουσιαστούν, γιατί φοβούνταν το ερωτηματολόγιο της δοκιμασίας που έκανε η εν ενεργεία βουλή και τη δίκη που πιθανόν θα ακολουθούσε. Επιπλέον, ο νόμος απαγόρευε να διατελέσει κανείς βουλευτής πάνω από δύο φορές.

Πριν να αναλάβουν καθήκοντα, οι βουλευτές έπρεπε να δώσουν όρκο. Το 501/500 καθορίστηκε η διατύπωση του όρκου. Ο βουλευτής ορκιζόταν να ασκήσει το λειτουργημά του σύμφωνα με τους νόμους και τα συμφέροντα του λαού, να κρατήσει τα μυστικά των κρατικών υποθέσεων, να σεβαστεί την ατομική ελευθερία, επιτρέποντας στους πολίτες να αποφύγουν το σωματικό καταναγκασμό με καταβολή εγγύησης, έκτος από μερικές περιπτώσεις ρητά καθορισμένες, να προβεί στη δοκιμασία των βουλευτών και των αρχόντων του επόμενου χρόνου. Σε αυτή τη διατύπωση προστέθηκαν ορισμένες ειδικές υποχρεώσεις.

⁴² Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 193 – 198.

⁴³ Κατά την άποψη του Μ. Μιχόπουλου η φυλή είναι το κυρίαρχο όργανο όχι ο Δήμος, βλ. Από τον Θησέα στον Κλεισθένη: Η πορεία προς την Πύνα: Κεφ. Ε' η λαϊκή κυριαρχία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλας, Αθήνα, 2004.

Το ψήφισμα του Δημοφώντα, που μετά την πτώση των Τετρακοσίων έθεσε έκτος νόμου κάθε δράστη απόπειρας κατά της δημοκρατίας, επέβαλε έναν ανάλογο όρκο σε όλους τους πολίτες και πρώτα πρώτα στους βουλευτές. Την ίδια εποχή οι βουλευτές ορκίζονταν να συμμορφώνονται με έναν καινούριο κανονισμό, να κάθονται μέσα στο βουλευτήριο στη θέση που τους έδινε ο κλήρος. Μετά την αποκατάσταση του 403 ορκίζονταν να σέβονται την αμνηστία, με το να μην ανέχονται ούτε καταγγελίες, ούτε συλλήψεις με αφορμή τα γεγονότα επί των Τριάκοντα.

Την ημέρα της ανάληψης των καθηκόντων τους οι βουλευτές πρόσφεραν θυσία (εισιτήρια) και έβαζαν στο κεφάλι τους ένα στεφάνι από μύρτα, σύμβολο του απαραβίαστου του προσώπου τους. Από εκείνη τη στιγμή είχαν δικαίωμα να εισπράττουν τη βουλευτική αποζημίωση. Αλλά, καθώς δεν ήταν πάντα παρόντες, έπαιρναν μόνο κέρματα παρουσίας (σύμβολα), τα οποία έπρεπε να αλλάξουν με χρήματα. Εκτός από αυτή την αμοιβή είχαν και μερικά προνόμια: απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική υπηρεσία όλο το χρόνο και είχαν τιμητική θέση στο θέατρο.

Αυτά τα προνόμια αντιστάθμιζαν τις υποχρεώσεις και τις ειδικές ευθύνες. Το σώμα είχε πειθαρχικά δικαιώματα πάνω στα μέλη του. Εάν κάποιος βουλευτής είχε διαπράξει αξιόποινη πράξη, μπορούσε να αποβληθεί για αναξιότητα. Γι' αυτό το είδος ψηφοφορίας χρησιμοποιούσαν φύλλα ελιάς, απ' όπου και το όνομα αυτής της συνοπτικής αποπομπής (εχυλλοφορία)⁴⁴. Ο βουλευτής που είχε υποστεί αυτή την ποινή μπορούσε να ασκήσει έφεση στην ίδια τη βουλή. Αφού είχαν συγκεντρωθεί ευνοϊκότερες πληροφορίες, ζητούσε επανάκριση και τότε άρχιζε η δίκη. Σε περίπτωση καταδίκης, η βουλή μπορούσε να επιβάλει πρόστιμο. Εάν έκρινε ότι η ποινή, που επέβαλε, δεν ήταν αρκετή, έπρεπε να παραπέμψει τον κατηγορούμενο στα λαϊκά δικαστήρια. Με τη λήξη της θητείας της, ολόκληρη η βουλή όφειλε να λογοδοτήσει στο λαό. Κάθε χρόνο η εκκλησία έδινε στην εξερχόμενη βουλή μία επίσημη βεβαίωση ικανοποίησης ή δυσαρέσκειας. Της απένεμε ή αντίθετα της αρνούσαν ένα χρυσό στεφάνι, το οποίο είχε αφιερώσει σε ένα ιερό. Στη συζήτηση για το στεφάνι εξεταζόταν όλη η διαχείριση της βουλής. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου στους εξερχόμενους βουλευτές δεν προσέφεραν τιμές: όταν δεν κατασκεύασαν όσα πολεμικά πλοία επέβαλλε ο κανονισμός. Η άρνηση της ανταμοιβής δεν επέσυρε για τη βουλή ως σώμα παρά ηθικό στιγματισμό. Αλλά όλες οι ατομικές ευθύνες, οι οποίες αποκαλύπτονταν με τη συζήτηση, υποβάλλονταν σε δικαστική εξέταση.

Η βουλή συγκαλούνταν από τους πρυτάνεις, οι οποίοι φρόντιζαν να αναρτηθεί η πρόσκληση, όπου δηλωνόταν ο τόπος της συνεδρίας. Σε επείγουσα περίπτωση η πρόσκληση γινόταν με προκήρυξη του κήρυκα ή με τον ήχο σάλπιγγας. Σε περίπτωση δημόσιου κινδύνου η βουλή συνεδρίαζε χωρίς διακοπή. Διαφορετικά, συνεδρίαζαν κάθε μέρα, εκτός από τις γιορτές και τις αποφράδες μέρες. Οι κανονικές συνεδριάσεις γίνονταν στο βουλευτήριο, που βρισκόταν στο νότιο μέρος της αγοράς. Αλλά υπήρχαν και έκτακτες, που γίνονταν στο Ελευσίνιο της πόλης μετά από την ιερουργία των μυστηρίων, στο ναύσταθμο του Πειραιά για τη συζήτηση γύρω από την κατασκευή και τον εξοπλισμό των πλοίων, το μεγάλο φράγμα για τον απόπλου του στόλου, ή και την Ακρόπολη.

Κατά κανόνα, οι συνεδριάσεις ήταν δημόσιες. Ένα κιγκλίδωμα μόνο χώριζε τους

⁴⁴ Αντικρούει τη λέξη αυτή ο Μ. Μιχόπουλος και διορθώνει στη σωστή «εκφυλλοφορία», ο.π. σ. 143. Εκφυλλοφορείν: οι αρχήν τινά άρξαντες, αν ευθυνόμενοι υπό της Βουλής αλώσιν, εν φύλλοις ελαίας τα ονόματα αυτών ενέγραφον οι βουλευταί.

ακροατές από τους βουλευτές. Σε περίπτωση μυστικής συνεδρίας οι πρυτάνεις έστελναν τους τοξότες να σπρώχνουν τα κιγκλιδώματα και να κρατούν το πλήθος σε απόσταση. Οι ιδιώτες δεν είχαν ελεύθερη είσοδο στη βουλή, εκτός αν τους το επέτρεπαν οι πρυτάνεις για λόγους δημοσίου συμφέροντος και καμιά φορά με τη μεσολάβηση δώρων. Κατ' εξαίρεση, όταν το 403/2 προχώρησαν στη γενική αναθεώρηση των νόμων, όλοι οι πολίτες πήραν το δικαίωμα, με ψήφισμα της εκκλησίας του δήμου, να πηγαίνουν στη βουλή και να εκφράζουν τη γνώμη τους. Για τους άρχοντες ο κανόνας ήταν ο ίδιος. Γι' αυτούς ήταν πολύ εύκολο να μπαίνουν στη βουλή και προπάντων να παρουσιάζουν τις αναφορές τους. Οι στρατηγοί μάλιστα ήταν σε διαρκή σχέση με τη βουλή: είχαν εντολή να συνεργούν με το βουλευτήριο, στο οποίο και έμπαιναν δικαιωματικά.

Στο εσωτερικό του βουλευτηρίου υπήρχε μία ιερή θέση όπου υψώνονταν, γύρω από το βωμό τον αφιερωμένο στην Εστία Βουλαία, οι εικόνες του Δία Βουλαίου, της Ήρας Βουλαίας και της Αθηνάς Βουλαίας. Εκεί οι βουλευτές προετοιμάζονταν για τη συνεδρίαση, εξασφαλίζοντας την εύνοια όλων των θεών που έδιναν καλές συμβουλές με μία προσφορά και μία προσευχή και δίνοντας εντολή στον κήρυκα να απαγγείλει κατάρα σε όποιον εισέφερε απατηλές προτάσεις. Έπειτα κάθονταν στα θρανία που ήταν απέναντι στο βήμα. Οι θέσεις των βουλευτών καθορίζονταν κατά φυλές και καθένας ορκιζόταν να μην καθόταν σε άλλη θέση από τη δική του. Οι πρυτάνεις αποτελούσαν τη διευθύνουσα επιτροπή της βουλής και επιστάτης τους ήταν ο πρόεδρος της συνεδρίας. Στην ημερήσια διάταξη εγγράφονταν, εκτός από τα προβλήματα που παραπέμπονταν στην προσεχή συνέλευση της εκκλησίας, τα προβλήματα που συνδέονταν με προηγούμενες αποφάσεις της ίδιας της βουλής ή με ψηφίσματα της εκκλησίας του δήμου. Για τα υπόλοιπα η βουλή είχε πάντοτε το λόγο στην ημερήσια διάταξη. Η διευθύνουσα επιτροπή ήταν εξοπλισμένη με έναν αρκετά αυστηρό κανονισμό. Κάθε λόγος και κάθε πράξη αντίθετη με τον κανονισμό τιμωρούνταν, όταν τελείωνε η συνεδρία, με πρόστιμο πενήντα δραχμών. Εάν επρόκειτο για αδίκημα που άξιζε μεγαλύτερη ποινή, η διευθύνουσα επιτροπή υπέβαλε σχετική πρόταση και ανέβαλε την υπόθεση για την επόμενη συνεδρία, οπότε λαμβανόταν απόφαση με μυστική ψηφοφορία. Στον παραβάτη μπορούσε να επιβληθεί οριστική αποπομπή.

Ειδικότερα, ούτε η εκκλησία αλλά ούτε και η βουλή των πεντακοσίων μπορούσε να συνεδριάζει όλο το χρόνο χωρίς διακοπή. Για τη διεκπεραίωση των υποθέσεων και για την προετοιμασία των εργασιών της χρειαζόταν μία μόνιμη επιτροπή. Αλλά οι δημοκρατικές αρχές δεν μπορούσαν να ανεχτούν να είχε η βουλή, αυτή η σύντηξη της εκκλησίας, τους ίδιους προϊσταμένους μία ολόκληρη χρονιά. Αφού η βουλή σχηματιζόταν από δέκα τμήματα, που καθένα αντιστοιχούσε σε μία φυλή, τι πιο σύμφωνο με τις συνταγματικές αρχές του Κλεισθένη, να ασκούσε κάθε φυλή με τη σειρά της την πρυτανεία; Σε καθεμιά, το ένα δέκατο του έτους. Η σειρά με την οποία οι φυλές θα είχαν αυτή την τιμή κανονιζόταν με κλήρο. Με το επίσημο ημερολόγιο, ο χωρισμός του χρόνου σε δέκα πρυτανείες ήταν αυτονόητος: 360 μέρες τα κανονικά χρόνια και 390 μέρες τα εμβόλιμα, άρα 36 ή 39 μέρες για κάθε φυλή. Κατά τον Αριστοτέλη, αποφασίστηκε οι τέσσερις πρώτες πρυτανείες να ήταν των 36 (ή 39) ημερών και οι έξι τελευταίες των 35 (ή 38).

Οι πρυτάνεις κατοικούσαν σε ένα ειδικό οικοδόμημα, γειτονικό με το βουλευτήριο, τη Σκιαδα, την οποία ονόμαζαν επίσης, εξαιτίας του σχήματός της, Θόλο. Εκεί έτρωγαν. Καθώς υποβάλλονταν έτσι σε ένα πρόσθετο έξοδο, έπαιρναν έναν οβολό την ημέρα περισσότερο από τους άλλους βουλευτές (μία δραχμή συνολικά) και ο επιστάτης τους ακόμη δέκα οβολούς. Στο βωμό που υπήρχε μέσα στη Σκιάδα προσέφεραν θυσίες για τη σωτηρία του λαού. Η διαμονή στη Σκιάδα ήταν αυστηρά υποχρεωτική στους πενήντα πρυτάνεις: η φυλή περιλάμβανε τρεις τριττές και έτσι οι πρυτάνεις ήταν σε επιφυλακή, με τη σειρά, κατά το ένα τρίτο.

Κάθε μέρα κληρώνόταν ο επιστάτης των πρυτάνεων. Ασκούσε το υψηλό του καθήκον από τη μία δύση του ηλίου ως την άλλη και μόνο για μία φορά. Έτσι από τους πενήντα πρυτάνεις έπαιρναν την προεδρία τριάντα πέντε τουλάχιστον και μερικές φορές τριάντα εννέα. Ο επιστάτης των πρυτάνεων, πρόεδρος της βουλής και της εκκλησίας, είχε στα χέρια του, για ένα μερόνυχτο, τα κλειδιά των ιερών, όπου ήταν οι θησαυροί και τα αρχεία, καθώς και τη σφραγίδα του κράτους. Διατήρησε αυτά τα προνόμια ακόμη και όταν το 378/7 παραχώρησε την προεδρία των συνελεύσεων στον επιστάτη των εννέα προέδρων, οι οποίοι κληρώνονταν ανάμεσα στους βουλευτές των φυλών που δεν είχαν την πρυτανεία.

Με τη μεσολάβηση των πρυτάνεων η βουλή ερχόταν σε επαφή με την εκκλησία, τους άρχοντες και τους απλούς πολίτες, με τους πρεσβευτές και τους ξένους κήρυκες. Αυτοί συγκαλούσαν σε περίπτωση ανάγκης τη βουλή, την εκκλησία, τους στρατηγούς. Εισήγαν στη βουλή τα πρόσωπα που ο λαός ή οι ίδιοι έκριναν ότι έπρεπε να ακουστούν. Σ' αυτούς παρουσιάζονταν γενικά όλοι όσοι έφερναν επιστολές ή αναφορές δημοσίου ενδιαφέροντος. Είχαν στη διάθεσή τους αστυνομικές δυνάμεις, όχι μόνο για να τηρούν την τάξη στη βουλή και στην εκκλησία, αλλά και για να κάνουν συλλήψεις σε περίπτωση αυτόφωρων παραβάσεων που έβλαπταν την πόλη. Με ρητή διαταγή της εκκλησίας είχαν δικαίωμα, ως πληρεξούσιοι της βουλής, να ενάγουν τους στρατηγούς στα δικαστήρια και να φροντίζουν για την επιστροφή χρημάτων που δάνειζε το κράτος.

Εξαιτίας όλων αυτών των λειτουργιών, η φυλή που ασκούσε την πρυτανεία, εκτός

⁴⁵ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 198 – 203.

του ότι μετείχε στην κοινή ευθύνη της βουλής, ήταν ακόμη υπεύθυνη για τις πράξεις της, όπως και κάθε πρυτάνης ευθυνόταν για τις δικές του πράξεις. Έτσι, από τον 4ο αιώνα η βουλή και ο λαός απένειμαν στις φυλές που πρυτάνευαν μία ξεχωριστή ανταμοιβή, όχι σε όλες τις φυλές αδιακρίτως, αλλά σε όποια «οδήγησε στη νίκη» και στάθηκε άξια της πόλης. Στην αντίθετη περίπτωση, η διεύθυνση των συζητήσεων στην εκκλησία εξέθετε την πρυτανεύουσα φυλή σε σοβαρές μομφές και μάλιστα σε συγκεκριμένες κατηγορίες. Τα διατάγματα μνημόνευαν πάντα το όνομα του επιστάτη, ο οποίος έδινε λόγο ακόμη και μετά από την επιπήφιση. Ωστόσο οι πρυτάνεις δεν είχαν συλλογική ευθύνη. Ο Σωκράτης πίστευε ότι κάθε πρυτάνης χωριστά μπορούσε να αποφύγει την ανάμειξή του σε αποφάσεις τις οποίες θεωρούσε ανάξιες για το πρόσωπό του και ο Δημοσθένης έλεγε πως το γεγονός ότι οι πρυτάνεις προσέφεραν από κοινού σπονδές και θυσίες δεν εμπόδιζε τους καλούς να διακρίνονταν από τους κακούς.

Η βουλή, για την καλύτερη άσκηση των δικαιοδοσιών της, διόριζε με χειροτονία ή με κλήρωση ειδικές επιτροπές, άλλες για ολόκληρο το χρόνο και άλλες για όσον καιρό χρειαζόταν με σκοπό να φέρουν εις πέρας την αποστολή τους. Τέτοια επιτροπή ήταν οι συλλογείς: εκλεγμένοι για ένα χρόνο, ήταν τριάντα, τρεις κατά φυλή, ένας κατά τριττύα. Υπό την προεδρία της φυλής που πρυτάνευε, ενώνονταν με τους έξι ληξιάρχους και ήλεγχαν την είσοδο στην εκκλησία. Ο ρόλος τους μεγάλωσε τον 4ο αιώνα, όταν έδιναν στους πολίτες που έφταναν εκεί τη μάρκα παρουσίας, με την οποία εκείνοι θα εισέπρατταν το τριώβολο. Εκπροσωπούσαν επίσης τη βουλή στα Ολύμπια των Αθηνών και σε ορισμένες θυσίες της Αθήνας. Για την παρακολούθηση της ναυτικής διοίκησης, από τις κυριότερες δικαιοδοσίες της, η βουλή διόριζε δύο επιτροπές από βουλευτές. Η μία (των δέκα τριηροποιών) ασκούσε τον έλεγχο, με τη βοήθεια εκλεγμένων από το λαό αρχιτεκτόνων (ναυπηγών), στις ναυπηγήσεις και πλήρωνε στους εργολάβους, με τον ταμία της, ένα ειδικό κονδύλι. Η άλλη (οι επιμελούμενοι του νεωρίου) ερχόταν σε επαφή με τους διευθυντές των ναυστάθμων (νεωροί), οι οποίοι φρόντιζαν για τα πλοία που ήταν σε λειτουργία και είχαν στις διαταγές τους πεντακόσιους φύλακες. Δέκα λογιστές κληρώνονταν σε κάθε πρυτανεία, για να επαληθεύουν τις έγγραφες όλων των οικονομικών υπαλλήλων. Αυτή η επαλήθευση, που ήταν μερική και προσωρινή, προετοίμαζε την απόδοση λογαριασμού, που γινόταν μετά από το τέλος της άσκησης της εξουσίας μπροστά σε ειδικούς άρχοντες, αλλά στην οποία έπαιρναν μέρος δέκα επίτροποι, οι εύθυνοι και οι βοηθοί τους, δύο για κάθε εύθυνο, όλοι κληρωμένοι από τη βουλή. Ακόμα υπήρχαν οι επιτροπές των ιεροποιών που προήδρευαν σε διάφορες τελετές: στις γιορτές του Ηφαίστου, στις θυσίες που γίνονταν στην Ελευσίνα για την αφιέρωση των απαρχών ή για την ιερουργία των μυστηρίων, σε μία γιορτή του Διονύσου, όπου γίνονταν θυσίες για τη σωτηρία της βουλής και του λαού. Αυτού του είδους οι επιτροπές λαμβάνονταν γενικά από το σύνολο της βουλής, μία φορά ωστόσο από το τμήμα που ασκεί την πρυτανεία.

Οι πρυτάνεις και τα μέλη επιτροπών είχαν ανάγκη, όπως και οι βουλευτές γενικά, από έναν γραμματέα – αρχειοφύλακα, που γνώριζε τους καθιερωμένους τύπους για τη σύνταξη των ψηφισμάτων, στον οποίο ανέθεταν τη δημοσίευση, την κατάταξη και τη φύλαξη των επίσημων εγγράφων. Εκλεγόταν από τη βουλή ανάμεσα στους βουλευτές που δεν ασκούσαν την πρυτανεία και επομένως για το διάστημα μιας πρυτανείας. Η λαϊκή ψήφος ανέβαζε σ' αυτό το αξίωμα τα πιο επιφανή και τα πιο ακέραια πρόσωπα. Ωστόσο το ότι το όνομα του γραμματέα μνημονευόταν στο προοίμιο και στον τίτλο των ψηφισμάτων, μαζί με το όνομα της φυλής που πρυτάνευε και του επιστάτη των πρυτάνεων, δεν είχε ως

σκοπό να τιμηθεί αυτός ο αξιωματούχος, αλλά να χρονολογηθεί και να επικυρωθεί η πράξη, ώστε να μπορούσε ο καθένας να την αναφέρει σύμφωνα με τη θέση της μέσα στα αρχεία. Για τον ίδιο λόγο δηλώνονταν η χρονιά κάθε βουλής με το όνομα του γραμματέα της πρώτης πρυτανείας. Στο Μητρώον, ήταν τακτοποιημένες οι πινακίδες και οι πάπυροι, που ανάμεσά τους θρονιαζόταν ο γραμματέας της βουλής. Εκεί, μαζί με τα πρωτότυπα των ψηφισμάτων και των νόμων βρισκόταν ένας όγκος από λογαριασμούς και δικαστικούς φακέλους. Ωστόσο ο γραμματέας δεν είχε το κλειδί του Μητρώου, που κάθε μέρα περνούσε από τον έναν επιστάτη στον άλλο και ήταν υποχρεωμένος να καταφεύγει στον πραγματικό κύριο των έσω, στο δημόσιο δούλο που ήταν διορισμένος στα αρχεία.

Ανάμεσα στο 368/7 και το 363/2 η γραμματεία αναμορφώθηκε τελείως. Έγινε πραγματική αρχή, ετήσια και κληρωτή ανάμεσα σε όλους τους πολίτες. Ο γραμματέας ονομάστηκε γραμματέας κατά πρυτανείαν. Αν και το αξίωμά του είχε μεγαλύτερη διάρκεια, δεν είχε πια το ίδιο κύρος όπως όταν εκλεγόταν ανάμεσα στους βουλευτές. Για να αποφευχθεί ο συναγωνισμός των φυλών, τον έπαιρναν από κάθε φυλή με τη σειρά, η οποία αρχικά καθοριζόταν με κλήρο και από το 356/5 σύμφωνα με την επίσημη σειρά των φυλών. Κύριος των δημοσίων εγγράφων, επιφορτισμένος με τη φύλαξη των ψηφισμάτων και με την αντιγραφή όλων των άλλων ντοκουμέντων, παρακολουθούσε υποχρεωτικά τις συνεδριάσεις της βουλής, αν και δεν ήταν μέλος της. Είχε για βοηθό και υφιστάμενο τον «γραμματέα των διαταγμάτων» ή «των νόμων», που ήταν και αυτός κληρωτός και είχε δικαίωμα εισόδου στο βουλευτήριο, αφού έπρεπε να αντιγράψει τα ψηφίσματα και τους νόμους.

Εκτός από αυτούς τους γραμματείς – αρχαιοφύλακες, υπήρχε ένας γραμματέας του δήμου ή της πόλεως, που είχε μοναδική δικαιοδοσία να διαβάζει τα πεπραγμένα στην εκκλησία και στη βουλή και ήταν αιρετός. Για τις διακηρύξεις που έκαναν στην εκκλησία, οι πρυτάνεις είχαν στις διαταγές τους έναν κήρυκα τον οποίο μισθοδοτούσε η βουλή και ο οποίος έμενε στην υπηρεσία χωρίς χρονικό όριο.

Η βουλή ήταν συγχρόνως προπαρασκευαστική επιτροπή, εκτελεστική επιτροπή και ανώτατη αρχή και γι' αυτό ασκούσε τις εξουσίες της με τρεις τρόπους: έφερνε στην εκκλησία τα προβουλεύματα που χρησίμευαν ως βάση στα ψηφίσματα του δήμου. Εξέδιδε η ίδια ανεξάρτητα ψηφίσματα για την εξειδίκευση και την εκτέλεση των αποφάσεων που είχαν ληφθεί από την εκκλησία. Συνεργαζόταν λίγο πολύ άμεσα, σε συσκέψεις ή στην πράξη, με τις άλλες αρχές.

Συνάμα, η εκκλησία συζητούσε παρά πάνω στα σχέδια των ψηφισμάτων που έφερνε η βουλή, συνοδεύοντάς τα με ρητή εισήγησή της. Ένα ψήφισμα του δήμου προϋπέθετε πάντα ένα προβούλευμα της βουλής. Το προβούλευμα μνημονευόταν ρητά από το ψήφισμα. Ακόμη και η συζήτηση ενός σχεδίου που είχε επεξεργαστεί η ειδική επιτροπή των συγγραφέων, ακόμη και ο διορισμός των νομοθετών που επιφορτίζονταν με την αναθεώρηση ενός νόμου, ακόμη και οι ετήσιες συνεδριάσεις για την εκλογή των αρχόντων, άρχιζαν με την ανάγνωση ενός προβουλεύματος. Κάθε βουλή ήταν υπεύθυνη για όλες τις προτάσεις της εκκλησίας και μόνο γι' αυτές. Κατά συνέπεια, κάθε προβούλευμα που η βουλή δεν πρόλαβε να εισαγάγει στην εκκλησία έπαινε να υπάρχει μαζί με αυτήν.

Σε πολλές περιστάσεις χρειάζονταν άμεσες αποφάσεις που δεν άξιζε να υποβληθούν στην εκκλησία. Η βουλή συνέτασσε διατάγματα (ψηφίσματα) που έπρεπε να εκτελεστούν χωρίς άλλες διατυπώσεις. Ήταν εξουσιοδοτημένη σιωπηρά από την υποχρέωση που είχε να επιβλέπει την εφαρμογή των νόμων ή των ψηφισμάτων του δήμου. Σε έκτακτες περιπτώσεις έπαιρνε ρητά από το δήμο πληρεξουσιότητα για να συμπληρώνει τις διατάξεις κάποιου ψηφίσματος. Έπρεπε όμως να παραμένει στα όρια των δικαιοδοσιών της και να μην παραβιάζει τους νόμους και τα ψηφίσματα, την εφαρμογή των οποίων της είχαν εμπιστευτεί., αλλιώς διωκόταν για παρανομία.

Τέλος η βουλή είχε από το λαό ένα είδος γενικής εξουσιοδότησης που της προσέδιδε εξουσία πάνω στους άρχοντες. Τους παρακολουθούσε, διοικούσε σε συμφωνία μαζί τους, λάμβανε τις αναφορές τους, τους έδινε εντολές.

Παράλληλα, είχε την ιδιότητα του μεσολαβητή ανάμεσα στην Αθήνα και στα ξένα κράτη. Παραχωρούσε ακροάσεις στους πρεσβευτές, πριν να τους παρουσιάσει στην εκκλησία και διαπραγματευόταν με αυτούς, πριν να υποβάλει στο λαό τα αποτελέσματα των συζητήσεων σε μορφή προβουλεύματος. Από την άλλη μεριά, έδινε τις απαιτούμενες κατευθύνσεις στους Αθηναίους που στέλνονταν ως πρέσβεις στο εξωτερικό και καμιά φορά τους εξέλεγε η ίδια έπειτα από διαταγή της εκκλησίας. Επίσης ασχολούνταν με την αλληλογραφία τους. Αυτή ανακοίνωνε τα ψηφίσματα του δήμου στα ενδιαφερόμενα κράτη και ορκιζόταν εξ ονόματος της πόλης για συνθήκες ειρήνης ή συμμαχίας. Δεχόταν με όλο τον οφειλόμενο σεβασμό τους ξένους, όχι μόνο τους πρεσβευτές αλλά και τους πρόξενους και τους ευεργέτες. Καταλαβαίνει λοιπόν κανείς ότι η βουλή διαδραμάτιζε έναν εξαιρετικά δραστήριο ρόλο, όταν η Αθήνα βρισκόταν επικεφαλής μιας συμμαχίας. Τον 5ο αιώνα επενέβαινε στον καθορισμό των φόρων και προπαρασκεύαζε, με πρόταση των συγγραφέων, τα σχέδια που αφορούσαν τις πόλεις, τις περιοχές, όλη τη συμμαχία. Τον 4ο αιώνα ήταν ο

⁴⁶ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 203 – 213.

άξονας που ένωνε την Αθηναϊκή εκκλησία και το ομοσπονδιακό συνέδριον.

Συγχρόνως, βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τους στρατηγούς όχι μόνο για τις υποθέσεις εξωτερικής πολιτικής αλλά και για τα στρατιωτικά, όπου είχε πολλές δικαιοδοσίες. Φρόντιζε αδιάκοπα για την άμυνα της πόλης. Επέβλεπε την κατάρτιση του καταλόγου των οπλιτών, παρακολουθούσε τη λειτουργία του εφηβικού θεσμού, ήλεγχε τον κατάλογο των εφήβων και δεχόταν την αναφορά του κοσμητού. Ασχολούνταν ειδικά με το ιππικό. Κάθε χρόνο ο κατάλογος των ιππέων συμπληρωνόταν είτε από τους ειδικούς Ιππάρχους είτε από τους ειδικούς στρατολόγους ή καταλογείς, που τον έδιναν στους ιππάρχους. Η εργασία και των μεν και των δε υποβαλλόταν στην επιδοκίμασία των βουλευτών. Ψήφιζαν για κάθε όνομα και διέγραφαν όσους δήλωναν ένορκα ότι δεν ήταν σωματικά ή οικονομικά σε θέση να υπηρετήσουν ως ιππείς. Η βουλή επίσης επιθεωρούσε τα άλογα: εάν ένα άλογο δεν ήταν καλά θρεμμένο, απέσυρε την αποζημίωση για τη διατροφή του από τον ιππέα. Επίσης απέτασσε τα δύστροπα άλογα, σφραγίζοντάς τα με μία ρόδα στο σαγόνι.

Ακολουθώς, ήταν υπεύθυνη για τις ναυτικές κατασκευές και τις επισκευές και γι' αυτό αντιπροσωπευόταν στα ναυπηγεία του Πειραιά από την επιτροπή των τριηροποιών και αρμόδια για τη δημοσίευση των διοικητικών κανονισμών. Όταν είχε εκπληρώσει καλά αυτές τις υποχρεώσεις της, τότε ο δήμος την επαινούσε με τιμητικό ψήφισμα, ενώ δεν της δινόταν αυτή η ανταμοιβή αν δεν κατασκεύασε τον καθορισμένο αριθμό πλοίων. Η κατασκευή και η συντήρηση των σχοινιών και της εξάρτυσης αποτελούσαν αντικείμενο των φροντίδων της και χρειαζόταν η άδειά της για να πουληθούν κομμάτια που είχαν αχρηστευθεί. Για τη στρατολόγηση πληρωμάτων οι βουλευτές κάθε φυλής ενεργούσαν σε συνεργασία με τους δημάρχους. Οι προϊστάμενοι των ναυπηγείων και των ναυστάθμων και οι τριήραρχοι υπάγονταν στη δικαιοδοσία της βουλής: είχε δικαίωμα να τους τιμωρεί στα όρια της αρμοδιότητάς της ή να τους παραπέμπει σε δικαστήριο και να διπλασιάζει τις ποινές των τριηράρχων που καταδικάστηκαν από τα δικαστήρια με το να αντικαταστούν ένα πλοίο ή τα εξαρτήματά του, όταν δεν εκπλήρωναν έγκαιρα την οφειλή τους. Κάθε φορά που απέπλεε μία μοίρα οι βουλευτές ήταν στις προβλήτες, με τους στρατηγούς και αργότερα, με τους αποστολείς, που εκλέγονταν γι' αυτόν το σκοπό. Η εκκλησία τους επιφόρτιζε να επιβάλλουν τις προβλεπόμενες ποινές στους τριήραρχους που έσφαλαν. Μάλιστα ζητούσε η ίδια από τους πρυτάνεις να κινήσουν ποινικές αγωγές εναντίον στρατηγών που αμέλησαν τα καθήκοντά τους.

Ακόμα, η βουλή είχε εκτεταμένη δικαιοδοσία και στα οικονομικά. Φρόντιζε για την ανεύρεση των αναγκαίων πόρων, κυρίως σε περίοδο πολέμου. Μπροστά της γίνονταν από τους πωλητές όλοι οι δημόσιοι πλειστηριασμοί, που ονομάζονταν πωλήσεις, καθώς και οι κοινές πωλήσεις. Έτσι ενοικιάζονταν οι φόροι, οι φάκελοι των οποίων κατατίθεντο στη βουλή και κατατάσσονταν με φροντίδα. Εκχωρούνταν μεταλλευτικά δικαιώματα με ψηφοφορία που γινόταν με ύψωση χειρών. Εκποιούνταν περιουσιακά στοιχεία που είτε περιήλθαν στο κράτος με δημοτικές καταδίκες είτε τα διεκδίκησε το κράτος και τα πήρε, αφού αναγνωρίστηκαν έπειτα από δίκη ως δημόσια κτήματα. Ενοικιάζονταν ιεροί χώροι και τα σχετικά συμβόλαια, γραμμένα πάνω σε πινακίδες, προσκομίζονταν στη βουλή όχι από τους πωλητές, αλλά από τον βασιλέα, τον μεγάλο αρχιερέα της φυλής. Όλα αυτά τα έγγραφα, τακτοποιημένα σύμφωνα με την ημερομηνία της λήξης τους, τα εμπιστευόταν η βουλή σε έναν δημόσιο δούλο. Την ημέρα που έληγε η προθεσμία, οι αποδέκται τα έπαιρναν και μέσα στην αίθουσα του βουλευτηρίου διέγραφαν τα ποσά που πληρώθηκαν ή σημείωναν

την καθυστέρηση της οφειλής, διπλασιάζοντας το ποσό της. Σ' αυτή την περίπτωση η βουλή εισέπραττε το χρέος ή φυλάκιζε το χρεώστη. Επιφορτισμένοι με τις εισπράξεις, οι βουλευτές δέχονταν επίσης εθελούσιες προσφορές και φρόντιζαν για την καταβολή και την πώληση των δημητριακών που οφείλονταν ως απαρχές στις Ελευσίνιες θεές. Την εποχή της πρώτης Αθηναϊκής συμμαχίας καθόριζαν τους φόρους των συμμαχικών πόλεων, σε συμφωνία με τους τάκτας και οι αποδέκται τους εισέπρατταν μπροστά τους, κατά την εορτή του Διονύσου και τους μεταβίβαζαν στους ελληνοταμίες. Όλο το χρόνο η βουλή παρακολουθούσε τη διαχείριση του δημόσιου χρήματος. Υποχρεωνόταν από το νόμο να ελέγχει τους τίτλους των αδυνάτων που ζητούσαν καθημερινή ενίσχυση δύο οβολών. Από έναν ειδικό νόμο καλούνταν να μειώνει στο ελάχιστο τα έξοδα των κατασκευών. Προπάντων την απασχολούσε η αυστηρή εφαρμογή του νόμου για τον προϋπολογισμό. Μόλις αναλάμβαναν καθήκοντα οι αποδέκται, έπαιρναν το περιεχόμενο του ταμείου και το κατένειμαν στους διάφορους άρχοντες. Την επόμενη μέρα έφερναν στη βουλή την κατανομή γραμμένη πάνω σε μία πινακίδα. Διάβαζαν το ένα άρθρο μετά το άλλο και ρωτούσαν στη βουλή μήπως ήξερε κανείς αν ένας άρχων ή ιδιώτης διέπραξε κάποια ανωμαλία στην κατανομή. Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ζητούσαν άμεση ψηφοφορία με το ερώτημα της ενοχής. Κατά την εκτέλεση του προϋπολογισμού η βουλή εμπόδιζε τις υπερβάσεις των πιστώσεων καθώς και τις μεταβιβάσεις τους σε άλλα κονδύλια. Σε κάθε πρυτανεία η βουλή ήλεγχε με μία επιτροπή της τα βιβλία όλων των αρχόντων που είχαν σχέση με διαχείριση και το ευρετήριο των θησαυρών των ιερών καθώς και η μεταβίβασή τους γίνονταν υπό τον έλεγχό της.

Επίσης, φρόντιζε για οτιδήποτε αφορούσε τις κατασκευές και τη συντήρηση των δημοσίων οικοδομημάτων. Αν επρόκειτο για μεγάλο οικοδόμημα, χρειαζόνταν διατάγματα της βουλής και του δήμου για να γίνει ο προϋπολογισμός από έναν αρχιτέκτονα και να συνταχθούν οι συγγραφές υποχρεώσεων. Προκειμένου για εργασίες μικρότερης σημασίας, για ένα υδραγωγείο, για την ανέγερση ενός βωμού ή ενός αγάλματος, ο δήμος τις ανέθετε στη βουλή. Όλες οι κατακυρώσεις γίνονταν με τη φροντίδα των πωλητών μπροστά στη βουλή, η οποία παρακολουθούσε με ειδικούς επιστάτες όλα τα έργα που εκτελούνταν. Σε περίπτωση παράβασης από τον αρχιτέκτονα ή τον εργολάβο, υπέβαλλε αναφορά στην εκκλησία και αν πρότεινε δίωξη, ανέθετε την υπόθεση στο δικαστήριο.

Τέλος η βουλή παρακολουθούσε τα θρησκευτικά. Φρόντιζε για τα ιερά, όπως και για τα άλλα οικοδομήματα και παρακολουθούσε την ετήσια μεταβίβαση των χρημάτων, των αγαλμάτων, των κοσμημάτων και όλου του ιερού υλικού στους ταμίες της Αθηνάς και των άλλων θεών. Οι μεγάλες γιορτές της έδιναν πολλή δουλειά. Για τα Παναθήναια είχε το καθήκον να διαλέγει το σχέδιο του κεντήματος που θα στόλιζε το πέπλο της θεάς. Επειδή κατηγορήθηκε για μεροληψία στην κρίση της, της αφήρεσαν αυτή την αρμοδιότητα και την έδωσαν σε ένα δικαστήριο που οριζόταν με κλήρο. Εξακολούθησε πάντως να φροντίζει για την κατασκευή χρυσών Νικών που προσφέρονταν στη θεά και για τα βραβεία που απονέμονταν κατά τους παναθηναϊκούς αγώνες. Εξασφάλιζε την τάξη στα Διονύσια. Ακόμη, διάλεγε από τα μέλη της τους θεωρούς που στέλνονταν στα Πύθια.

Εν συνεχεία, η βουλή, με βάση τη γενική πληρεξουσιότητα που είχε από τον κυρίαρχο λαό και η οποία την καθιστούσε ανώτατη αρχή είχε αστυνομικές και δικαστικές δικαιοδοσίες. Ασκούσε ένα δικαίωμα ελέγχου, τη δοκιμασία. Η εγγραφή των Αθηναίων που ενηλικιώνονταν στους καταλόγους των πολιτών δεν ήταν οριστική παρά μόνο μετά την έγκριση της βουλής. Αν αποδεικνυόταν ότι ένα άτομο είχε εγγράφει, ενώ δεν έπρεπε, το διέγραφε και καταδίκαζε σε πρόστιμο τους δημότες που ήταν υπεύθυνοι για την απάτη.

Ἦλεγχε, επίσης, την ετήσια εγγραφή στους καταλόγους των υπτέων και των ἐφιππων ανιχνευτών, εξετάζοντας τόσο τους ανθρώπους όσο και τα ζώα. Ἴδιος ἔλεγχος ασκούνταν στον κατάλογο των αναπήρων που ζητούσαν ενίσχυση από το δημόσιο. Ἦλεγχε επιπλέον, στο τέλος της θητείας της, τους βουλευτές και τους ἄρχοντες που είχαν υποδειχθεί για την επόμενη χρονιά. Στην αρχή είχε ἀπόλυτο δικαίωμα αποκλεισμοῦ. Ἀργότερα, ὅμως, οι αποκλειόμενοι μπορούσαν να προσφύγουν στο δικαστήριο.

Ὅταν η βουλή ἔλαβε ἀπὸ τον Κλεισθένη και ἀργότερα ἀπὸ τον Εφιάλτη τις πολιτικές ἐξουσίες που ασκούσε ως τότε ο Ἄρειος Πάγος κληρονόμησε ἀπὸ αὐτὸν μαζί με το δικαίωμα να ἐλέγχει την ἐκτέλεση των νόμων και τη δικαιοδοσία που συνδεόταν με αὐτὸν το νόμο. Καθὼς παρακολουθοῦσε τη διαχείριση των υπαλλήλων και ειδικὰ των οικονομικῶν υπαλλήλων, είχε δικαίωμα να τους καλεῖ και να τους κρίνει, αν ἦταν ἔνοχοι για παράλειψη καθήκοντος ἢ για παράβαση νόμων.

Ἡ ποινική δικαιοδοσία της βουλῆς ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα οπλισμένη με ἀπεριόριστες κυρώσεις. Περιελάμβανε το δικαίωμα να ἐπιβάλλει πρόστιμο, φυλάκιση, ἀκόμη και θάνατο. Ἀλλὰ περιορίστηκε σε ἓνα αστυνομικό πρόστιμο: την ἐπιβολή. Ἀκόμη η βουλή δεν μπορούσε να καταδικάζει χωρὶς δικαίωμα ἔφεσης σε πρόστιμο μεγαλύτερο ἀπὸ πεντακόσιες δραχμές. Ὅσες καταδίκες ξεπερνούσαν αὐτὸ το ποσὸ παρουσιάζονταν ἀπὸ τους νομοθέτες στο λαϊκὸ δικαστήριο, του οποῖου και μόνον η ἀπόφαση ἦταν ἀνέκκλητη. Ὡστόσο μπορούσαν να ασκούν ἔφεση και για τα πρόστιμα που ἦταν στα ὅρια της ἀρμοδιότητάς της. Για παράδειγμα, κάποιος ὀνόματι Λυσίμαχος, που παραδόθηκε ἀπὸ τη βουλή στο δῆμιο, ἐνῶ ἦταν κιώλας στο χώρο της ἐκτέλεσης, ἀποσπᾶσθηκε ἀπὸ τον Εὐμελίδη ο οποίος διακήρυξε ὅτι δεν μπορούσαν να τιμωρήσουν με θάνατο κανέναν πολίτη χωρὶς την κρίση του λαοῦ. Ο Λυσίμαχος ὁδηγήθηκε στην Ἡλιαία και ἀθώωθηκε. Φαίνεται πάντως πιθανὸ ὅτι η ἀνώτατη δικαιοδοσία που παραχώρησε ο Κλεισθένης στη βουλή της ἀφαιρέθηκε το 501/500, ὅταν καθιερώθηκε ο ὄρκος των βουλευτῶν: η βουλή ἔχανε ἔτσι συγχρόνως και τη δικαστικὴ ἀρμοδιότητα, που δόθηκε στην Ἡλιαία και τη διπλωματικὴ, που δόθηκε στην ἐκκλησία. Πάντως, ἤδη ἀπὸ τον 5ο αἰῶνα προκηρύχθηκε η ἀρχή: «ὄχι θανατικὴ ποινὴ χωρὶς την ἀπόφαση του λαοῦ συγκεντρωμένου σε συνέλευση». Ο κανόνας αὐτός, ἀφοῦ παραβιάστηκε ἀπὸ τους ὀλιγαρχικοὺς το 411 και 404, ἀλλὰ και ἀπὸ τους δημοκρατικοὺς το 403, τέθηκε πάλι σε ἰσχὺ το 368 και αὐτὴ τη φορά για πάντα.

Τουλάχιστον, η βουλή χρησιμοποιοῦσε συχνὰ τα ποινικὰ δικαιώματά της στα περιθώρια που της ὀριζε ο νόμος. Μετὰ ἀπὸ αἴτηση του ἄρχοντα βασιλέα τιμωροῦσε ὅποιον παραβίαζε την ἱερότητα του Πελαργικοῦ και με δικὴ της πρωτοβουλία τιμωροῦσε τους τριηράρχους που δεν ἦταν στη θέση τους, τους ἀρχιτέκτονες που ἔκαναν λάθη στην ἐπισκευὴ των τοίχων, τους πωλητὲς και ἀγοραστὲς που χρησιμοποιοῦσαν βάρη και μέτρα ἀθέμιτα. Ἀν και στερημένη ἀπὸ το δικαίωμα να καταδικάζει σε θάνατο, ὠστόσο ἐξέδιδε ἐντάλματα συλλήψεως σε σοβαρὲς υποθέσεις καταχρήσεων ἢ ἐσχάτης προδοσίας, ὅπως ἔκανε, παραδείγματος χάρι, το 406 για τους στρατηγοὺς που δεν ἐκπλήρωσαν τα καθήκοντά τους και την επόμενη χρονιά, για τον δημαγωγὸ Κλεοφώντα. Χρησιμοποιώντας ὅμως αὐτὴ τη διαδικασία, γινόταν στόχος σε σφοδρὲς ἐπικρίσεις και σε ἐπικίνδυνες ἐπιθέσεις. Και ἐκεῖ επίσης τα δικαιώματά της περιορίστηκαν. Το 403 ο ὄρκος των βουλευτῶν περιελάμβανε ἀκόμη το δικαίωμα να προβαίνει σε συλλήψεις. Ἐναν αἰῶνα ἀργότερα ο ἴδιος ὄρκος διασφάλιζε την ἐλευθερία των πολιτῶν, με την ἐξαίρεση των προδοτῶν, των συνωμοτῶν και των ἐνοικιαστῶν των δημοσίων προσόδων που ἔκαναν κατάχρηση, ἀρκεῖ να παρουσίαζαν τρεῖς συμπολίτες τους ως ἐγγυητὲς.

Η βουλή, αντί να ενεργούσε σε συμφωνία με έναν άρχοντα ή να λάμβανε η ίδια την πρωτοβουλία, μπορούσε να κινηθεί και από έναν ιδιώτη. Δεχόταν καταγγελίες για τους άρχοντες που δεν τηρούσαν τους νόμους. Καμιά φορά προσέφευγαν σ' αυτήν και για υποθέσεις που ενέπιπταν στις διαδικασίες της απαγωγής και της ενδείξεως. Έτσι διώκονταν τα αυτόφωρα αδικήματα και οι έκδηλες ενέργειες κατά της δημόσιας τάξης, όπως η είσοδος σε δημόσιο χώρο κατά παράβαση σχετικής απαγόρευσης ή η συμμετοχή προσώπου, που είχε χάσει τα πολιτικά του δικαιώματα, σε δημόσιες πράξεις. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο κατηγορούμενος συλλαμβανόταν και οδηγούνταν στις αρχές από πολίτες που αντιλήφθηκαν το αδίκημα και παρουσιάζονταν ως κατήγοροι ή ως μάρτυρες. Άλλες φορές κατέφευγαν στη δικαιοδοσία των Πεντακοσίων με γραπτή καταγγελία, που λεγόταν φάσις: αυτός ο τρόπος χρησιμοποιούνταν συνήθως όταν έπρεπε να προστατεύονταν συμφέροντα του δημόσιου ταμείου και των δημόσιων κτημάτων ή να τιμωρούνταν παραβάσεις των τελωνειακών και εμπορικών νόμων. Τέλος, η βουλή διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στην εισαγγελία, τη διαδικασία που προοριζόταν να τιμωρεί γρήγορα τα εγκλήματα κατά του κράτους.

Παλαιότερα, απόπειρες κατά του πολιτεύματος δικάζονταν με εισαγγελία από τον Άρειο Πάγο, δικαίωμα που του το αναγνώριζε ένας νόμος του Σόλωνα. Αλλά ήδη την εποχή των μηδικών η εκκλησία κράτησε για τον εαυτό της την αρμοδιότητα σε υποθέσεις που αφορούσαν τη σωτηρία της πόλης, όπως η προδοσία ή η εξαπάτηση του λαού. Έπειτα από τη μεταρρύθμιση του Εφιάλτη όλα τα εγκλήματα που υπάγονταν στην εισαγγελία, εγκλήματα κατά της ασφάλειας του κράτους ή εγκλήματα που δεν προέβλεπε ο νόμος, μπορούσαν να παραπεμφθούν είτε στη βουλή είτε στην εκκλησία. Όταν η εισαγγελία φερόταν στη βουλή, αυτή άρχιζε με το πρόβλημα αν ο κατηγορούμενος ήταν ένοχος ή όχι. Σε περίπτωση καταφατικής απάντησης διεξαγόταν νέα συζήτηση, όπου κρινόταν αν η ανώτερη ποινή που δικαιούνταν να επιβάλει η βουλή ήταν αρκετή (και ποιο θα ήταν το ύψος της, στα νόμιμα όρια της επιβολής) ή αν η υπόθεση έπρεπε να μεταφερθεί από τους θεσμοθέτες στην εκκλησία ή στο λαϊκό δικαστήριο για μεγαλύτερη ποινή. Όταν η εισαγγελία εισαγόταν κατευθείαν στην εκκλησία, αυτή δεν άρχιζε τη διαδικασία προτού ψηφίσει για την αποδοχή ή μη της ενοχής. Σε περίπτωση αποδοχής η εκκλησία ανέθετε στη βουλή τη σύνταξη ενός σχεδίου ψηφίσματος πάνω στο ερώτημα αν η υπόθεση θα δικάζόταν από την εκκλησία ή θα παραπέμπονταν σε δικαστήριο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΩΟ

ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ⁴⁷

Ακόμη και με τη βοήθεια της βουλής οι επιθυμίες του λαού δεν μπορούσαν να εκτελεστούν παρά μόνο εφόσον αυτός παραχωρούσε ένα μέρος από τα κυριαρχικά δικαιώματά του σε ορισμένους άρχοντες. Έτσι οι δημόσιες υπηρεσίες διακρίνονταν στις καθαυτό αρχές (αρχάς), στις κυβερνητικές ή πολιτικές και στις καθαρά διοικητικές υπηρεσίες (επιμελείας), ενώ οι κατώτερες υπηρεσίες (υπηρεσία) μπορούσαν να δοθούν σε μέτοικους ή σε δούλους όπως και σε πολίτες.

Η μεταβίβαση μέρους της λαϊκής κυριαρχίας έδινε στους ανώτατους άρχοντες τις ακόλουθες εξουσίες: 1^{ον}, το δικαίωμα να δρουν με δική τους πρωτοβουλία, σύμφωνα με τους νόμους που τους έδιναν ορισμένες αρμοδιότητες, ή να συμβουλεύονται την εκκλησία ή τη βουλή προκειμένου να λάβουν νέες αποφάσεις (βουλεύσασθαι), 2^{ον}, το ουσιαστικό δικαίωμα να διατάζουν και να παίρνουν υποχρεωτικά μέτρα (επιτάξαι), να τιμωρούν τους παραβάτες με πρόστιμο (επιβολάς, επιβάλλειν), του οποίου το ανώτατο όριο ποίκιλλε, ανάλογα με τις αρχές, από πενήντα ως πεντακόσιες δραχμές, ή να τους παραπέμπουν στο δικαστήριο για μεγαλύτερη τιμωρία, 3^{ον}, τη δικαστική αρμοδιότητα σε ορισμένες υποθέσεις (κρίναι), αρμοδιότητα που δεν περιλάμβανε το δικαίωμα να αποφασίζουν, αλλά μόνο να δέχονται τις καταγγελίες, να διενεργούν την ανάκριση και να προεδρεύουν στο δικαστήριο (ηγεμονία).

Από το γεγονός και μόνο ότι η εξουσία των αρχόντων απέρρεε από τη λαϊκή κυριαρχία, οι δημοκρατικές αρχές απαιτούσαν για κάθε πολίτη το δικαίωμα διεκδίκησης της. Καθένας είχε το δικαίωμα να φτάνει στα ανώτερα δημόσια αξιώματα. «Το πρώτο γνώρισμα της ελευθερίας», έλεγε ο Αριστοτέλης, «ήταν το να βρίσκεται κανείς άλλοτε στη θέση του αρχομένου και άλλοτε στη θέση του άρχοντος» (το εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν). Κανένας πολίτης λοιπόν δεν αποκλειόταν από τις τιμές, όποια και αν ήταν η καταγωγή του και η περιουσία του.

Η διάρκεια των αρχών ήταν σύντομη. Οι περισσότερες ήταν ετήσιες. Κατά κανόνα απαγορευόταν σε κάθε πολίτη να ασκεί πολλά χρόνια συνέχεια το ίδιο λειτουργήμα και να συγκεντρώνει πολλά λειτουργήματα τον ίδιο χρόνο. Αυτοί οι δύο κανόνες είχαν και εξαιρέσεις: μπορούσε να παρίσταται δύο χρόνια στη βουλή για τις στρατιωτικές εξουσίες, κυρίως του στρατηγού και η θητεία του μπορούσε να ανανεώνεται από χρόνο σε χρόνο απεριόριστα. Βέβαια, δεν μπορούσαν να καταλάβουν δύο αξιώματα, ακόμη και διαφορετικά, σε δύο διαδοχικά χρόνια. Πραγματικά, για να ήταν κάποιος υποψήφιος στο δεύτερο, έπρεπε να είχε λογοδοτήσει για το πρώτο, πράγμα που δεν ήταν δυνατό παρά μόνο αν επιδίωκε να πάρει μία από τις σπάνιες αρχές που η θητεία τους άρχιζε, όχι στην αρχή του πολιτικού έτους, την πρώτη του Εκατομβαιώνα, αλλά στα Παναθήναια, την εικοστή του ίδιου μήνα. Από την άλλη μεριά, μία έκτακτη δικαιοδοσία μπορούσε να προστεθεί σε ένα κανονικό αξίωμα και οι παλαιοί άρχοντες μπορούσαν να αναλάβουν μία διαφορετική αποστολή. Έτσι εξέλεξαν τον Περικλή επιστάτη των δημοσίων έργων μία χρονιά στο

⁴⁷ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 214 – 218.

διάστημα της δεκαπενταετίας που διετέλεσε συνέχεια στρατηγός. Ο Αριστείδης και ο Θεμιστοκλής έγιναν στρατηγοί, αφού είχαν χρηματίσει άρχοντες.

Εξίσου, οι επιτροπές ήταν ανεξάρτητες μεταξύ τους. Όταν χρειαζόταν ανάμεσά τους επαφή, μεσολαβούσε η βουλή. Εξαιρέσεις υπήρχαν μόνο για τις επιτροπές που είχαν στρατιωτικές αρμοδιότητες: εκεί χρειαζόταν μία ιεραρχία και πραγματικά οι στρατηγοί έδιναν διαταγές στους ταξίαρχους και με τη μεσολάβηση των ιπάρχων, στους φύλαρχους. Όσο για τα πολιτικά αξιώματα, ήταν όλα ίσα μεταξύ τους. Αλλά στην πράξη όλος ο κόσμος διέκρινε καθαρά τις μεγάλες αρχές (αι μέγισται αρχαί) από τις μικρές υπηρεσίες. Και δικαιολογημένα. Τα αξιώματα που επέσυραν μεγαλύτερες ευθύνες, εκείνα που ο κάτοχός τους διηύθυνε τις κυριότερες υποθέσεις του κράτους και διοικούσε το στρατό, δεν είχαν μισθό. Οι πολίτες των κατώτερων τάξεων δεν τα επεδίωκαν. Αντίθετα, τους συνέφερε που διατηρούνταν γι' αυτά οι περιορισμοί του τιμήματος και έκαναν αποτελεσματική τη χρηματική ευθύνη των αρχόντων. Τα αξιώματα που είχαν ζήτηση ήταν εκείνα που απέδιδαν.

Οι μισθοί ήταν άλλωστε πολύ μικροί. Το ημερομίσθιο ήταν μία δραχμή για τους εργάτες και τους τεχνίτες. Μόνο πλεονέκτημα για τον αρχιτέκτονα που διηύθυνε τις εργασίες και τον υπογραμματέα που κρατούσε τους λογαριασμούς ήταν ότι πληρώνονταν με την πρυτανεία. Πέρα απ' αυτό, ο αρχιτέκτονας δικαιούνταν μία δραχμή την ημέρα και ο υπογραμματέας πέντε οβολούς. Αργότερα ο αρχιτέκτονας λάμβανε δύο δραχμές την ημέρα και ο επιθεωρητής των λογαριασμών έναν οβολό. Οι άρχοντες έπαιρναν τέσσερις οβολούς την ημέρα για την τροφή τους, με την προϋπόθεση να θρέφουν τον κήρυκά τους και τον αυλητή τους. Ένας μόνο από τους εννέα άρχοντες, αποσπασμένος στη Σαλαμίνα, λάμβανε μία δραχμή, όπως οι σωφρονισταί των εφήβων. Οι αθλοθέται πληρώνονταν σε είδος και έτρωγαν στο πρυτανείο, αλλά μόνο τις δεκαέξι μέρες που ασχολούνταν αποκλειστικά με τους παναθηναϊκούς αγώνες. Οι αμφικτιονίες που στέλνονταν στη Δήλο λάμβαναν μία δραχμή την ημέρα από το ταμείο της Δήλου.

Από την εποχή του Κλεισθένη ο αριθμός των αρχόντων, σχεδόν σε όλες τις επιτροπές, ήταν σχετικός με το δεκαδικό φυλετικό σύστημα: εκλεγμένοι ή κληρωμένοι, ήταν γενικά δέκα. Οι επιστάτες της Ελευσίνας ήταν μόνο επτά. Τους προσέθεταν ένα γραμματέα και δύο ταμίες για τις θεές. Οι δικαστές των φυλών ήταν τριάντα. Τέλος, ο γραμματέας της βουλής προερχόταν κάθε χρόνο από μία φυλή με ορισμένη σειρά.

Ο ΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ⁴⁸

Ο διορισμός των αρχόντων γινόταν με κλήρωση ή με εκλογή. Η κλήρωση συνιστούσε τον κατ' εξοχήν δημοκρατικό τρόπο ανάδειξης των αρχόντων. Επιπλέον, στους εννέα άρχοντες προστέθηκε και ο γραμματέας των θεσμοθετών και έτσι τα δέκα μέλη του σώματος κληρώνονταν ένα από κάθε φυλή, σύμφωνα με ορισμένη σειρά, έτσι ώστε, κάθε χρόνο, μία φυλή να αντιπροσωπευόταν με διαφορετικό άρχοντα. Η κλήρωση γινόταν ανάμεσα σε τέσσερις υποψήφιους για καθεμιά από τις δέκα νέες φυλές. Κατά κύριο λόγο, οι υποψήφιοι ήταν επιφανείς πολιτικές προσωπικότητες, λόγου χάρη ο Αλκμέων, ο Ίππαρχος, ο Θεμιστοκλής και ο Αριστείδης.

Το 487/6 πραγματοποιήθηκε μια μεγάλη μεταρρύθμιση αναφορικά με το διορισμό των αρχόντων. Ήταν η εποχή όπου ο λαός ψήφισε αλληπάλληλα οστρακισμούς για πρόσωπα ύποπτα συνεννοήσεων με τους εξόριστους τυράννους και τους Πέρσες. Έπρεπε να εμποδίζονταν οι οπαδοί τους από το να συνεχίζουν τις εκλογικές μηχανορραφίες, με τις οποίες λάμβαναν τόσο συχνά τα αξιώματα των ανωτέρων αρχόντων και η κλήρωση να γινόταν πραγματική.

Το δικαίωμα παρουσίασης των υποψηφίων πέρασε από τη φυλή στους δήμους. Για να είχαν όλοι οι δήμοι τους υποψήφιους τους και σε αριθμό ανάλογο με τον πληθυσμό τους, τους παραχωρήθηκαν, για το αξίωμα του άρχοντα όπως και του βουλευτή, πενήντα θέσεις κατά φυλή: σύνολο πεντακόσιοι. Αλλά η πρώτη τάξη, που πρότεινε σαράντα υποψηφίους, δεν μπορούσε να παρουσιάζει δωδεκάμισι φορές περισσότερους. Επιπλέον, θέλησαν να ανταμείψουν τουλάχιστον μία από τις άλλες τάξεις που πολέμησαν στον Μαραθώνα: έτσι το προνόμιο συμμετοχής στην κλήρωση για το αξίωμα του άρχοντα επεκτάθηκε και στους ιππείς. Μάλιστα ο Αριστείδης το 478 πρότεινε ένα διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι πεντακόσιοι υποψήφιοι έπρεπε να προέρχονταν από όλο το λαό χωρίς διάκριση ανάμεσα σε τάξεις.

Από τη στιγμή που κάθε πολίτης μπορούσε να αποβλέπει στο αξίωμα του άρχοντα, φάνηκε σύμφωνο με τις αρχές της δημοκρατίας να εγκαταλείψουν την υπόδειξη των υποψηφίων για κλήρωση με εκλογή που γινόταν στο πλαίσιο των δήμων και να την αντικαταστήσουν με μία πρώτη κλήρωση, πάλι μέσα στους δήμους. Κυριότερος λόγος αυτής της μεταρρύθμισης υπήρξε η επιθυμία να τεθεί τέλος στις εκλογικές μηχανορραφίες που ευνοούσε η ψηφοφορία σε μικρές περιφέρειες όπως οι δήμοι. Αλλά και η κλήρωση δεν τις σταμάτησε τελείως. Προς το τέλος του 5ου αιώνα, αποφάσισαν να κληρώνουν τους υποψηφίους όχι κατά δήμους, αλλά από τα μέλη ολόκληρης φυλής. Από τότε δεν υπήρξε λόγος να διατηρήσουν τον τεράστιο αριθμό των τετρακοσίων υποψηφίων. Επειδή η φυλή δεν χρειαζόταν να καταρτίζει καταλόγους υποψηφίων, όπου να αντιπροσωπεύονταν όλοι οι δήμοι της, ήταν αρκετό να παρουσιάζει μόνο δέκα υποψηφίους. Η αρχή δεν παραβιαζόταν, αφού δεν περιόριζαν τον αριθμό των πολιτών που μπορούσαν να γίνουν άρχοντες και οι δύο διαδοχικές κληρώσεις γίνονταν με απλούστερο τρόπο. Έτσι διαμορφώθηκε οριστικά ένας τρόπος ανάδειξης των αρχόντων έπειτα από τόσες τροποποιήσεις, προκειμένου να περιοριστούν οι νοθείες.

⁴⁸ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 218 – 228

Όλοι οι άρχοντες από τους οποίους απαιτούσαν επαγγελματική επάρκεια ή περιουσιακές εγγυήσεις αναδεικνύονταν με εκλογή που γινόταν με ύψωση των χεριών. Αυτό γινόταν για τους στρατιωτικούς: τους δέκα στρατηγούς, τους δέκα ταξιάρχους, τους δέκα ιπάρχους, τους δέκα φυλάρχους και τους δέκα στρατολόγους ή καταλογείς. Το ίδιο και για τους ελληνοταμίεις (ταμίεις του συμμαχικού ταμείου), τους διοικητές των θεωρικών και τον επιμελητή των υδάτων και των πηγών. Συνήθως, η εκκλησία εξέλεγε τους ναυπηγούς και η βουλή διάλεγε από τα μέλη της δέκα τριηροποιούς, επιτρόπους που ήταν επιφορτισμένοι να παρακολουθούν τις ναυπηγικές εργασίες.

Η ημέρα των εκλογών (αρχαιρεσίαι) καθοριζόταν από τους μάντεις. Γίνονταν μετά την έκτη πρυτανεία, όποια μέρα ήταν ευνοϊκοί οι οίωνοι. Ακόμη και όταν η συνεδρία για την εκλογή είχε αρχίσει, αν οι θεοί έδειχναν την αποδοκιμασία τους διαλυόταν. Μπορούσαν, αν δεν εμπόδιζαν οι θεοί, να προχωρήσουν σε εκλογές από την έβδομη πρυτανεία. Εξάλλου δεν μπορούσαν να περιμένουν πέρα από την ένατη, γιατί έπρεπε να ολοκληρωθούν τα τυπικά για τις δοκιμασίες και να οργανωθούν οι δίκες που μπορεί να προέκυπταν από αυτές.

Οι εκλογές διεξάγονταν πάντα στην Πνύκα. Αρχίζαν με την ανάγνωση του σχετικού προβουλεύματος. Η εκλογή γινόταν πάντα με υψωμένα χέρια (χειροτονείν). Όταν επρόκειτο για τον ορισμό επιτροπών από δέκα άρχοντες, δύο ήταν οι τρόποι: είτε τους εξέλεγαν έναν κατά φυλή (αφ' εκάστης φυλής έναν), είτε τους έπαιρναν χωρίς διάκριση από το σύνολο των Αθηναίων (εξ' απάντων Αθηναίων). Καθώς ο στρατός ήταν χωρισμένος σε δέκα φυλές, το πρώτο σύστημα ήταν εφαρμόσιμο στους δέκα διοικητές του πεζικού, τους ταξιάρχους, καθώς και στους δέκα διοικητές και στους δέκα στρατολόγους του ιππικού, τους φυλάρχους και τους καταλογείς, ενώ οι δύο στρατηγοί του ιππικού, οι Ίππαρχοι, καθένας για πέντε φυλές, ήταν εξ' απάντων Αθηναίων.

Αλλά οι στρατηγοί, που στην αρχή εκλέγονταν με το πρώτο σύστημα, αργότερα εκλέγονταν με το δεύτερο. Η αλλαγή έγινε την εποχή που ο Περικλής εκλεγόταν συνέχεια τον ένα χρόνο μετά τον άλλο. Καθώς δεν μπορούσε να παρουσιαζόταν ως αντιπρόσωπος της φυλής του, της Ακαμαντίδος, αλλά ολόκληρης της πόλης, η Ακαμαντίς είχε κατά καιρούς έναν δεύτερο αντιπρόσωπο: αυτό έγινε τρεις φορές στα δέκα χρόνια.

Δυστυχώς, οι υποψήφιοι στα αξιώματα κατέφευγαν σε παρασκηνακές ενέργειες. Την εποχή που γίνονταν εκλογές στους δήμους πριν από την κλήρωση, η διαφθορά έβρισκε κατάλληλο έδαφος και η δημοκρατία προτίμησε τη διπλή κλήρωση για λόγους πολιτικής ηθικής. Αλλά οι εκλογές έδιναν πάντα αφορμή για σοφές ραδιουργίες. Όπως έλεγε ο Δημοσθένης, αυτοί που απέβλεπαν στα αιρετά αξιώματα και στην αίγλη που αυτά παρείχαν, γίνονται δούλοι της εύνοιας που εξασφάλιζε τους ψήφους και πήγαιναν από τον ένα στον άλλο με το όνειρο να γίνονται στρατηγοί. Υπήρχαν κι άλλοι που μετέρχονταν διάφορα μέσα για να συγκινήσουν, όπως οι παλαιοί στρατιώτες που έδειχναν τις πληγές τους. Τα κόμματα οργανώνονταν για να υποστηρίξουν τους υποψηφίους τους. Σχηματίζονταν επιτροπές που είχαν τους πράκτορες τους και το ταμείο τους.

Τέλος, οι αξιωματούχοι δεν αναλάμβαναν καθήκοντα παρά μόνο όταν είχαν περάσει από τη δοκιμασία. Η διαδικασία αυτή γινόταν στο δικαστήριο. Αλλά για τους εννέα άρχοντες περιελάμβανε έναν πρώτο έλεγχο από τη βουλή των πεντακοσίων. Τον 5ο αιώνα μόνο η βουλή αποφαινόταν. Τον 4ο αιώνα ο άρχων που αποκλειόταν από τη βουλή μπορούσε να προσφύγει στο δικαστήριο, το οποίο αποφάσιζε κυριαρχικά. Η δοκιμασία άρχιζε με ερωτήσεις προς τον μελλοντικό άρχοντα για την καταγωγή του: «ποιός είναι ο πατέρας σου και από ποιο δήμο; Ποιός είναι ο πατέρας του πατέρα σου; Ποιά είναι η

μητέρα σου; Ποιός είναι ο πατέρας της μητέρας σου και από ποιό δήμο;». Έπειτα ζητούσαν να μάθουν εάν ήταν μέλος μίας φρατρίας, δηλαδή αν είχε σπουδαία και παλαιά καταγωγή, εάν λάτρευε τον Απόλλωνα Πατρώο και τον Αία Έρκειο και σε ποιά ιερά, εάν είχε οικογενειακούς τάφους και πού βρίσκονταν. Τέλος τον ρωτούσαν για την ιδιωτική και τη δημόσια ζωή του. Τον ρωτούσαν εάν φερόταν καλά στους γονείς του, εάν πλήρωνε τους φόρους του και εάν είχε εκτελέσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Όταν ο υποψήφιος είχε απαντήσει σε όλες αυτές τις ερωτήσεις, ο πρόεδρος του ζητούσε να φέρει μάρτυρες για να αποδείξουν αυτά που είπε. Αν κάποιος μάρτυρας γινόταν κατήγορος, ο πρόεδρος έδινε το λόγο στην κατηγορία και στην υπεράσπιση. Μετά από αυτό οι βουλευτές αποφαινόταν με την ύψωση των χεριών στη βουλή και οι δικαστές με μυστική ψηφοφορία. Αν δεν παρουσιαζόταν κατήγορος, προχωρούσαν αμέσως στην εκλογή.

Εκτός από τις γενικού περιεχομένου ερωτήσεις που έθεταν σε όλους τους άρχοντες, έθεταν και ειδικές, ανάλογα με το αξίωμα. Γιατί για μεγάλο αριθμό αξιωμάτων ορισμένοι οροί ήταν απαραίτητοι. Οι άρχοντες δεν έπρεπε να είχαν σωματικά ελαττώματα. Ο βασιλέας έπρεπε να είχε σύζυγο εν ζωή και η οποία να μην είχε ποτέ παντρευτεί άλλον άντρα. Οι στρατηγοί έπρεπε να είχαν παιδιά από νόμιμο γάμο και έγγειο περιουσία στην Αττική. Οι ταμίες «των άλλων θεών» έπρεπε να ανήκαν στην τάξη των πεντακοσιομεδίμων. Όλη η ζωή των αρχόντων βρισκόταν υπό τον έλεγχο όλων των πολιτών. Και αυτό ήταν δίκαιο, διότι έτσι απομακρύνονταν οι ανάξιοι, οι κακοί γιοι, οι κακοί στρατιώτες, οι κακοί φορολογούμενοι, όλοι οι πολίτες που είχαν υποστεί την ατιμία ή είχαν απειληθεί με αυτήν, όλοι οι εχθροί της δημοκρατίας.

Οι περισσότεροι άρχοντες αναλάμβαναν καθήκοντα την πρώτη μέρα του έτους, δηλαδή την 1η του μηνός Εκατομβαιώνα. Ωστόσο ορισμένοι άρχοντες αναλάμβαναν εξουσία στις 20 του ίδιου μήνα, κατά τη γιορτή των Παναθηναίων. Οι δέκα αθλοθέτες, που διηύθυναν τους αγώνες αυτής της γιορτής, υπηρετούσαν τέσσερα χρόνια, από τα Μεγάλα Παναθήναια ως τα επόμενα Μεγάλα Παναθήναια. Άλλοι άρχοντες, αν και ετήσιοι, αναλάμβαναν αυτήν την ίδια μέρα, όπως οι ταμίες της θεάς και οι ταμίες των άλλων θεών, ο ταμίας του στρατιωτικού ταμείου, οι επί το θεωρικό και οι επιμελητές των υδάτων.

Όλοι οι άρχοντες ορκίζονταν πριν να αναλάβουν. Ο όρκος ήταν διαφορετικός για κάθε αξίωμα, αλλά πάντα περιελάμβανε την υποχρέωση να σέβονταν τους νόμους και να έμεναν αδέκαστοι. Οι εννέα άρχοντες ορκίζονταν ακόμη ότι θα αφιέρωναν ένα χρυσό άγαλμα όσο το ανάστημά τους, αν δέχονταν δώρα. Ορκίζονταν δυο φορές συνέχεια: μία φορά όρθιοι πάνω στην πέτρα που προοριζόταν για την ορκωμοσία και ήταν στημένη μπροστά στη βασιλείο στοά. Έπειτα, με τη συνοδεία των στρατηγών και πιθανότατα άλλων αξιωματούχων, πήγαιναν να ορκιστούν πάνω στην ακρόπολη, ανάμεσα στο άγαλμα της θεάς και σ' ένα τραπέζι όπου ήταν τοποθετημένα στεφάνια από μύρτα. Αυτά τα στεφάνια, σύμβολα του αξιώματός τους, τους καθιστούσαν ιερά πρόσωπα. Περιβεβλημένοι έτσι με την εξουσία, προσέφεραν στους θεούς μία θυσία για την έναρξη της αρχής τους (εισιτήρια).

Κάθε επιτροπή αρχόντων είχε την έδρα της, που λεγόταν αρχείον: ειδικό κτίριο, όπου έτρωγαν οι άρχοντες και όπου βρίσκονταν η αίθουσα συνεδριάσεων και τα γραφεία. Μερικοί άρχοντες είχαν βοηθούς (παρέδρους), που ήταν επίσης άρχοντες και έπρεπε και αυτοί να δοκιμάζονταν και να λογοδοτούσαν στο τέλος του χρόνου. Ο επώνυμος άρχων, ο βασιλεύς και ο πολέμαρχος είχαν από δύο παρέδρους ο καθένας. Τους διάλεγαν οι ίδιοι, συχνά από την οικογένειά τους και συσκέπτονταν μ' αυτούς για ορισμένα θέματα, έτσι ώστε, στη μεγάλη επιτροπή των εννέα αρχόντων, σχημάτιζαν μικρότερες ειδικές επιτροπές, όπως ήταν π.χ. οι θεσμοθέτες. Στους δέκα ελληνοταμίες προστέθηκαν δέκα πάρεδροι που δρούσαν μεμονωμένα, καθένας με τον προϊστάμενό του, ή όλοι μαζί με τους ελληνοταμίες ενωμένους σε ένα σώμα.

Οι επιτροπές των αρχόντων είχαν τον γραμματέα – αρχειοφύλακά τους, ο οποίος ονομαζόταν γραμματεύς. Η θητεία του ήταν ετήσια. Οι γραμματείς των πιο σημαντικών επιτροπών (στρατηγών, ταμιών, επιστατών δημοσίων έργων κτλ.) ήταν πολίτες και είχαν βαθμό άρχοντα. Εξαιρέση αποτελούσε ο γραμματέας των θεσμοθετών: είχε προστεθεί στην επιτροπή των εννέα αρχόντων ως δέκατο μέλος, έτσι ώστε να αντιπροσωπεύονταν στο σώμα και οι δέκα φυλές. Αν και η δοκιμασία του δεν περιβαλλόταν με τόσο επίσημους τύπους όσο η δοκιμασία των θεσμοθετών και δεν είχε το δικαίωμα ούτε να επιβάλλει πρόστιμα ούτε να προεδρεύει σε δικαστήριο, η θέση του ήταν σεβαστή.

Κάτω από αυτούς τους γραμματείς υπηρετούσε ένα πλήθος υπογραμματέων. Ήταν μέτοικοι ή απελεύθεροι ή και ταπεινοί πολίτες. Ο νόμος απαγόρευε στους υπογραμματείς να παραμένουν στην ίδια θέση περισσότερο από ένα χρόνο. Για να μη χάνουν το μισθό τους, αναγκάζονταν να περνούν από τη μία υπηρεσία στην άλλη. Τέλος οι κυριότεροι άρχοντες

⁴⁹ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 228 – 231

είχαν τους κήρυκές τους για τις προσκλήσεις και τις διακηρύξεις και τους αυλητές τους για να δίνουν το ρυθμό κατά τις θυσίες που γίνονταν υπό την προεδρία τους. Όλοι αυτοί ανήκαν στην κατηγορία των έμμισθων υπαλλήλων (υπηρέται).

Περαιτέρω, οι δούλοι υπηρετούσαν ως κλητήρες τους θεσμοθέτες, που τους χρησιμοποιούσαν σε όλες τις δουλειές που απαιτούνταν για την οργάνωση και τη λειτουργία των δικαστηρίων. Άλλοι χρησιμοποιούνταν ως αστυνόμοι για την τήρηση των πολεοδομικών και αστυνομικών διατάξεων που αφορούσαν την καθαριότητα των δρόμων της πόλης, ως οδοποιοί για τις επισκευές των δρόμων της υπαίθρου, ως επιστάτες για τα δημόσια έργα. Τέλος εργάζονταν ως λογιστές που κρατούσαν τα λογιστικά βιβλία των ταμιών και των στρατηγών. Ακόμα υπήρχε ο αρχαιοφύλακας της βουλής, που είχε στη διάθεσή του τα απαραίτητα έγγραφα για την άσκηση της οικονομικής δικαιοδοσίας του (κατάσταση των κτημάτων που εκμίσθωναν οι πωληταί και ο βασιλεύς, όπου αναφέρονταν τα νοίκια και οι ημερομηνίες κατά τις οποίες έπρεπε να καταβληθούν οι εγγραφές των εισπράξεων των έκτακτων φόρων).

Ανάμεσα στα μέλη κάθε επιτροπής η δημοκρατική ισότητα δεν επέτρεπε διαφορές. Ωστόσο, ο επώνυμος θεωρούνταν αρχηγός όλων, αφού μάλιστα έδινε το όνομά του στο έτος και είχε, έτσι, μία ηθική υπεροχή απέναντι σε όλους τους άρχοντες. Στις άλλες επιτροπές χρειαζόταν ένας πρόεδρος. Αυτός άλλοτε διοριζόταν για όλο το χρόνο, όπως ο πρόεδρος των ταμιών και άλλοτε εναλλασσόταν: π.χ. στην αρχή κάθε στρατηγός είχε την προεδρία και την ανώτατη διοίκηση μία μέρα στις δέκα.

Οι υποθέσεις ρυθμιζόνταν ή από την ολομέλεια της επιτροπής ή από ένα μέλος της που ενεργούσε για λογαριασμό της. Οι άρχοντες κάθε επιτροπής ήταν λοιπόν αλληλέγγυα και ατομικά υπεύθυνοι σε κάθε πρυτανεία απέναντι στην εκκλησία, καθώς και κατά τη λήξη της θητείας τους απέναντι στους λογιστές και στους ευθύνους. Στην επιτροπή των στρατηγών, η αρχή της συλλογικής διοίκησης και ευθύνης δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες του πολέμου. Η εκκλησία ανεδείκνυε έναν ή περισσότερους στρατηγούς για κάθε εκστρατεία, όριζε σε καθέναν τις εξουσίες του και διάλεγε καμιά φορά έναν αρχιστράτηγο. Σε αυτή την περίπτωση υπήρχε η ατομική ευθύνη η μερική αλληλεγγύη.

Οι άρχοντες είχαν πολλαπλά δικαιώματα και ειδική προστασία κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Η υβριστική συμπεριφορά απέναντι σε άρχοντα αποτελούσε παράβαση που επέσυρε βαριές ποινές. Ο άρχοντας που είχε προσβλήθηκε μπορούσε να επιβάλει στο δράστη πρόστιμο. Εάν το ανώτατο όριο της επιβολής δεν του φαινόταν αρκετό, μπορούσε να παραπέμψει τον ένοχο στα δικαστήρια και να προκαλέσει καταδίκη σε βαριά τιμωρία, όπως στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Οι άρχοντες είχαν, επιπλέον, ορισμένα τιμητικά προνόμια. Είχαν ξεχωριστή θέση στις πομπές και στις τελετές και ιδιαίτερα καθίσματα στο θέατρο. Στα πανηγύρια που ακολουθούσαν τις θυσίες τους προσέφεραν τα εκλεκτά μέρη.

Παρά ταύτα, ο λαός δεν είχε σε μεγάλη υπόληψη τους άρχοντες. Προκειμένου να φυλασσόταν από την κατάχρηση της εξουσίας τους, τους ασκούσε διαρκή έλεγχο. Οποιοσδήποτε πολίτης επιτηρούσε οποιονδήποτε άρχοντα. Άλλωστε όλα γίνονταν με τη διαταγή της βουλής ή της εκκλησίας, ή τουλάχιστον με τον έλεγχό τους. Οι περισσότεροι άρχοντες, κυρίως αυτοί που διαχειρίζονταν τα δημόσια κονδύλια, υπάγονταν στην ποινική δικαιοδοσία της βουλής. Όφειλαν, σε κάθε πρυτανεία, να παρουσίαζαν τους λογαριασμούς τους σε μία επιτροπή δέκα λογιστών, κληρωμένων ανάμεσα στους βουλευτές. Με βάση τα πορίσματα των λογιστών, ή και ανεξάρτητα, η βουλή μπορούσε να δικάζει οποιονδήποτε άρχοντα για υπεξαίρεση δημοσίων χρημάτων αλλά σε περίπτωση καταδίκης ο άρχων είχε δικαίωμα να προσφύγει στο δικαστήριο. Επιπλέον επιτρεπόταν στους ιδιώτες να εισάγουν μία εισαγγελία στη βουλή εναντίον κάθε άρχοντα τον οποίο κατηγορούσαν ότι δεν συμμορφωνόταν με τους νόμους και σ' αυτήν ακόμη την περίπτωση ο κατάδικος είχε δικαίωμα να προσφύγει στη δικαιοσύνη. Στην κύρια συνέλευση κάθε πρυτανείας, ο λαός προσέφευγε στην επιχειροτομία, δηλαδή αποφαινόταν με χέρι σηκωμένο για τη διαχείριση των αρχόντων: επικύρωνε την εξουσία τους, αν νόμιζε ότι εκπλήρωναν καλά τα καθήκοντά τους. Αν όχι, τους καθαιρούσε και τους παρέπεμπε στο δικαστήριο. Σε περίπτωση αθώωσης, ο καθαιρεμένος άρχοντας αναλάμβανε πάλι το αξίωμά του. Σε περίπτωση καταδίκης, οι ποινές καθορίζονταν είτε από την Ηλιαία είτε από την εκκλησία και ήταν καμιά φορά φοβερές.

Εκτός από σοβαρές περιπτώσεις, οι άρχοντες παρέμεναν στη θέση τους ως το τέλος της χρονιάς τους. Καθένας ήταν υπεύθυνος, αλληλέγγυα με τους συναδέλφους του και προσωπικά, με το άτομό του και με την περιουσία του, για κάθε έγκλημα, παράβαση, ή λάθος που τελέστηκε κατά τη διαχείριση των υποθέσεων της δικαιοδοσίας του. Δεν είχε δικαίωμα να έφευγε από τη χώρα, να διέθετε την περιουσία του, να αφαιρούσε ή να έκρυβε ένα ποσό που θα μπορούσε ενδεχόμενα να περιέλθει στο κράτος, πριν να πετύχαινε την απαλλαγή του.

Η ευθύνη των αρχόντων ήταν διπλή: πρώτα οικονομική, έπειτα ηθική και πολιτική. Κάθε άρχοντας, όταν αποχωρούσε από τη θέση του, όφειλε να παρουσιάσει τους λογαριασμούς των χρημάτων που διαχειρίστηκε ή μία γραπτή δήλωση όπου βεβαίωνε ότι δεν είχε οικονομική διαχείριση. Αν απέφευγε αυτή την υποχρέωση με αθέμιτα μέσα ή δεν την εκπλήρωνε στη νόμιμη προθεσμία, διωκόταν με δημόσια αγωγή (γραφή αλογίου) ή με

⁵⁰ Gustave Glotz, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010, σελ. 232 – 239.

εισαγγελία. Ο λογαριασμός ονομαζόταν λόγος. Οι ελεγκτές των λογαριασμών λέγονταν λογιστές. Ήταν μόνο δέκα, αλλά είχαν για παρέδρους δέκα συνηγόρους, που ήταν κι αυτοί κληρωτοί. Αφού μοίραζαν τους φακέλους αναμεταξύ τους, στα αντίστοιχα γραφεία τους (λογιστήρια), όφειλαν να τους ελέγξουν μέσα σε τριάντα μέρες. Δεν αρκούσε να βεβαιωθούν ότι οι λογαριασμοί ήταν σύμφωνοι με τα επίσημα στοιχεία που διατηρούνταν στα αρχεία του Μητρώου. Συγχρόνως, έπρεπε να ζητήσουν από τους ενδιαφερομένους όλα τα αναγκαία συμπληρωματικά δικαιολογητικά. Αν από την εξέταση των γραπτών στοιχείων και από την έρευνα προέκυπτε ότι ο ταμίας είχε διαπράξει παράνομη πράξη, τότε οι συνήγοροι συνέτασσαν εισηγήσεις σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις. Αν οι συνήγοροι αναγνώριζαν την κατηγορία ως βάσιμη, κινούσαν δίκη, σε συμφωνία με τους λογιστές, είτε κλοπής δημοσίων χρημάτων, είτε δώρων (δωροδοκίας), είτε αδικίου (απιστίας). Η υπόθεση εισαγόταν στην Ηλιαία. Αν αντίθετα έβρισκαν τους λογαριασμούς σωστούς, συνέτασσαν ένα εκκαθαριστικό πιστοποιητικό, το οποίο διαβίβαζαν στο δικαστήριο, το μόνο αρμόδιο που έδινε απαλλαγή ευθυνών. Με δίκη ή χωρίς δίκη, μία επιτροπή 501 μελών είχε την τελευταία λέξη. Στο δικαστήριο, όπου οι λογιστές προήδρευαν, οι συνήγοροι είχαν τη θέση του εισαγγελέα. Αλλά κάθε πολίτης μπορούσε να καταθέσει μομφή για τους λογαριασμούς που ήταν υπό συζήτηση, έπειτα από πρόσκληση του κήρυκα των λογιστών.

Η απόφαση του δικαστηρίου δεν επιδεχόταν έφεσης. Σε περίπτωση αμέλειας κατά τη διαχείριση του δημόσιου χρήματος, ο κατηγορούμενος άρχων όφειλε να αποκαθιστούσε το ποσό που είχε χαθεί από το δημόσιο ταμείο. Σε περίπτωση σοβαρού λάθους, καταδικαζόταν στο δεκαπλάσιο. Εάν έπαιρνε απαλλαγή, καλυπτόταν από τη δικαστική απόφαση και από την απaráβατη αρχή «μη δις προς τον αυτόν περί των αυτών».

Αλλά, ακόμη και απηλλαγμένος αμετάκλητα για ό, τι αφορούσε τους λογαριασμούς του, παρέμενε υπεύθυνος για κάθε άλλη πράξη της διαχείρισής του. Εκτός από τη λογοδοσία υπήρχε και η διαδικασία της ευθύνης, που διεξαγόταν μπροστά στους ευθύνους. Αυτοί ήταν δέκα, ένας κατά φυλή και καθένας είχε δύο βοηθούς (παρέδρους). Και οι τριάντα κληρώνονταν από τη βουλή ανάμεσα στα μέλη της. Τις τρεις πρώτες μέρες μετά τη δίκη που είχαν προκαλέσει οι λογιστές και οι συνήγοροι, ο εύθυνος συνεδρίαζε με τους βοηθούς του, κατά τις ώρες της αγοράς, μπροστά στο άγαλμα του επώνυμου ήρωα της φυλής του. Κάθε πολίτης μπορούσε να καταθέσει εναντίον του άρχοντα που είχε κριθεί ήδη για τα λογιστικά του μία ιδιωτική ή δημόσια αγωγή σχετική με τις άλλες του πράξεις: έγραφε σε μία πινακίδα το όνομά του, το όνομα του εναγομένου, την κατηγορία, την εκτίμηση της βλάβης και την αντίστοιχη ποινή και την κατέθετε στον εύθυνο. Ο εύθυνος εξήταζε την κατηγορία και αν μετά από προανάκριση την έκρινε αποδεκτή, απευθυνόταν στις αρμόδιες αρχές: οι ιδιωτικές αγωγές διαβιβάζονταν στους δικαστές των δήμων, οι οποίοι εισήγαν στο δικαστήριο τις υποθέσεις της φυλής. Οι δημόσιες εγγράφονταν στο γραφείο των θεσμοθετών. Εάν οι θεσμοθέτες την έκριναν βάσιμη, την έφερναν στο λαϊκό δικαστήριο, του οποίου η απόφαση ήταν κυρίαρχη.

Η συνηθισμένη διαδικασία της λογοδοσίας δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στους στρατηγούς. Συχνά βρισκονταν μακριά από την Αθήνα για πολεμικές επιχειρήσεις, ή επανεκλέγονταν, αν και ήταν απόντες. Δεν ήταν λοιπόν υποχρεωμένοι να λογοδοτήσουν παρά μόνο τον καιρό που αποχωρούσαν οριστικά από το αξίωμά τους και μόνο αν είχαν καθαιρεθεί με επιχειροτονία που τους αφορούσε ειδικά. Τότε μόνο έπρεπε να λογοδοτήσουν για τις πράξεις της διαχείρισής τους στους θεσμοθέτες. Αυτοί απευθύνονταν στους λογιστές για την επαλήθευση των λογαριασμών, αλλά δεν ρωτούσαν τους ευθύνους για τα υπόλοιπα.

Περιορίζονταν στο να κινήσουν την υπόθεση και να την παραπέμψουν στο δικαστήριο. Μόνο το δικαστήριο μπορούσε να επιδοκιμάσει ή να καταδικάσει τους τέως στρατηγούς.

Τέλος, οι άρχοντες βρίσκονταν λοιπόν σε διαρκή παρακολούθηση. Δεν έκαναν τίποτε χωρίς τη συγκατάνευση της βουλής, η οποία ενημερωνόταν από μία μόνιμη επιτροπή ελέγχου. Εννιά φορές το χρόνο έπρεπε να λαμβάνουν ψήφο εμπιστοσύνης από την εκκλησία, αλλιώς καθαιρούνταν και οδηγούνταν στο δικαστήριο. Στο τέλος του χρόνου όλοι οι λογαριασμοί της διαχείρισής τους εξετάζονταν από τους λογιστές. Κάθε πράξη τους εξεταζόταν από τους ευθύνους που ενεργούσαν ως κατήγοροι. Οι νόμοι και τα ψηφίσματα, με την εκτέλεση των οποίων ήταν επιφορτισμένοι, προέβλεπαν τις κυρώσεις που θα τους επιβάλλονταν αν τους παρέβαιναν. Εκτεθειμένοι καθημερινά στις προσβολές και τις διαβολές των δημαγωγών και των συκοφαντών, καταδιωκόμενοι από το μίσος των αντιπάλων τους, ένιωθαν να κρέμονταν πάνω από το κεφάλι τους, σαν δαμόκλειος σπάθη, οι φοβερές κυρώσεις της εισαγγελίας και της αγωγής για παρανομία. Ο λαός συμπεριφερόταν απέναντι στους λειτουργούς του σαν αφέντης, σαν να ήθελε να κρατήσει για τον εαυτό του όλες τις δικαιοδοσίες της κυριαρχίας του. Συμπερασματικά, η ίδια η αρχή της δημοκρατικής διακυβέρνησης απαιτούσε τη χειραγώγηση της εκτελεστικής εξουσίας.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ⁵¹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΛΑΤΩΝΑΣ - ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ⁵²

Κατά τον Πλάτωνα, το ιδανικό πολίτευμα είναι αυτό στο οποίο την εξουσία έχουν οι φιλόσοφοι - άρχοντες, δηλαδή οι άριστοι. Επομένως, πρόκειται για μία αριστοκρατία. Αν κυβερνά μόνο ένας φιλόσοφος – βασιλέας, τότε το πολίτευμα είναι μοναρχικό. Τα υπόλοιπα πολιτεύματα φθίνουν από αυτό το ιδανικό στην τιμοκρατία, την ολιγαρχία, τη δημοκρατία και τελικά την τυραννία.

Με τον όρο τιμοκρατία αναφερόταν στο σπαρτιατικό πολίτευμα. Τα δε ελαττώματά της εξηγούνται με το παράδειγμα του τιμοκρατικού ανθρώπου, που είναι εγωκεντρικός και λόγω των κακών συναναστροφών του υποτάσσεται στο επιθυμητικό μέρος της ψυχής του και γίνεται αλαζόνας και φιλόδοξος. Η τιμοκρατία εκφυλίζεται στην ολιγαρχία, το επόμενο χειρότερο είδος πολιτεύματος, που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία των διακρίσεων, όπου η κοινωνική θέση καθορίζεται με κριτήρια δύναμης και πλούτου. Αυτό το πολίτευμα με τη σειρά του εκφυλίζεται στη δημοκρατία, που χαρακτηρίζεται από τον ελεύθερο λόγο, την ελευθερία, όπου ο καθένας κάνει ό, τι θέλει σύμφωνα με τις ατομικές του προτιμήσεις. Εκεί κανένας δεν είναι αναγκασμένος να κυβερνάει ή να υπακούει σε εκείνους που κυβερνούν, ενώ δεν υπάρχουν καθορισμένες αρχές συμπεριφοράς και οι ηγέτες κυβερνούν επειδή αποκαλούν τους εαυτούς τους «φίλους του λαού», προσφέροντας με τον ίδιο τρόπο ισότητα στους ίσους και στους άισους.

Για τον Πλάτωνα η δημοκρατική προσωπικότητα είναι απείθαρχη. Συνιστά ένα χάος από πεισματικές επιθυμίες, που άγεται και φέρεται, χωρίς να κάνει την παραμικρή διάκριση ανάμεσα στις αξίες και τις λιγότερο αξίες απολαύσεις. Ο δημοκράτης είναι καχύποπτος απέναντι σε κάθε μορφή ελέγχου, είτε αυτό είναι ο νόμος, είτε οι παραδοσιακές ηθικές αρχές. Αυτό που ο Πλάτωνας περιγράφει ως ορθή, αρμονική τάξη της ανθρώπινης ψυχής, την ψυχική δικαιοσύνη, καταλύεται από εκείνο το στοιχείο που θεωρείται σήμερα προτέρημα της δημοκρατίας: την ανεκτικότητα απέναντι στις ατομικές διαφορές και την επιμονή του ατόμου να καθορίζει το ίδιο τις προτιμήσεις του με βάση τις δικές του υποκειμενικές αρχές για την απόλαυση. Κατ' αυτόν, το δημοκρατικό κράτος δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη το ηθικό καλό του συνόλου, αλλά αντίθετα επιτρέπει σε αυτό να προκύψει κατακερματισμένο και ασταθές ως αποτέλεσμα των ατομικών επιλογών.

Συγχρόνως, ο Πλάτωνας προέβη στη διάκριση των επιθυμιών των μερών της ψυχής

⁵¹ Janet Coleman, Ιστορία της πολιτικής σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, μετάφραση: Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Επιμέλεια: Περικλής Σ. Βαλλιάνος, Εκδόσεις Κριτική, Φεβρουάριος 2005, σελ. 234 – 240, 411 – 430.

⁵² Janet Coleman, Ιστορία της πολιτικής σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, μετάφραση: Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Επιμέλεια: Περικλής Σ. Βαλλιάνος, Εκδόσεις Κριτική, Φεβρουάριος 2005, σελ. 234 – 240.

του δημοκράτη. Συγκεκριμένα, το επιθυμητικό μέρος ζητά τις υλικές ψυχολογικές απολαύσεις, το θυμοειδές αναζητά την αναγνώριση και τις τιμές και το λογιστικό αναδιατάσσει τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του ανθρώπου, χωρίς ωστόσο να έχει προϋπάρξει κάποια συστηματικότητα όσον αφορά στα κίνητρα που προκαλούν τη μία ή την άλλη συμπεριφορά. Ο δημοκράτης είναι πολλοί άνθρωποι στη σειρά, μία διαρκώς μεταβαλλόμενη προσωπικότητα. Δεν επιθυμεί να απαλλαγεί από τις επιθυμίες που καλλιέργησε όταν ήταν νέος και δεν δέχεται να του εξηγήσει μια πιο έλλογη ιδιοσυγκρασία, ότι δεν είναι πια καλές γι' αυτόν καθώς μεγαλώνει. Θέλει να κάνει τα δικά του λάθη και να είναι διαδοχικά πολλά διαφορετικά πρόσωπα. Αυτή στο κάτω κάτω είναι η ελευθερία του. Και αν δεν είχε κατορθώσει να δοθεί στις επιθυμίες του όταν ήταν νέος, καθώς είχε ανατραφεί με έναν πιο στενό και λιτό τρόπο, αλλά στη συνέχεια γνωρίζεται με αχαλίνωτους ανθρώπους και γεύεται διάφορες απολαύσεις, ο πατέρας του που δεν ήξερε να τον μεγαλώσει σωστά παραμερίζεται για χάρη των καινούργιων του συντρόφων. Το μυαλό του νέου αυτού γεμίζει από μεγαλόστομες πλάνες. Τίποτα δεν είναι γι' αυτόν αισχρό. Θεωρεί την αυτοκυριαρχία δειλία και τη λιτότητα και τη μετριοπάθεια, αδυναμία. Ο Πλάτωνας περιέγραψε αυτό το χαρακτήρα να υποφέρει από κρίση ταυτότητας.

Αυτός ο δημοκρατικός χαρακτήρας θα χρειαστεί μεγάλη δόση τύχης για να μην παρασυρθεί σε ακρότητες και να είναι σε θέση, καθώς μεγαλώνει, να επιτύχει κάποια ισορροπία ανάμεσα στις απολαύσεις του, ώστε κάθε απόλαυση της στιγμής, κάθε προτίμηση να εξασκείται μέχρι να ικανοποιηθεί, για να προχωρήσει μετά στην επόμενη. Εάν είναι τυχερός, θα θεωρήσει ότι όλες οι απολαύσεις είναι ισότιμες και ότι θα πρέπει να έχουν ίσα δικαιώματα. Αν όμως σταθεί άτυχος, η ψυχολογική και σωματική του διάλυση πιθανότατα θα τον καταστρέψουν. Και στις δύο περιπτώσεις ο χαρακτήρας του δεν θα είναι κάτω από τον έλεγχό του. Μάλιστα ο ίδιος ο εσωτερικός του χαρακτήρας θα εξεγερθεί εναντίον του. Θα είναι ένα δημοκρατικό «κράτος» σε μικρογραφία, ένα πολίτευμα που συντηρεί τις φατριαστικές διαμάχες. Ο Πλάτωνας παραδεχόταν ότι αυτό μοιάζει με μια ευχάριστη, αναρχική μορφή κοινωνίας που διαθέτει μεγάλη ποικιλομορφία. Σε αυτήν, η ελάχιστη «κρατική» κυριαρχία θα λειτουργεί βάσει διαδικασιών παρά βάσει ηθικών αρχών. Παρόλα αυτά, ο δίκαιος άνθρωπος εξακολουθεί να είναι ευτυχέστερος από τον άδικο, αλλά κρατάει σκυμμένο το κεφάλι και ιδιωτεύει. Πρόκειται κυριολεκτικά για μια κοινωνία χωρίς κράτος, αποτελούμενη από προσωπικές και μεταβαλλόμενες φατρίες.

Το πραγματικό πρόβλημα αυτού του είδους της κοινωνίας και του εαυτού είναι για τον Πλάτωνα αυτή ακριβώς η αστάθειά τους. Αναπόφευκτα θα εκφυλιστεί στη δημαγωγία και την τυραννία, το χειρότερο δυνατό καθεστώς. Ο αληθινός φόβος του Πλάτωνα ήταν, όπως φαίνεται, μήπως η Αθηναϊκή δημοκρατική απειθαρχία οδηγήσει την πόλη κατευθείαν στην αγκαλιά ενός «σωτήρα», μιας δεσποτικής προσωπικότητας. Ο δεσποτικός χαρακτήρας αναπόφευκτα χάνει τα λογικά του, είναι μοναχικός, φοβισμένος, άφιλος και ωμός, κυβερνά διά της βίας χωρίς φραγμούς ή νόμο. Αποτελεί το τέλειο πρότυπο της αδικίας. Διαθέτει ελάχιστη αυτογνωσία και κατά συνέπεια ελάχιστη ικανότητα να επιδιώξει το προσωπικό του συμφέρον, το καλό του εαυτού του. Ο επιθυμητικός χαρακτήρας του κυριαρχείται από το κίνητρο του κέρδους και το δικό του κέρδος είναι η ζημιά όλων των άλλων και ποτέ δεν καταφέρνει να επιτύχει αυτό για το οποίο όλοι οι άνθρωποι μοχθούν, το ανθρώπινο καλό τους. Έτσι, ο Πλάτωνας φοβόταν πως αυτή θα ήταν η κατάληξη της δημοκρατικής Αθήνας.

Παράλληλα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πλατωνική περιγραφή του δημοκρατικού χαρακτήρα και της πολιτείας, που θεμελιώνει ο δημοκράτης μαζί με τους ομοϊδεάτες του,

δεν προκαλούσε μίσος στο Σωκράτη αλλά φόβο. Ο Σωκράτης, λοιπόν, φαίνεται ότι απέρριπτε το δημοκρατικό πολίτευμα, επειδή αντικατόπτριζε την αξιοθρήνητη άγνοια της ίδιας του της αστάθειας. Κατ' αυτόν είναι ένα πολίτευμα στο οποίο τα άτομα δεν ζουν, όπως θα επιθυμούσε εκείνος να ζουν, καθώς δεν είναι πειθαρχημένοι και αυτόνομοι άνθρωποι μέσα σε μια συλλογικότητα εαυτών, οι οποίοι όχι μόνο γνωρίζουν αλλά και επιτυγχάνουν το συμφέρον τους. Για εκείνον ο δημοκρατικός χαρακτήρας δεν διαθέτει κάποιον σταθερό εαυτό που να μπορεί να γίνει κατανοητός και ακόμη χειρότερο είναι ότι το γεγονός αυτό θα προκαλούσε σε αυτόν εσωτερική βλάβη, όχι μόνο λόγω των δικών του παλινδρομήσεων από τη μια προτίμηση στην άλλη, αλλά και επειδή σταδιακά θα κατακυριευόταν από το δημαγωγό τον οποίο αρχικά εξέλαβε ο δημοκράτης ως σωτήρα του.

Ο Πλάτωνας ουδέποτε πίστεψε ότι η ανθρώπινη ψυχή μπορεί να τελειοποιηθεί. Εφόσον λοιπόν οι ίδιοι οι άνθρωποι είναι αυτοί που καλούνται να επιλέξουν τη μοίρα τους και ο Πλάτωνας επέμενε ότι είναι δική τους και μόνο η επιλογή, τότε θα μπορούσαν να σωθούν από μια πολιτική, που θα βασιζόταν στην αμερόληπτη επιστήμη και στη γνώση του καλού για τους ανθρώπους, όπου η εξουσία της κοινωνίας θα πρέπει να ασκείται για το δικό τους καλό. Αν η σύγκρουση, η αλλαγή, η επανάσταση, οι φατριασμοί και ο ιλιγγιώδης κύκλος των πολιτειακών μορφών, αποτελούσαν για εκείνον το υλικό της αθηναϊκής ιστορίας, μιας ιστορίας γεμάτης αστάθεια, δυστυχία και αγωνία για την επιβίωση, τότε, όπως το έβλεπε ο Πλάτωνας, ο μόνος τρόπος για να βελτιωθεί αυτό το παράλογο χάος και η αταξία θα ήταν να συνειδητοποιηθεί ότι ο κόσμος του πολιτικού φατριασμού παραβιάζει τις επιταγές της συμπαντικής τάξης και τις ιδέες.

Παρ' όλα αυτά η πολιτική, όπως τη γνώριζε η Αθήνα, έπρεπε κατά τη γνώμη του να αλλάξει από έναν αγώνα ανάμεσα σε αντιμαχόμενα συμφέροντα, φατρίες και τάξεις σε μία συμμετρική και στατική αρμονία λειτουργικών μερών, την οποία δεν θα θεμελιώναν και δεν θα συντηρούσαν οι ερασιτέχνες αλλά οι σπάνιοι εκείνοι χαρακτήρες που έλαβαν την αυστηρή εκπαίδευση και είναι πλέον ικανοί να ακούν τις λογικές διάνοιές τους και να συλλαμβάνουν την Ιδέα του Αγαθού. Αυτό θα τους επέτρεπε να εξηγήσουν, με τη λογική, τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να ζήσουν αρμονικά οι άνθρωποι εαυτοί. Θα απαιτούσε η κοινότητα να απαλλαχθεί από την πολιτική υπό την έννοια της ασταθούς εξισορρόπησης αντιτιθέμενων δυνάμεων και ευκαιριακών συμβιβασμών.

Για τον Πλάτωνα η πολιτική ευταξία μπορεί να παραχθεί από την αληθινή τέχνη του δημόσιου άντρα – φιλοσόφου, ο οποίος συνταιριάζει την πράξη με ένα θεωρητικό όραμα. Η ευταξία θα πρέπει να προέρχεται όχι από τις τυχαίες εμπειρίες των διεφθαρμένων από τα κοινωνικά παίγνια ανθρώπων που την εφαρμόζουν από κακή κι αστόχαστη συνήθεια, αλλά από ένα νοητό, αιώνιο σχέδιο έξω από τους ανθρώπους, που θα διαμορφώσει την κοινότητα με βάση ένα προϋπάρχον Αγαθό. Από αυτό προκύπτουν σημεία πολιτικής και ιστορικής σταθερότητας: το μέγεθος και ο πληθυσμός της ιδεατής πόλεως είναι σταθερός και μικρός. Η δομή των επαγγελμάτων της παγιωμένη. Η παιδεία, τα ηθικά και θρησκευτικά δόγματα ελεγχόμενα. Αν τα ελέγχει κανείς αυτά, πίστευε ο Πλάτωνας, θα μπορεί να προσαρμόσει την ανθρώπινη συμπεριφορά, ρυθμίζοντας αυτό το οποίο είναι δυνατόν να ρυθμιστεί: τα ψυχολογικά κίνητρα. Αλλά τότε φυσικά θα πρέπει να συμφωνήσει όχι μόνο ότι οι δυνάμεις συγκρουόμενες ψυχολογικές επιθυμίες μπορούν να κυριαρχηθούν από την έλλογη επιθυμία, αλλά και ότι αυτό που είναι κατ' ουσία ανθρώπινο στον εαυτό όλων είναι η λογική τους.

Η κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στον δημοκρατικό και τον πλατωνικό ηγέτη επικεντρώνεται στις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες που υπηρετεί ο καθένας. Ο φιλόσοφος –

άρχοντας του Πλάτωνα δεν είναι ένας πολιτικός, αλλά ένας φιλόσοφος με πολιτική δύναμη, που δεν είναι αφοσιωμένος σε μια φατρία ή σε μια ομάδα συμφερόντων, αλλά στη συστηματική, συνοπτική και δεσπότησα αλήθεια - το κοινό Αγαθό. Στον κόσμο των ανθρώπων, το Αγαθό αυτό είναι πάντοτε χρήσιμο και πολύτιμο και άρα εξυπηρετεί τα συμφέροντά τους. Ορισμένοι επικριτές του Πλάτωνα έχουν υποστηρίξει ωστόσο ότι η έλλειψη συμμετοχής στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων στο ιδεατό πλατωνικό κράτος, όπου παρ' όλα αυτά οι πολίτες επωφελούνται από την τάξη που επιβάλλεται διά του ορθού λόγου, δημιουργεί ένα βαρύ είδος ανομίας και εξαλείφει την αίσθηση του ανήκειν στην κοινότητα, που είναι εξάλλου η πεμπτούσια της σύγχρονης φιλελεύθερης - δημοκρατικής πολιτικής. Το επιχείρημα είναι ότι η πολιτική κοινότητα δεν είναι συνεκτική χάριν της αλήθειας, αλλά λόγω της συναίνεσης, η οποία επέρχεται μέσα από τη συμμετοχική δράση και το συμβιβασμό. Ασφαλώς δεν ήταν πάντοτε έτσι τα πράγματα και η συμμετοχική δράση και ο συμβιβασμός, ακόμη και όταν λαμβάνονται υπόψη, θεωρούνται αποκλειστικό προνόμιο μιας περιορισμένης ελίτ.

Η απάντηση του Πλάτωνα σε αυτού του είδους την κριτική πήρε τη μορφή ενός σκεπτικισμού αναφορικά με τη δυνατότητα των πολλών να έχουν ουσιαστική συμμετοχή στη συλλογική διακυβέρνηση. Η κριτική του φαίνεται να προέρχεται εν μέρει από τις δικές του παρατηρήσεις και εκτιμήσεις πάνω στις αδυναμίες που εντόπισε σε αυτού του είδους την Αθηναϊκή πολιτεία του 5ου και 4ου αιώνα π.χ. Η τυραννία ήταν πάντα στην ημερήσια διάταξη. Όμως ακόμη πιο θεμελιακά, η σωκρατική επιρροή πάνω του, που έθεσε στο επίκεντρο το ζήτημα της αυτογνωσίας, το να γνωρίζει κανείς το καλό για τον εαυτό του και πώς μπορεί να τον ασφαλίσει από το κακό, τον οδήγησε πιο πέρα, στο να αναλύσει την ψυχολογία των ανθρώπων με σκοπό να καθορίσει τα ελατήρια των επιθυμιών τους. Αυτό, σε συνάρτηση με την ανάπτυξη του δόγματος των Ιδεών που επιτρέπει στον γνώστη να δώσει μία λογική περιγραφή, μία ολιστική εξήγηση της φύσης των ανθρώπων, τον οδήγησε στην καταστροφή της ανθρώπινης πολιτικής και στην αντικατάστασή της από την εκπαιδευτική μεταστροφή διά του Λόγου.

Τέλος, παρά τις αντιφάσεις και την αμφιλεγόμενη φύση πολλών επιχειρημάτων του, που εντοπίστηκαν στο διάβα των αιώνων, σκοπός του Πλάτωνα ήταν να υποστηρίξει πως μόνο ο δίκαιος άνθρωπος είναι ψυχολογικά σταθερός, ηθικά υγιής και ικανός για μια κοινωνική ένταξη, που θα εξυπηρετούσε τόσο τα δικά του συμφέροντα όσο και εκείνα των συμπολιτών του, με τρόπους τους οποίους κανένα άλλο είδος χαρακτήρα δεν θα μπορούσε να ακολουθήσει. Τα επιχειρήματά του προσπάθησαν να εξηγήσουν σε διάφορους ψυχολογικούς χαρακτήρες γιατί συγκεκριμένα γεγονότα, που αφορούν στην ανθρώπινη κατάσταση, ασκούν λογικό καταναγκασμό επάνω σε όλους, ακόμη και αν δεν τις έχουν προηγουμένως αντιληφθεί και αν δεν μπορούν, χωρίς βοήθεια, να ζήσουν σύμφωνα με αυτές τις λογικές αξιώσεις. Όπως το Αγαθό εξηγεί αυτό που μπορεί να γίνει κατανοητό στον συντεταγμένο και αρμονικό κόσμο, κατά τον ίδιο τρόπο η δικαιοσύνη αποτελεί συνέπεια της γνώσης μιας αρχής που την υπερβαίνει, του Αγαθού. Από την Ιδέα του Αγαθού αντλεί η δικαιοσύνη τη χρησιμότητα και την αξία της για τον άνθρωπο. Η δικαιοσύνη, ως αρμονική κατάσταση της ψυχής και της κοινότητας, εξηγεί επίσης γιατί τα συμφέροντά όλων, το καθένα ξεχωριστά και όλα μαζί, εξυπηρετούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο είτε με το να είναι ένα συγκεκριμένο είδος εαυτού, το είδος του ενάρετου ανθρώπου, είτε με το να εξουσιάζονται από έναν τέτοιο εαυτό στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου, ιδανικού τύπου κοινωνίας. Αυτό είναι το θεωρητικό σχήμα που θα πρέπει να έχουν πάντοτε υπόψη τα κράτη

και τα άτομα. Για τον Πλάτωνα, την πολιτισμένη κοινωνία μπορούν να τη διασώσουν και να τη διασφαλίσουν μόνο έλλογοι εαυτοί, οι οποίοι μιμούνται επιμελώς, μέσω της λογικής επιβολής, τη διατεταγμένη δομή που ξεκινά από την απόλυτη αρχή, το Αγαθό. Εντούτοις, η μεταφυσική επιστημολογία του τον απέτρεψε από το να δει οποιαδήποτε άλλη επιλογή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ - ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΤΟΥ⁵³

Καταρχάς, οι πολιτικοί και οι νομοθέτες ασχολούνται με τις υποθέσεις της πόλεως ή του κράτους. Η κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση όλων των κατοίκων κάθε πόλεως αναφέρεται γενικά ως το πολίτευμα του κράτους (πολιτεία). Το ότι υπάρχουν ή έχουν υπάρξει στο παρελθόν διαφορετικά συντάγματα αντανακλά μια έλλειψη συμφωνίας όσον αφορά στην ουσία ή μάλλον στο σκοπό του «κράτους» και στόχος του Αριστοτέλη στα Πολιτικά ήταν να δώσει μια επαρκή, περιεκτική, εύλογη, πράγματι αληθή κατανόηση της φύσης του κράτους. Εφόσον το κράτος ταξινομείται ως σύνθετη οντότητα, ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι ο καλύτερος, ίσως, τρόπος να προσεγγίσει κανείς τη φύση αυτής της υπέρτατης κοινότητας είναι να εστιάσει σε όσα όλοι είναι δυνατόν να συμφωνήσουν: ότι το κράτος είναι ένα άθροισμα των πολιτών του, το άθροισμα όσων έχουν πλήρη και κυρίαρχη εξουσία αναφορικά με τη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων.

Εκείνο όμως που ενώνει το σύνολο των πολιτών είναι το ίδιο το πολίτευμα. Το κράτος δεν αποτελεί ένα τυχαίο συνονθύλευμα ανθρώπων, αλλά ένα σύνολο αὐταρκες ως προς τις ανάγκες του ανθρωπίνου βίου. Εάν τεθεί το ερώτημα γιατί οι άνθρωποι σχηματίζουν αυτή την ποιοτικά διακριτή κοινότητα που ονομάζεται κράτος, η απάντηση είναι ότι δεν αναζητούν απλώς μια ένωση ανθρώπων που ζουν στο ίδιο μέρος, αλλά ούτε και να αποτρέψουν τα μέλη τους από το να διαπράττουν αδικίες κατ' αλλήλων. Η πόλις δεν είναι απλώς μια κοινωνία αμοιβαίας προστασίας. Ούτε οι άνθρωποι συμβιώνουν για να προωθήσουν απλώς τις οικονομικές ή εμπορικές συναλλαγές τους. Όλες αυτές οι λειτουργίες αποτελούν αναγκαίες προϋποθέσεις για την ύπαρξη του κράτους, αλλά από μόνη της η παρουσία όλων αυτών των παραγόντων δεν συνιστά ένα κράτος στην αληθινή του έννοια.

Αντίθετα, το κράτος σχηματίζεται ως κοινότητα για να επιτρέψει στα μέλη των οίκων και των γενών να ευπραγούν, ζώντας ένα πλήρη και αυτάρκη βίο. Υπάρχει χάριν των ηθικά υπέροχων πράξεων αμοιβαιότητας, που αποτελούν προϊόν της άσκησης των καλύτερων ιδιοτήτων των ανθρώπων, δηλαδή των ηθικών και διανοητικών αρετών, από κοινού και προς όφελος των άλλων. Για αυτό το λόγο, όσοι συμβάλλουν περισσότερο σε αυτού του είδους την κοινότητα, έχοντας κατά νου αυτό τον υψηλότερο, αμοιβαία ανταποδοτικό σκοπό, θεωρείται ότι δικαιούνται μεγαλύτερο μερίδιο στο κράτος, υπό την έννοια της άσκησης των δημοσίων καθηκόντων και της απονομής τιμών, σε σχέση με εκείνους που, ενώ μπορεί να είναι ίσοι ή ακόμη και ανώτεροι όσον αφορά στην καταγωγή και στο κύρος της οικογένειάς τους, είναι υποδεέστεροι στην αρετή που προσιδιάζει στον πολίτη, ο οποίος αντιλαμβάνεται και ενεργεί με βάση αυτούς τους στόχους της κοινότητας. Ο Αριστοτέλης δεν υπερασπιζόταν μια παραδοσιακή αριστοκρατία της καταγωγής. Υπερασπιζόταν τον ενάρετο χαρακτήρα. Η κατανόηση του σκοπού της πολιτικής συμβίωσης σημαίνει κατανόηση του γιατί η διανεμητική δικαιοσύνη βασίζεται στην αναλογική αξία.

Όπως είναι ήδη γνωστό από τα Ηθικά Νικομάχεια, τα διαφορετικά πολιτεύματα έχουν διαφορετική αντίληψη όσον αφορά στα κριτήρια της διανεμητικής δικαιοσύνης. Η

⁵³ Janet Coleman, Ιστορία της πολιτικής σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, μετάφραση: Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Επιμέλεια: Περικλής Σ. Βαλλιάνος, Εκδόσεις Κριτική, Φεβρουάριος 2005, σελ. 411 – 420.

άσκηση δημοσίων καθηκόντων σε οποιοδήποτε πολίτευμα προϋποθέτει ότι λειτουργεί κανείς με βάση προϋπάρχουσες αρχές, που αρμόζουν στο είδος των ανθρώπων που κυβερνιούνται και αυτές οι αρχές αποκαλύπτονται από τους νόμους του κράτους. Οι νόμοι πρέπει να είναι ορθώς θεσπισμένοι ώστε ο κάθε λαός να μπορεί να παραμένει πιστός σε αυτούς. Δεν είναι αρκετό να υπάρχουν νόμοι στους οποίους ουδείς υπακούει. Τα πολιτεύματα εξαρτώνται από το είδος των ανθρώπων που κυβερνώνται και όχι από κάποια δεδομένη, καθολική θεωρητική αρχή. Ένας λαός είναι ένα ενιαίο σώμα επειδή μοιράζεται μια κοινή αντίληψη για το νόμο και την αρετή. Ως εκ τούτου είναι σημαντικό για τα μέλη του λαού να γνωρίζουν ο ένας το χαρακτήρα του άλλου, έτσι ώστε να μπορούν να εμπιστευονται όσους κατέχουν δημόσια αξιώματα για την εφαρμογή των νόμων και τη λήψη αποφάσεων που είναι σύμφωνες προς τις αξίες τους. Οι αρχές της δικαιοσύνης υπάρχουν σε όλα τα κράτη και ποικίλλουν ανάλογα με το πολίτευμα. Ο Αριστοτέλης δεν έμενε όμως σε αυτή τη σχετικιστική παρατήρηση. Κάποια πολιτεύματα θεσπίζουν νόμους που είναι άδικοι, ενώ άλλα χρησιμοποιούν τον όρο δικαιοσύνη με ένα πολύ στενό περιεχόμενο, που αντανάκλα τις εμπειρίες και τις πρακτικές του κυβερνώμενου λαού. Ένα μόνο κράτος, το άριστο, αυτό που παρέχει τις συνθήκες οι οποίες εξασφαλίζουν τις άριστες εμπειρίες και πρακτικές, έχει την ορθή άποψη για το ποιος είναι ο πραγματικός σκοπός μιας πόλεως, εγκαθιδρύοντας ένα πολίτευμα το οποίο διακρίνεται από το είδος της διανεμητικής δικαιοσύνης που περιγράφηκε παραπάνω.

Εάν κάθε κράτος αποτελεί ένα σύνολο πολιτών, τότε θα πρέπει να εξεταστεί τι είναι, εξ ορισμού, ο πολίτης. Αυτό γίνεται, ξεκινώντας από τις κοινές πεποιθήσεις, εξετάζοντας ποιος κρίνεται ότι δικαιούται το όνομα του πολίτη στα διάφορα κράτη. Ήδη είναι γνωστό ότι δεν αποκαλούνται πολίτες, εν τη στενή εννοία, όλα τα άτομα που είναι απολύτως αναγκαία για την ύπαρξη της πόλεως, παρά την ύπαρξη διαφορετικών πολιτευμάτων ή τρόπων για την οργάνωση της πόλεως. Για παράδειγμα, οι γυναίκες, τα παιδιά και οι δούλοι δεν είναι ποτέ, ακριβολογώντας, πολίτες επειδή ο καθένας θεωρείται από τους Έλληνες ότι πάσχει από τη μια ή την άλλη ανικανότητα και μόνο ορισμένα πολιτεύματα δίνουν το δικαίωμα του πολίτη στους ξένους κατοίκους τους. Εξ ορισμού, και αυτό ισχύει λίγο ως πολύ σε όλες τις πολιτειακές οργανώσεις, ο Αριστοτέλης έλεγε ότι ο πολίτης ορίζεται με βάση την αναγνωρισμένη ικανότητά του να συμμετέχει, στην πράξη, στην απονομή της δικαιοσύνης και στην άσκηση δημοσίων καθηκόντων (άρχειν και κρίσεως μετέχειν). Αυτό είναι το νόημα της κυρίαρχης εξουσίας: η συμμετοχή στη διαχείριση των δημοσίων υποθέσεων, ιδίως όταν η θητεία του στα διάφορα αξιώματα δεν γνωρίζει χρονικούς περιορισμούς. Η περιγραφή αυτή, κατά τον Αριστοτέλη, ταιριάζει περισσότερο σε μια δημοκρατία.

Στα διάφορα πολιτεύματα η εξουσία μπορεί να βρίσκεται στα χέρια του ενός, των λίγων ή των πολλών. Όμως στα διάφορα πολιτεύματα υπάρχουν και διαφορετικές γνώμες όσον αφορά στην ιδιότητα του πολίτη. Για παράδειγμα, ο πολίτης σε μια δημοκρατία, όπου την εξουσία την ασκεί το σύνολο των ελεύθερων και συνήθως φτωχών αντρών, οι οποίοι αποτελούν την πλειοψηφία, δεν θεωρείται πολίτης στην ολιγαρχία, εξουσία των πλουσίων οι οποίοι είναι συνήθως η μειοψηφία. Τα διαφορετικά κράτη έχουν και διαφορετικά κριτήρια για να απονεμηθεί σε κάποιον η ιδιότητα του πολίτη. Ορισμένα καθορίζουν την ιδιότητα του πολίτη με κριτήριο τον πλούτο, θέτοντας προϋποθέσεις ιδιοκτησίας, άλλα και με βάση την καταγωγή, είτε υπό την έννοια της κοινωνικής τάξης είτε βάσει του κατά πόσον η μητέρα ή και ο πατέρας είναι πολίτες, αλλά πάλι κατ' αξίαν. Γενικά ένα κράτος είναι ένα ικανό σύνολο των πολιτών που μετέχουν στα βουλευτικά ή δικαστικά αξιώματα με στόχο την αυτάρκεια

του βίου. Στο βαθμό που το σύνολο των πολιτών επιδιώκει με διαφορετικούς τρόπους το συλλογικό αγαθό, την εξασφάλιση του αυτάρκους βίου για το σύνολο και όχι ένα μερικό ή ατομικό αγαθό, βουλεύεται, δικάζει και διοικεί προς αυτό το σκοπό. Με αυτή την ενεργητική έννοια, το σώμα των πολιτών είναι το πολίτευμα. Πιο συγκεκριμένα, το πολίτευμα ταυτίζεται με τη διάρθρωση των δημοσίων αξιωμάτων και οι τρόποι διανομής των αξιωμάτων, σε συνδυασμό με τους ηθικούς στόχους της κοινότητας, επιτρέπουν στον καθένα να διαχωρίζει το ένα πολίτευμα από το άλλο.

Σχηματικά υπάρχουν έξι τύποι πολιτεύματος που περιλαμβάνουν τη βασιλεία, την αριστοκρατία, την πολιτεία, τη δημοκρατία, την ολιγαρχία και την τυραννία. Υπάρχουν αρκετές εκδοχές του κάθε τύπου. Η συμμετοχή ενός, λίγων ή πολλών στα βουλευτικά και δικαστικά αξιώματα καθορίζει τόσο τον αριθμό όσο και τα χαρακτηριστικά όσων θεωρούνται κυρίαρχοι πολίτες και στους οποίους εναποτίθεται η δημόσια αρχή της πόλεως. Το ποιος είναι στην πράξη πολίτης εξαρτάται από το πολίτευμα υπό το οποίο ζει. Με τη σειρά του ο Αριστοτέλης ενδιαφερόταν να ανακαλύψει το πρότυπο, ποια είναι τα ορθά κριτήρια βάσει των οποίων μπορεί να καθοριστεί ποιος θα πρέπει πραγματικά να θεωρείται ικανός να μετέχει στα δημόσια αξιώματα και να βουλεύεται πάνω στις δημόσιες υποθέσεις και άρα να ορίσει τον τέλειο πολίτη και να καταδείξει το βαθμό στον οποίο το ένα ή το άλλο πολίτευμα ανταποκρίνεται σε αυτό το πρότυπο.

Ο Αριστοτέλης παρέθεσε μια διάκριση τριών ορθών και τριών παρεκβατικών – εσφαλμένων πολιτευμάτων. Ειδικότερα, έδωσε προτεραιότητα στα ορθά πολιτεύματα και δευτερεύουσα σημασία στα παρεκβατικά, όχι όμως υπό την έννοια ότι τα ορθά πολιτεύματα προηγήθηκαν ιστορικά ή χρονολογικά από τις παρεκβάσεις τους. Αλλά υπό την έννοια ότι οι παρεκβάσεις είναι κακές και θα πρέπει να θεωρούνται ως απόκλιση από τους αληθείς, ορθούς ορισμούς τους. Το παρεκβατικό πολίτευμα εξαρτάται εννοιολογικά από την ορθή μορφή του και η απόκλισή του έχει να κάνει με το ότι δεν πληροί την αληθή και ουσιώδη φύση ενός πολιτεύματος: την οργάνωση όλων των κατοίκων με τρόπο που να στοχεύει στην ευημερία του συνόλου. Ανάλογα με το πολίτευμα, η εξουσία μπορεί να βρίσκεται στα χέρια ενός ανθρώπου, λίγων ή πολλών. Όποτε ο ένας, οι λίγοι ή οι πολλοί κυβερνούν έχοντας ως σκοπό την επίτευξη του κοινού αγαθού ή τη γενική πρόοδο, που είναι και ο λόγος για τον οποίο δημιουργήθηκε η πόλις. Επομένως, τα ορθά πολιτεύματα είναι η βασιλεία, η αριστοκρατία και η πολιτεία. Το πώς το καθένα επιτυγχάνει την ευημερία του συνόλου μέσα από τα κριτήρια για την ανάληψη δημοσίων καθηκόντων είναι ανεξάρτητο από την ενότητα που εμφανίζουν αυτές οι ορθές μορφές πολιτεύματος ως προς τον δέοντα προσανατολισμό τους προς τη συλλογική ευπραγία (ευ ζην).

Αντίθετα, τα πολιτεύματα όπου την εξουσία την έχει ένας, λίγοι ή πολλοί και τα οποία στοχεύουν μόνο στο ιδιωτικό ή στο φατριαστικό συμφέρον του ενός, των ολίγων ή των πολλών αντίστοιχα και όχι στο συλλογικό αγαθό της κοινότητας, είναι παρεκβατικά και αποκαλούνται τυραννία (παρέκβαση της μοναρχίας), ολιγαρχία (παρέκβαση της αριστοκρατίας) και δημοκρατία (παρέκβαση της πολιτείας). Τυραννία είναι η αρχή του ενός προς ίδιον όφελος, η ολιγαρχία αρχή των πλουσίων για χάρη των πλουσίων και μόνο και δημοκρατία είναι η εξουσία της μάζας των φτωχών μόνο για τους εαυτούς τους. Υπάρχουν παραλλαγές του κάθε τύπου.

Η βασιλεία νομιμοποιείται όταν την εξουσία ασκεί ένας άνθρωπος ανώτερος σε ηθική αρετή και ο οποίος κυβερνά για το συμφέρον όλων. Θεωρητικά αποτελεί το ιδεώδες πολίτευμα, υπό την έννοια ότι ένας τέτοιος βασιλιάς θα ήταν ένας άντρας με θεικές, σχεδόν,

ιδιότητες. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι είναι πρακτικά αδύνατο να ανακαλυφθεί. Εδώ υπάρχει εν προκειμένω μόνο ένας «πολίτης», ο βασιλιάς, όμως οι θεϊκές του ιδιότητες τον καθιστούν ένα είδος νόμου, στο βαθμό που δεν αποτελεί πλέον μέρος του κράτους. «Κατά των τοιούτων των καθ' υπερβολήν υπερεχόντων αντρών δεν ισχύουν όμως. Διότι αυτοί είναι νόμος». Αλλά υπάρχουν και άλλα είδη βασιλείας που δεν συνεπάγονται την ύπαρξη ενός ανθρώπου ανώτερης, θεϊκής σχεδόν, ηθικής αρετής: υπάρχει η βασιλεία βάσει του νόμου, που αποκτάται κληρονομικά ή με εκλογή. Υπάρχει η βασιλεία μεταξύ των μη Ελλήνων, που είναι διά του νόμου θεσπισμένη και προγονική, αλλά όπου ο βασιλιάς έχει εξουσίες παρόμοιες με των τυράννων. Κυβερνά βάσει του νόμου πρόθυμους υπηκόους, που είναι όμως πιο δουλικοί από τους Έλληνες. Υπάρχει η βασιλεία των πρώτων Ελλήνων, που μοιάζει επίσης με την εκλεγμένη τυραννίδα επί προθύμων υπηκόων, όπου ο βασιλιάς αυτός κυβερνά με το νόμο. Υπάρχει παρομοίως μια βασιλική μοναρχία, όπως υπήρξε στην ηρωική περίοδο, που είναι μεν προγονική αλλά υπόκειται στο νόμο, όπου κυβερνιούνται και εδώ πρόθυμοι υπήκοοι.

Από τη στιγμή που σε αυτές τις περιπτώσεις οι βασιλείς δεν είναι άντρες ανώτερης ηθικής αρετής, είναι προτιμότερο, κατά τον Αριστοτέλη, να κυβερνά ο νόμος παρά ένας άνθρωπος, «διότι όταν ο ένας είτε από οργή είτε από άλλο παρόμοιο πάθος κυριευθεί, κατ' ανάγκην θα επηρεαστεί εκ τούτου η κρίση του». Ο βασιλιάς πρέπει να είναι νομοθέτης και να ορίζει το νόμο ως κυρίαρχο σε όλες τις περιπτώσεις. Είναι προτιμότερο να κυβερνάται κανείς από το νόμο παρά από τον οποιονδήποτε ένα και μοναδικό πολίτη και οι κυβερνήτες πρέπει να ορίζονται, προστάτες των νόμων και να υποτάσσονται σε αυτούς. Ο νόμος είναι σοφία απρόσβλητη από την επιθυμία, επειδή τα πάθη διαφθείρουν την εξουσία ακόμη και των καλύτερων αντρών. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι οι άρχοντες δεν είναι σε υπερβολικό βαθμό ανώτεροι των υπηκόων τους και μεταξύ ισότιμων αντρών δεν είναι ούτε δίκαιο ούτε χρήσιμο να κυβερνά ο ένας τους υπολοίπους, είτε εξουσιάζει με το νόμο είτε χωρίς αυτόν.

Η αριστοκρατία νομιμοποιείται είτε στην περίπτωση που αυτοί οι λίγοι, οι οποίοι ασκούν την εξουσία, είναι αδιαμφισβήτητα οι καλύτεροι και οι πλέον ενάρετοι ηθικά άντρες, είτε επειδή επιδίωξη αυτών των απολύτως άριστων αντρών είναι η διακυβέρνησή τους να εξυπηρετεί το καλό ολόκληρου του κράτους και των πολιτών του. Η αρετή είναι η μοναδική αρχή που χαρακτηρίζει την αληθινή αριστοκρατία. Ορισμένοι, όμως, χρησιμοποιούν το όνομα αριστοκρατία για να περιγράψουν ένα πολίτευμα, όπου η εκλογή στα δημόσια αξιώματα δεν γίνεται μόνο αριστίνδην αλλά και με βάση τον πλούτο. Σε αυτού του είδους την αριστοκρατία το αίτημα της ισότητας ταυτίζεται με την ελευθερία, τον πλούτο και την αρετή, ενώ ο πλούτος και η ευγενής καταγωγή θεωρείται παραδοσιακά ότι οδηγούν στις αρετές που χαρακτηρίζουν μια αριστοκρατία. Ο Αριστοτέλης την ονόμαζε «καλούμενη» αριστοκρατία και την έβλεπε σαν ένα μικτό τύπο πολιτεύματος, που εμφανίζει συγγένειες με την τρίτη ορθή πολιτειακή μορφή: την πολιτεία. Όμως η αληθινή αριστοκρατία είναι ένα ιδεατό πολίτευμα και έχει να κάνει αποκλειστικά και μόνο με την αρετή.

Ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι η αριστοκρατία, η αρχή των άριστων ή το πολίτευμα που κυβερνάται από τους ελάχιστους άριστους άντρες που στοχεύουν στο άριστο, αποτελεί εξ' ορισμού το άριστο πολίτευμα, επειδή οι αρχές του ταυτίζονται με τον ίδιο τον ορισμό της πόλεως, δηλαδή με το σκοπό για τον οποίο υπάρχει το κράτος. Ο λαός που είναι ικανός να κυβερνάται από μία αριστοκρατία είναι ένας λαός ελεύθερων αντρών, που κυβερνώνται από εκείνους που είναι αδιαμφισβήτητα οι πιο ενάρετοι από οποιονδήποτε άλλο, άρα και εκείνοι που θα πρέπει να αναλαμβάνουν το ρόλο του ηγέτη στη διακυβέρνηση. Κατ' αυτό τον τρόπο,

όμως, οι κυβερνήτες απομακρύνονται μόνιμα από τους αρχομένους, παρότι υποτάσσονται και οι ίδιοι στο νόμο. Η διαρκής εξουσία των απολύτως άριστων αντρών φαίνεται πως αποτελεί ένα αρχετυπικό, ιστορικό ιδεώδες και δεν αρμόζει στην πόλη, η οποία εξελίχθηκε ως τέλεια κοινότητα μεταξύ ισότιμων, ελεύθερων και ομοφρόνων αντρών. Η αληθινή αριστοκρατία, έλεγε ο Αριστοτέλης, είναι επίτευγμα ανέφικτο για τα περισσότερα κράτη. Επίσης, το ότι υπήρξαν αληθινές αριστοκρατίες στο ιστορικό παρελθόν μπορεί να ήταν απλώς θέμα τύχης.

Σε όλες τις μορφές πολιτεύματος θεσπίζονται νόμοι που αρμόζουν στο πολίτευμα και στις αρχές του. Θα πρέπει άρα να αρμόζουν και στους ανθρώπους και στις ηθικές αρχές που αυτοί έχουν. Οι ηθικές αρχές αναδεικνύονται μέσα από τις εμπειρίες και τις πράξεις. Οι νομοθέτες πρέπει να το γνωρίζουν αυτό. Αλλά οι πολίτες – άρχοντες, εν προκειμένω η αριστοκρατία, είναι, όπως όλοι οι κυβερνήτες, θεματοφύλακες των νόμων. Για να μπορεί μια αριστοκρατία να επιδιώκει το καλό όλων, θα πρέπει οι άριστοι, οι ηθικότεροι άντρες να κατέχουν τη θέση του νομοθέτη, όχι υπό την έννοια ότι ξεκινούν εκ νέου με ένα πρότυπο πολίτευμα, αλλά συμπληρώνοντας ή διορθώνοντας τους κανόνες και τις εθιμικές πρακτικές, με σκοπό τη βελτίωση ενός καθεστώτος/πολιτεύματος, ώστε να εξυπηρετεί την ύπαρξη μεγαλύτερης σταθερότητας και αγαθότητας, διακρίνοντας ποιοι είναι οι καλύτεροι νόμοι με βάση τις καλύτερες ηθικές αρχές. Οι ίδιοι οι νόμοι θα πρέπει να εξελίσσονται έτσι, ώστε να διαφυλάττουν τις αξίες που αντανάκλουν τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων. Οι νόμοι πρέπει να θεσπίζουν τα κατάλληλα κριτήρια για την επιλογή όσων πρέπει να κυβερνούν και να κατανέμουν δίκαια τα δημόσια αξιώματα μεταξύ των αποδεδειγμένα ενάρετων αντρών. Τα δε υψηλότερα αξιώματα να καταλήγουν στους άριστους, δηλαδή στους αριστοκρατικούς ενάρετους άντρες.

Αυτή η πόλις διαθέτει ένα ήδη αποδεδειγμένο και ασφαλές σύνολο κανόνων ηθικής και πολιτικής πρακτικής. Ο Αριστοτέλης προτιμούσε τα πολιτεύματα που διέπονται από το νόμο παρά από την προσωπικότητα συγκεκριμένων ατόμων, ανεξαρτήτως του πόσο ενάρετα είναι αυτά τα πρόσωπα. Υποστήριζε ότι οι νόμοι, εάν έχουν ορθά θεσπιστεί, είναι αυτοί που θα πρέπει να είναι κυρίαρχοι, ενώ ο πολίτης (-ες), όταν ασκεί εξουσία από τη θέση κάποιου δημοσίου αξιώματος, θα πρέπει να έχει την απόλυτη δικαιοδοσία σε ζητήματα όπου ο νόμος δεν μπορεί να αποφανθεί με ακρίβεια, καθώς είναι δύσκολο οι γενικοί κανόνες να καλύπτουν όλες τις περιπτώσεις. Εάν τέτοιου είδους νόμοι, ορθά θεσπισμένοι, υπάρχουν ήδη, τότε φαίνεται πως αυτό πληρούσε τον ορισμό του Αριστοτέλη για την αριστοκρατία, όπου το πολίτευμα επιδιώκει το καλό του συνόλου.

Εφόσον ισχύει αυτό, σημαίνει ότι ο Αριστοτέλης αποδεχόταν την ιδέα ότι η μάζα των καθημερινών πολιτών μπορεί να αποφασίζει πάνω σε ορισμένα ζητήματα, υπό τον όρο ότι ο χαρακτήρας τους δεν είναι υπερβολικά δουλικός. Αυτό το καθιστά σαφές, διότι φαίνεται να αποδεχόταν τη δημοκρατική άποψη ορισμένων, ότι ο λαός πρέπει να είναι κυρίαρχος και όχι οι άριστοι ολίγοι και υποστήριζε ότι υπάρχει, ενδεχομένως, κάποια δόση αλήθειας στον ισχυρισμό τους. Επιπλέον, έλεγε ότι: «έκαστος εκ των πολλών έχει ένα μόριο αρετής και φρόνησης και όταν συνέρχονται για να βουλευθούν για τα κοινά γίνονται, συνιστούν μια ενιαία οντότητα όσον αφορά στα ήθη και στη διάνοια». Παρότι αυτό μπορεί να μην ισχύει για όλους τους λαούς, ωστόσο θεωρούσε ότι «τίποτα δεν εμποδίζει να αληθεύει το λεχθέν, προκειμένου περί ορισμένου πλήθους».

Επιπλέον, φαίνεται να μην ήθελε να διακινδυνεύσει με το να επιτρέψει την πρόσβαση στα ανώτερα αξιώματα στο πλήθος των ανθρώπων που δεν έχουν ούτε την αρετή

αλλά ούτε και τον πλούτο που θα τους εξασφάλιζε τον ελεύθερο χρόνο, για να αναπτύξουν και να ασκήσουν τις αρετές. Αλλά θεωρούσε ότι θα ήταν επίσης επικίνδυνο για τη σταθερότητα του κράτους να αποκλειστούν από κάθε συμμετοχή στην εξουσία. Έτσι, υποστήριζε ότι θα πρέπει να τους δίνεται η δυνατότητα συμμετοχής στη βουλή και στα δικαστήρια, όχι όμως και στα ανώτατα αξιώματα. Άραγε, θα μπορούσε ένα τέτοιο πολίτευμα, εάν διέθετε ορθά θεσπισμένους νόμους, που επιδιώκουν το καλό του συνόλου και του οποίου ηγούνται αριστοκράτες άντρες εξαιρετικής αρετής, να αποτελεί ένα αριστοκρατικό πολίτευμα;

Οι πολίτες στο κάτω κάτω είναι διαχειριστές και όχι νομοθέτες. Κι αν ήδη υπάρχουν ορθά θεσπισμένοι νόμοι που εθίζουν στην ηθική αρετή, τότε υπάρχουν επίσης ευκαιρίες για την πραγμάτωση ενός ευδαιμόνου βίου για τον καθένα και για όλους μαζί. Σε ένα τέτοιο κράτος, ο κάθε άνθρωπος το μόνο που έχει να κάνει είναι να επωφελείται ή όχι των ευκαιριών. Κι εδώ το ζήτημα είναι τα πεπειραμένα άτομα, εν μέσω τυχαίων παραγόντων, να επιλέγουν και να πράττουν με βάση αυτό που έχουν μάθει να θεωρούν ως ορθό σκοπό των πράξεών τους. Μέσα σε αυτό το ορθό πλαίσιο, τη σκυτάλη παίρνει η ανθρώπινη αυτονομία και η ατομική υπευθυνότητα, που οδηγεί σε ένα κράτος, στο οποίο ορισμένοι είναι γνησιότεροι πολίτες από τους άλλους, δεδομένου ότι το κράτος αποτελείται από ανόμοια μέρη. «Η αρετή πάντων των πολιτών δεν είναι δυνατόν να είναι μία και η αυτή», όπως ισχυριζόταν ο Αριστοτέλης.

Αυτή η αριστοκρατία, ένα πολίτευμα του οποίου ηγούνται οι άριστοι άντρες, δίνοντας ταυτοχρόνως τη δυνατότητα συμμετοχής σε χαμηλότερα αξιώματα και στο ευρύτερο πλήθος του λαού, έχει πολλές ομοιότητες με το επόμενο, ιεραρχικά, ορθό πολίτευμα του Αριστοτέλη, την πολιτεία, και ιδίως με εκείνο το είδος πολιτείας το οποίο περισσότερο θαυμάζει: την πολιτεία που διαθέτει ένα μέσο ή μετριοπαθές πολίτευμα.

Σε μια πολιτεία, που ήταν για τον Αριστοτέλη το κάτω από πραγματικές συνθήκες άριστο πολίτευμα, αυτό που μπορεί να επιτευχθεί στις περισσότερες περιστάσεις και που ταιριάζει πάνω κάτω σε όλα τα κράτη, οι πολλοί κυβερνούν για το συμφέρον του συνόλου. Σημειώνει, όμως, ότι οι Έλληνες όχι μόνο τείνουν να χρησιμοποιούν τον όρο Πολιτεία για να δηλώσουν όλες τις συνταγματικές κυβερνήσεις, αλλά και ότι, στην κοινή της χρήση, ο όρος πολιτεία αναφέρεται συχνά είτε σε ένα είδος αριστοκρατίας, που μοιάζει περισσότερο με μια κατ' αξίαν ολιγαρχία, είτε σε όσα κράτη ονομάζονται σήμερα πολιτείες αλλά παλιότερα ονομάζονταν επίσημα δημοκρατίες. Οι άνθρωποι αναζητούν την αρχή πολιτείας ξεκινώντας από την παρατήρηση, την εμπειρία και την επαγωγή. Άρα για να συλλάβει τι είναι πολιτεία ως ορθό πολίτευμα ξεκινάει περιγράφοντάς την ως μια μείξη δύο παρεκβατικών πολιτευμάτων, της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας. Τα παρεκβατικά πολιτεύματα εξαρτώνται εννοιολογικά από τις αντίστοιχες ορθές μορφές τους. Οι ορθές μορφές στοχεύουν εξ ορισμού σε μια διακυβέρνηση που εξυπηρετεί τα συμφέροντα του συνόλου της πόλεως.

Η πολιτεία ορίζεται, εν γένει, ως το πολίτευμα εκείνο όπου ένας μεγάλος αριθμός αντρών μοιράζεται την πιο κοινή αρετή, τη στρατιωτική αρετή και ως εκ τούτου το πλέον κυρίαρχο σώμα, οι πολίτες της, συγκροτείται από αυτούς που φέρουν όπλα. Εδώ οι άνθρωποι αυτοί κυβερνούν υπηρετώντας το κοινό συμφέρον. Η πολιτεία, όμως, του Αριστοτέλη είναι κάτι περισσότερο από μια απλή στρατιωτική συνθήκη αμοιβαίας προστασίας. Πρέπει, για να είναι ορθό το πολίτευμα, να ενδιαφέρεται γνήσια για την ηθική αρετή. Είναι όμως άραγε αρκετό, για να ικανοποιείται η συνθήκη του ενδιαφέροντος για την ηθική αρετή, η πλέον διαδεδομένη και κοινώς αποδεκτή αρχή μεταξύ πλουσίων και φτωχών να είναι η ανδρεία, μια στρατιωτική αρετή που κατευθύνεται από τον συλλογικό στόχο της πολιτισμικής και υλικής επιβίωσης του κράτους; Υπάρχει κάποιος ειδικότερος ορισμός της πολιτείας, που υπερβαίνει την κοινά αποδεκτή στρατιωτική αρετή; Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι ο λαός που αρμόζει στην πολιτεία ως ξεχωριστό πολίτευμα είναι ο λαός εκείνος που διαθέτει στρατιωτική αρετή, αλλά και την ικανότητα να κυβερνάται κατά το νόμο από μια πολιτική αρχή, που απονέμει τα αξιώματα μεταξύ των αρκούντως ευπόρων, η απονομή όμως γίνεται κατ' αξίαν. Δεν είναι το απολύτως ορθότερο πολίτευμα η γνήσια αριστοκρατία που βασιίζεται αποκλειστικά στην ηθική αρετή, αλλά μοιάζει με το είδος του πολιτεύματος που ονομάζει ο λαός αριστοκρατία και όπου η εκλογή στα αξιώματα βασιίζεται στην αξία και στον πλούτο των πολιτών.

Ο Αριστοτέλης διατεινόταν ότι πολύ δύσκολα θα μπορούσε να βρεθεί μια πολιτεία στην πραγματική ζωή. Αντ' αυτής συναντά κανείς διάφορες εκδοχές ολιγαρχικών και δημοκρατικών πολιτευμάτων. Θα μπορούσε όμως να δημιουργηθεί στις περισσότερες από αυτές τις συνθήκες, καθώς είναι ένα πολίτευμα που λαμβάνει υπόψη τα χαρακτηριστικά των λαών που αρμόζουν σε αυτό και οι περισσότεροι ελεύθεροι λαοί ή πόλεις διαφοροποιούνται εσωτερικά μεταξύ εκείνων που κατέχουν και εκείνων που στερούνται τον πλούτο. Μάλιστα αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η πραγματική διαφορά ανάμεσα στις ολιγαρχίες και τις

⁵⁴ Janet Coleman, Ιστορία της πολιτικής σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, μετάφραση: Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Επιμέλεια: Περικλής Σ. Βαλλιάνος, Εκδόσεις Κριτική, Φεβρουάριος 2005, σελ. 420 – 430.

δημοκρατίες έχει να κάνει με τον πλούτο ή την έλλειψή του. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι εύποροι είναι λίγοι και οι άποροι η πλειοψηφία, μοιράζονται όμως αδιακρίτως την ελευθερία. Ιδίως στα μικρά κράτη είναι εύκολο να χωριστεί στα δύο ολόκληρο το σώμα των πολιτών, καθώς εκεί όλοι σχεδόν είναι είτε πλούσιοι είτε φτωχοί. Άρα η αξίωση της ισότητας σε μια πολιτεία εδράζεται φυσιολογικά στον πλούτο και στην ελευθερία. Στα μεγαλύτερα κράτη όμως υπάρχει και μια πολυπληθέστερη μεσαία τάξη, η οποία λειτουργεί ως ουδέτερη ζώνη που αποτρέπει τους φατριασμούς. Η πολιτεία, λοιπόν, ως προς το γένος της, είναι το πολίτευμα εκείνο στο οποίο ελεύθεροι άντρες, με πλούτο ικανό να τους επιτρέπει να φέρουν όπλα, συμμετέχουν στα δημόσια αξιώματα. Πρόκειται για μια μείξη πλούσιων και φτωχών, που έχουν όμως αρκετό πλούτο για να φέρουν όπλα, ενώ τα αξιώματα απονέμονται υπό την προϋπόθεση της εκ γενετής ελευθερίας, του πλούτου και της αρετής της στρατιωτικής ανδρείας.

Ο Αριστοτέλης πρότεινε μια μέθοδο για τη συγκρότηση της πολιτείας, που συνίσταται στην προσεκτική μείξη στοιχείων που συναντώνται στα δύο πιο κοινά πολιτεύματα: στην ολιγαρχία (κυβέρνηση των ολίγων πλουσίων) και στη δημοκρατία (κυβέρνηση των πολλών φτωχών). Η πολιτεία μπορεί να επιτευχθεί ως το ορθώς κεκραμένο ή μικτό πολίτευμα, εφόσον εδράζεται σε συγκεκριμένες άριστες πρακτικές που ήδη κυριαρχούν στις δημοκρατίες και στις ολιγαρχίες αντίστοιχα, ακόμη κι αν το σκεπτικό πίσω από την άσκηση αυτών των πρακτικών δεν είναι το καλύτερο δυνατόν. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι τα πολιτεύματα αυτά αποτελούν παρεκβάσεις των αρχικών, ορθών μορφών τους: η ολιγαρχία είναι μια παρέκβαση της αριστοκρατίας και η δημοκρατία παρέκβαση της πολιτείας. Μεθοδολογικά, μια πολιτεία θα μπορούσε να αναμίξει ή να συνδυάσει συγκεκριμένες πρακτικές, παίρνοντας λόγου χάρη από τις ολιγαρχίες την πρακτική της στελέχωσης των δημοσίων αξιωμάτων διά της εκλογής αξιωματούχων (παρότι οι ολιγαρχίες το έκαναν αυτό με βάση λανθασμένα κριτήρια, αποκλειστικά τον πλούτο, πιστεύοντας ότι εφόσον οι πλούσιοι είναι ανώτεροι των φτωχών όσον αφορά στον πλούτο, τότε είναι ανώτεροι και από κάθε άλλη άποψη). Και παίρνοντας αντίστοιχα από τις δημοκρατίες την πρακτική τους να επιτρέπουν σε όλους τους ελεύθερους άντρες, ασχέτως πλούτου ή περιουσίας, να συμμετέχουν στη Βουλή (παρότι και αυτή η πρακτική βασίζεται στο εσφαλμένο κριτήριο ότι όλοι οι ελεύθεροι άντρες, ως ελεύθεροι, είναι ισότιμοι σε όλα).

Αυτή η εκλεκτική ανάμειξη πρακτικών θα εξασφάλιζε πως όσοι εκλέγονται στα δημόσια αξιώματα δεν υπόκεινται για την ανάδειξή τους σε κανένα ή τουλάχιστον σε ένα ελάχιστο κριτήριο περιουσίας. Η ολιγαρχική εκλογή των αξιωματούχων και η δημοκρατική απαλλαγή από το κριτήριο του πλούτου καταλήγει σε μια πολιτεία, η οποία φέρει τα δομικά χαρακτηριστικά της συνταγματικής, παρά της άριστης, αριστοκρατίας.

Η πολιτεία αυτή, ως μικτό πολίτευμα, προβάλλει την αξίωση της αναλογικής ισότητας, που λαμβάνει υπόψη την ελευθερία, τον πλούτο και την αξία, όμως η αξία γίνεται αντιληπτή ως η ευρέως αποδεκτή στρατιωτική ανδρεία και, πιθανότατα, η εκλογή στα υψηλά αξιώματα θα είναι ανοιχτή μόνο σε όσους διαθέτουν αυτή την αρετή, δίνοντας τη δυνατότητα στους εκλεγέντες να κυβερνήσουν όπως θα διοικούσε ένας στρατηγός το στρατό του. Από αυτή την άποψη μοιάζει αλλά και διαφέρει από τις καλούμενες αριστοκρατίες, όπου η αξία ορίζεται με αναφορά σε χαρακτηριστικά τα οποία δεν τα μοιράζονται όλοι, δεδομένου ότι βασίζονται στην ευγενή καταγωγή και σε μια φήμη αρετής που προέρχεται από την παραδοσιακή κοινωνική θέση, τον πλούτο και την παιδεία. Η πολιτεία είναι δυνατόν να περιγραφεί είτε ως ολιγαρχία είτε ως δημοκρατία, παρότι ως μικτό πολίτευμα

συνδυάζει σε ένα ενιαίο σύνολο και τα δύο. Από τη στιγμή που τη σταθερότητά της την εξασφαλίζουν και οι πλούσιοι και οι φτωχοί, καμιά ομάδα εκ των δύο δεν θα ήθελε να έχει κάποιο διαφορετικό πολίτευμα.

Ένας άλλος τρόπος για να συσταθεί η πολιτεία θα ήταν να αναμιχθεί ολιγαρχική και δημοκρατική νομοθεσία, θεσπίζοντας π.χ. ένα σύστημα ορκωτών δικαστών. Οι ολιγαρχίες επιβάλλουν πρόστιμα σε όσους πλούσιους δεν μετέχουν ως δικαστές στα δικαστήρια και δεν πληρώνουν τους φτωχούς για τη δική τους συμμετοχή. Οι δημοκρατίες δεν επιβάλλουν πρόστιμα στους πλούσιους για τη μη συμμετοχή τους, καταβάλλουν όμως αποζημίωση στους φτωχούς. Μια πολιτεία, ως μικτό πολίτευμα, θα συνδύαζε την επιβολή προστίμων στους πλούσιους με την παροχή αποζημιώσεων στους φτωχούς.

Η πολιτεία είναι ο ιδανικός γενικός τύπος πολιτεύματος που μπορεί να εξασφαλίσει τον άριστο βίο για την πλειοψηφία των κρατών και των ανθρώπων. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι άνθρωποι δεν διακρίνονται για την εξαιρετική τους ανδρεία, αλλά ούτε και μπορούν να επωφεληθούν των συνθηκών που είναι αναγκαίες για την απόκτησή της. Ο Αριστοτέλης μιλούσε για τους ανθρώπους εκείνους των οποίων η εκπαίδευση δεν εξαρτάται ούτε από το ευτύχημα μιας εξαιρετικής φυσικής ικανότητας αλλά ούτε και από την τύχη να διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους. Κι ούτε αυτοί οι συνηθισμένοι άνθρωποι διαβιούν σε ένα ιδανικό πολίτευμα. Ποιος λοιπόν είναι ο τρόπος ζωής τον οποίο μπορούν να ακολουθήσουν οι περισσότεροι άνθρωποι; Υποστήριζε ότι οι γνήσιες αριστοκρατίες είναι υπεράνω των δυνάμεων των περισσότερων κρατών, παρότι ορισμένες αποκαλούμενες αριστοκρατίες προσεγγίζουν την πολιτεία. Εάν ο άριστος βίος είναι ο ενάρετος και, όπως το διατύπωσε στα Ηθικά Νικομάχεια, η αρετή είναι μεσότητα, τότε χρειάζεται ένα μέσον που να είναι προσιτό σε όλα τα είδη των ανθρώπων. Στην πιο στοιχειώδη μορφή, το μέσον αυτό είναι η στρατιωτική ανδρεία.

Ο Αριστοτέλης έλεγε όμως ότι το κράτος στοχεύει, στο βαθμό που μπορεί, στο να αποτελεί μια ένωση αντρών που είναι ίσοι και όμοιοι. Στις πόλεις όπου υπάρχει μια μειοψηφία πλούσιων και μια πλειοψηφία φτωχών, η ολιγαρχική και η δημοκρατική αντίληψη της ισότητας και της ομοιότητας διαφέρουν, οπότε τα δύο αυτά μέρη του κράτους μπορούν να ενωθούν μόνο με την ανάμειξη νομοθετικών πρακτικών από το κάθε πολίτευμα, όπως είναι, για παράδειγμα, το αιρετό των αξιωμάτων αλλά υπό κάποιες ελάχιστες προϋποθέσεις ιδιοκτησίας.

Στην ιδανική περίπτωση και ο Αριστοτέλης έλεγε πως αυτό ουδέποτε συνέβη στον ελληνικό κόσμο ή τουλάχιστον εμφανίστηκε σπάνια και σποραδικά, το κράτος που διαθέτει μία μειοψηφία πλούσιων, μία μειοψηφία φτωχών και μια κυρίαρχη πλειοψηφούσα μεσαία τάξη θα ικανοποιούσε ιδανικά τους στόχους του κράτους, ήτοι να αποτελείται από όμοιους και ίσους πολίτες. Ο Αριστοτέλης το αποκαλούσε αυτό μέσο πολίτευμα. Πρόκειται όμως για μια ιδανική εκδοχή της πολιτείας ως μικτού πολιτεύματος ή για ένα εντελώς διαφορετικό πολίτευμα; Η ερμηνεία που δίνουν ορισμένοι είναι ότι ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι το μέσο πολίτευμα αποτελεί την τελειοποιημένη μορφή του μικτού πολιτεύματος. Άλλοι υποστηρίζουν ότι τα δύο αυτά είναι διακριτά. Σε κάθε περίπτωση, το μέσο πολίτευμα προσεγγίζει περισσότερο το ιδανικό πολίτευμα, το οποίο μπορεί να επιτευχθεί μέσα στα όρια του εφικτού.

Ενώ στην πολιτεία η αρετή την οποία διαθέτουν από κοινού πλούσιοι και φτωχοί είναι η στρατιωτική ανδρεία, στο μέσο πολίτευμα η αρετή των μέσων πολιτών είναι να ζουν μια μέση ζωή. Οι μέσοι άνθρωποι δεν συγκροτούν μια αστική τάξη. Αντ' αυτού, διαθέτουν

χαρακτήρες που τους τοποθετούν ανάμεσα στις ακρότητες του χαρακτήρα των φτωχών (που είναι είτε δουλοπρεπείς είτε υπερβολικά προσκολλημένοι στο είδος εκείνο της ελευθερίας που σημαίνει να ζουν όπως τους αρέσει χωρίς περιορισμούς) και των πλούσιων (που συχνά είναι υπερόπτες στην καλύτερη περίπτωση και αδύνατον να κυβερνηθούν στη χειρότερη). Ο Αριστοτέλης έλεγε ότι οι μέσοι πολίτες είναι οι πιο ασφαλείς, δεν εποφθαλιούν όπως οι φτωχοί την περιουσία των άλλων, αλλά ούτε και κατέχουν πλούτη και περιουσίες τόσο μεγάλες, που να τις εποφθαλιούν οι άλλοι. Άρα ζουν χωρίς κινδύνους και ούτε μηχανορραφούν αλλά ούτε και αποτελούν οι ίδιοι στόχο μηχανορραφιών. Η κατοχή μιας μεσαίας ποσότητας πλούτου, όπως οι άλλες μέσες συνθήκες ανάμεσα στο ένα και το άλλο άκρο, καθιστούν τον κάτοχό τους πιο επιδεκτικό στα προστάγματα της λογικής. Η οικονομική τους κατάσταση και η περιουσία τους λειτουργεί σαν ένα είδος φυσικής συγκράτησης των επιθυμιών τους.

Συνάμα, υποστήριζε ότι η άριστη συνεταιριστική συμβίωση σε ένα κράτος είναι εκείνη που λειτουργεί μέσω της μεσαίας τάξης των ανθρώπων, που θα πρέπει ιδανικά να είναι μεγάλη και οπωσδήποτε ισχυρότερη σε σχέση τόσο με τους πλούσιους όσο και με τους φτωχούς. Το μέσο καθεστώς, συνεπώς, δεν έχει ανάγκη να αναμίξει στοιχεία της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας με τον ίδιο τρόπο όπως η πολιτεία, η οποία δεν διαθέτει κάποια μεγάλη, μεσαία ομάδα κατοίκων. Εξίσου πίστευε ότι είναι πιθανότερο να συναντήσει κανείς αυτή τη μεσαία τάξη σε μια δημοκρατία, που αποδίδει στα μέλη της μεγαλύτερο μερίδιο των δημοσίων τιμών σε σύγκριση με τις ολιγαρχίες. Οι μέσοι άνθρωποι τείνουν λιγότερο από τους άλλους να αποφεύγουν τα καθήκοντα των δημοσίων αξιωμάτων, αλλά ταυτόχρονα τείνουν επίσης λιγότερο από τους άλλους να τα εποφθαλιούν. Το κράτος που περικλείει μία πλειοψηφία μέσων ανθρώπων είναι αυτό που διαθέτει το μέσο πολίτευμα, υπό την έννοια ότι η κοινότητα διοικείται από αυτούς που αποτελούν το κυρίαρχο σώμα των πολιτών, υπηρετώντας τα συμφέροντα όλων, των πλούσιων, των φτωχών και των μέσων ανθρώπων. Συνεπώς, αυτή ήταν η άριστη πολιτεία για τον Αριστοτέλη.

Για να κυβερνηθεί καλά ένας λαός, θα πρέπει να διασαφηνιστεί το τι είδους άνθρωποι ζουν σε μια πόλη. Ούτε οι νομοθέτες αλλά ούτε και οι δημόσιοι άντρες μπορούν να επηρεάσουν άμεσα την ατομική και την οικονομική θέση των μελών της. Οι πολιτικές τους μπορούν και πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τη δημόσια υγεία και θα πρέπει να σχεδιάζουν, για παράδειγμα, τρόπους για την εξασφάλιση πόσιμου νερού και καθαρού αέρα. Οι πολιτικές του δημόσιου άντρα πρέπει επίσης να επιδιώκουν την αύξηση της οικονομικής ευημερίας του κράτους. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να υποστήριζε ότι ορισμένοι τύποι δημοκρατίας, που έχουν μια πολυάριθμη αν όχι και κυρίαρχη ομάδα μέσων ανθρώπων, έχουν καλές προοπτικές στο να δώσουν την ευκαιρία στη μέση τάξη να αυξηθεί αριθμητικά. Και εάν τελικά η μεσαία τάξη αποτελέσει την πλειοψηφία, τότε η πολιτεία θα μετατραπεί σε εκείνο το ανώτερο μέσο πολίτευμα. Πράγματι, αυτό το μέσο πολίτευμα των μέσων ανθρώπων φέρει αξιοσημείωτες ομοιότητες με την αριστοτελική περιγραφή του άριστου πολιτεύματος μεταξύ ίσων και ομοίων ανθρώπων, που γνωρίζουν ο ένας τον άλλο και άρχουν και άρχονται εκ περιτροπής, δομημένο μέσα στα όρια του δυνατού. Αυτό είναι το άριστο πολίτευμα, με εξαίρεση την ιδεατή, γνήσια αριστοκρατία.

Ανάλογα λοιπόν με το πολίτευμα, η αρετή του πολίτη, δηλαδή η ανάδειξη του χαρακτήρα μέσα από τις πράξεις για τις οποίες επαινείται, θα είναι σύμμετρη με τα κριτήρια που θεσπίζονται από το πολίτευμα αυτό για την αξιολόγηση των πράξεων και του χαρακτήρα υπό το πρίσμα των στόχων του πολιτεύματος. Η αρετή ή η αξιοπιστία κάποιου

που θεωρείται καλός πολίτης, ανάλογα με το πολίτευμα στο οποίο ζει, συμπίπτει με τη λειτουργική συμβολή του στη διατήρηση της σταθερότητας αυτής της, με συγκεκριμένο τρόπο, οργανωμένης κοινότητας και των αξιών της. Για παράδειγμα, καλός πολίτης σε μια ολιγαρχία είναι εκείνος που επιδιώκει ενεργά να διατηρήσει τη σταθερότητα της εξουσίας των πλούσιων και να αποκλείσει το ενδεχόμενο η πόλις να λαμβάνει υπόψη και την ευημερία όλων των υπολοίπων.

Καθώς υπάρχουν διάφορα είδη πολιτευμάτων, δεν μπορεί να υπάρξει μία, μοναδική και τέλεια αρετή του καλού πολίτη. Η αρετή του πολίτη ταυτίζεται με την άσκηση των αξιών που υποστηρίζουν το πολίτευμα, το οποίο υπηρετεί ως συμμετέτοχος στη διαβούλευση και στα δημόσια αξιώματα. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι μπορεί κανείς να αποκληθεί καλός και νομοταγής πολίτης ακόμη και σε ένα κράτος με διεφθαρμένες αξίες και πρακτικές. Σε ένα τέτοιο κράτος μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι απλώς υπάκουγε σε εντολές και αυτό από μόνο του τον καθιστά πράγματι καλό πολίτη, όχι όμως και καλό άνθρωπο. Το να είναι κάποιος, ταυτόχρονα καλός πολίτης και καλός άνθρωπος εξαρτάται από δύο πράγματα: από τις εκούσιες συνειδητές πράξεις και από τη σύσταση του αρίστου ορθού πολιτεύματος. Ο κάθε πολίτης θα έπρεπε να είναι τότε ένα ελεύθερο και συνειδητό υποκείμενο, που συμμετέχει στο άρχειν παρά στο άρχεσθαι, ασκώντας ενεργά τις ηθικές και διανοητικές του αξίες σε κάποιο δημόσιο αξίωμα. Πρόκειται για τον φρόνιμο, που κυβερνάται από νόμους τέτοιους που επιτρέπουν στον ίδιο και στους συμπολίτες του να αναπτύξουν τις συνήθειες και τις προδιαθέσεις να επιλέγουν και άρα να καθίστανται ευθύς εξαρχής ηθικά υπεύθυνα υποκείμενα. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί στο άριστο πολίτευμα, μέσα στα όρια του εφικτού και όχι στην ιδεατή γνήσια αριστοκρατία και όλοι οι υπόλοιποι κρίνονται σε σχέση με αυτό το πρότυπο.

Εάν ο πολίτης ζει πράγματι σε ένα τέτοιο κράτος, που διαθέτει ένα πολίτευμα όπου οι πολίτες είναι ελεύθεροι και όμοιοι κατά το γένος, τότε συμμετέχει με τη σειρά του στο άρχειν και στο άρχεσθαι. Ο Αριστοτέλης, όμως, δεν διευκρίνισε τι σημαίνει η κατά το γένος ομοιότητα. Πιθανόν να σημαίνει κάτι όπως το να ανήκει κάποιος «στον ίδιο πολιτισμό», όπου δεν υπάρχουν καθορισμένες διακρίσεις κοινωνικής τάξης. Κατά κύριο όμως λόγο αυτό που εννοούσε είναι ότι ένα κράτος υφίσταται ως τέτοιο βάσει κάποιας καθορισμένης και αποδεκτής αντίληψης για την ισότητα και την ομοιότητα μεταξύ των πολιτών, οι οποίοι παρά τις επιμέρους διαφορές που εμφανίζουν συναινούν με ένα σχεδόν υποσυνείδητο τρόπο πάνω στους σκοπούς της κοινότητας που έχουν σχηματίσει: την ευδαιμονία όλων όσων μετέχουν στον εκάστοτε πολιτισμό. Δεν υφίσταται εδώ κανένας πλουραλισμός εσχάτων αξιών. Αυτού του είδους το κράτος δεν έχει σχέση με την ωφέλεια, που το μόνο που κάνει είναι να θέτει το πλαίσιο για την επιδίωξη ατομικών, ιδιωτικών και διαφορετικών αγαθών, τα οποία ο καθένας πετυχαίνει μόνος του.

Ακόμα ο Αριστοτέλης ισχυριζόταν ότι η αρχή της εκ περιτροπής συμμετοχής στην εξουσία έλκει την καταγωγή της από τους παλαιούς χρόνους και προέκυψε όταν οι άνθρωποι συνειδητοποίησαν την ισότητα και την ομοιότητα μέσα από πρακτικές που τους έκαναν να προσδοκούν, όταν κατείχαν δημόσια αξιώματα, ότι θα φροντίζουν για την ευδαιμονία των άλλων με τον ίδιο τρόπο που οι άλλοι είχαν φροντίσει γι' αυτούς όταν ασκούσαν εκείνοι την εξουσία.

Σε ένα τέτοιο πολίτευμα, όπου υπάρχει η εκ περιτροπής συμμετοχή στο άρχειν και στο άρχεσθαι, η αρετή ή η τελειότητα του πολίτη - κυβερνήτη δεν είναι η ίδια με την αρετή του κυβερνώμενου πολίτη. Αυτό συμβαίνει διότι αυτά που πράττει ένας πολίτης όταν

άρχεται είναι διαφορετικά από τα όσα πράττει όταν κυβερνά. Ως πολίτης που μετέχει σε αυτού του είδους το πολίτευμα, έχει μάθει εμπειρικά και τις δύο θέσεις: έχει ζήσει υπακούοντας στους νόμους και αναγνωρίζοντας τις διοικητικές εφαρμογές των νόμων σε συγκεκριμένες περιπτώσεις κατά την κρίση όσων ήταν η σειρά τους να κυβερνήσουν και έπειτα ανέλαβε εκείνος κάποιο δημόσιο αξίωμα και έλαβε ο ίδιος αποφάσεις, εφαρμόζοντας τους νόμους και βγάζοντας κρίσεις που αφορούσαν συγκεκριμένες υποθέσεις που τέθηκαν ενώπιόν του. Και όλα αυτά τα έκανε επιδιώκοντας την κοινή ευδαιμονία.

Παράλληλα, ο Αριστοτέλης μιλούσε για τον πολίτη, που μαθαίνει τη συνήθεια να κυβερνά με το να κυβερνάται ο ίδιος, δίνοντας μια παρομοίωση, όπου μαθαίνει κανείς να διοικεί το ιππικό αφού έχει πρώτα θητεύσει υπό έναν ίππαρχο. Η αρετή του πολίτη δεν συνίσταται στη συνήθεια αυτή καθεαυτή, αλλά στην ώριμη κατανόηση αυτού που οι έξεις του τον οδήγησαν να επιθυμεί, για να είναι πλέον σε θέση να επιλέγει τις πράξεις που εκουσίως και ενσυνειδήτως επιτελεί. Με αυτό τον τρόπο καταλήγει να μάθει τι χρειάζεται για τη διακυβέρνηση ελεύθερων ανθρώπων και από τις δύο θέσεις, αυτή του άρχοντα και εκείνη του αρχομένου. Φτάνει σε αυτή την κατανόηση μέσω της συμμετοχής του σε πράξεις που υπηρετούν την ευδαιμονία τόσο των συμπολιτών του όσο και του εαυτού του. Όταν βρίσκεται στη θέση του αρχομένου ασκεί την ορθή γνώμη, αλλά όταν είναι η σειρά του να κυβερνήσει ασκεί τον πρακτικό συλλογισμό ή τη φρόνιμη προαίρεση ανάλογα με τις συνθήκες.

Ως εκ τούτου υπάρχουν διάφορα είδη πολιτών, ανάλογα με το πολίτευμα αλλά και με την εκάστοτε εκδοχή του κάθε πολιτεύματος. Ακόμη και σε ένα πολίτευμα που κυβερνά ίσους και όμοιους ανθρώπους, η συμπεριφορά του πολίτη εξαρτάται από το εάν συμμετέχει στο άρχειν ή στο άρχεσθαι. Ένα κράτος αποτελείται από ανόμοια μέρη και οι αρετές των πολιτών ποικίλλουν κατά τον ίδιο τρόπο, καθώς εξαρτώνται από τη λειτουργική συμβολή τους στο σύνολο. Επομένως, ενάρετος πολίτης είναι εκείνος που βουλεύεται ενεργά για το δημόσιο συμφέρον και διαθέτει μερίδιο στις τιμές, δηλαδή στα δημόσια αξιώματα. Εν προκειμένω η ισότητα ισχύει μεταξύ ίσων στην αρετή και δεν καθορίζεται από κάποια άλλα κριτήρια όπως η περιουσία και η καταγωγή.

Ένα πολίτευμα που κυβερνά ελεύθερους και όμοιους ανθρώπους, επιτρέποντάς τους να συμμετέχουν εκ περιτροπής στο άρχειν και στο άρχεσθαι και άρα να ασκούν ενεργά τις ηθικές αρετές που ενισχύουν τη δημόσια ευημερία, είναι εκείνο που, για τον Αριστοτέλη, ενσαρκώνει με τον καλύτερο τρόπο τη διανεμητική δικαιοσύνη που βασιζέται στην αναλογική αξία. Αυτή η αναλογικότητα βρίσκει εφαρμογή ακόμη και εκεί όπου οι πολίτες είναι ελεύθεροι και όμοιοι, καθώς οι χαρακτήρες τους και οι συνθήκες ποικίλλουν και έχουν επηρεαστεί από μια σειρά τοπικών και τυχαίων παραγόντων, από την καλή και κακή τύχη, από την απόλυτη επιμονή που επιδεικνύουν ορισμένοι και όχι κάποιοι άλλοι, καθώς και από τις λειτουργικές απαιτήσεις που εγείρουν τα διάφορα δημόσια αξιώματα. Όπου η πλειοψηφία ανήκει στη μεσαία τάξη, και τα μέλη της διαθέτουν μέση περιουσία η οποία συνδυάζεται από μετριοπαθείς χαρακτήρες, αυτοί που ωφελούν το δημόσιο συμφέρον αλλά σπανίζουν, δηλαδή οι σώφρονες και πολιτικά ενεργοί άντρες, έχουν μεγαλύτερη τύχη να αναδειχθούν υπό το μέσο πολίτευμα που αρμόζει σε αυτού του είδους τους ανθρώπους, παρά υπό οποιοδήποτε άλλο. Αυτό συμβαίνει επειδή επιτρέπει σε περισσότερους να αποκτήσουν εμπειρίες στον δημόσιο βίο, έχοντας κατά συνέπεια μια πιο διευρυμένη βάση αποδεδειγμένα ικανών στο βουλευέσθαι ανθρώπων, στους οποίους μπορεί να αποδώσει επαίνους και δημόσιες τιμές διά της εκλογής στα υψηλότερα αξιώματα των πραγματικά

ενάρετων ανάμεσά τους.

Ποια είναι λοιπόν η ουσιώδης φύση του κράτους; Το κράτος είναι μια μοναδική ποιοτικά κοινότητα με ένα ξεχωριστό σκοπό: το ύψιστο αγαθό για την κοινότητα, το οποίο είναι η αυτάρκεια και η ευπραγία των μελών της, που με τη σειρά της συνίσταται στην πραγμάτωση των ηθικών και διανοητικών αξιών τους. Άρα τα εδάφη, τα τείχη και ο πληθυσμός δεν αποτελούν θεμελιώδη συστατικά στοιχεία της ουσιώδους φύσης του κράτους. Θεμελιώδες για το κράτος είναι ότι αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα του είδους εκείνου, όπου το πλήθος των διαφορετικών ειδών ανθρώπων ενώνεται διά των νόμων που εθίζουν τις πράξεις: το κράτος είναι μια κοινότητα πολιτών κάτω από ένα πολίτευμα του οποίου οι νόμοι καθορίζουν αξίες και οι αξίες αυτές εμφολοχωρούν στη διαχείριση της δημόσιας ευημερίας από τους πολίτες. Αυτό είναι ευκολότερο να γίνει εάν η πόλις αποτελείται από άντρες που είναι ίσοι και όμοιοι. Συνεπώς το βασικό κριτήριο της σταθερής ταυτότητας ενός κράτους είναι το πολίτευμά του, το οποίο καθορίζεται τόσο με βάση τον προσανατολισμό του προς το κοινό αγαθό όσο και με βάση τα κριτήρια που θέτει για τη συμμετοχή κάποιου στα δικαστικά και διοικητικά αξιώματα. Μέσα από την εξέταση διάφορων ορθών και παρεκβατικών πολιτευμάτων, ο Αριστοτέλης έδωσε μια απάντηση στο ερώτημα ποιο είναι το πολίτευμα που εξασφαλίζει καλύτερα την ευδαιμονία όλων εκείνων, οι οποίοι θα έπρεπε να αποκαλούνται πολίτες.

Το πολίτευμα που προσφέρει ιδανικά τις συνθήκες μέσα στις οποίες ο καθένας από το πλήθος των ανθρώπων μπορεί να είναι ηθικός δρων, να κάνει επιλογές ανάλογα με το χαρακτήρα του και τις περιστάσεις, να επιτελεί ανώτερα ηθικά έργα μαζί με άλλους, είναι εκείνο που εξασφαλίζει αυτές τις συνθήκες ακολουθώντας μία συγκεκριμένη πολιτική. Αυτό το πολίτευμα διαθέτει νόμους που εκφράζουν ένα σύνολο ιεραρχικά δομημένων προτιμήσεων, συνολικός σκοπός των οποίων είναι τα σπουδαιότερα και ευγενέστερα αγαθά του ανθρώπου ως ηθικού δρώντος, παρά τα κατώτερα και αναγκαία αγαθά. Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι μια κοινωνία πρέπει να είναι σε θέση να κάνει πόλεμο και να καταγίνεται με το εμπόριο, αλλά ακόμη περισσότερο οφείλει να είναι ικανή να διάγει εν ειρήνη και σχολή. Οι αξιολογικές προτιμήσεις κάθε πολιτεύματος καθορίζουν διά των νόμων του αυτό το οποίο έχει σημασία για τους πολίτες του.

Τέλος, ο Αριστοτέλης επέμενε ότι η ορθή κατανόηση της φύσης των ανθρώπων και της ανθρώπινης ζωής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα εξωτερικά αγαθά είναι απλώς εργαλεία και έχουν τα όριά τους. Μπορεί κανείς να τα διαθέτει σε υπερβολικό βαθμό κι αυτό να προκαλέσει εντέλει σαφή βλάβη στον κάτοχό τους. Η ευδαιμονία δεν έχει να κάνει με τα υλικά αγαθά ως αυτοσκοπό. Ενώ οι άνθρωποι σχηματίζουν και εξακολουθούν να διατηρούν τις πολιτικές κοινότητες χάριν της ίδιας της ζωής (διότι ακόμη και η απλή επιβίωση είναι κάτι καλό), η ευδαιμονία, η ευπραγία, είναι αυτή που φέρνει κοντά τους ανθρώπους και τους κρατά ενωμένους σε αυτή την ξεχωριστή κοινότητα. Η ευδαιμονία είναι, συνεπώς, ο ύψιστος ατομικός και συλλογικός στόχος των ανθρώπων, οι οποίοι επιθυμούν αυτού του είδους την κοινή ζωή ακόμη και όταν δεν έχουν καμιά ανάγκη ο ένας από τη βοήθεια του άλλου. Το ευ ζην είναι η ζωή εκείνη που επιδιώκει την απόκτηση και την άσκηση των αγαθών της ψυχής, που αποτελούν τις προσιδιάζουσες στους ανθρώπους αρετές. Σε αντίθεση με τα αγαθά του σώματος, τα αγαθά της ψυχής είναι απεριόριστα, άρα ένα πολίτευμα που μεριμνά ώστε να υπάρχουν οι συνθήκες εντός των οποίων οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν τις προσιδιάζουσες στο είδος τους αρετές είναι εκείνο που τους επιτρέπει να αποκτήσουν και να διατηρήσουν τις αρετές και να ζήσουν ανθρώπινα. Η

απόκτηση υλικών αγαθών, γης και χρήματος πρέπει να θεωρείται ως μέσο για την εξασφάλιση επαρκούς ελεύθερου χρόνου, ώστε να μπορεί κανείς να συμμετέχει στις αποκλειστικά ανθρώπινες δραστηριότητες, εκείνες δηλαδή που υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον. Εν κατακλείδι, η επιτυχημένη ανθρώπινη ζωή είναι πιθανότερο να εντοπιστεί σε όσους είχαν την ευκαιρία και μπόηκαν στον κόπο να επιτύχουν την υψηλή καλλιέργεια του χαρακτήρα και της διανοίας τους αλλά παρ' όλα αυτά παρέμειναν μετριοπαθείς όσον αφορά στην απόκτηση υλικών αγαθών. Συμπερασματικά, σε κάθε άνθρωπο αναλογεί τόση ευδαιμονία όση είναι και η αρετή και η φρόνησή του και όσο εκτελεί πράξεις που συνάδουν με αυτές.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ, ΤΟΥ ΧΟΜΠΣ, ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ, ΤΟΥ ΡΟΥΣΣΩ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ⁵⁵

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΜΑΚΙΑΒΕΛΙ⁵⁶

Στις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα, η απόλυτη μοναρχία ήταν ο τύπος της κυβέρνησης που επικρατούσε στη δυτική Ευρώπη. Στήριζε τη δύναμή της στη βία. Ανέτρεφε τα φεουδαρχικά συντάγματα και την ελευθερία των πόλεων - κρατών. Η ίδια η εκκλησία έγινε θύμα αυτής της εξέλιξης. Τα μοναστήρια απαλλοτριώθηκαν τόσο από τις καθολικές όσο και από τις προτεσταντικές μοναρχίες, για να δώσουν τα μέσα στη νέα μεσαιά τάξη που ήταν το βασικό στήριγμα της μοναρχίας. Οι εκκλησιαστικοί ηγέτες υπέκειντο ολοένα και περισσότερο στον βασιλικό έλεγχο, για να εκμηδενιστεί στο τέλος η νομική αυτονομία της εκκλησίας. Το sacerdotium εξαφανίστηκε σαν εξουσία και η εκκλησία έγινε εταίρος της εθνικής κυβέρνησης.

Η ανάπτυξη της απόλυτης μοναρχίας απλώθηκε σε ολόκληρη σχεδόν τη δυτική Ευρώπη. Στην Ισπανία η ενότητα της Αραγώνης και της Καστίλης με τον γάμο του Φερδινάνδου και της Ιζαμπέλλας στάθηκε η αρχή της απόλυτης μοναρχίας που έκανε τη χώρα αυτή τη μεγαλύτερη δύναμη της Ευρώπης. Στην Αγγλία η βασιλεία του Ερρίκου του Ζ' εγκαινίασε την περίοδο της απολυταρχίας των Τυδώρ. Αν και ο Ερρίκος όφειλε τον θρόνο του σε συνδυασμούς της αριστοκρατίας, η πολιτική του ωστόσο ακολουθούσε το πνεύμα της εποχής του. Πέτυχε, κερδίζοντας την υποστήριξη της μέσης τάξης. Αναχαιτίσε τους οπαδούς της αριστοκρατίας που απειλούσαν συγχρόνως και το στέμμα και τη μεσαιά τάξη. Επέβαλε την τάξη και έτσι προώθησε το εμπόριο, ενθαρρύνοντας τις ναυτικές εξερευνήσεις. Παραγκώνισε τη Βουλή των Κοινοτήτων, όπου ασκούσε ακόμα επιρροή η αριστοκρατία.

Συνάμα, στη Γαλλία αναπτύχθηκε μία εξαιρετικά συγκεντρωτική βασιλική εξουσία. Με το διάταγμα του 1439 συγκεντρωνόταν ολόκληρη η στρατιωτική δύναμη του έθνους στα χέρια του βασιλιά και επιβαλλόταν φορολογία για να μπορέσει να τη συντηρήσει. Μέσα σε λίγα χρόνια είχε δημιουργηθεί ένας καλά εξοπλισμένος στρατός που έδιωξε τους Άγγλους από τη χώρα. Περί τα τέλη του αιώνα οι μεγάλες φεουδαρχίες (η Βουργουνδία, η Βρετάνη και η Ανζού) είχαν δηλώσει υποταγή. Στο μεταξύ, τα φέουδα είχαν χάσει δια παντός τον έλεγχο της φορολογίας και μαζί του τη δύναμη να επηρεάζουν τον βασιλιά, που είχε επιβάλει απόλυτα την εξουσία του στη γαλλική εκκλησία. Από τις αρχές του δεκάτου έκτου αιώνα ως την εποχή της επανάστασης, ο βασιλιάς ήταν ο μοναδικός σχεδόν εκπρόσωπος του

⁵⁵ G.H.Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεσμών, μετάφραση Μάνθος Κρίσπης, εκδόσεις Ατλαντίς, Δεκέμβριος 1980, σελ. 363 – 385, 599 – 609, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, μετάφραση Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ. 107 – 117, σελ. 154 – 211.

⁵⁶ G.H.Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεσμών, μετάφραση Μάνθος Κρίσπης, εκδόσεις Ατλαντίς, Δεκέμβριος 1980, σελ. 363 – 369.

έθνους.

Την εποχή του Μακιαβέλι η Ιταλία ήταν χωρισμένη σε πέντε μεγάλα κράτη: το βασίλειο της Νεάπολης στο νότο, το δουκάτο του Μιλάνου, βορειοδυτικά, την αριστοκρατική δημοκρατία της Βενετίας, βορειοανατολικά και τη δημοκρατία της Φλωρεντίας και το παπικό κράτος, στο κέντρο. Η πτώση της φλωρεντινής δημοκρατίας, το 1512, ήταν χαρακτηριστική της τύχης που περίμενε τις κυβερνήσεις που ήταν ανίκανες να συναγωνισθούν τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής. Η τάση για τον συγκεντρωτισμό φαίνεται επίσης και από την αναβίωση του παπικού κράτους μετά την παρακμή που είχε γνωρίσει με το Σχίσμα. Οι πάπες κατάφεραν να δώσουν στο κράτος τους ενότητα και διάρκεια, που δεν είχε, σε τέτοιο βαθμό, κανένα άλλο κράτος της Ιταλίας. Καμία ίσως αλλαγή δεν ήταν τόσο σημαντική για την ευρωπαϊκή πολιτική όσο αυτή, που μετέβαλε τον πάπα σε κυβερνήτη ενός κράτους. Παρ' όλο όμως που η ενοποίηση είχε αρχίσει να συντελείται, δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί. Καμία δύναμη δεν ήταν σε θέση να ενώσει ολόκληρη τη χερσόνησο. Οι Ιταλοί υφίσταντο όλες τις ταπεινώσεις και τους εξευτελισμούς της τυραννίας και οι διαιρέσεις μεταξύ των τυράννων άφηναν τη χώρα τους λεία των Γάλλων, των Ισπανών και των Γερμανών. Ο Μακιαβέλι επέρριπτε στην εκκλησία ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης γι' αυτή την κατάσταση. Ανίσχυρος ο ίδιος να ενώσει την Ιταλία, ο πάπας ήταν ωστόσο αρκετά ισχυρός για να εμποδίσει τους άλλους να το κάνουν, ενώ οι διεθνείς του σχέσεις του έδιναν ηγετικό ρόλο στη φαύλη πολιτική της πρόσκλησης των ξένων εισβολέων. Αυτός ήταν ο λόγος που ο Μακιαβέλι σάρκαζε συχνά την εκκλησία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο «ΗΓΕΜΟΝΑΣ»⁵⁷

Το σημαντικότερο πολιτικό έργο του Μακιαβέλι είναι ο «ηγεμόνας». Αντικείμενο μελέτης του συνιστούν οι μοναρχίες - απολυταρχικές κυβερνήσεις. Μέσα από το έργο αυτό γίνεται φανερή η αδιαφορία του για τη χρησιμοποίηση ανήθικων μέσων από τις κυβερνήσεις για πολιτικούς σκοπούς και η πίστη του ότι μία κυβέρνηση εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τη βία και το δόλο. Επιπλέον, φαίνεται ότι δεν υποστήριζε τις λαϊκές κυβερνήσεις, διότι πίστευε ότι ήταν ανεφάρμοστες στην Ιταλία της εποχής του.

Ο Μακιαβέλλι έγραφε αποκλειστικά για τον κρατικό μηχανισμό, για τα μέσα που μπορούν να κάνουν τα έθνη ισχυρά, για τις πολιτικές κατευθύνσεις με τις οποίες μπορούν να επεκτείνουν την εξουσία τους και για τα σφάλματα που οδηγούν στην παρακμή και την ανατροπή τους. Τον ενδιέφεραν μόνο τα πολιτικά και τα στρατιωτικά μέσα και τα χώριζε από κάθε θρησκευτικό, ηθικό ή κοινωνικό περιεχόμενο, εκτός αν το τελευταίο επηρέαζε την πολιτική σκοπιμότητα. Πίστευε ότι ο σκοπός της πολιτικής είναι να διατηρήσει και να αυξήσει την πολιτική της ισχύ και την έκρινε από τη σκοπιά της επιτυχίας της και μόνο. Τον άφηνε ουσιαστικά αδιάφορο αν μία πολιτική είναι βάνανυση ή υστερόβουλη ή παράνομη, αν και είχε επίγνωση ότι αυτές οι ιδιότητες μπορούν να επηρεάσουν αρνητικά την επιτυχία της. Συχνά μελετούσε τα πλεονεκτήματα μίας επιδέξιας ανηθικότητας για την επίτευξη των σκοπών ενός ηγεμόνα και σ' αυτό οφείλεται η κακή του φήμη. Ξεχώριζε την πολιτική από τους άλλους συντελεστές της και έγραφε γι' αυτήν σαν να ήταν, καθ' εαυτή, ένας σκοπός.

Περαιτέρω, ο Μακιαβέλλι, επειδή μισούσε το καθεστώς της παπικής εκκλησίας, καθώς το θεωρούσε το κύριο αίτιο της Ιταλικής διαίρεσης, ισχυριζόταν ότι οι χριστιανικές αρετές δημιουργούν δουλοπρεπείς χαρακτήρες. Συγκεκριμένα έλεγε: «η θρησκεία μας τοποθετεί την υπέρτατη ευτυχία στην ταπεινοσύνη και στην περιφρόνηση των επίγειων αγαθών. Οι αρχές αυτές μου φαίνεται ότι εξασθενούν τους ανθρώπους, τους κάνουν εύκολα θύματα των κακών, που μπορούν να τους ελέγχουν με σιγουριά, μια που οι περισσότεροι, για να κερδίσουν τον Παράδεισο, είναι διατεθειμένοι να δέχονται πλήγματα χωρίς να τα ανταποδίδουν».

Όπως διαφαίνεται από την παράγραφο αυτή, ο Μακιαβέλλι δεν αδιαφορούσε για τις συνέπειες που έχουν τα ήθη και η θρησκεία των μαζών στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Συμφωνούσε με τη χρησιμοποίηση ανήθικων μέσων από τους κυβερνήτες για την επιτέλεση των σκοπών τους, αλλά ποτέ δεν αμφέβαλλε ότι η ηθική διαφθορά ενός λαού δεν βγάζει καλές κυβερνήσεις. Θαύμαζε τις πολιτικές αρετές των αρχαίων Ρωμαίων και των συγχρόνων του Ελβετών και πίστευε ότι προέρχονταν από την αγνότητα της οικογένειας, από την ανεξαρτησία και τη σταθερότητα της ιδιωτικής ζωής, από την απλότητα και τη λιτότητα της αγωγής και από την πίστη και την αφοσίωση στην εκτέλεση των καθηκόντων προς το δημόσιο. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο κυβερνήτης πρέπει να πιστεύει στη θρησκεία των υπηκόων του ή να έχει τις αρετές τους. Ακολουθώντας, θεωρούσε ότι ένας στρατός μάχεται εξίσου με το ηθικό και με τα όπλα του και ότι ο συνετός ηγέτης φροντίζει και τα δύο να είναι

⁵⁷ G.H.Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεσμών, μετάφραση Μάνθος Κρίστης, εκδόσεις Ατλαντίς, Δεκέμβριος 1980, σελ. 371 – 385.

πρώτης ποιότητας. Ως προς αυτό έδωσε ένα παράδειγμα διπλού κριτηρίου ηθικής, ένα για τον κυβερνήτη και ένα για τον πολίτη. Ο πρώτος κρίνεται από την επιτυχία να διατηρήσει και να αυξήσει τη δύναμή του. Ο δεύτερος από τη δύναμη που μπορεί να μεταδώσει η διαγωγή του στην κοινωνική ομάδα. Αφού ο κυβερνήτης βρίσκεται έξω από την ομάδα αυτή, ή τουλάχιστον οι σχέσεις του μαζί της έχουν ειδικό χαρακτήρα, βρίσκεται, κατά συνέπεια, πάνω από κάθε ηθικό περιορισμό που μπορεί να επιβληθεί στην ομάδα.

Ωστόσο, η αδιαφορία του Μακιαβέλι ως προς την ηθική έχει χαρακτηριστεί από μερικούς ως ένα παράδειγμα επιστημονικής αμεροληψίας. Όμως η άποψη αυτή είναι κάπως υπερβολική. Ο Μακιαβέλι απλώς ενδιαφερόταν για ένα μοναδικό σκοπό, την πολιτική εξουσία και αδιαφορούσε για όλα τα άλλα. Ποτέ δεν δίστασε να εκφέρει συντριπτικούς χαρακτηρισμούς για πολιτικούς που άφηναν τα κράτη τους να εξασθενήσουν. Έπειτα η μέθοδός του δεν ήταν αυστηρά επιστημονική. Οι κρίσεις του ήταν κυρίως εμπειρικές, από προσωπικές παρατηρήσεις γνωστών του κυβερνητών και από τη μελέτη ιστορικών παραδειγμάτων. Η μέθοδός του ήταν η παρατήρηση καθοδηγημένη από τη διορατικότητα και τον κοινό νου.

Πίσω από όλες σχεδόν τις απόψεις του Μακιαβέλι για την πολιτική, βρισκόταν η υπόθεση ότι η ανθρώπινη φύση είναι βασικά εγωκεντρική και ότι τα αποτελεσματικά κίνητρα πάνω στα οποία πρέπει να στηρίζεται ένας ηγέτης είναι εγωιστικά, όπως η επιθυμία της ασφάλειας για τις μάζες και η επιθυμία της εξουσίας για τους ηγέτες. Η κυβέρνηση είναι θεμελιωμένη πάνω στην αδυναμία και την ανεπάρκεια του ατόμου, που δεν είναι σε θέση να προστατεύσει τον εαυτό του από την επιθετικότητα των άλλων ατόμων, εκτός αν υποστηρίζεται από το κράτος. Η ανθρώπινη φύση είναι βαθύτατα επιθετική και πλεονεκτική. Οι άνθρωποι θέλουν να κρατήσουν ό, τι έχουν και να αποκτήσουν περισσότερα. Ούτε στην εξουσία ούτε στα αγαθά υπάρχουν φυσιολογικά όρια στις ανθρώπινες επιθυμίες, ενώ και η εξουσία και τα αγαθά είναι περιορισμένα από τη φύση τους. Επομένως, οι άνθρωποι βρίσκονται πάντα σε μία κατάσταση πάλης και συναγωνισμού, που υπάρχει ο φόβος να καταντήσει μία ανοιχτή αναρχία, εκτός αν συγκροτηθεί από τις δυνάμεις που είναι πίσω από το νόμο.

Από την άλλη μεριά η εξουσία του κυβερνήτη θεμελιώνεται πάνω στην απειλή της αναρχίας και στο γεγονός ότι η ασφάλεια είναι δυνατή μόνο όταν η κυβέρνηση είναι ισχυρή. Ο Μακιαβέλι θεωρούσε σαν δεδομένη αυτή την αντίληψη για την κυβέρνηση, αν και πουθενά δεν την ανήγαγε σε μία γενική ψυχολογική θεωρία συμπεριφοράς. Συχνά παρατηρούσε ότι οι άνθρωποι είναι γενικά κακοί και ότι ο συνετός κυβερνήτης πρέπει να ρυθμίσει την πολιτική του πάνω σ' αυτή την υπόθεση. Ενέμενε ιδιαίτερα στην αντίληψη ότι μία επιτυχημένη κυβέρνηση πρέπει να αποσκοπεί κατά κύριο λόγο στην εξασφάλιση της περιουσίας και της ζωής, γιατί αυτά συνιστούν τις καθολικές επιθυμίες της ανθρώπινης φύσης. Από κει πηγάζει και η κυνική του παρατήρηση ότι ένας άνθρωπος είναι πρόθυμος να συγχωρήσει ευκολότερα τη δολοφονία του πατέρα του παρά την κατάσχεση της πατρικής του κληρονομιάς. Ο συνετός κυβερνήτης σκοτώνει, αλλά ποτέ δεν ληλατεί.

Ο Μακιαβέλι ωστόσο δεν ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την κακία και τον εγωισμό σαν γενικά κίνητρα του ανθρώπου, αλλά σαν συμπτώματα της ιταλικής κοινωνικής παρακμής. Η Ιταλία για τον Μακιαβέλι ήταν το παράδειγμα της διαφθοράς, μιας διαφθοράς που τη δικαίωσε κάπως, όπως τη Γαλλία και την Ισπανία, η ενότητα ενός μοναρχικού καθεστώτος. Οι χώρες αυτές αν και ήταν αρκετά διεφθαρμένες, παρά ταύτα δεν εκδηλώνονταν εκεί τόσες ανωμαλίες και ταραχές, όπως γινόταν καθημερινά στην Ιταλία και αυτό δεν οφειλόταν στην

καλοσύνη του λαού τους, αλλά στο γεγονός ότι είχαν βασιλιά που τις κρατούσε ενωμένες.

Το πρόβλημα της Ιταλίας, λοιπόν, ήταν να ιδρυθεί ένα κράτος από μία διεφθαρμένη κοινωνία και ο Μακιαβέλι ήταν βέβαιος ότι με τέτοιες συνθήκες μόνο η απόλυτη μοναρχία θα μπορούσε να αποβεί αποτελεσματική. Έτσι εξηγείται γιατί ενώ ήταν ενθουσιώδης θαυμαστής της ρωμαϊκής δημοκρατίας συνηγορούσε συγχρόνως υπέρ της απολυταρχίας. Με τη διαφθορά ο Μακιαβέλι εννοούσε τη γενική παρακμή της ατομικής αρετής και την έλλειψη ακεραιότητας και αφοσίωσης των δημοσίων λειτουργών, που καθιστά αδύνατη την επιτυχία μίας λαϊκής κυβέρνησης. Περιλαμβάνει όλα τα είδη της προνομιακής μεταχείρισης και βίας, μεγάλες ανισότητες στην κατανομή του πλούτου και της εξουσίας, την υπονόμευση της ειρήνης και της δικαιοσύνης, την καλλιέργεια των παρανόμων φιλοδοξιών, τη διάλυση, την παρανομία, την ατιμία και την προσβολή της θρησκείας. Πίστευε ότι μία δημοκρατική μορφή διακυβέρνησης ήταν ακόμα εφικτή στην Ελβετία και σε μερικά μέρη της Γερμανίας, όπου η πολιτική ζωή βρισκόταν σε ακμή, αλλά όχι στην Ιταλία. Όταν ατονούν οι αναγκαίες αρετές δεν υπάρχουν δυνατότητες αποκατάστασης, ούτε μπορεί να σταθεί μία κυβέρνηση χωρίς αυτές, εκτός αν είναι απολυταρχική.

Εκτός όμως από την ηθική διαφθορά, η επιθετικότητα της ανθρώπινης φύσης αναγάγει τον αγώνα και τον συναγωνισμό σε ένα φυσιολογικό χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας. Αυτό εξηγεί τις αποτυχίες που караδοκούν πίσω από κάθε κυβερνητική προσπάθεια: «οι άνθρωποι διαπράττουν πάντα το σφάλμα να αγνοούν τα περιθώρια των ελπίδων τους». Εξηγεί όμως και τη σταθερότητα της υγιούς κοινωνίας, όπου διατηρούνται σε ισορροπία τα αντιτιθέμενα συμφέροντα. Ο Μακιαβέλι θεωρούσε τον ανταγωνισμό των πατρικίων και των πληβείων σαν το μυστικό της ρωμαϊκής ισχύος. Απ' αυτόν βγήκε η ανεξαρτησία και σταθερότητα του χαρακτήρα που συνέτεινε στη μεγαλοσύνη της Ρώμης. Όταν κατευθυνόταν από συνετούς ηγέτες, που είχαν μεγάλη αλλά νόμιμη εξουσία, η αρρενωπότητα που δημιουργούσε τις αναταραχές έκανε τους Ρωμαίους λαό πολεμιστών και κατακτητών. Γι' αυτό ο Μακιαβέλι ανέπτυξε και πάλι την αρχαία θεωρία του μικτού ή ισορροπημένου πολιτεύματος. Η ισορροπία όμως που ανέφερε δεν ήταν πολιτική αλλά κοινωνική και οικονομική, μία ισορροπία ανάμεσα σε αντιμαχόμενα συμφέροντα, που ελέγχονταν από μία ισχυρή εξουσία.

Μία γενική αρχή, που εκδηλώνεται στο έργο του Μακιαβέλι είναι η μεγίστη σημασία του νομοθέτη για την κοινωνία. Ένα επιτυχημένο κράτος ιδρύεται από ένα άτομο και οι νόμοι και η κυβέρνηση που δημιουργεί το άτομο αυτό διαμορφώνουν τον εθνικό χαρακτήρα του λαού του. Πηγή της ηθικής και της πολιτικής αρετής είναι ο νόμος και όταν μία κοινωνία διαφθαρεί ποτέ δεν μπορεί να ανορθωθεί μόνη της, χωρίς τη βοήθεια ενός νομοθέτη, που μόνος μπορεί να την επαναφέρει στις υγιείς αρχές του ιδρυτή της. Κατά γενικό κανόνα μία δημοκρατία ή μοναρχία ποτέ σχεδόν δεν έχει τέλειο πολίτευμα και σπανιότατα οι παλιοί θεσμοί της αναθεωρούνται ριζικά, εκτός αν με το έργο αυτό επιφορτιστεί ένα άτομο. Είναι επίσης απαραίτητο εκείνος που συλλαμβάνει ένα πολίτευμα να καλείται να το εφαρμόσει.

Η σκέψη του Μακιαβέλι δεν ήταν αποκλειστικά αφοσιωμένη στην πολιτική οργάνωση αλλά σε ολόκληρο το ηθικό και το κοινωνικό καθεστώς ενός λαού, που πήγαζε, κατά την αντίληψή του, από το νόμο, τη σύνεση και την προνοητικότητα του νομοθέτη. Δεν υπάρχουν στην ουσία όρια για τη δραστηριότητα ενός πολιτικού, με την προϋπόθεση βέβαια ότι κατέχει τους νόμους της τέχνης του. Μπορεί να γκρεμίζει παλιά κράτη και να χτίζει καινούρια, να αλλάζει τις μορφές της κυβέρνησης, να μεταθέτει πληθυσμούς και να καταξιώνει νέες αρετές στη συνείδηση των υπηκόων του. Αν ένας κυβερνήτης δεν έχει

στρατιώτες, πρέπει να μέμφεται τον εαυτό του, γιατί θα έπρεπε να έχει λάβει τα μέτρα για να επανορθώσει τη δειλία του λαού του. Ο νομοθέτης είναι ο αρχιτέκτονας όχι μόνο του κράτους αλλά και της κοινωνίας, με όλους τους ηθικούς, τους θρησκευτικούς και τους οικονομικούς θεσμούς της.

Αυτή η υπερβολική αντίληψη για τις δυνατότητες του κυβερνήτη και του κράτους είχε πολλά αίτια. Από μία μεριά, παρέθετε απλώς τον αρχαίο μύθο του νομοθέτη, όπως τον είχε βρει ο Μακιαβέλι σε συγγραφείς σαν τον Κικέρωνα και τον Πολύβιο. Από την άλλη μεριά έδειχνε πόσο κατανοούσε τα προβλήματα που θα αντιμετώπιζε ένας κυβερνήτης μέσα στη διαφθορά της Ιταλίας του δεκάτου έκτου αιώνα. Θα έφτανε η πολιτική ιδιοφυία ενός γεννημένου ηγέτη για να δημιουργήσει ισχυρό στρατό και να καταβάλει τις αναρχούμενες μικρές πόλεις και πριγκιπάτα και να εμφυσήσει στο λαό το πνεύμα της κοινωνικής υποχρέωσης. Όλες οι συνθήκες της εποχής του είχαν συνωμοτήσει και τον έκαναν να βλέπει στο πρόσωπο του απόλυτου μονάρχη τον ρυθμιστή της μοίρας ενός έθνους. Εκτός όμως από τις ιστορικές συνθήκες, η λογική της πολιτικής φιλοσοφίας του βάραινε αποφασιστικά προς την ίδια κατεύθυνση. Γιατί αν τα άτομα είναι από τη φύση τους εγωκεντρικά, τότε το κράτος και ο νόμος είναι οι μόνες δυνάμεις που κρατούν ενωμένη την κοινωνία. Οι ηθικές υποχρεώσεις πρέπει σε τελευταία ανάλυση να πηγάζουν από το νόμο και την κυβέρνηση.

Ο κυβερνήτης, σαν δημιουργός του κράτους, δεν είναι μονάχα πάνω από το νόμο, αλλά και πάνω από την ηθική που επιβάλλει ο νόμος. Το μόνο κριτήριο για τις πράξεις του είναι η επίτευξη των πολιτικών του στόχων για την εξάπλωση και τη συνέχιση της εξουσίας του κράτους του. Η ειλικρίνεια με την οποία ο Μακιαβέλι δέχτηκε αυτό το συμπέρασμα και το περιέλαβε στις νομοθεσίες του προς τους ηγέτες είναι ο κύριος λόγος για την κακή φήμη του Ηγεμόνα. Διεκήρυσσε χωρίς περιστροφές τη χρησιμοποίηση της σκληρότητας, της δολιότητας, της δολοφονίας και οποιουδήποτε άλλου αδικήματος, με την προϋπόθεση ότι χρησιμοποιούνται με αρκετή εξυπνάδα και μυστικότητα ώστε να φτάσουν στον σκοπό τους.

Χαρακτηριστικά διατεινόταν ότι: «είναι καλό όταν τον κατηγορεί η πράξη να τον συγχωρεί το αποτέλεσμα. Και όταν το αποτέλεσμα είναι καλό, όπως στην περίπτωση του Ρωμύλου (που δολοφόνησε τον αδελφό του) τότε τον απαλλάσσει από κάθε κατηγορία. Γιατί πρέπει να τιμωρούνται εκείνοι που εγκληματούν για λόγους καταστροφής και εκείνοι που χρησιμοποιούν το έγκλημα για ευεργετικά αποτελέσματα. Ο τρόπος που ζουν οι άνθρωποι είναι τόσο διαφορετικός από τον τρόπο που θα έπρεπε να ζουν, ώστε εκείνος που εγκαταλείπει την κοινή πορεία για να ακολουθήσει το δρόμο του θα βρει ότι ο δρόμος αυτός τον οδηγεί στην καταστροφή μάλλον παρά στην ασφάλεια. Ένας πρίγκιπας λοιπόν που επιθυμεί να διατηρηθεί στην αρχή, πρέπει να μάθει να μην είναι πάντα καλός, αλλά πότε καλός και πότε κακός, ανάλογα με το τι απαιτεί η περίπτωση. Κανένας λόγος να νοιάζεται για τα αδικήματα, που αν έλειπαν θα γινόταν προβληματική η διατήρηση του κράτους του. Γιατί, όταν εξετασθούν καλά όλα, θα ανακαλυφθεί ότι μερικά πράγματα που μοιάζουν με αρετή σε οδηγούν στην καταστροφή αν τα ακολουθήσεις. Ενώ άλλα που είναι φαινομενικά κακά θα σε οδηγήσουν, αν τα ακολουθήσεις, στην ασφάλεια και την ευημερία».

Ο ηγεμόνας του Μακιαβέλι, η τέλεια ενσάρκωση της πανουργίας και της αυτοκυριαρχίας, που επωφελείται και από τις αρετές και από τις κακίες του, δεν ήταν παρά μία εξιδανικευμένη απεικόνιση του Ιταλού τυράννου του δεκάτου έκτου αιώνα. Είναι μία αληθινή, αν και κάπως υπερβολική, εικόνα του είδους του ανθρώπου που η εποχή των τυράννων είχε φέρει στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Μακιαβέλι έτρεφε εξ' ιδιοσυγκρασίας θαυμασμό για τον εύστροφο αν και ασπόνδυλο τύπο

του πολιτικού και είχε βαθύτατη δυσπιστία για τα ημίμετρα στην πολιτική, που πίστευε δικαίως ότι οφείλονται σε αδυναμία μάλλον παρά σε σύνεση. Ο θαυμασμός του γι' αυτόν τον τύπο τον έκανε να κρίνει επιπόλαια τα πράγματα, όπως το ότι χαρακτήριζε τον απερίγραπτο Καίσαρα Βοργία ως πρότυπο συνετού κυβερνήτη και διακήρυσσε ότι η αποτυχία του στην πολιτική οφειλόταν σε αναπόφευκτη σύμπτωση.

Ο Μακιαβέλι ποτέ δεν οικοδόμησε την πίστη του για τον παντοδύναμο νομοθέτη πάνω σε μία γενική θεωρία πολιτικού απολυταρχισμού. Η κρίση του επηρεαζόταν από δύο θαυμασμούς: για τον εύστροφο κυβερνήτη και τον αυτοκυβερνώμενο λαό, που δεν είχαν συνέπεια μεταξύ τους. Η σύνδεση αυτών των δύο ήταν κάπως επισφαλής, όπως και οι θεωρίες του για την ίδρυση ενός κράτους και για την κατοπινή διατήρησή του. Μιλώντας με σύγχρονους όρους, διαπιστώνεται ότι είχε μία θεωρία για τις επαναστάσεις και μία για την κυβέρνηση. Γι' αυτό και συνιστούσε τη δικτατορία μόνο για δυο ειδικές περιπτώσεις: για τη δημιουργία ενός κράτους και για τη μεταρρύθμιση ενός διεφθαρμένου κράτους. Αφού ιδρυθεί ένα κράτος μπορεί να επιζήσει μόνο αν ο λαός συμμεριστεί κατά κάποιο τρόπο τις ευθύνες της διακυβέρνησής του και μόνο αν ο ηγεμόνας διεκπεραιώνει τις υποθέσεις του κράτους σύμφωνα με το νόμο και με τον οφειλόμενο σεβασμό προς την περιουσία και τα δικαιώματα των υπηκόων του. Η βία της τυραννίας είναι ένα πανίσχυρο πολιτικό φάρμακο, που συνιστάται για τα παρηκμασμένα κράτη και για ειδικές περιπτώσεις των άλλων κρατών, αλλά είναι πάντως ένα δηλητήριο που πρέπει να χορηγείται με προσοχή.

Η περιγραφή της απόλυτης μοναρχίας από τον Μακιαβέλι δεν είχε τίποτα που να αντιστοιχεί στον ειλικρινή θαυμασμό του για την ελευθερία και την αυτοκυβέρνηση της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Η διατήρηση του κράτους, σε αντιδιαστολή με την ίδρυσή του, εξαρτάται από την υπεροχή του νόμου, γιατί αυτός είναι η πηγή όλων των πολιτικών αρετών των πολιτών. Ακόμα και στις μοναρχίες η βασική προϋπόθεση για μία σταθερή κυβέρνηση είναι η ρύθμισή της από το νόμο. Γι' αυτό και ο Μακιαβέλι επέμενε στην ανάγκη της λήψης νομικών μέτρων για τις καταχρήσεις των επισήμων και για την πρόληψη των παρανομιών και υπογράμμιζε τους πολιτικούς κινδύνους που συνεπάγεται η άρνηση των πολιτών να συμμορφωθούν με τους νόμους και η παραφροσύνη ορισμένων εξοργιστικών και καταπιεστικών μέτρων. Ένας συνετός κυβερνήτης δεν πειράζει ποτέ την περιουσία και τις γυναίκες των υπηκόων του, γιατί έτσι αγανακτούν οι πολίτες και αντιστέκονται κατά της αρχής. Ευνοούσε έτσι την μετριопάθεια, όπου ήταν δυνατή και την άσκηση της βίας χωρίς ακρότητες. Έλεγε ότι η κυβέρνηση είναι σταθερότερη όταν την υποστηρίζει η πλειοψηφία και για την ανάδειξη των ηγετών προτιμούσε την διεξαγωγή εκλογών παρά την κληρονομικότητα. Πρότεινε την καθολική ελευθερία για την πρόταση μέτρων για τη γενική ευημερία και για την ελευθερία του λόγου, ούτως ώστε να ακούγονται και οι δύο απόψεις για κάθε ζήτημα, πριν ληφθεί απόφαση. Πίστευε ότι ο λαός πρέπει να είναι ανεξάρτητος και ισχυρός, γιατί για να πολεμάει γενναία ένας λαός πρέπει να έχει τις δυνατότητες της ανταρσίας. Τέλος είχε μεγάλη εκτίμηση τόσο στην αρετή όσο και στην κρίση ενός αδιάφθορου λαού, σε σύγκριση με την αρετή και την κρίση του ηγεμόνα. Ο λαός δεν είναι σε θέση να συλλάβει μακροχρόνια, περίπλοκα πολιτικά προγράμματα, αλλά σε ζητήματα που έχει αρμοδιότητα, όπως η εκτίμηση του χαρακτήρα ενός άρχοντα, έχει συνετότερη και ορθότερη κρίση από τον ηγεμόνα. Παρά τον κυνισμό των πολιτικών απόψεων του Μακιαβέλι, δεν τίθεται θέμα αμφισβήτησης της εκτίμησής του για τη φιλελεύθερη και νόμιμη κυβέρνηση.

Στενά συνυφασμένη με τη στάση του υπέρ των λαϊκών κυβερνήσεων και της

μοναρχίας ήταν η περιφρόνηση που αισθανόταν για τους ευγενείς και την αριστοκρατία. Είχε αντιληφθεί ότι τα συμφέροντα της αριστοκρατίας έρχονται σε αντίθεση μ' εκείνα της μοναρχίας και των μεσαίων τάξεων και ότι οι νόμιμες κυβερνήσεις πρέπει να τα παραμερίζουν ή να τα καταπνίγουν. Χαρακτήριζε τους αριστοκράτες αργόσχολους, που ζουν από τα έσοδα της περιουσίας τους, χωρίς να προσφέρουν καμία χρήσιμη υπηρεσία και τους θεωρούσε εχθρούς κάθε πολιτικής κυβέρνησης. Ακόμα, διατεινόταν πως ο μόνος τρόπος να εμπεδώσει κανείς κάπως την τάξη είναι να επιβάλει μία μοναρχική κυβέρνηση. Γιατί όταν το σύνολο του λαού είναι τόσο διεφθαρμένο ώστε οι νόμοι είναι ανίσχυροι να το συγκρατήσουν, καθίσταται αναγκαία η επιβολή μίας υπέρτατης εξουσίας, η οποία, με τη βασιλική ισχύ και με πλήρεις και απόλυτες δικαιοδοσίες, μπορεί να αναχαιτίσει τις υπερβολικές φιλοδοξίες και τη διαφθορά των ισχυρών.

Παράλληλα με την απέχθειά του για τους ευγενείς ήταν το μίσος του για τους μισθοφόρους. Και σ' αυτό το θέμα είχε υπόψη του μία από τις σοβαρότερες περιπτώσεις παρανομίας στην Ιταλία: τις συμμορίες των ρουφιάνων που ήταν έτοιμοι να πολεμήσουν με οποιονδήποτε τους πλήρωνε καλύτερα, που δεν είχαν ούτε λόγο ούτε μπέσα και συχνά ήταν πιο επικίνδυνοι για τον εργοδότη τους παρά για τους εχθρούς του. Αυτοί οι μισθοφόροι στρατιώτες είχαν αντικαταστήσει σχεδόν ολοκληρωτικά τους πολίτες στρατιώτες των ελευθέρων πόλεων και ενώ ήταν ικανοί να τρομοκρατούν την Ιταλία, έδειχναν πάντα την ανεπάρκεια τους όταν αντιμετώπιζαν τον καλύτερα οργανωμένο και περισσότερο πιστό γαλλικό στρατό. Ο Μακιαβέλι είχε σαφή αντίληψη των πλεονεκτημάτων της Γαλλίας από την εθνικοποίηση του στρατού της και επομένως δεν έπαυε ποτέ να τονίζει ότι η πρώτη ανάγκη του κράτους είναι η εκγύμναση και ο εξοπλισμός ενός στρατού πολιτών. Από την προσωπική του πείρα, ήξερε ότι οι μισθοφόροι και οι ξένοι στρατιώτες είναι το ίδιο καταστρεπτικοί και για τον κυβερνήτη που εξαρτάται από αυτούς. Αφού του απομυζήσουν τα χρήματα, κατά κανόνα τον εγκαταλείπουν. Η πολεμική τέχνη λοιπόν είναι το πρώτιστο μέλημα του κυβερνήτη, το κλειδί της επιτυχίας του. Πριν από κάθε άλλο πρέπει να έχει για σκοπό του τη δημιουργία ενός ισχυρού στρατού από τους πολίτες της χώρας του, πειθαρχικού και καλά εξοπλισμένου και έτοιμου να προασπίσει τα συμφέροντά του, επειδή συμπίπτουν με τα κρατικά συμφέροντα. Ο Μακιαβέλι πρότεινε τη στρατιωτική εκγύμναση όλων των ικανών πολιτών από δεκαεπτά μέχρι σαράντα χρονών. Με τέτοιο στρατό ο κυβερνήτης μπορεί να διατηρήσει την εξουσία του και να επεκτείνει τα σύνορα του κράτους του. Χωρίς στρατό γίνεται η λεία των πολιτικών ερίδων στο εσωτερικό και της φιλοδοξίας των ηγεμόνων των γειτονικών κρατών.

Πίσω από την πίστη του Μακιαβέλι στην καθολική στρατολογία των πολιτών και το μίσος του για την αριστοκρατία, βρισκόταν το μοναδικό αίσθημα του πατριωτικού του εθνικισμού και η επιθυμία του να δει ενωμένη την Ιταλία, απαλλαγμένη από τις εσωτερικές της ανωμαλίες και από τους ξένους εισβολείς. Ήταν απόλυτα ειλικρινής όταν διακήρυσσε ότι το καθήκον προς τη χώρα επισκιάζει όλα τα άλλα καθήκοντα και όλες τις σκοπιμότητες. Γιατί όταν η ασφάλεια της χώρας εξαρτάται από τις αποφάσεις που θα ληφθούν τότε πρέπει να παραμερίζονται όλες οι άλλες σκέψεις: για δικαιοσύνη και αδικία, για ανθρωπισμό και σκληρότητα, για δόξα και ντροπή. Αυτό ήταν το κρυμμένο αίσθημα πίσω από την εξιδανίκευση της απόλυτης και αμείλικτης εξουσίας. Ο Μακιαβέλι ήλπιζε ότι κάποιος από τους Ιταλούς τυράννους, ίσως από τον οίκο των Μεδίκων, θα μπορούσε να οραματισθεί μία ενωμένη Ιταλία και θα είχε τη δύναμη να το κάνει πραγματικότητα.

Τέλος, ενώ η ελπίδα για την ειρήνη και την ενότητα της Ιταλίας ήταν το πραγματικό

κίνητρο της σκέψης του Μακιαβέλι, μέσα του ήταν μάλλον ένα διάχυτο αίσθημα παρά ένα συγκεκριμένο σχέδιο. Εκτός από την πίστη ότι την ηγεσία της πρέπει να την αναλάβει ένας απόλυτος μονάρχης, ωστόσο δεν είχε χαράξει καμία πολιτική για την ενοποίηση της Ιταλίας. Τη συλλογιόταν μάλλον σαν μακρινή ελπίδα, που χωρίς αυτήν δε θα μπορούσε ποτέ να βρει η χώρα ευτυχία και ευημερία, αλλά δεν συνέλαβε ποτέ την ιδέα μίας κυβέρνησης σε εθνική κλίμακα. Η κυβέρνηση που του προκαλούσε ειλικρινή ενθουσιασμό ήταν μία επεκτεινόμενη πόλη - κράτος, όπως η Ρώμη, μία πόλη βέβαια που θα εφήρμοζε μία μακρόπνοο πολιτική, προσελκύνοντας και διατηρώντας την υποστήριξη των συμμάχων της. Κατά συνέπεια, ο Μακιαβέλι δεν κατόρθωσε ούτε να συλλάβει ποιο θα ήταν το απόγειο της ανόδου της, ούτε να δημιουργήσει μία πανεθνική πολιτική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

THOMAS HOBBS - ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΚΟΠΩΝ ΤΗΣ ΓΕΝΕΣΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ⁵⁸

Κατά τον Hobbes, η τελική αιτία, η επιδίωξη ή ο σκοπός χάριν του οποίου οι άνθρωποι, που εκ φύσεως αγαπούν την ελευθερία και την εξουσία επί των άλλων, επιβάλλουν πάνω τους τον περιορισμό αυτό με τον να ζουν σε πολιτείες, είναι η πρόνοια για την αυτοσυντήρησή τους και εξ' αυτού η επιθυμία για μια πιο ευχάριστη ζωή. Για να ξεφύγουν δηλαδή από την άθλια εκείνη κατάσταση του πολέμου, που είναι αναγκαία συνέπεια των φυσικών παθών του ανθρώπου, όσο δεν υπάρχει μια ευδιάκριτη εξουσία να τους προκαλεί δέος και να τους δεσμεύει με το φόβο της τιμωρίας να εκτελούν τις συμβάσεις τους και να τηρούν τους φυσικούς νόμους.

Πράγματι, οι φυσικοί νόμοι (όπως η δικαιοσύνη, η αμεροληψία, η μετριοπάθεια, η συγγνώμη και κοντολογίς το πράττε στους άλλους εκείνο που θα ήθελες να σου κάνουν) από μόνοι τους, χωρίς τον τρόπο ορισμένης εξουσίας να επιβάλλει την τήρησή τους, αντιτίθενται στα φυσικά πάθη των ανθρώπων και οδηγούν στη μεροληψία, στην υπεροψία και στην εκδίκηση. Συνεπώς, παρά τους φυσικούς νόμους (που ο καθένας τους τηρεί μόνο εάν το θέλει και εάν μπορεί να το πράξει με ασφάλεια), αν δεν έχει συσταθεί μια εξουσία ή εάν δεν είναι αρκούντως ισχυρή για την ασφάλειά των ανθρώπων, τότε κάθε άνθρωπος θα μπορεί νόμιμα να στηρίζεται στη δύναμη και στην ικανότητά του για να προφυλάσσεται από τους άλλους ανθρώπους. Και παντού όπου οι άνθρωποι ζούσαν σε μικρές οικογένειες, η μεταξύ τους ληστεία και λεηλασία είχε γίνει επάγγελμα και σε τέτοιο βαθμό δεν τα θεωρούσαν αντίθετα προς τους φυσικούς νόμους, ώστε όσο περισσότερη λεία αποκτούσαν τόσο μεγαλύτερη ήταν η τιμή τους. Οι άνθρωποι δε στην κατάσταση αυτή δεν τηρούσαν κανέναν άλλο νόμο εκτός από τους νόμους της τιμής, απέφευγαν δηλαδή τη θηριότητα, χαρίζοντας στους ανθρώπους τη ζωή τους και τα παραγωγικά τους εργαλεία. Όπως οι μικρές οικογένειες τότε, έτσι σήμερα οι πόλεις και τα βασίλεια, που δεν είναι παρά μεγαλύτερες οικογένειες, επεκτείνουν, για την ασφάλειά τους, τις κτήσεις τους, χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα είτε την ύπαρξη κινδύνου ή φόβου εισβολής, είτε την ενδεχόμενη ενίσχυση σε άλλους εισβολείς και προσπαθούν όσο μπορούν να υποτάξουν ή να εξασθενίσουν τους γείτονές τους και επειδή δεν έχουν άλλα μέσα προφύλαξης χρησιμοποιούν ορθά την ανοιχτή βία και τις μυστικές μηχανορραφίες. Για όλα αυτά, οι επόμενες γενιές τιμούν τη μνήμη τους.

Ούτε η σύμπραξη ενός μικρού αριθμού ανθρώπων είναι ικανή να παρέχει ασφάλεια, επειδή όταν πρόκειται για μικρούς αριθμούς αρκεί να προστεθούν στη μία ή στην άλλη πλευρά λίγοι μόνο για να κάνουν το πλεονέκτημα της δύναμης τόσο μεγάλο ώστε να είναι

⁵⁸ Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, μετάφραση Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ. 107 – 112. Βλ. Hobbes Thomas (1980), *Leviathan, or the Matter, Forme, & Power of a Common – Wealth, Ecclesiastical and Civil*, επιμ. C. B. Macpherson, Harmondsworth, Μιντλσεξ, Hobbes Thomas (1989), *Λεβιάθαν, ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστική και λαϊκής πολιτικής κοινότητας*, εις. Α. Μεταξόπουλος, μτφρ. Γ. Πασχαλίδης και Α. Μεταξόπουλος, τόμ. Α' και Β', Γνώση, Αθήνα.

αρκετό για να φέρει τη νίκη, πράγμα που για το λόγο αυτό ενθαρρύνει την επιδρομή. Το πλήθος που επαρκεί ώστε να μην κινδυνεύει η ασφάλειά των πολιτών δεν καθορίζεται από έναν ορισμένο αριθμό, αλλά σε σύγκριση με το μέγεθος του εχθρού. Και τότε μόνο η επάρκεια αυτή διασφαλίζεται όταν η εχθρική υπεροχή δεν είναι τόσο καταφανής και σημαντική ώστε να προκαθορίζει την έκβαση του πολέμου κι έτσι να παρακινεί τον εχθρό να επιχειρήσει τον πόλεμο.

Ακόμη και αν το πλήθος των ανθρώπων είναι το μεγαλύτερο δυνατό, επειδή οι πράξεις τους κατευθύνονται σύμφωνα με τις επιμέρους κρίσεις τους και τις ιδιαίτερες ορέξεις τους, τότε δεν είναι δυνατόν να αναμένουν άμυνα και προστασία ούτε έναντι του κοινού εχθρού ούτε έναντι των αδικιών που ο ένας προκαλεί στον άλλον. Γιατί, αφού βρίσκονται σε σύγχυση από τις διχογνωμίες τους ως προς τον τρόπο που θα χρησιμοποιήσουν και θα ασκήσουν καλύτερα τη δύναμή τους, δεν βοηθούν αλλά εμποδίζουν ο ένας τον άλλον και με τις αμοιβαίες αντιθέσεις τους μηδενίζουν τη δύναμή τους. Έτσι, είναι εύκολο όχι μόνο να υποταχθούν σε πολύ λιγότερους, που ωστόσο συμφωνούν μεταξύ τους, αλλά επίσης και όταν δεν υπάρχει κοινός εχθρός, να πολεμούν μεταξύ τους για τα επιμέρους συμφέροντά τους. Γιατί αν υπήρχε ένα μεγάλο πλήθος από ανθρώπους που συναινούν στο να τηρούν τη δικαιοσύνη και τους άλλους φυσικούς νόμους, χωρίς το δέος μιας κοινής για όλους εξουσίας, θα μπορούσε εξίσου ολόκληρη η ανθρωπότητα να ήταν σε θέση να κάνει το ίδιο. Τότε όμως δεν θα υπήρχε, ούτε θα χρειαζόταν να υπάρχει καμιά πολιτική κυβέρνηση ούτε πολιτεία, επειδή θα υπήρχε ειρήνη χωρίς υποταγή.

Προκειμένου οι άνθρωποι να πετύχουν την ασφάλεια εκείνη που επιθυμούν να διαρκέσει για όλη τους τη ζωή, δεν αρκεί να καθοδηγούνται και να κατευθύνονται από μια μόνο κρίση για περιορισμένο χρόνο, όπως σε μια μάχη ή σε έναν πόλεμο. Γιατί και αν ακόμη με την ομοψυχία τους αποσπάσουν τη νίκη από τον ξένο εχθρό, ωστόσο στη συνέχεια, είτε όταν δεν θα έχουν κοινό εχθρό είτε όταν ένα μέρος θεωρεί εχθρό εκείνον που το άλλο μέρος θεωρεί φίλο, εξαιτίας της διαφοράς των συμφερόντων τους θα διαλυθούν και θα περιπέσουν εκ νέου στην κατάσταση του πολέμου μεταξύ τους.

Είναι αλήθεια ότι ορισμένα ζωντανά πλάσματα, όπως οι μέλισσες και τα μυρμήγκια, ζουν μεταξύ τους σε κοινωνία, χωρίς ωστόσο να έχουν άλλη καθοδήγηση εκτός από τις επιμέρους κρίσεις και ορέξεις τους και χωρίς να έχουν ομιλία για να δηλώνει το ένα στο άλλο εκείνο που νομίζει ότι προσιδιάζει στο κοινό όφελος. Είναι όμως δυνατό να συμβεί το ίδιο και στο ανθρώπινο είδος; Μάλλον όχι. Και αυτό γιατί, πρώτον, οι άνθρωποι βρίσκονται διαρκώς σε ανταγωνισμό για την τιμή και τα αξιώματα ενώ τα πλάσματα αυτά δεν βρίσκονται. Συνεπώς μεταξύ των ανθρώπων αναφέρεται εξαιτίας αυτού φθόνος και μίσος και τέλος πόλεμος ενώ μεταξύ των πλασμάτων αυτών δεν συμβαίνει το ίδιο. Δεύτερον, στα πλάσματα αυτά το κοινό αγαθό δεν διαφέρει από το ατομικό. Και αφού εκ φύσεως ρέπουν προς το ατομικό όφελος, εξασφαλίζουν με τον τρόπο αυτό και το κοινό όφελος. Ο άνθρωπος όμως, η χαρά του οποίου συνίσταται στο να συγκρίνει τον εαυτό του με τους άλλους ανθρώπους, δεν είναι δυνατόν να επιθυμεί παρά μόνο αυτό που τον ξεχωρίζει από τους άλλους.

Κατά τρίτον, επειδή τα πλάσματα αυτά δεν διαθέτουν (όπως ο άνθρωπος) τη χρήση του Λόγου, δεν βλέπουν ούτε νομίζουν πως βλέπουν σφάλματα στη διοίκηση των κοινών τους υποθέσεων ενώ μεταξύ των ανθρώπων υπάρχουν πάρα πολλοί που θεωρούν τον εαυτό τους σοφότερο και ικανότερο να διοικεί το δημόσιο καλύτερα από τους υπολοίπους. Πασχίζουν λοιπόν να μεταρρυθμίσουν και να καινοτομήσουν ο ένας με τον έναν τρόπο και ο

άλλος με τον άλλο τρόπο, προκαλώντας έτσι την αναταραχή και τον εμφύλιο πόλεμο. Τέταρτον, τα πλάσματα αυτά, μολονότι διαθέτουν τη χρήση της φωνής για να κάνουν γνωστά το ένα στο άλλο τις επιθυμίες τους και τα άλλα πάθη, ωστόσο δεν έχουν την τέχνη των λέξεων, με την οποία ορισμένοι άνθρωποι μπορούν να παρουσιάζουν στους άλλους το αγαθό ως κακό και το κακό ως αγαθό και να μεγεθύνουν ή να σμικρύνουν φαινομενικά το αγαθό και το κακό, δυσαρεστώντας τους ανθρώπους και ταράσσοντας την ειρήνη τους κατά τη δική τους ευχαρίστηση. Πέμπτον, τα μη έλλογα πλάσματα δεν είναι σε θέση να διακρίνουν ανάμεσα στη βλάβη και τη ζημιά. Συνεπώς, όσο ευημερούν δεν έρχονται σε προστριβές με τα διπλανά τους. Ο άνθρωπος όμως όσο περισσότερο ευημερεί τόσο περισσότερα προβλήματα δημιουργεί, γιατί τότε είναι που αρέσκεται να επιδεικνύει τη σοφία του και να ελέγχει τις πράξεις εκείνων που κυβερνούν την πολιτεία.

Τέλος, η συμφωνία μεταξύ των πλασμάτων αυτών είναι φυσική ενώ η συμφωνία των ανθρώπων προέρχεται μόνο από τις συμβάσεις, είναι δηλαδή τεχνητή. Γι' αυτό λοιπόν δεν είναι να απορεί κανείς αν χρειάζεται (πέραν της συμβάσεως) και κάτι άλλο για να γίνει η συμφωνία τους σταθερή και διαρκής. Και αυτό είναι μια κοινή εξουσία η οποία να τους επιβάλλεται προκαλώντας τους δέος και να κατευθύνει τις πράξεις τους προς το κοινό όφελος. Ο μόνος τρόπος για να συσταθεί αυτή η κοινή εξουσία, ώστε να είναι ικανή να υπερασπίζει τους ανθρώπους από την επιδρομή των ξένων και από τις αδικίες του ενός προς τον άλλον και με τον τρόπο αυτό να τους διασφαλίζει, ώστε με τη δική τους εργασία και με τους καρπούς της γης να τρέφονται και να ζουν ευχάριστα, είναι να μεταβιβάσουν όλη τους την εξουσία και τη δύναμη σε έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων, ώστε να είναι δυνατή η αναγωγή των θελήσεών τους, μέσω της πλειοψηφίας, σε μία θέληση. Με άλλα λόγια, να ορίσουν έναν άνθρωπο ή μια συνέλευση ανθρώπων να φέρει το πρόσωπό τους και ο καθένας να παραδέχεται και να αναγνωρίζει τον εαυτό του ως αυτουργό όλων όσα εκείνος που φέρει με τον τρόπο αυτό τα πρόσωπά τους θα ενεργήσει ή θα προκαλέσει την ενέργειά τους ως προς εκείνα τα ζητήματα που αφορούν την κοινή ειρήνη και ασφάλεια. Και να υποτάξουν τις θελήσεις, ο καθένας τη δική του θέληση στη θέληση του τελευταίου και τις κρίσεις τους στην κρίση του.

Επομένως, πρόκειται για κάτι περισσότερο από συναίνεση ή συμφωνία. Πρόκειται για την πραγματική ενότητα όλων τους σε ένα και το αυτό πρόσωπο, που δημιουργείται με τη σύμβαση του κάθε ανθρώπου με τον κάθε άνθρωπο, κατά τέτοιο τρόπο σαν να έλεγε ο κάθε άνθρωπος προς τον άλλον: «εξουσιοδοτώ και εκχωρώ το δικαίωμα της αυτοκυβέρνησής μου σε αυτό τον άνθρωπο ή σε αυτή τη συνέλευση, υπό τον όρο ότι κι εσύ θα εκχωρήσεις το δικαίωμά σου σε αυτόν και θα εξουσιοδοτήσεις όλες του τις πράξεις με τον ίδιο τρόπο». Μόλις γίνει αυτό, το πλήθος που ενώθηκε με τον τρόπο αυτό σε ένα πρόσωπο αποκαλείται «πολιτεία» και στα λατινικά «civitas». Πρόκειται για τη γένεση του μεγάλου αυτού «ΛΕΒΙΑΘΑΝ» στον οποίο οφείλεται η ειρήνη και η προστασία των πολιτών. Πράγματι, με την εξουσιοδότηση αυτή που του έδωσαν οι επιμέρους άνθρωποι στο πλαίσιο της πολιτείας, έχει μεταβιβαστεί σε αυτόν η χρήση τόσο μεγάλης εξουσίας και δύναμης, ώστε με τον τρόπο που αυτή προκαλεί, να είναι ικανός να συντάσσει τις θελήσεις όλων τους προς την κατεύθυνση της ειρήνης στο εσωτερικό και προς την κατεύθυνση της συνεργασίας τους εναντίον των εχθρών τους στο εξωτερικό. Και σε αυτόν συνίσταται η ουσία της πολιτείας, η οποία είναι ένα πρόσωπο, στις πράξεις του οποίου ένα μεγάλο πλήθος ατόμων, με τις αμοιβαίες συμβάσεις του ενός με το άλλο, έχουν γίνει, το καθένα, αυτουργοί με σκοπό να μπορεί αυτό να χρησιμοποιεί τη δύναμη και τα μέσα όλων τους κατά τρόπο που θα

θεωρήσει πρόσφορο για την ειρήνη και την κοινή ασφάλειά τους.

Συνεπώς, αυτός που φέρει το πρόσωπο αυτό αποκαλείται «κυρίαρχος». Είναι εκείνος που διαθέτει την «κυρίαρχη εξουσία» και κάθε άλλος εκτός από αυτόν καλείται υπήκοός του. Η κυρίαρχη αυτή εξουσία είναι δυνατόν να αποκτηθεί με δύο τρόπους. Ο ένας, με τη φυσική βία, όπως στην περίπτωση που ένας άνθρωπος υποχρεώνει τα παιδιά του να υποταχθούν στην εξουσία του, γιατί αν αρνηθούν είναι ικανός να τα καταστρέψει, ή όταν υποχρεώνει με πόλεμο τους εχθρούς του να υποταχθούν στη θέλησή του και υπό τον όρο αυτό να τους χαρίσει τη ζωή. Ο άλλος τρόπος είναι όταν οι άνθρωποι συμφωνούν να υποταχθούν με τη θέλησή τους σε έναν άνθρωπο ή σε μια συνέλευση ανθρώπων με την πεποίθηση ότι θα τους προστατεύσει από τους άλλους. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση είναι δυνατόν να μιλήσουμε για «πολιτική κοινότητα ή για πολιτεία εκ συστάσεως» και στην πρώτη περίπτωση για «πολιτεία με κατάκτηση».

Η θρέψη της πολιτείας συνίσταται στην αφθονία και τη διανομή των αναγκαίων για τη διατήρηση της ζωής υλικών: στην παρασκευή ή στην προετοιμασία τους (και αφού παρασκευαστούν), στη διοχέτευσή τους, μέσα από κατάλληλους αγωγούς, στην κοινή χρήση. Ως προς την αφθονία των υλικών, αυτή είναι περιορισμένη εκ φύσεως σε εκείνα τα αγαθά, που ο Θεός συνήθως τα προσφέρει στους ανθρώπους είτε δωρεάν είτε τα παραχωρεί με αντίτιμο την εργασία. Διότι ο Θεός έχει εναποθέσει τα υλικά αυτής της θρέψης, που δεν είναι άλλα από τα ζώα, τα φυτά και τα ορυκτά, δωρεάν στους ανθρώπους, είτε στην επιφάνεια της γης είτε στο υπέδαφος της, ώστε να μη χρειάζεται τίποτε περισσότερο από την εργασία και την οργανωμένη δραστηριότητα για να τα λάβουν, στο βαθμό που η αφθονία εξαρτάται (εκτός από τη θεϊκή εύνοια) από την εργασία και την οργανωμένη δραστηριότητα των ανθρώπων.

Έτσι, αυτά τα υλικά, που αποκαλούνται κοινώς προϊόντα, είναι εν μέρει εγχώρια και εν μέρει ξένα. Εγχώρια είναι εκείνα που παράγονται στην επικράτεια της πολιτείας και ξένα εκείνα που εισάγονται από το εξωτερικό. Και επειδή καμία περιοχή υπό την κυριαρχία μιας πολιτείας δεν είναι σε θέση να παράγει όλα τα αναγκαία για τη συντήρηση και την κίνηση όλου του σώματος και εφόσον είναι ελάχιστες οι περιοχές που δεν παράγουν κάτι παραπάνω από τα αναγκαία, οι πλεονάζουσες ποσότητες των εγχώριων αγαθών παύουν να είναι πλεονάζουσες και καλύπτουν τις εγχώριες ελλείψεις με την εισαγωγή αγαθών που παράγονται στο εξωτερικό είτε με ανταλλαγές είτε με δίκαιο πόλεμο ή με εργασία. Γιατί και η ανθρώπινη εργασία είναι ένα προϊόν που ανταλλάσσεται για όφελος, όπως και κάθε άλλο πράγμα. Υπήρξαν δε πολιτείες, που παρότι η έκτασή τους επαρκούσε μόνο για κατοικία, ωστόσο όχι μόνο διατήρησαν αλλά αύξησαν κιόλας την ισχύ τους είτε με το διαμετακομιστικό εμπόριο είτε με την πώληση προϊόντων, τα υλικά των οποίων εισάγονταν από άλλα μέρη.

Από τη διανομή των υλικών της θρέψης αυτής προέρχεται η σύσταση της ιδιοκτησίας και ανήκει σε όλα τα είδη πολιτείας, στην κυρίαρχη εξουσία. Γιατί, όπου δεν υπάρχει πολιτεία, υπάρχει διαρκής πόλεμος του καθενός εναντίον του γείτονά του και επομένως το καθετί ανήκει σε εκείνον που το αρπάζει και το κρατάει δια της βίας, πράγμα που δεν είναι ούτε ιδιοκτησία ούτε κοινότητα αλλά αβεβαιότητα. Τούτο είναι τόσο προφανές, ώστε ακόμη και ο Κικέρων (ένθερμος υπερασπιστής της ελευθερίας), σε μια δημηγορία του, απέδωσε κάθε ιδιοκτησία στο θετικό δίκαιο. Συγκεκριμένα έλεγε: «εγκαταλείψτε το θετικό δίκαιο ή παραμελήστε την περιφρούρησή του και δεν υπάρχει τίποτε που μπορεί κανείς να είναι σίγουρος ότι θα λάβει από τον πρόγονό του ή ότι θα αφήσει στα παιδιά του. Καταργήστε το θετικό δίκαιο και κανείς δεν θα γνωρίζει τι είναι δικό του και τι του άλλου». Αφού λοιπόν η εισαγωγή της ιδιοκτησίας οφείλεται στην πολιτεία και αφού αυτή δεν μπορεί να ενεργεί παρά μόνο μέσω του προσώπου που την εκπροσωπεί, έπεται ότι εισαγωγή της ιδιοκτησίας αποτελεί αποκλειστική πράξη του κυριάρχου και συνίσταται στους νόμους που κανείς δεν μπορεί να θεσπίσει αν δεν έχει την κυρίαρχη εξουσία. Επιπλέον, η λέξη νόμος προέρχεται από τη λέξη διανομή και η έννοια «δικαιοσύνη» σημαίνει το να αποδίδει κανείς στον καθένα

⁵⁹Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, μετάφραση Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ. 112 – 117.

το δικό του.

Ο πρώτος νόμος αυτής της διανομής αφορά το μοίρασμα της ίδιας της γης. Βάσει αυτού, ο κυρίαρχος απονέμει στον καθένα ένα τεμάχιο, σύμφωνα με εκείνο που ο ίδιος και όχι κάποιος υπήκοος ή ομάδα υπηκόων, θα κρίνει ότι είναι σύμφωνο με την ακριβοδικία και το κοινό αγαθό. Για παράδειγμα, τα τέκνα του Ισραήλ, ενόσω βρίσκονταν στην έρημο, συγκροτούσαν πολιτεία. Τους έλειπαν ωστόσο τα αγαθά της γης, ώσπου έγιναν κύριοι της Γης της Επαγγελίας, η οποία εν συνεχεία μοιράστηκε ανάμεσά τους, όχι κατά τη δική τους κρίση, αλλά κατά την κρίση του Ελεάζαρ του ιερέα και του Ιησού του στρατηγού τους, οι οποίοι, αν και χώρισαν τις δώδεκα φυλές σε δεκατρείς, υποδιαιρώντας τη φυλή του Ιωσήφ, χώρισαν ωστόσο τη γη σε δώδεκα τμήματα και δεν έδωσαν στη φυλή του Λεβί γη αλλά όρισαν να της αποδίδεται η δεκάτη όλων των προϊόντων. Επομένως, η διαίρεση αυτή ήταν αυθαίρετη. Και μολονότι ένας λαός, που καταλαμβάνει μια χώρα με πόλεμο, δεν εξοντώνει πάντοτε τους παλιούς κατοίκους (όπως έκαναν οι Ιουδαίοι) αλλά αφήνει σε πολλούς ή στους περισσότερους ή σε όλους τις περιουσίες τους, είναι ωστόσο φανερό ότι αυτοί τις κρατούν μετά τον πόλεμο ως διανομή των νικητών, όπως ο λαός της Αγγλίας κράτησε τις δικές του από τον Γουλιέλμο τον Κατακτητή.

Εξ' αυτού εξαγεται το συμπέρασμα ότι η ιδιοκτησία που έχει ένας υπήκοος στη γη του συνίσταται στο δικαίωμα να αποκλείει όλους τους άλλους υπηκόους από τη χρήση της, όχι όμως και να αποκλείει τον κυρίαρχό του είτε αυτός είναι συνέλευση είτε μονάρχης. Αφού λοιπόν ο κυρίαρχος, δηλαδή η πολιτεία (που το πρόσωπό της εκπροσωπεί), νοείται ότι δεν ενεργεί παρά με σκοπό την κοινή ειρήνη και ασφάλεια, και η διανομή αυτή των γαιών πρέπει να νοηθεί ότι γίνεται προκειμένου να επιτευχθούν οι ίδιοι σκοποί. Επομένως, εάν ο κυρίαρχος προβεί σε οποιαδήποτε διανομή εις βάρος των ανωτέρω σκοπών, τούτο έρχεται σε αντίθεση προς τη βούληση των υπηκόων που εμπιστεύθηκαν την ειρήνη και την ασφάλειά τους στην κρίση και στη συνείδησή του. Σύμφωνα λοιπόν με τη βούληση του καθενός από τους υπηκόους μια τέτοια διανομή θα θεωρηθεί άκυρη. Είναι αλήθεια ότι ένας κυρίαρχος ή η πλειοψηφία μιας κυρίαρχης συνέλευσης μπορεί να προστάξουν την τέλεση πράξεων σύμφωνα με τα πάθη τους και σε αντίθεση με τη συνείδησή τους, πράγμα που συνιστά διάρρηξη της εμπιστοσύνης και του φυσικού νόμου. Τούτο όμως δεν αρκεί για να νομιμοποιήσει, τον υπήκοο να κηρύξει πόλεμο εναντίον του κυρίαρχου ούτε να τον κατηγορήσει για αδικία ούτε να μιλήσει άσχημα γι' αυτόν, επειδή οι υπήκοοι έχουν εξουσιοδοτήσει όλες τις πράξεις του και δίνοντάς του την κυρίαρχη εξουσία, τις αναγνώρισαν ως δικές τους.

Θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι κατά τη διανομή της γης η ίδια η πολιτεία πρέπει δια του αντιπροσώπου της να έχει στην κατοχή της και να το βελτιώνει ένα μερίδιο τόσο μεγάλο ώστε να επαρκεί για να καλύπτει όλη την απαιτούμενη δαπάνη της κοινής ειρήνης και άμυνας. Τούτο θα ίσχυε ως αληθές αν υπήρχε ένας εκπρόσωπος, απαλλαγμένος από ανθρώπινα πάθη και αδυναμίες. Με δεδομένη όμως την ανθρώπινη φύση, η παραχώρηση δημόσιας γης ή άλλης διασφαλισμένης προσόδου στην πολιτεία είναι μάταιη και συντελεί στη διάλυση της κυβέρνησης και στην κατάσταση της απλής φύσης και στον πόλεμο, μόλις η κυρίαρχη εξουσία πέσει στα χέρια ενός μονάρχη ή μιας συνέλευσης, που είτε είναι ιδιαίτερος αμελής ως προς τη διαχείριση του χρήματος είτε διακινδυνεύει τη δημόσια περιουσία σε έναν παρατεταμένο ή δαπανηρό πόλεμο. Οι πολιτείες δεν αντέχουν καμιά λιτότητα. Γιατί αφού οι δαπάνες τους δεν οροθετούνται από τη δική τους όρεξη αλλά από εξωτερικά γεγονότα και τις ορέξεις των γειτόνων τους, ο δημόσιος πλούτος δεν μπορεί να

περιοριστεί από άλλο όριο παρά μόνο από εκείνο που απαιτούν οι αναφερόμενες περιστάσεις. Παρότι στην Αγγλία ο Κατακτητής κράτησε διάφορες γαίες για δική του χρήση και διάφορες υπηρεσίες στις γαίες που έδωσε στους υπηκόους του, φαίνεται ωστόσο ότι τις κράτησε για τη συντήρησή του όχι ως δημόσιο αλλά ως φυσικό πρόσωπο. Παρ' όλα αυτά, τόσο αυτός όσο και οι διάδοχοί του επέβαλαν αυθαίρετους φόρους στη γη όλων των υπηκόων τους, όταν το έκριναν αναγκαίο. Αν οι δημόσιες γαίες και οι υπηρεσίες κρατήθηκαν για την επαρκή συντήρηση της πολιτείας, ο σκοπός τους δεν επετεύχθη, καθώς όπως φάνηκε από τους φόρους που ακολούθησαν υπήρξαν ανεπαρκείς και όπως φάνηκε και από τα ελάχιστα έσοδα του στέμματος, πουλήθηκαν ή μειώθηκαν. Είναι επομένως μάταιο να αποδίδεται μερίδιο στην πολιτεία που μπορεί να το πουλήσει ή να το δωρίσει και το πουλάει ή το δωρίζει όταν αυτό γίνεται από τον εκπρόσωπό της.

Όπως και η διανομή της γης στο εσωτερικό, έτσι και προσδιορισμός των τόπων και των προϊόντων που θα εμπορεύονται οι υπήκοοι στο εξωτερικό ανήκει στον κυρίαρχο. Γιατί εάν επαφιόταν στους ιδιώτες να χρησιμοποιούν ως προς αυτό την κρίση τους, ορισμένοι από αυτούς, παρακινούμενοι από το κέρδος, είτε θα προμήθευαν τον εχθρό με τα μέσα να βλάψει την πολιτεία, είτε θα την έβλαπταν οι ίδιοι, εισάγοντας πράγματα, ευχάριστα μεν για τις ορέξεις των ανθρώπων, επιζήμια δε, ή τουλάχιστον μη επωφελή σε αυτούς. Ανήκει επομένους στην πολιτεία (δηλαδή αποκλειστικά στον κυρίαρχο) να εγκρίνει ή να απορρίπτει τόσο τους τόπους όσο και τα προϊόντα του εξωτερικού εμπορίου.

Επιπλέον, αφού για τη συντήρηση της πολιτείας δεν αρκεί το να έχει ο καθένας ιδιοκτησία ενός τεμαχίου γης ή λίγων αγαθών ούτε φυσική κλίση σε κάποια χρήσιμη τέχνη και δεν υπάρχει καμία τέχνη στον κόσμο που να μην είναι αναγκαία είτε για την επιβίωση είτε για την ευημερία του καθενός σχεδόν ανθρώπου, είναι αναγκαίο οι άνθρωποι να διανέμουν μεταξύ τους ό, τι τους περισσεύει και να μεταβιβάζουν αμοιβαία τις κτήσεις ο ένας στον άλλον με ανταλλαγές και αμοιβαία συμβόλαια. Ανήκει επομένους στην πολιτεία (δηλαδή στον κυρίαρχο) να ορίσει με ποιο τρόπο θα συνάπτονται όλα τα είδη συμβολαίου (όπως της αγοράς, της πώλησης, της ανταλλαγής, του δανείου, του δανεισμού, της μισθώσεως και της ενοικίασης) καθώς και με ποιες λέξεις και σημεία θα καθίστανται έγκυρα.

Κατόπιν, ως παρασκευή νοείται η αναγωγή όσων προϊόντων δεν καταναλώνονται άμεσα αλλά φυλάσσονται για τη μελλοντική θρέψη σε κάτι ίσης αξίας και επιπλέον τόσο φορητό ώστε να μην παρεμποδίζει την κίνηση των ανθρώπων από τον έναν τόπο στον άλλον, με σκοπό ο καθένας να μπορεί να συντηρηθεί σε οποιονδήποτε τόπο ανάλογα με την τροφή που του παρέχει αυτός ο τόπος. Πρόκειται για το χρυσό, τον άργυρο και το χρήμα. Γιατί ο χρυσός και ο άργυρος, καθώς τυχαίνει να έχουν μεγάλη αξία σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου, αποτελούν βολικό μέτρο της αξίας όλων των πραγμάτων μεταξύ των εθνών. Το χρήμα επίσης, όποιο και αν είναι το υλικό που χρησιμοποιεί ο κυρίαρχος μίας πολιτείας για την κοπή του, αποτελεί επαρκές μέτρο της αξίας όλων των πραγμάτων μεταξύ των υπηκόων μιας πολιτείας. Με τη μεσολάβηση αυτών των μέτρων, όλα τα προϊόντα, κινητά και ακίνητα, συνοδεύουν τους ανθρώπους σε όλους τους τόπους διαμονής τους, μέσα και έξω από τον τόπο της συνηθισμένης τους κατοικίας. Το χρήμα περνάει από τον έναν άνθρωπο στον άλλον μέσα στην πολιτεία και κυκλοφορεί τρέφοντας το κάθε μέλος της.

Επειδή ο άργυρος και ο χρυσός έχουν την αξία τους από το ίδιο τους το υλικό, έχουν πρώτον αυτό το προνόμιο, η αξία τους, ως κοινό μέτρο των προϊόντων κάθε τόπου, να μην μπορεί να μετατραπεί από την ισχύ μίας ή περισσότερων πολιτειών. Αντίθετα, το χρήμα από

μη πολύτιμα μέταλλα μπορεί εύκολα να υπερτιμηθεί ή να υποτιμηθεί. Δεύτερον, έχουν το προνόμιο να κάνουν τις πολιτείες να κινούν και να αναπτύσσουν τα στρατεύματά τους, όταν χρειάζεται, σε ξένες χώρες, και να εξασφαλίζουν τα αναγκαία όχι μόνο των επιμέρους υπηκόων που ταξιδεύουν αλλά και ολόκληρων στρατών. Το νόμισμα ωστόσο, που η αξία του είναι σημαντική όχι για το υλικό του αλλά για τη σφραγίδα του τόπου κοπής του, δεν μπορεί να αντέξει στην αλλαγή περιβάλλοντος και έχει αξία μόνο στη χώρα που κόπηκε, όπου επίσης υπόκειται στις αλλαγές των νόμων και ως εκ τούτου η αξία του μειώνεται, ζημιώνοντας συχνά εκείνους που το έχουν.

Οι αγωγοί και οι δίοδοι μέσω των οποίων παραδίδεται σε δημόσια χρήση είναι δύο ειδών. Πρώτον, εκείνοι δια των οποίων εισέρχεται στα δημόσια ταμεία και δεύτερον, εκείνοι δια των οποίων εξέρχεται από αυτά για τις δημόσιες δαπάνες. Στο πρώτο είδος ανήκουν οι εισπράκτορες, οι εκκαθαριστές και οι θησαυροφύλακες. Στο δεύτερο, οι θησαυροφύλακες πάλι και οι αξιωματούχοι που ορίζονται για την πληρωμή των πολυάριθμων δημόσιων ή ιδιωτικών λειτουργιών.

Τέλος, καταλήγει ο Hobbes, απόγονοι ή παιδιά της πολιτείας είναι εκείνα που αποκαλούνται αποικισμοί ή αποικίες. Αυτές είναι ομάδες ανθρώπων, που στέλνονται εκεί από την πολιτεία, υπό διοικητή ή κυβερνήτη, για να κατοικήσουν μια ξένη χώρα, που είτε είναι ανέκαθεν ακατοίκητη είτε εκκενώνεται τότε με πόλεμο. Όταν ιδρυθεί μία αποικία, οι άποικοι είτε αποτελούν οι ίδιοι πολιτεία, απαλλαγμένοι από την υποταγή στον κυρίαρχο που τους έστειλε, περίπτωση κατά την οποία η πολιτεία από την οποία έφυγαν αποκαλείται μητρόπολη ή μητέρα και δεν απαιτεί από αυτούς περισσότερα από όσα απαιτεί ο πατέρας από τα παιδιά που χειραφετούνται και αποδεσμεύονται από την οικιακή εποπτεία, δηλαδή τιμή και φιλία, είτε παραμένουν ενωμένοι με τη μητρόπολή τους, όπως οι αποικίες του λαού της Ρώμης και τότε δεν αποτελούν πολιτείες αλλά επαρχίες και τμήματα της πολιτείας που τους έστειλε. Όστε τα δικαιώματα των αποικιών (εκτός από την τιμή και τη συμμαχία με τη μητρόπολη) εξαρτώνται εξ' ολοκλήρου από την άδεια ή τα επίσημα έγγραφα με τα οποία ο κυρίαρχός τους τους εξουσιοδότησε να εγκατασταθούν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ⁶⁰

Ο Μοντεσκιέ, κατά γενική παραδοχή, ήταν ο σημαντικότερος Γάλλος φιλόσοφος του δεκάτου όγδοου αιώνα. Ήταν εκείνος που αντιλήφθηκε την περιπλοκότητα της κοινωνικής φιλοσοφίας. Για το λόγο αυτό ανέλαβε να δημιουργήσει μία εμπειρική μελέτη της κοινωνίας και της κυβέρνησης σε ευρεία κλίμακα. Τα συμπεράσματά του όμως ήταν βαθύτατα επηρεασμένα από τις προκαταλήψεις του. Σκόπευε να δημιουργήσει μία πολιτική φιλοσοφία που να προσαρμόζεται στις περισσότερες περιπτώσεις. Ωστόσο ό, τι έγραψε αφορούσε κυρίως τη Γαλλία. Κατά κύριο λόγο ετοίμασε ένα σχέδιο για τη μελέτη της κυβέρνησης σε συσχετισμό με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, που απαιτούσε μία σύγκριση θεσμών σε ευρεία κλίμακα, αλλά δεν είχε ούτε την ακρίβεια των γνώσεων ούτε την αμεροληψία που χρειαζόταν για να κάνει το σχέδιο αυτό αποτελεσματικό.

Συγκεκριμένα, με το έργο του «το Πνεύμα των Νόμων» καταπιάστηκε με δύο βασικά ζητήματα. Πρώτον, ανέλαβε να αναπτύξει μία κοινωνιολογική θεωρία της κυβέρνησης και του νόμου αποδεικνύοντας ότι εξαρτώνται, για τη διάρθρωση και τη λειτουργία τους, από τις συνθήκες της διαβίωσης του λαού. Οι συνθήκες αυτές περιελάμβαναν τις φυσικές συνθήκες, όπως το κλίμα και το έδαφος, που υπέθετε ότι ασκούν άμεση επίδραση στην εθνική νοοτροπία, την κατάσταση των τεχνών, του εμπορίου και του τρόπου παραγωγής αγαθών, τις διανοητικές και ηθικές κλίσεις και ιδιοσυγκρασίες, τα ήθη και τα έθιμα που έχουν ενσωματωθεί στον εθνικό χαρακτήρα ενός λαού. Με δύο λόγια, η μορφή μιας κυβέρνησης είναι ένα σύνολο που απαιτεί την αμοιβαία προσαρμογή όλων των λαϊκών θεσμών, αν η κυβέρνηση αυτή πρόκειται να μείνει σταθερή και να επιβάλει την τάξη.

Δεύτερον, τον Μοντεσκιέ τον συνείχε ο φόβος ότι η απόλυτη μοναρχία είχε τόσο υπονομεύσει τη συνταγματική παράδοση της Γαλλίας ώστε η ελευθερία ήταν πια ανέφικτη. Η απέχθειά του για τα αυταρχικά καθεστώτα φανερώνεται και από τις αντικειμενικές ακόμα παρατηρήσεις του για ξένες κυβερνήσεις, όπως της Ρωσίας και της Τουρκίας. Το πρακτικό του αντικείμενο και το δημοφιλέστερο σημείο του έργου του, ήταν να αναλύσει τις συνταγματικές συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η ελευθερία και να αποκαλύψει τα μέσα της αποκατάστασης των αρχαίων ελευθεριών των πολιτών της Γαλλίας. Όσον αφορά το τελευταίο αυτό δεν φαίνεται ότι έφτασε σε οριστικά συμπεράσματα. Τα κείμενά του έδωσαν βοήθεια και ανακούφιση τόσο στους αντιδραστικούς, που ήλπιζαν στην αποκατάσταση των συμβουλίων, του κοινοβουλίου και των επαρχιακών συνελεύσεων, όσο και στους φιλελευθέρους που ήθελαν να μιμηθούν την αγγλική κυβέρνηση.

Οι δύο αυτές πλευρές της σκέψης του Μοντεσκιέ δεν χωρίζονταν στα κείμενά του ούτε τοπικά ούτε χρονικά. Τα Περσικά Γράμματα, ήταν βασικά μία κοινωνική σάτιρα για την όλη κατάσταση της Γαλλίας, όπου ο συγγραφέας σάρκαζε την εκκλησία, τον Λουδοβίκο τον ΙΔ', την παρακμή του κοινοβουλευτισμού και την κατάντια της αριστοκρατίας. Η κεντρική ιδέα του έργου, πίσω από το σαρκασμό του, εξέφραζε την ίδια απέχθεια για αυταρχικά πολιτεύματα, όπως και στο Πνεύμα των Νόμων. Θέμα του ήταν μία κυβέρνηση,

⁶⁰ G.H.Sabine, Ιστορία των πολιτικών θεσμών, μετάφραση Μάνθος Κρίστης, εκδόσεις Ατλαντίς, Δεκέμβριος 1980, σελ. 599 – 609.

που είχε καταργήσει όλες τις ενδιάμεσες εξουσίες ανάμεσα στο βασιλιά και στο λαό και έκανε το νόμο ταυτόσημο με τη θέληση της κυριάρχου εξουσίας. Με την ερμηνεία αυτή της αυταρχικότητας δινόταν ιδιαίτερη σημασία στην διαίρεση των εξουσιών, που πίστευε ότι την είχε βρει στο αγγλικό σύνταγμα. Στα Περσικά Γράμματα, εντούτοις, είχε διατυπώσει την άποψη ότι η καλύτερη κυβέρνηση είναι εκείνη «που οδηγεί τους ανθρώπους με τον τρόπο που ταιριάζει καλύτερα στην ιδιοσυγκρασία τους».

Προφανώς οι γενικές αρχές της κοινωνικής φιλοσοφίας του Μοντεσκιέ ξεκινούσαν από το νόμο της φύσης. Ένας νόμος, όπως έλεγε, στην πρώτη φράση του Πνεύματος των Νόμων, σημαίνει «τις αναγκαίες σχέσεις που προκύπτουν από τη φύση των πραγμάτων». Στην κοινωνία ο νόμος είναι ένας κανόνας ή ένα κριτήριο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, που προφανώς πρέπει να τηρείται, αν και συχνά καταπατείται. Για το γεγονός αυτό ο Μοντεσκιέ έδινε δύο εξηγήσεις: η ελευθερία της βούλησης και η ελαττωματικότητα του ανθρώπινου πνεύματος, είναι οι αιτίες που παρεμποδίζουν τους ανθρώπους να φτάσουν στην τελειότητα της φύσης. Τόνιζε όμως με έμφαση ότι η φύση έδωσε στους ανθρώπους το μέτρο της απόλυτης δικαιοσύνης, πριν από το νόμο.

Ειδικότερα, εκείνο που τον ενδιέφερε ήταν η ιδέα ότι ο βασικός αυτός φυσικός νόμος της κοινωνίας, που τη συνταύτιζε με τη λογική, πρέπει να εφαρμόζεται σε διαφορετικά περιβάλλοντα και συνεπώς να δημιουργεί διαφορετικούς θεσμούς σε διαφορετικούς τόπους. Το κλίμα, το έδαφος, η ασχολία, η μορφή της κυβέρνησης, το εμπόριο, η θρησκεία, τα έθιμα, όλα σχετίζονται με τη διαμόρφωση της λογικής ή του νόμου σε μία συγκεκριμένη περίπτωση. Αυτή η συσχέτιση των φυσικών και πνευματικών συνθηκών και θεσμών αποτελεί το «πνεύμα των νόμων». Εκείνο προφανώς που πρότεινε ο Μοντεσκιέ ήταν η διεξαγωγή μίας κοινωνιολογικής συγκριτικής μελέτης των θεσμών και της επίδρασης που ασκούν επάνω τους οι άλλοι θεσμοί και οι άσχετες με τους θεσμούς φυσικές συνθήκες.

Περαιτέρω, δεν είναι εύκολο να εκτιμηθεί με βεβαιότητα η πρωτοτυπία ή η σημασία του σχεδίου του Μοντεσκιέ. Εκείνο που είναι βέβαιο ότι του ανήκε ήταν το μεγαλεπήβολο σχέδιο που καταπιάστηκε να πραγματοποιήσει. Την αρχική ιδέα την πήρε προφανώς από τον Αριστοτέλη και μάλιστα από τα Πολιτικά του, όπου αναλύονται οι άπειρες αποχρώσεις της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας στις πόλεις - κράτη. Το ότι οι νόμοι πρέπει να προσαρμόζονται ανάλογα με τις περιστάσεις, τις φυσικές και τις πολιτικές και το ότι οι καλές κυβερνήσεις πρέπει να είναι καλές με τη σχετική αυτή έννοια είχε ήδη διατυπωθεί από τον Αριστοτέλη.

Για τον Μοντεσκιέ, όπως και για τον Αριστοτέλη, οι τύποι ή τα είδη της κυβέρνησης είναι σταθερά. Τροποποιούνται μόνον από την επίδραση του περιβάλλοντός τους. Μια που ο Αριστοτέλης περιορίστηκε στις ελληνικές πόλεις η υπόθεση αυτή είναι ουσιαστικά αληθινή. Οι κίνδυνοι όμως ήταν πολύ μεγαλύτεροι για μία έρευνα βασισμένη στην κλίμακα του Μοντεσκιέ. Έχοντας υπόψη τη σημασία αυτού του ζητήματος για το σχέδιό του, αφιέρωσε ελάχιστη σχετικά προσπάθεια για να αποφανθεί ποιες κυβερνητικές μορφές θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για μία τόσο πλατειά σύγκριση. Πάντως εξήγησε για ποιους λόγους δεν υιοθετεί απόλυτα την αρχαία τριπλή ταξινόμηση και γιατί όμως δεν την απορρίπτει. Διακηρύσσει απλώς ότι οι κυβερνήσεις είναι τριών κατηγοριών: δημοκρατικές (ένα κράμα δημοκρατίας και αριστοκρατίας), μοναρχικές και δεσποτικές. Ο δεσποτισμός διαφέρει από τη μοναρχία γιατί είναι αυθαίρετος και αδέσμευτος, ενώ η τελευταία είναι μία συνταγματική κυβέρνηση, σύμφωνα με τους νομικούς τύπους και επιζητεί τη συνέχιση των «ενδιαμέσων εξουσιών», όπως της αριστοκρατίας ή των κοινοτήτων, ανάμεσα στον μονάρχη και τον λαό

του. Σε καθεμία από τις κυβερνητικές αυτές μορφές απέδωσε μία «αρχή» ή μία κινητήρια δύναμη ανάλογα με τον χαρακτήρα των υπηκόων από τους οποίους προέρχεται η δύναμή της και της είναι απαραίτητοι για να εξακολουθήσει να παραμένει στην αρχή και να ασκεί το λειτούργημά της. Έτσι μία λαϊκή κυβέρνηση εξαρτάται από την πολιτική αρετή και το δημόσιο πνεύμα του λαού, η μοναρχία εξαρτάται από την αίσθηση της τιμής μίας στρατιωτικής τάξης και ο δεσποτισμός από το φόβο ή τη δουλοπρέπεια των υπηκόων.

Ωστόσο, είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν η ταξινόμηση του Μοντεσκιέ ακολούθησε κάποια αρχή. Όσον αφορά τον αριθμό των ηγεμόνων η μοναρχία και ο δεσποτισμός συμπίπτουν όσον αφορά την συνταγματικότητα, μία δημοκρατία επίσης μπορεί να είναι όσο παράνομη και μία δικτατορία. Άλλωστε η ιδέα ότι οι δεσποτικές κυβερνήσεις δεν έχουν νόμους είναι ανυπόστατη, όπως είναι επίσης η ιδέα ότι οι τρεις κυβερνητικές κατηγορίες του αντιστοιχούν στα μικρά, στα μεσαία και τα μεγάλα κράτη. Δεν μπορεί να υποθεθεί ότι η ταξινόμηση αυτή των κυβερνητικών τύπων ήταν απόρροια παρατήρησης ή σύγκρισης. Ο Μοντεσκιέ φαίνεται να κινήθηκε απλώς από ένα υποκειμενικό ενδιαφέρον που προερχόταν από τις ηθικές του αντιδράσεις στα προβλήματα της Γαλλίας. Η δημοκρατία του, που βασιζόταν στην αυστηρή πολιτική αρετή των πολιτών της, ήταν η ρωμαϊκή δημοκρατία (ή η εξιδανίκευσή της) και δεν είχε καμία σχέση με τις σύγχρονες δημοκρατίες. Ο δεσποτισμός του ήταν η προβολή των φόβων του για την κατάντια της Γαλλίας με το καθεστώς του Ρισελιέ και του Λουδοβίκου, που είχαν στερήσει τα προνόμια των τοπικών κυβερνήσεων, των κοινοβουλίων και της αριστοκρατίας. Η μοναρχία του ήταν αυτό που επιθυμούσε να είναι η Γαλλία ή αυτό που αργότερα πίστεψε πως είναι η Αγγλία. Το βασικό περίγραμμα λοιπόν της θεωρίας του Μοντεσκιέ δεν ήταν δημιουργία των εμπειρικών του μελετών, αλλά των ιδεών του για το τι είναι επιθυμητό για τη Γαλλία.

Σε γενικές γραμμές η άποψη για το έργο του Μοντεσκιέ, ότι η σημασία του έγκειται στη διάδοση και στην ενίσχυση της πίστης στους βρετανικούς θεσμούς ως φορέων πολιτικής ελευθερίας, δεν είναι εσφαλμένη. Η διαμονή του στην Αγγλία τον απήλλαξε από την προκατάληψη ότι η πολιτική ελευθερία εξαρτάται από μία υπέρτατη αρετή που ήταν γνωστή μόνο στους Ρωμαίους και είχε πραγματοποιηθεί μόνο στην πόλη - κράτος. Συνειδητοποίησε την έμφυτη απέχθειά του για τον δεσποτισμό και πρότεινε μία μέθοδο που θα μπορούσε ίσως να θεραπεύσει τις ολέθριες συνέπειες του αυταρχισμού στη Γαλλία. Το ότι ο Μοντεσκιέ πίστευε πως ήταν δυνατή η απομίμηση της αγγλικής κυβέρνησης από τους Γάλλους δεν είναι αλήθεια. Είναι βέβαιο πάντως ότι το ενδέκατο βιβλίο του Πνεύματος των Νόμων, όπου αποδίδει την ελευθερία της Αγγλίας στο διαχωρισμό του νομοθετικού, του εκτελεστικού και του δικαστικού, καθώς και στη μεταξύ τους ισορροπία, καθιερώνει τα δόγματα της επιβολής ενός φιλελευθέρου συντάγματος. Η μεγάλη επίδραση του Μοντεσκιέ στο σημείο αυτό είναι αναμφισβήτητη και μπορεί να γίνει αντιληπτή από τις διακηρύξεις των δικαιωμάτων του πολίτη στα συντάγματα της Αμερικής και της Γαλλίας.

Φυσικά, η ιδέα αυτή ήταν μία από τις αρχαιότερες της πολιτικής θεωρίας. Χρησιμοποιήθηκε από τον Πολύβιο για να εξηγήσει την σταθερότητα της ρωμαϊκής κυβέρνησης. Η μικτή μοναρχία ήταν μία διαδεδομένη αντίληψη σε όλη την περίοδο του μεσαίωνα και τα μεσαιωνικά συντάγματα βασιζόνταν στη διαίρεση των εξουσιών, σε αντιδιαστολή προς τις κυριαρχικές εξουσίες που αξίωνε η νέα μοναρχία. Στην Αγγλία οι αντιδικίες ανάμεσα στο στέμμα και τα δικαστήρια, καθώς και στο στέμμα και το κοινοβούλιο, προσέδωσαν ιδιαίτερη σημασία στον διαχωρισμό των εξουσιών. Ο Χάρρινγκτον τον θεωρούσε απαραίτητο για μία ελεύθερη κυβέρνηση. Στην πραγματικότητα

η ιδέα της μικτής κυβέρνησης σήμαινε, μεταξύ άλλων, τον συγκερασμό και την εξισορρόπηση των οικονομικών συμφερόντων και τάξεων καθώς και τη συμμετοχή στην εξουσία κάθε λογής συνασπισμών, όπως συνεταιρισμών ή κοινοτήτων και μόνο σε μικρό βαθμό τη συνταγματική οργάνωση των νομικών εξουσιών. Ίσως να χρησίμευε περισσότερο σαν αντίβαρο για την αντιμετώπιση του απόλυτου συγκεντρωτισμού και σαν υπόμνηση ότι καμιά πολιτική οργάνωση δεν μπορεί να λειτουργήσει εκτός αν πετύχει μία ισορροπία και ένα δίκαιο δούναι και λαβείν ανάμεσα στα διάφορα όργανά της.

Τέλος, η τροποποίηση που επέφερε ο Μοντεσκιέ στο αρχαίο δόγμα ήταν μία μετατροπή του διαχωρισμού των εξουσιών σε ένα σύστημα νομικών ελέγχων και περιορισμών ανάμεσα στα όργανα ενός πολιτεύματος. Η ειδική μορφή της θεωρίας του βασιζόταν στη θέση ότι όλα τα πολιτικά λειτουργήματα πρέπει κατ' ανάγκη να ταξινομούνται ως νομοθετικά, εκτελεστικά ή δικονομικά. Το εφικτό της εφαρμογής ενός ριζικού διαχωρισμού ανάμεσα στις νομοθετικές και τις δικονομικές μεθόδους, ή ανάμεσα στη χάραξη μίας πολιτικής και στον έλεγχο της εφαρμογής της, είναι ένα θέμα που θα το εξέταζε κάθε πολιτικός ρεαλιστής. Είναι αλήθεια ότι ο Μοντεσκιέ δεν εξέτασε απόλυτα τον διαχωρισμό των τριών εξουσιών. Δεν κατέστησε σαφές πότε το νομοθετικό πρέπει να συνέρχεται, όταν αποφασίζει το εκτελεστικό, ούτε το πότε το εκτελεστικό διατηρεί ένα βέτο σε θέματα νομοθεσίας, ούτε και πότε το νομοθετικό πρέπει να ασκεί έκτακτες δικαστικές εξουσίες. Παρόλα αυτά, μάλλον πίστευε ότι η νομοθετική εξουσία ήταν η υπέρτατη εξουσία και ότι υπερερούσε έναντι των άλλων δύο εξουσιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΡΟΥΣΣΩ – ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ⁶¹

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ⁶²

Κατά τον Ρουσσώ, η παλιότερη από όλες τις κοινωνίες και η μόνη φυσική, είναι η οικογένεια. Ωστόσο τα παιδιά δεν παραμένουν συνδεδεμένα με τον πατέρα παρά μόνο για όσο διάστημα τον χρειάζονται για να συντηρηθούν. Μόλις η ανάγκη αυτή αρθεί, ο φυσικός δεσμός λύεται. Μόλις τα παιδιά απαλλαγούν από την υπακοή που όφειλαν στον πατέρα και ο πατέρας από τις ευθύνες του απέναντι στα παιδιά του, ανακτούν όλοι εξίσου την ανεξαρτησία τους. Αν εξακολουθήσουν να παραμένουν ενωμένοι, αυτό δεν προκύπτει ως φυσικό αλλά ως αποτέλεσμα της θέλησής τους και η οικογένεια δεν διατηρείται παρά μόνο με σύμβαση. Η κοινή αυτή ελευθερία είναι συνέπεια της φύσης του ανθρώπου. Ο πρωταρχικός της νόμος είναι ο άνθρωπος να φροντίζει για την αυτοσυντήρησή του, οι πρώτες του φροντίδες είναι αυτές που οφείλει στον εαυτό του και στο μέτρο που φτάνει στην ηλικία του Λόγου και γίνεται ο ίδιος μόνος κριτής των μέσων της αυτοσυντήρησής του, γίνεται εξ' αυτού κύριος του εαυτού του. Η οικογένεια είναι λοιπόν το πρώτο πρότυπο των πολιτικών κοινωνιών. Ο άρχων είναι η εικόνα του πατέρα, ο λαός είναι η εικόνα των παιδιών και καθόσον όλοι γεννήθηκαν ίσοι και ελεύθεροι, δεν απαλλοτριώνουν την ελευθερία τους παρά μόνο για να ωφεληθούν. Η μόνη διαφορά συνίσταται στο ότι στην οικογένεια η αγάπη του πατέρα για τα παιδιά του τον αποζημιώνει για τις φροντίδες προς αυτά ενώ στο κράτος, όπου ο άρχων δεν τρέφει τέτοια συναισθήματα για το λαό του, η απόλαυση της εξουσίας υποκαθιστά αυτή την αγάπη.

Από την άλλη πλευρά, ο Grotius αρνούνταν ότι η ανθρώπινη εξουσία εγκαθιδρύεται για το καλό των κυβερνωμένων και ως παράδειγμα ανέφερε τη δουλεία. Η συνήθης μέθοδος λογισμού του ήταν να θεμελιώνει πάντοτε το δίκαιο στο δεδομένο. Κατά τον Grotius λοιπόν, δεν ήταν καθόλου βέβαιο αν το ανθρώπινο γένος ανήκει σε μία εκατοντάδα ανθρώπων ή αν αυτή η εκατοντάδα ανθρώπων ανήκει στο ανθρώπινο γένος. Επίσης, κατά τον Hobbes, το ανθρώπινο είδος είναι χωρισμένο σε κοπάδια κτηνών, το καθένα με τον αρχηγό του που το φυλάει για να το καταβροχθίσει. Όπως ο βοσκός είναι ανώτερης φύσης από το κοπάδι του, έτσι και οι ποιμένες των ανθρώπων, οι άρχοντές τους, είναι επίσης ανώτερης φύσης από το λαό τους. Ακόμα, ο αυτοκράτορας Καλιγούλας υποστήριζε ότι οι βασιλιάδες είναι οι θεοί και οι λαοί τα κτήνη.

Επίσης, ο Αριστοτέλης είχε πει ότι οι άνθρωποι δεν είναι καθόλου ίσοι εκ φύσεως αλλά ότι άλλοι γεννιούνται για να είναι δούλοι και άλλοι για να είναι κύριοι. Κάθε άνθρωπος που γεννιέται στη δουλεία, γεννιέται για να είναι δούλος. Τίποτε δεν είναι περισσότερο βέβαιο από αυτό. Οι δούλοι χάνουν τα πάντα μέσα στα δεσμά τους, ακόμη και την επιθυμία

⁶¹Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, μετάφραση Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ. 153 – 188. Βλ. Rousseau, Jean – Jacques (1966), *Du Contrat Social*, επιμ. P. Burgelin, Gernier/Flammarion, Παρίσι, Κητρομηλίδης, Πασχάλης (1984), *Νεότερη πολιτική θεωρία Ι. Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου* (Hobbes, Locke, Rousseau), Α. Σάκκουλας, Αθήνα, Rousseau, Jean – Jacques (2004), *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, μτφρ. Β. Γρηγορόπουλου και Α. Σταϊνχάουερ, επιμ. Β. Γρηγορόπουλου, Πόλις, Αθήνα.

⁶² Ο. π. σελ. 154 – 156.

να απελευθερωθούν. Αγαπούν τη δουλεία όπως οι σύντροφοι του Οδυσσέα αγαπούσαν τη μετατροπή τους σε κτήνη. Αν λοιπόν υπάρχουν δούλοι εκ φύσεως, τούτο συμβαίνει επειδή η δουλεία υπήρξε σε αντίθεση προς τη φύση. Η δύναμη δημιούργησε τους πρώτους δούλους και η δειλία τους διαιώνισε τη δουλεία τους.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΙΣΧΥΡΟΤΕΡΟΥ⁶³

Ο ισχυρότερος, σύμφωνα με το Ρουσσώ, δεν μένει ποτέ αρκετά ισχυρός, ώστε να είναι πάντοτε ο κύριος, αν δεν μετασηματίσει τη δύναμή του σε δίκαιο και την υπακοή σε καθήκον. Η ισχύς είναι μια δύναμη φυσική. Η υποταγή στη δύναμη είναι μια πράξη ανάγκης και όχι βούλησης. Ίσως είναι και μια πράξη φρόνησης. Κάθε δύναμη που υπερνικά την προηγούμενη κληρονομεί τα δικαιώματά της. Στο βαθμό που μπορεί κανείς να παρακούει ατιμωρητί, η ανυπακοή του νομιμοποιείται και αφού ο ισχυρότερος διαθέτει πάντοτε το δίκαιο, το ζήτημα είναι να καταφέρει να γίνει ο ισχυρότερος. Τι είναι όμως το δίκαιο τη στιγμή που εξαφανίζεται μόλις εκλείπει η δύναμη; Αν η δύναμη υποχρεώνει σε υπακοή, δεν υπάρχει ανάγκη να υπακούει κανείς από καθήκον και αν δεν του επιβάλλεται η υπακοή, δεν είναι πλέον υποχρεωμένος σε αυτήν. Επομένως, η δύναμη δεν δημιουργεί δίκαιο και δεν είναι κανείς υποχρεωμένος να υπακούει παρά μόνο στις νόμιμες δυνάμεις.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ⁶⁴

Ο Ρουσσώ, κατόπιν όλων αυτών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αφού κανένας άνθρωπος δεν έχει φυσική εξουσία πάνω στους συνανθρώπους του και αφού η δύναμη δεν δημιουργεί δίκαιο, απομένουν επομένως μόνο οι συμβάσεις για να θεμελιώνουν κάθε νόμιμη εξουσία μεταξύ των ανθρώπων.

Παράλληλα, αναρωτιόταν, αν ένα μεμονωμένο άτομο μπορεί να απαλλοτριώσει την ελευθερία του και να γίνει δούλος ενός κυρίου, γιατί δεν θα μπορούσε και ένας ολόκληρος λαός να απαλλοτριώσει τη δική του και να γίνει υπήκοος ενός βασιλιά; Ένας άνθρωπος που γίνεται δούλος ενός άλλου δεν δίνει τον εαυτό του, τον πουλάει για να εξασφαλίσει τουλάχιστον τη συντήρησή του. Αλλά ένας λαός γιατί πουλιέται; Μακράν από του να προσφέρει στους υπηκόους του τα μέσα της συντήρησής τους, ένας βασιλιάς παίρνει τα δικά του απ' αυτούς και δυστυχώς δεν ζει με λίγα. Επομένως, οι υπήκοοι εκχωρούν τον εαυτό τους υπό τον όρο να τους πάρει και την περιουσία τους;

Ο Ρουσσώ παραδεχόταν πως ο δεσπότης εξασφαλίζει στους υπηκόους του την κοινωνική ειρήνη. Αλλά, προβληματισμένος διερωτόταν, σε τι ωφελούνται αν οι πόλεμοι που προκαλεί η φιλοδοξία του, αν η ακόρεστη απληστία του, αν οι καταπιεστικές αξιώσεις της κυβέρνησής του προκαλούν μεγαλύτερη ερήμωση από όση οι μεταξύ τους συγκρούσεις; Τι κερδίζουν αν η ειρήνη αυτή ακριβώς αποτελεί μέρος της δυστυχίας τους;

Βέβαια, το να εκχωρεί κανείς τον εαυτό του χωρίς αντάλλαγμα είναι λίγο παράδοξο. Η πράξη αυτή, συνεπώς, είναι παράνομη και άκυρη, για το λόγο του ότι αυτός που την έπραξε δεν σκέφτηκε λογικά. Ακόμη και αν θα μπορούσε κανείς να απαλλοτριώσει τον εαυτό του, δεν μπορεί, ωστόσο, να απαλλοτριώσει τα παιδιά του. Αυτά γεννιούνται

⁶³ Ο. π. σελ. 156 – 157.

⁶⁴ Ο. π. σελ. 157 – 161.

άνθρωποι και ελεύθεροι. Η ελευθερία τους τους ανήκει και κανένας άλλος εκτός απ' αυτά δεν έχει το δικαίωμα να τη διαθέσει. Πριν ενηλικιωθούν, ο πατέρας μπορεί στο όνομά τους να συνομολογήσει συμφωνίες για τη συντήρησή τους και την ευδαιμονία τους αλλά όχι να τα παραχωρήσει αμετάκλητα και χωρίς όρους, γιατί μια τέτοια παραχώρηση είναι αντίθετη προς τους σκοπούς της φύσης και υπερβαίνει τα δικαιώματα της πατρότητας. Θα έπρεπε επομένως, προκειμένου να νομιμοποιείται μία αυθαίρετη κυβέρνηση, ο λαός να είναι σε κάθε γενιά κύριος ώστε να την αποδέχεται ή να την απορρίπτει: αλλά τότε η κυβέρνηση δεν θα ήταν αυθαίρετη.

Επιπλέον, το να απαρνείται κανείς την ελευθερία του είναι σαν να απαρνείται την ιδιότητά του ως ανθρώπου, τα δικαιώματα της ανθρώπινης υπόστασής του, ακόμη και τις υποχρεώσεις του. Δεν υπάρχει καμιά δυνατή αποζημίωση για όποιον απαρνείται τα πάντα. Η απάρνηση αυτή είναι ασύμβατη με τη φύση του ανθρώπου και οι πράξεις του στερούνται κάθε ηθικότητας όταν η βούλησή του αποστερείται την ελευθερία. Τέλος, πρόκειται για μία σύμβαση ανώφελη και αντιφατική, όταν συνομολογείται για το ένα μέρος απόλυτη εξουσία και για το άλλο μέρος απεριόριστη υπακοή. Δεν είναι παράλογο εκείνος που έχει δικαίωμα να αξιώνει τα πάντα να μην οφείλει τίποτε σε κανέναν; Και αυτός ο όρος μόνο, της χωρίς ισοδύναμο αντιστάθμισμα, χωρίς αντάλλαγμα αξίωσης, δεν συνεπάγεται την ακυρότητα της πράξης;

Όσον αφορά το δικαίωμα της δουλείας, ο Grotius συνήγε από τον πόλεμο την αιτία της γέννησής του. Σύμφωνα με αυτόν, ο νικητής, εφόσον έχει το δικαίωμα να σκοτώσει τον ηττημένο, αυτός μπορεί να εξαγοράσει τη ζωή του εις βάρος της ελευθερίας του. Πρόκειται για μια συμφωνία καθ' όλα νόμιμη αφού γίνεται προς όφελος και των δύο μερών. Είναι ωστόσο φανερό ότι το υποτιθέμενο δικαίωμα να σκοτώνουν τους ηττημένους δεν προκύπτει με κανέναν τρόπο από την κατάσταση του πολέμου. Και μόνο για το λόγο ότι οι άνθρωποι που ζουν στην πρωτόγονη ανεξαρτησία τους δεν έχουν μεταξύ τους αρκετά σταθερές σχέσεις από τις οποίες να παράγεται είτε κατάσταση ειρήνης είτε κατάσταση πολέμου, δεν είναι και εκ φύσεως εχθροί. Ο πόλεμος προϋποθέτει ακριβώς τη σχέση των πραγμάτων και όχι τη σχέση των ανθρώπων και αφού η κατάσταση του πολέμου δεν είναι δυνατόν να έχει την αφετηρία της στις απλές προσωπικές σχέσεις, αλλά μόνο στις σχέσεις που αφορούν τις κτήσεις, ο ιδιωτικός πόλεμος ή ο πόλεμος του ανθρώπου με άνθρωπο δεν είναι δυνατόν να υπάρξει ούτε στη φυσική κατάσταση, στην οποία δεν υπάρχει σταθερή ιδιοκτησία, ούτε στην κοινωνία όπου τα πάντα βρίσκονται υπό την εξουσία των νόμων.

Οι ατομικές συγκρούσεις, οι μονομαχίες, οι αναμετρήσεις είναι πράξεις που δεν συνιστούν καμιά κατάσταση. Και ως προς τους ιδιωτικούς πολέμους, που επιτράπηκαν με τα διατάγματα του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου Θ' και απαγορεύθηκαν από την «Ειρήνη του Θεού», αυτοί αποτελούν υπερβάσεις της φεουδαρχικής διακυβέρνησης, ενός από τα πλέον παράλογα συστήματα που υπήρξαν ποτέ, αντίθετου προς τις αρχές του φυσικού δικαίου και κάθε χρηστής πολιτείας.

Ο πόλεμος επομένως δεν είναι καθόλου μια σχέση μεταξύ ανθρώπων αλλά μία σχέση μεταξύ κρατών, στον οποίο τα επιμέρους άτομα δεν είναι εχθροί παρά μόνο συμπτωματικά, όχι ως άνθρωποι ούτε καν ως πολίτες⁶⁵, αλλά ως στρατιώτες. Ούτε ως μέλη της πατρίδας

⁶⁵ Οι Ρωμαίοι που κατανόησαν καλύτερα και σεβάστηκαν το δίκαιο του πολέμου όσο κανένα έθνος του κόσμου, ήταν τόσο ευσυνείδητοι ως προς αυτό, ώστε δεν επιτρεπόταν σε έναν πολίτη να υπηρετήσει ως εθελοντής αν δεν δεσμευόταν ρητά εναντίον του εχθρού και ονομαστικά εναντίον του

τους αλλά ως υπερασπιστές της. Τέλος, κάθε κράτος δεν μπορεί να έχει εχθρούς παρά μόνο άλλα κράτη και όχι ανθρώπους, δεδομένου ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμιά πραγματική σχέση μεταξύ πραγμάτων με διαφορετική φύση.

Η αρχή αυτή είναι σύμφωνη με τους κανόνες που καθιερώθηκαν σε όλες τις εποχές και με τη διαρκή πρακτική όλων των λαών που έχουν συγκροτήσει πολιτική κοινωνία. Η κήρυξη του πολέμου δεν αποτελεί προειδοποίηση τόσο για τις κυβερνήσεις όσο για τους υπηκόους τους. Ο ξένος, είτε είναι βασιλιάς είτε μεμονωμένο άτομο ή λαός, που κλέβει, σκοτώνει, αιχμαλωτίζει τους υπηκόους χωρίς να κηρύσσει πόλεμο εναντίον του ηγεμόνα, δεν είναι εχθρός, είναι ληστής. Ακόμη και σε καιρό πολέμου, ένας δίκαιος ηγεμόνας καταλαμβάνει σε μία εχθρική χώρα ό, τι ανήκει στο δημόσιο ενώ σέβεται τα πρόσωπα και τις περιουσίες των ιδιωτών. Σέβεται τα δικαιώματα στα οποία θεμελιώνονται τα δικά του. Αφού ο σκοπός του πολέμου είναι η καταστροφή του εχθρικού κράτους, έχει κανείς το δικαίωμα να σκοτώσει τους υπερασπιστές του ενόσω αυτοί είναι ένοπλοι. Από τη στιγμή όμως που καταθέτουν τα όπλα και παραδίνονται, παύουν να είναι εχθροί ή όργανα του εχθρού και ξαναγίνονται απλοί άνθρωποι χωρίς κανείς πια να έχει δικαίωμα στη ζωή τους. Μερικές φορές είναι δυνατόν να καταστρέψει κανείς ένα κράτος χωρίς να σκοτώσει ούτε ένα από τα μέλη του. Ο πόλεμος λοιπόν δεν δίνει κανένα δικαίωμα περισσότερο από εκείνα που είναι αναγκαία για το σκοπό του. Οι αρχές αυτές συνάγονται από τη φύση των πραγμάτων και θεμελιώνονται στο Λόγο.

Όσον αφορά το δικαίωμα της κατάκτησης, αυτό δεν θεμελιώνεται παρά μόνο στο νόμο του ισχυρότερου. Και αφού ο πόλεμος δεν δίνει στο νικητή κανένα δικαίωμα να σφαγιάζει τον ηττημένο λαό, το ανύπαρκτο αυτό δικαίωμα δεν μπορεί να θεμελιώσει εκείνο στη δουλεία. Το δικαίωμα να σκοτώνει κανείς τον εχθρό δεν το έχει παρά μόνο όταν δεν μπορεί να τον υποδουλώσει. Επομένως, το δικαίωμα να τον υποδουλώνει δεν προέρχεται από το δικαίωμα να τον σκοτώνει. Είναι άδικη ανταλλαγή να τον υποχρεώνει να εξαργυρώσει, με τίμημα την ελευθερία του, τη ζωή του στην οποία δεν έχει κανείς κανένα δικαίωμα.

Ακόμη και αν υποτεθεί η ύπαρξη του τρομερού αυτού δικαιώματος να σκοτώνει κανείς τους πάντες, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι κάποιος που υποδουλώνεται εξαιτίας του πολέμου ή ένας κατακτημένος λαός δεν έχει καμιά υποχρέωση απέναντι στον κύριό του παρά μόνο να τον υπακούει στο βαθμό που είναι αναγκασμένος να το κάνει. Παίρνοντας ο νικητής ένα αντάλλαγμα για τη ζωή του, δεν του έκανε καμιά χάρη: αντί να τον καταστρέψει χωρίς όφελος, τον καταστρέφει έχοντας κέρδος. Όστε, χωρίς καθόλου ο νικητής να αποκτήσει κάποια επιπλέον εξουσία εκτός από τη δύναμη πάνω στον ηττημένο, η κατάσταση του πολέμου εξακολουθεί να ισχύει μεταξύ τους όπως και προηγουμένως. Η σχέση τους η ίδια είναι το αποτέλεσμα του πολέμου και η χρήση του δικαιώματος του πολέμου δεν προϋποθέτει καμιά συνθήκη ειρήνης. Έκαναν μια συμφωνία αλλά η συμφωνία αυτή, αντί να τερματίζει την κατάσταση του πολέμου, προϋποθέτει τη συνέχισή της. Έτσι,

συγκεκριμένου εχθρού. Όταν η λεγεώνα, με την οποία ο Κάτων ο νεότερος πήρε μέρος στην πρώτη του εκστρατεία υπό τον Ποπήλιο, αναδιοργανώθηκε, ο Κάτων ο πρεσβύτερος έγραψε στον Ποπήλιο ότι αν επιθυμούσε ο γιός του να εξακολουθήσει να υπηρετεί υπό τις διαταγές του, έπρεπε να δώσει νέο στρατιωτικό όρκο, επειδή ο πρώτος όρκος ήταν άκυρος και δεν μπορούσε πλέον να φέρει τα όπλα εναντίον του εχθρού. Ο Κάτων επίσης έγραψε στο γιό του να προσέξει να μην πάρει μέρος σε μάχη χωρίς να δώσει πρώτα νέο όρκο.

από οποιαδήποτε σκοπιά και αν δει κανείς τα πράγματα, το δικαίωμα στη δουλεία είναι άκυρο όχι μόνο επειδή είναι παράνομο αλλά και επειδή είναι παράλογο. Οι λέξεις δουλεία και δικαίωμα, είναι αντιφατικές και αποκλείονται αμοιβαία.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΟΤΙ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ΝΑ ΑΝΑΤΡΕΧΟΥΜΕ ΠΑΝΤΟΤΕ ΣΕ ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΣΥΜΒΑΣΗ⁶⁶

Αποτελεί κοινή παραδοχή το γεγονός ότι υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στο να υποτάσσει κάποιος ένα πλήθος και στο να κυβερνά μια κοινωνία. Αν διάφοροι άνθρωποι, ανεξάρτητα από τον αριθμό τους, υποταχθούν διαδοχικά σε έναν άνθρωπο μόνο, τότε πρόκειται για έναν κύριο και τους δούλους του και όχι για ένα λαό και τον επικεφαλής του. Συνεπώς, αυτό συνιστά ένα άθροισμα ανθρώπων αλλά όχι μια ένωση. Δεν υπάρχει εκεί ούτε δημόσιο αγαθό ούτε πολιτικό σώμα. Ακόμη και αν ο άνθρωπος αυτός υποτάξει τον μισό κόσμο, θα είναι πάντοτε ένας ιδιώτης. Το συμφέρον του, ξέχωρο από το συμφέρον των άλλων ανθρώπων, θα είναι πάντοτε ένα ιδιωτικό συμφέρον. Αν ο άνθρωπος αυτός αφανιστεί, η αυτοκρατορία του θα διασκορπιστεί μαζί του αφού συγκροτήθηκε χωρίς κανένα δεσμό.

Ένας λαός, όπως ισχυριζόταν ο Grotius, μπορεί να παραχωρήσει τον εαυτό του σε ένα βασιλιά. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν, ένας λαός είναι λαός πριν παραχωρήσει τον εαυτό του σε ένα βασιλιά. Η ίδια η παραχώρηση είναι μια πολιτική πράξη, η οποία προϋποθέτει δημόσιο και ελεύθερο διάλογο. Προτού λοιπόν εξετάσει κάποιος την πράξη με την οποία ένας λαός εκλέγει ένα βασιλιά, θα ήταν καλό να εξετάσει την πράξη με την οποία ένας λαός γίνεται λαός. Γιατί η πράξη αυτή, καθώς είναι κατ' ανάγκην προηγούμενη της άλλης, αποτελεί το πραγματικό θεμέλιο της κοινωνίας.

Πράγματι, αν δεν υπήρχε καμία προηγούμενη συμφωνία, πού θα στηριζόταν, τουλάχιστον όταν η εκλογή δεν ήταν ομόφωνη, η υποχρέωση της μειοψηφίας να υποταχθεί στην εκλογή της πλειοψηφίας, και από πού πηγάζει το δικαίωμα των εκατό που θέλουν έναν κύριο να ψηφίζουν για άλλους δέκα που δεν τον θέλουν; Ο νόμος της πλειοψηφίας θεμελιώνεται και ο ίδιος σε μια συμφωνία και προϋποθέτει τουλάχιστον μια φορά την ομοφωνία.

⁶⁶ Ο. π. σελ. 161 – 162.

Υποτίθεται ότι οι άνθρωποι έφτασαν στο σημείο εκείνο, στο οποίο τα εμπόδια ως προς τη συντήρησή τους στη φυσική κατάσταση υπερσχύουν με την αντίστασή τους των δυνάμεων που μπορεί να χρησιμοποιήσει το κάθε άτομο για να διατηρηθεί στην κατάσταση αυτή. Ως εκ τούτου, η πρωτόγονη αυτή κατάσταση δεν μπορεί πλέον να διαρκέσει και το ανθρώπινο είδος θα αφανιζόταν αν δεν άλλαζε τον τρόπο ύπαρξής του.

Αφού οι άνθρωποι δεν μπορούν να δημιουργήσουν νέες δυνάμεις αλλά μόνο να συνενώσουν και να θέσουν υπό έλεγχο τις υπάρχουσες, δεν έχουν πλέον άλλο μέσο για να συντηρηθούν παρά να συγκροτήσουν σε ένωση ένα σύνολο δυνάμεων, ικανό να υπερνικά κάθε αντίσταση, να θέτει σε λειτουργία τις δυνάμεις αυτές με ένα και μόνο κίνητρο και να τις ενεργοποιεί αρμονικά. Το σύνολο αυτό των δυνάμεων δεν μπορεί να δημιουργηθεί παρά μόνο με τη συνδρομή πολλών: αλλά αφού η δύναμη και η ελευθερία κάθε ανθρώπου είναι τα πρωταρχικά όργανα της συντήρησής του, πώς θα τα δεσμεύσει χωρίς να βλάψει τον εαυτό του και χωρίς να παραμελήσει τη φροντίδα που του οφείλει; Η δυσκολία αυτή που τίθεται εκ νέου, μπορεί να διατυπωθεί με τους ακόλουθους όρους: «να βρεθεί μια μορφή ένωσης που θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει με όλη την κοινή δύναμη το πρόσωπο και τις κτήσεις του κάθε μέλους και με την οποία ο καθένας, αν και ενωμένος με τους άλλους, δεν θα υπακούει παρά μόνο στον εαυτό του και θα είναι εξίσου ελεύθερος όπως και προηγουμένως». Αυτό είναι το θεμελιώδες πρόβλημα στο οποίο και δίνει λύση το κοινωνικό συμβόλαιο.

Οι όροι του συμβολαίου αυτού είναι έτσι προσδιορισμένοι από τη φύση της πράξης, ώστε και η παραμικρή τροποποίηση θα τους καθιστούσε άσκοπους και άκυρους και κατά τρόπο ώστε, αν και μπορεί να μη διατυπώθηκαν ποτέ ρητά, ωστόσο είναι παντού οι ίδιοι, παντού να γίνονται υπόρρητα αποδεκτοί και να αναγνωρίζονται και μάλιστα σε τέτοιο σημείο ώστε αν παραβιαστεί το κοινωνικό συμβόλαιο ο καθένας να ανακτά τα πρώτα του δικαιώματα και τη φυσική του ελευθερία, χάνοντας τη συμβατική ελευθερία χάριν της οποίας αρνήθηκε τη φυσική.

Οι όροι αυτοί, αν κατανοηθούν ορθά, ανάγονται σε έναν μόνο, δηλαδή στην ολοκληρωτική αλλοτρίωση του κάθε μέλους μαζί με όλα του τα δικαιώματα στο σύνολο της κοινότητας. Και αυτό γιατί, καταρχήν, καθώς ο καθένας παραχωρεί πλήρως τον εαυτό του, οι όροι είναι ίσοι για όλους και αφού οι όροι είναι ίσοι για όλους, κανείς δεν έχει συμφέρον να τους κάνει επαχθέστερους για τους άλλους.

Επιπλέον, αφού η αλλοτρίωση γίνεται ανεπιφύλακτα, η ένωση είναι η πληρέστερη δυνατή και κανένας από τους συμβαλλομένους δεν έχει τίποτε περισσότερο να αξιώσει: και αυτό, γιατί αν απέμεναν μερικά δικαιώματα στα επιμέρους άτομα, καθόσον δεν θα υπήρχε κανένας υπεράνω όλων ώστε να μπορεί να κρίνει ανάμεσα σε αυτά και το δημόσιο, το κάθε άτομο όντας ως ένα βαθμό κριτής του εαυτού του, θα αξίωνε σύντομα να γίνει κριτής όλων. Έτσι η φυσική κατάσταση θα διαρκούσε και η συνένωση θα γινόταν κατ' ανάγκην τυραννική ή μάταιη.

Τέλος, αφού ο καθένας παραχωρεί τον εαυτό του σε όλους, δεν τον παραχωρεί σε κανέναν και καθώς δεν υπάρχει κανένα μέλος πάνω στο οποίο να μην έχει αποκτήσει το ίδιο δικαίωμα που του παραχωρεί πάνω του, ο καθένας κερδίζει το ισοδύναμο όλων εκείνων που χάνει και επιπλέον περισσότερη δύναμη για να διατηρήσει αυτά που έχει. Επιπροσθέτως,

⁶⁷ Ο. π. σελ. 162 – 164.

καθένας θέτει στην κοινότητα το πρόσωπό του κι όλη του τη δύναμη κάτω από την υπέρτατη διεύθυνση της γενικής βούλησης και αποτελεί ένα αδιαίρετο τμήμα του συνόλου.

Αμέσως, στη θέση του επιμέρους προσώπου του κάθε συμβαλλομένου, η πράξη αυτή δημιουργεί ένα ηθικό και συλλογικό σώμα που αποτελείται από τόσα μέλη όσες είναι οι ψήφοι στη συνέλευση και το οποίο με αυτή την πράξη αποκτά την ενότητά του, το κοινό του εγώ, τη ζωή του και τη βούλησή του. Το δημόσιο αυτό πρόσωπο που συγκροτείται έτσι με την ένωση όλων των άλλων αποκαλούνταν άλλοτε πόλις και παίρνει σήμερα το όνομα πολιτεία ή πολιτικό σώμα, το οποίο αποκαλείται από τα μέλη του κράτους όταν είναι παθητικό, κυρίαρχος όταν είναι ενεργητικό και δύναμη όταν συγκρίνεται με τα όμοιά του.

Ως προς τα μέλη του, αυτά παίρνουν συλλογικά το όνομα λαός και το καθένα ξεχωριστά αποκαλείται πολίτης εφόσον συμμετέχει στην κυρίαρχη εξουσία και υπήκοος εφόσον υποτάσσεται στους νόμους του κράτους.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ⁶⁸

Βλέπει κανείς από τη διατύπωση αυτή ότι η πράξη της συνένωσης περικλείει μία αμοιβαία δέσμευση του δημοσίου με τα επιμέρους άτομα και ότι το κάθε άτομο, συμβαλλόμενο με τον εαυτό του, βρίσκεται δεσμευμένο κάτω από μια διπλή σχέση: δηλαδή ως μέλος του κυρίαρχου απέναντι στα επιμέρους άτομα και ως μέλος του κράτους απέναντι στον κυρίαρχο. Δεν μπορεί όμως εδώ να εφαρμόσει κανείς το αξίωμα του αστικού δικαίου, κατά το οποίο κανείς δεν αναλαμβάνει δεσμεύσεις απέναντι στον εαυτό του, γιατί υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στο να αναλαμβάνει υποχρεώσεις απέναντι στον εαυτό του και απέναντι σε ένα σύνολο του οποίου αποτελεί μέρος.

Πρέπει ακόμη να παρατηρηθεί ότι ο δημόσιος διάλογος, που μπορεί να υποχρεώσει όλους τους υπηκόους απέναντι στον κυρίαρχο εξαιτίας των δύο διαφορετικών σχέσεων βάσει των οποίων εξετάζεται ο καθένας απ' αυτούς, δεν μπορεί για τον αντίθετο λόγο να υποχρεώσει τον κυρίαρχο απέναντι στον εαυτό του και συνεπώς είναι αντίθετο προς τη φύση του πολιτικού σώματος να επιβάλει ο κυρίαρχος στον εαυτό του ένα νόμο που να μην μπορεί να τον παραβιάσει. Επομένως, ο κυρίαρχος βρίσκεται στη θέση ενός επιμέρους ατόμου που συμβάλλεται με τον εαυτό του. Από εδώ βλέπει κανείς ότι δεν υπάρχει και ούτε μπορεί να υπάρξει κανένα είδος θεμελιώδους νόμου, υποχρεωτικού για το σώμα του λαού ούτε ακόμη και το ίδιο το κοινωνικό συμβόλαιο. Αυτό δεν σημαίνει ότι το σώμα αυτό δεν μπορεί να δεσμευθεί απέναντι σε άλλους στο βαθμό που δεν παραβαίνει καθόλου το συμβόλαιο αυτό, γιατί ως προς τον ξένο γίνεται ένα απλό άτομο.

Ωστόσο, μια και το πολιτικό σώμα ή ο κυρίαρχος δεν έλκει την υπόσταση παρά μόνο από το απαραβίαστο του συμβολαίου, δεν μπορεί ποτέ να αναλάβει υποχρεώσεις, ακόμη και απέναντι στους ξένους, οι οποίες θα αντιβαίνουν στην πρωταρχική αυτή πράξη, όπως το να απαλλοτριώσει μέρος του εαυτού του ή να υποταχθεί σε έναν άλλο κυρίαρχο. Το να παραβιάσει την πράξη χάρη στην οποία υπάρχει θα ήταν σαν να εκμηδένιζε τον εαυτό του, και το τίποτα παράγει τίποτα. Μόλις το πλήθος αυτό συγκροτηθεί κατά τα ανωτέρω σε σώμα, κανείς δεν μπορεί να προσβάλει ένα από τα μέλη του χωρίς να προσβάλει το σώμα και ακόμη περισσότερο, να προσβάλει το σώμα χωρίς να το αισθανθούν τα μέλη του. Έτσι, το καθήκον και το συμφέρον υποχρεώνουν εξίσου τα δύο συμβαλλόμενα μέρη σε

⁶⁸ Ο. π. σελ. 165 – 167.

αλληλεγγύη και οι ίδιοι άνθρωποι οφείλουν να επιδιώκουν την προσαγωγή στη διπλή αυτή σχέση όλων των πλεονεκτημάτων που πηγάζουν απ' αυτήν.

Καθώς λοιπόν ο κυρίαρχος δεν συγκροτείται παρά μόνο από τα επιμέρους άτομα που τον συνθέτουν, δεν έχει ούτε μπορεί να έχει συμφέροντα αντίθετα προς το δικό τους. Συνεπώς, η κυρίαρχη εξουσία δεν χρειάζεται καθόλου να δίνει εγγυήσεις στους υπηκόους της γιατί είναι αδύνατον να θέλει το σώμα να βλάψει όλα του τα μέλη και όπως θα δούμε πιο κάτω, δεν μπορεί να βλάψει και κανέναν επιμέρους. Ο κυρίαρχος, εκ του γεγονότος και μόνο ότι είναι κυρίαρχος, είναι πάντοτε αυτό που οφείλει να είναι. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τους υπηκόους απέναντι στον κυρίαρχο, για τους οποίους, παρά το κοινό συμφέρον, τίποτε δεν εγγυάται ότι θα ανταποκριθούν στις δεσμεύσεις τους αν δεν βρει αυτός τα μέσα για να εξασφαλίσει την πίστη τους.

Πράγματι, το κάθε άτομο μπορεί ως άνθρωπος να έχει μία επιμέρους βούληση, αντίθετη ή διαφορετική από τη γενική βούληση που έχει ως πολίτης. Το επιμέρους συμφέρον του μπορεί να του μιλάει με διαφορετική φωνή από ό, τι το κοινό συμφέρον. Η απόλυτη και εκ φύσεως ανεξάρτητη υπόστασή του μπορεί να τον κάνει να θεωρεί αυτό που οφείλει στην κοινή υπόθεση ως δωρεάν συμβολή, η απώλεια της οποίας θα είναι λιγότερο οδυνηρή για τους άλλους από όσο η πληρωμή της επαχθής για τον ίδιο. Και εκλαμβάνοντας το ηθικό πρόσωπο που αποτελεί το κράτος ως υπόσταση του Λόγου, επειδή δεν είναι άνθρωπος, θα ήθελε να απολαμβάνει τα δικαιώματα του πολίτη χωρίς να θέλει να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του υπηκόου. Η επέκταση της αδικίας αυτής θα προκαλούσε την καταστροφή του πολιτικού σώματος.

Προκειμένου λοιπόν το κοινωνικό συμβόλαιο να μην είναι κενό γράμμα, εμπεριέχει υπόρρητα τη δέσμευση αυτή, η οποία είναι η μόνη που μπορεί να δώσει την ισχύ της στις άλλες: ότι οποιοσδήποτε αρνηθεί να υπακούσει στη γενική βούληση, θα υποχρεωθεί σε αυτό από όλο το σώμα, πράγμα που δεν σημαίνει τίποτε άλλο παρά το ότι θα τον εξαναγκάσουν να είναι ελεύθερος. Γιατί αυτή είναι η συνθήκη η οποία, διαθέτοντας κάθε πολίτη στην πατρίδα, τον εξασφαλίζει από κάθε προσωπική εξάρτηση. Είναι η συνθήκη που καθορίζει την κατασκευή και τη λειτουργία της πολιτικής μηχανής και μόνο αυτή νομιμοποιεί τις πολιτικές δεσμεύσεις. Χωρίς αυτή οι δεσμεύσεις θα ήταν παράλογες, τυραννικές και εκτεθειμένες στις μεγαλύτερες καταχρήσεις.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ⁶⁹

Η μετάβαση αυτή από τη φυσική κατάσταση στην πολιτική επιφέρει στον άνθρωπο μία μεταβολή ιδιαίτερα σημαντική, υποκαθιστώντας στη συμπεριφορά του το ένστικτο με τη δικαιοσύνη και δίνοντας στις πράξεις του την ηθικότητα την οποία προηγουμένως στερούνταν. Τότε μόνο, αφού η φωνή του καθήκοντος διαδεχθεί τη φυσική ορμή και το δίκαιο την όρεξη, ο άνθρωπος, που ως τότε δεν νοιαζόταν παρά μόνο για τον εαυτό του, αισθάνεται υποχρεωμένος να ενεργεί επί τη βάση άλλων αρχών και να συμβουλευέται το Λόγο του πριν ακούσει τις ροπές του. Μολονότι στην κατάσταση αυτή στερείται πολλά από τα εκ φύσεως πλεονεκτήματά του, κερδίζει ωστόσο άλλα, πολύ μεγαλύτερα: οι δυνάμεις του ασκούνται και αναπτύσσονται, οι ιδέες του διευρύνονται, τα συναισθήματά του εξευγενίζονται, ολόκληρη η ψυχή του ανυψώνεται σε τέτοιο βαθμό ώστε, αν οι καταχρήσεις της νέας αυτής κατάστασης δεν τον υποβάθμιζαν συχνά σε επίπεδα χαμηλότερα εκείνης από την οποία εξήλθε, θα έπρεπε συνεχώς να ευλογεί την ευτυχή στιγμή που τον απέσπασε για πάντα από τη φυσική κατάσταση και που από ανόητο και μικρόνοο ζώο τον έκανε νοήμον ον και άνθρωπο.

Ως εκ τούτου, εκείνο που χάνει ο άνθρωπος με το κοινωνικό συμβόλαιο είναι η φυσική του ελευθερία και ένα απεριόριστο δικαίωμα σε όλα όσα του διεγείρουν την επιθυμία και μπορεί να αποκτήσει. Εκείνο που κερδίζει είναι η πολιτική του ελευθερία και η ιδιοκτησία όλων όσα κατέχει. Προκειμένου να μην εξαπατηθεί κάποιος ως προς τα αντισταθμίσιμα αυτά, πρέπει να διακρίνει σαφώς τη φυσική ελευθερία, που δεν έχει ως όριά της παρά μόνο τις δυνάμεις του ατόμου, από την πολιτική ελευθερία, που περιορίζεται από τη γενική βούληση και την κατοχή, που δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της δύναμης ή του δικαιώματος του πρώτου καταλαβόντος, από την ιδιοκτησία που δεν μπορεί να θεμελιώνεται παρά μόνο σε έναν θετικό τίτλο. Επιπλέον, η ηθική ελευθερία είναι αυτή που καθιστά τον άνθρωπο πράγματι κύριο του εαυτού του. Γιατί η ροπή στην όρεξη μόνο είναι δουλεία και η υπακοή στο νόμο που επιβάλλει στον εαυτό του ελευθερία.

ΠΕΡΙ ΚΤΗΣΕΩΣ⁷⁰

Κάθε μέλος της κοινότητας παραδίδει τον εαυτό του σε αυτήν κατά τη στιγμή της συγκρότησής της, στην κατάσταση όπου βρίσκεται τότε, εκείνος και όλες του οι δυνάμεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και τα αγαθά του. Αυτό δεν σημαίνει ότι με την εν λόγω πράξη η κατοχή αλλάζει φύση, αλλάζοντας χέρια και ότι περιέρχεται στην ιδιοκτησία του κυριάρχου, αλλά καθώς οι δυνάμεις της πολιτείας είναι ασύγκριτα μεγαλύτερες από τις δυνάμεις ενός ατόμου έτσι και η δημόσια κατοχή είναι πράγματι πιο ισχυρή και αμετάκλητη, χωρίς να είναι και πιο νόμιμη, τουλάχιστον για τους ξένους. Γιατί, το ότι το κράτος είναι, ως προς τα μέλη του, κύριος των αγαθών τους, προκύπτει από το κοινωνικό συμβόλαιο το οποίο, στο πλαίσιο του κράτους, αποτελεί τη βάση όλων των δικαιωμάτων, ενώ ως προς τις άλλες δυνάμεις αυτό προκύπτει μόνο από το δικαίωμα του πρώτου καταλαβόντος, το οποίο αντλεί από τα άτομα.

Το δικαίωμα του πρώτου καταλαβόντος, μολονότι είναι πιο πραγματικό από το

⁶⁹ Ο. π. σελ. 167 – 168.

⁷⁰ Ο. π. σελ. 168 – 170.

δικαίωμα του ισχυροτέρου, δεν γίνεται αληθινό δικαίωμα παρά μόνο μετά τη σύσταση του δικαίωματος της ιδιοκτησίας. Κάθε άνθρωπος έχει φυσικό δικαίωμα σε ό, τι του είναι αναγκαίο. Η θετική πράξη όμως που τον καθιστά ιδιοκτήτη ενός αγαθού τον αποκλείει από όλα τα άλλα. Αφού πάρει το μερίδιό του, οφείλει να περιοριστεί σε αυτό και δεν έχει πλέον κανένα δικαίωμα στην κοινότητα των αγαθών. Ιδού γιατί το δικαίωμα του πρώτου καταλαβόντος, τόσο ασθενές στη φυσική κατάσταση, γίνεται σεβαστό από όλους τους ανθρώπους στην πολιτική κατάσταση. Στο δικαίωμα αυτό σέβεται κανείς μάλλον αυτό που δεν του ανήκει και λιγότερο εκείνο που ανήκει στους άλλους.

Γενικά, για να κατοχυρώσει κανείς το δικαίωμα του πρώτου καταλαβόντος σε ένα οποιοδήποτε κομμάτι γης πρέπει να πληρούνται οι ακόλουθες προϋποθέσεις. Πρώτον, η γη αυτή να μην έχει κατοικηθεί από κανέναν. Δεύτερον, να μην καταλάβει παρά την έκταση που του χρειάζεται για να συντηρηθεί. Τρίτον, να μην την αποκτήσει βάσει μιας κενής εθιμοτυπίας αλλά με την εργασία και την καλλιέργεια, μόνες ενδείξεις ιδιοκτησίας, που, ελλείψει νομικών τίτλων, οφείλεται να γίνονται σεβαστές από τους άλλους.

Στην πραγματικότητα, ανάγοντας το δικαίωμα του πρώτου καταλαβόντος στην ανάγκη και την εργασία, δεν διευρύνεται στη μεγαλύτερη δυνατή έκταση; Είναι δυνατόν να μην τεθούν όρια σε αυτό το δικαίωμα; Αρκεί να καταπατήσει κανείς ένα κομμάτι κοινής γης για να αξιώσει πάραυτα την κυριότητά του; Αρκεί να έχει κανείς τη δύναμη να αποβάλει προς στιγμήν τους άλλους ανθρώπους από τη γη για να τους αφαιρέσει για πάντα το δικαίωμα να επανέλθουν; Πώς μπορεί ένας άνθρωπος ή ένας λαός να καταλάβει μια τεράστια έκταση και να τη στερήσει από ολόκληρο το ανθρώπινο γένος αν όχι με ένα σφετερισμό που επισύρει την τιμωρία, αφού αφαιρεί από τους υπόλοιπους ανθρώπους την κατοικία και την τροφή που η φύση τούς παραχώρησε από κοινού; Όταν ο Νούνιεθ Μπαλμπάο καταλάμβανε από την ακτή, στο όνομα του στέμματος της Καστίλης, τη Νότια Θάλασσα και όλη τη Νότια Αμερική, αρκούσε αυτό για να τις στερήσει από όλους τους κατοίκους και να αποκλείσει από αυτήν όλους τους ηγεμόνες του κόσμου; Σε αυτή τη βάση, αυτές οι πανηγυρικές διακηρύξεις θα πολλαπλασιάζονταν δίχως αποτέλεσμα και ο βασιλιάς της Ισπανίας θα μπορούσε μονομιάς να καταλάβει από τα ιδιαίτερα διαμερίσματά του ολόκληρο τον κόσμο, αφαιρώντας στη συνέχεια από την αυτοκρατορία του μόνο αυτά που είχαν καταληφθεί προηγουμένως από τους άλλους ηγεμόνες.

Κατανοεί κανείς με ποιο τρόπο τα εδάφη των ατόμων γίνονται δημόσια όταν ενωθούν και τεθούν το ένα δίπλα στο άλλο, και με ποιο τρόπο το δικαίωμα της κυριαρχίας, καθώς επεκτείνεται από τους υπηκόους στη γη που κατέχουν, αναφέρεται ταυτόχρονα στην ιδιοκτησία και στα πρόσωπα, πράγμα που θέτει τους ιδιοκτήτες σε μεγαλύτερη εξάρτηση και καθιστά τις ίδιες τους τις δυνάμεις εγγυητές της αφοσίωσής τους. Πρόκειται για ένα πλεονέκτημα που δεν φαίνεται να έγινε κατανοητό από τους αρχαίους μονάρχες, οι οποίοι αποκαλούμενοι απλώς βασιλείς των Περσών, των Σκυθών, των Μακεδόνων, φαίνεται ότι θεωρούσαν τον εαυτό τους μάλλον αρχηγό των ανθρώπων παρά κύριο της χώρας τους. Οι σημερινοί μονάρχες, πιο έξυπνα, αποκαλούνται βασιλείς της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Αγγλίας κ.λπ. Έχοντας έτσι υπό τον έλεγχό τους τη γη, είναι απόλυτα σίγουροι ότι ελέγχουν και τους κατοίκους.

Αυτό που είναι μοναδικό στην εν λόγω αλλοτρίωση είναι ότι η κοινότητα, αποδεχόμενη τα αγαθά των ανθρώπων δεν τους τα στερεί, αλλά απεναντίας διασφαλίζει σε αυτά τη νόμιμη κτήση μετατρέποντας το σφετερισμό σε πραγματικό δικαίωμα και την απόλαυση της νομής σε ιδιοκτησία. Αφού, λοιπόν, οι κάτοχοι θεωρούνται θεματοφύλακες

του δημοσίου αγαθού και τα δικαιώματά τους γίνονται σεβαστά από όλα τα μέλη του κράτους που τα προστατεύει με όλες του τις δυνάμεις από τους ξένους, αυτοί, με μια επωφελή παραχώρηση στο δημόσιο και ακόμη περισσότερο στον ίδιο τους τον εαυτό, απέκτησαν, σαν να λέμε, όλα όσα είχαν δώσει. Πρόκειται για ένα παράδοξο που εξηγείται εύκολα με τη διάκριση των θεμελιωμένων στην ίδια βάση δικαιωμάτων του κυριάρχου και του ιδιοκτήτη.

Συμβαίνει επίσης οι άνθρωποι να αρχίσουν να ενώνονται πριν αποκτήσουν οτιδήποτε και καταλαμβάνοντας στη συνέχεια μία έκταση αρκετή για όλους να τη νέμονται από κοινού ή να τη μοιράζουν μεταξύ τους είτε σε ίσα μέρη είτε σύμφωνα με το μέτρο που όρισε ο κυριάρχος. Με όποιο τρόπο και αν γίνει η πρόσκτηση αυτή, το δικαίωμα που έχει το κάθε άτομο στη δική του κτήση υπόκειται πάντοτε στο δικαίωμα που έχει η κοινότητα σε όλους. Χωρίς αυτό δεν θα υπήρχε ούτε σταθερότητα στον κοινωνικό δεσμό ούτε πραγματική δύναμη στην άσκηση της κυριαρχίας. Ως εκ τούτου, η θεμελιώδης σύμβαση δεν καταστρέφει τη φυσική ισότητα, αντιθέτως, αντικαθιστά με μια ηθική και νόμιμη ισότητα τη σωματική ανισότητα που η φύση ένεμε μεταξύ των ανθρώπων και μπορεί οι άνθρωποι να είναι άνισοι ως προς τη δύναμη ή την ευφυΐα, αλλά καθίστανται όλοι ίσοι με τη σύμβαση και με το δίκαιο⁷¹.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΝΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΤΟΥ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ⁷²

Η πρώτη και πιο σημαντική συνέπεια των αρχών που θεμελιώθηκαν ως το σημείο αυτό είναι ότι η γενική βούληση μόνη μπορεί να διευθύνει τις δυνάμεις του κράτους σύμφωνα με το σκοπό της ίδρυσής του, που είναι το κοινό αγαθό: γιατί, αν η αντίθεση των επιμέρους συμφερόντων έκανε αναγκαία την εγκαθίδρυση των κοινωνιών, η σύμπτωση των ιδίων αυτών συμφερόντων είναι που την κατέστησε δυνατή. Ό, τι είναι κοινό στα διαφορετικά αυτά συμφέροντα είναι που συγκροτεί τον κοινωνικό δεσμό και αν δεν υπήρχε κάποιο σημείο στο οποίο να συμπίπτουν όλα τα συμφέροντα, καμιά κοινωνία δεν θα μπορούσε να υπάρξει. Και αυτό το κοινό συμφέρον είναι που πρέπει να αποτελεί την αποκλειστική βάση διακυβέρνησης της κοινωνίας.

Επομένως, αφού η κυριαρχία δεν είναι παρά η άσκηση της γενικής βούλησης, δεν μπορεί ποτέ να απαλλοτριωθεί και ο κυριάρχος, που δεν είναι παρά ένα συλλογικό ον, δεν μπορεί να αντιπροσωπευθεί παρά μόνο από τον εαυτό του. Η εξουσία μπορεί κάλλιστα να μεταβιβαστεί αλλά η βούληση όχι.

Πράγματι, αν δεν είναι αδύνατον για την επιμέρους βούληση να συμπέσει σε κάποιο σημείο με τη γενική βούληση, είναι τουλάχιστον αδύνατον η σύμπτωση αυτή να είναι διαρκής και σταθερή, γιατί η επιμέρους βούληση τείνει από τη φύση της στις διακρίσεις ενώ η γενική βούληση στην ισότητα. Είναι δε ως επί το πλείστον αδύνατον να υπάρξει ένας εγγυητής της σύμπτωσης αυτής και αν ακόμη όφειλε πάντοτε να υπάρχει, κάτι τέτοιο δεν θα ήταν σκόπιμο αποτέλεσμα αλλά τυχαίο. Ο κυριάρχος μπορεί κάλλιστα να πει: θέλω αυτή τη

⁷¹ Υπό κακές κυβερνήσεις, αυτή η ισότητα δεν είναι παρά φαινομενική και ψευδής. Δεν χρησιμεύει παρά για να διατηρεί τον φτωχό στην αθλιότητά του και τον πλούσιο στην αρπαγή του. Στην πραγματικότητα, οι νόμοι είναι πάντοτε ωφέλιμοι για τους κατέχοντες και επιβλαβείς για όσους δεν έχουν τίποτε. Από αυτό συνάγεται ότι η κοινωνική κατάσταση είναι ωφέλιμη μόνο όταν όλοι κατέχουν κάτι και κανείς τους δεν έχει πάρα πολλά.

⁷² Ο. π. σελ. 170 – 171.

στιγμή αυτό που θέλει ο τάδε άνθρωπος ή, τουλάχιστον, αυτό που λέει ότι θέλει. Δεν μπορεί όμως να πει: θα θέλω και αυτό που θα θελήσει αυτός ο άνθρωπος αύριο, επειδή είναι παράλογο να δεσμευθεί η βούληση για το μέλλον και επειδή δεν εξαρτάται από καμιά βούληση να συναινέσει σε κάτι που έρχεται σε αντίθεση προς το συμφέρον του. Αν λοιπόν ο λαός υποσχεθεί απλώς να υπακούει, με την πράξη αυτή αυτοδιαλύεται, χάνει την ιδιότητά του ως λαού. Από τη στιγμή που θα εμφανιστεί ένας κύριος, δεν υπάρχει πια κυρίαρχος και το πολιτικό σώμα καταστρέφεται. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι εντολές των ηγετών δεν είναι δυνατόν να εκληφθούν ως γενική βούληση εάν ο κυρίαρχος, στο βαθμό που είναι ελεύθερος να τους εναντιωθεί, δεν το κάνει. Σε παρόμοιες περιπτώσεις, η καθολική σιωπή πρέπει να εκληφθεί ως συναίνεση του λαού.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΔΙΑΙΡΕΤΟΥ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ⁷³

Για τον ίδιο λόγο που η κυριαρχία είναι αναπαλλοτρίωτη είναι και αδιαίρετη. Γιατί η βούληση είτε είναι γενική είτε δεν είναι⁷⁴. Είτε είναι η βούληση του σώματος του λαού είτε μόνο ενός μέρους του. Στην πρώτη περίπτωση, η εκδηλωμένη αυτή βούληση είναι μία πράξη κυριαρχίας και δημιουργεί νόμο. Στη δεύτερη περίπτωση είναι μόνο εκδήλωση της επιμέρους βούλησης ή μια πράξη της κυβέρνησης. Το πολύ πολύ είναι ένα διάταγμα.

Οι ασχολούμενοι ωστόσο με την πολιτική θεωρία, μη μπορώντας να διαιρέσουν την κυριαρχία ως προς την αρχή της, τη διαιρούν ως προς το αντικείμενό της. Τη διαιρούν σε δύναμη και σε βούληση, σε εξουσία νομοθετική και σε εξουσία εκτελεστική, σε δικαιώματα επιβολής φόρων, απονομής δικαιοσύνης και κήρυξης πολέμου, σε διοίκηση των εσωτερικών υποθέσεων και σε εξουσία συνδιαλλαγής με τα ξένα κράτη. Μερικές φορές συγχέουν αυτά τα μέρη και μερικές φορές τα ξεχωρίζουν. Ως επί το πλείστον, κατασκευάζουν τον κυρίαρχο ως φανταστικό πλάσμα, συγκροτημένο από συνδυαζόμενα κομμάτια.

Συνεπώς, περιπίπτουν στο σφάλμα αυτό, διότι δεν έχουν ακριβείς ιδέες για την κυρίαρχη εξουσία και επειδή εκλαμβάνουν ως τμήματα της εξουσίας αυτής εκείνα που έχουν εκπηγάσει από αυτήν. Έτσι, για παράδειγμα, θεωρούν την κήρυξη πολέμου και τη σύναψη ειρήνης πράξεις της κυριαρχίας, ενώ δεν είναι. Γιατί καμία από τις πράξεις αυτές δεν αποτελεί νόμο, αλλά μόνο εφαρμογή και ερμηνεία του. Επομένως, όποιος πιστεύει ότι η κυριαρχία διαιρείται, σφάλει, όπως και όταν πιστεύει ότι τα δικαιώματα που εκλαμβάνονται ως μέρη της κυριαρχίας αυτής είναι όλα τους υποταγμένα σε αυτήν και προϋποθέτουν πάντοτε μία υπέρτατη βούληση. Τα δικαιώματα αυτά χρησιμεύουν μόνο ως μέσα για την υλοποίησή της.

⁷³ Ο. π. σελ. 172 – 173.

⁷⁴ Για να είναι μια βούληση γενική, δεν είναι πάντοτε αναγκαίο να είναι ομόφωνη. Είναι όμως αναγκαίο να υπολογιστούν όλες οι ψήφοι. Κάθε αποκλεισμός διασπά τον γενικό χαρακτήρα της.

Από τα προηγηθέντα συνάγεται ότι η γενική βούληση είναι πάντοτε ορθή και τείνει πάντοτε προς το δημόσιο αγαθό. Δεν συνάγεται ωστόσο ότι και οι αποφάσεις του λαού είναι πάντα εξίσου ορθές. Ο λαός επιθυμεί το καλό του, αλλά δεν το διακρίνει και πάντοτε. Μπορεί να μην διαφθείρεται, συχνά όμως εξαπατάται και μόνο τότε φαίνεται να θέλει το κακό του.

Συχνά υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στη βούληση όλων και τη γενική βούληση. Η γενική βούληση ενδιαφέρεται μόνο για το κοινό συμφέρον ενώ η βούληση όλων για το ιδιωτικό και αποτελεί το άθροισμα των επιμέρους βουλήσεων: αν ωστόσο αφαιρεθούν από τις βουλήσεις αυτές τα «συν» και τα «πλην» που ακυρώνονται αμοιβαία⁷⁶, απομένει ως υπόλοιπο των διαφορών η γενική βούληση.

Επιπλέον, αν, όταν αποφασίζει ο επαρκώς πληροφορημένος λαός, οι πολίτες δεν είχαν συνεννοηθεί προηγουμένως μεταξύ τους, από το πλήθος των μικρών διαφορών θα προέκυπτε πάντα η γενική βούληση και η απόφαση θα ήταν πάντα καλή. Όταν όμως δημιουργούνται ομάδες και επιμέρους ενώσεις εις βάρος της μεγάλης ένωσης, η βούληση της καθεμιάς από αυτές καθίσταται γενική σε σχέση με τα μέλη της και μερική σε σχέση με το κράτος. Τότε μπορεί να πει κανείς ότι ο αριθμός των ψηφοφόρων δεν αντιστοιχεί πλέον στον αριθμό των ανθρώπων αλλά μόνο σε εκείνον των ενώσεων. Οι διαφορές περιορίζονται αριθμητικά και δίνουν ένα αποτέλεσμα λιγότερο γενικό. Τελικά, όταν μία από τις ενώσεις αυτές είναι τόσο μεγάλη ώστε να υπερισχύει των άλλων, δεν έχει πλέον ως αποτέλεσμα ένα άθροισμα μικρών διαφορών αλλά μία μοναδική διαφορά. Τότε δεν υπάρχει πλέον γενική βούληση και η γνώμη που υπερισχύει είναι μερική.

Προκειμένου λοιπόν να εκφράζεται με σαφήνεια η γενική βούληση πρέπει να μην υπάρχουν επιμέρους ενώσεις στο κράτος και ο κάθε πολίτης να έχει τη δική του γνώμη⁷⁷. Ως εκ τούτου, αν υπάρχουν επιμέρους ενώσεις, πρέπει να πολλαπλασιάζεται ο αριθμός τους και να παρεμποδίζεται η μεταξύ τους ανισότητα. Αυτές οι προφυλάξεις είναι οι μόνες καλές προκειμένου η γενική βούληση να είναι πάντοτε φωτισμένη και ο λαός να μην εξαπατάται ποτέ.

⁷⁵ Ο. π. σελ. 173 – 175.

⁷⁶ «κάθε συμφέρον», ισχυρίζεται ο Μαρκήσιος d' Argenson, «έχει διαφορετικές αρχές. Η σύμπτωση μεταξύ δύο επιμέρους συμφερόντων συγκροτείται σε αντίθεση προς ένα τρίτο». Θα μπορούσε να προστεθεί ότι η σύμπτωση μεταξύ όλων των συμφερόντων συγκροτείται σε αντίθεση προς το συμφέρον του καθενός. Αν δεν υπήρχαν καθόλου διαφορετικά συμφέροντα, κανείς δεν θα συνειδητοποιούσε το κοινό συμφέρον, αφού δεν θα συναντούσε ποτέ εμπόδια: τότε τα πάντα θα πήγαιναν μόνα τους και η πολιτική θα έπαυε να είναι τέχνη.

⁷⁷ «Είναι αλήθεια», λέει ο Machiavelli «ότι μερικές διαιρέσεις βλάπτουν την πολιτεία και μερικές την ωφελούν. Βλάπτουν εκείνες που προέρχονται από τις φατρίες και τις μηχανορραφίες και ωφελούν εκείνες που μένουν έξω από φατρίες και μηχανορραφίες. Αφού ο ιδρυτής μίας πολιτείας δεν μπορεί να πάρει μέτρα για να μην ξεσπάσουν μέσα της διαιρέσεις, πρέπει ωστόσο να προβλέπει να μη γεννηθούν φατρίες».

Καταρχάς, ό, τι είναι αγαθό και σύμφωνο με την τάξη είναι τέτοιο από τη φύση των πραγμάτων και ανεξάρτητα από τις ανθρώπινες συμβάσεις. Η δικαιοσύνη προέρχεται από τον Θεό και μόνο αυτός είναι η πηγή της. Αναμφίβολα, πρόκειται για μια γενική δικαιοσύνη που πηγάζει αποκλειστικά από το Λόγο. Προκειμένου όμως να γίνει αποδεκτή αυτή η δικαιοσύνη, οφείλει να είναι αμοιβαία. Εξετάζοντας τα πράγματα από τη σκοπιά του ανθρώπου, οι νόμοι της δικαιοσύνης, στο μέτρο που δεν τους συνοδεύει καμιά φυσική κύρωση, είναι άσκοποι για τους ανθρώπους. Δεν κάνουν το καλό παρά στον φαύλο και το κακό στον δίκαιο, όταν ο δίκαιος τους τηρεί απέναντι στους άλλους χωρίς κανείς να τους τηρεί απέναντι του. Χρειάζονται συνεπώς συμβάσεις και νόμοι για να συνδεθούν τα δικαιώματα με τις υποχρεώσεις και να αναχθεί εκ νέου η δικαιοσύνη στο αντικείμενό της. Στη φυσική κατάσταση, όπου όλα είναι κοινά, δεν οφείλει κανείς τίποτε σε εκείνον προς τον οποίο δεν υποσχέθηκε τίποτε και δεν αναγνωρίζει ό, τι ανήκει στους άλλους παρά μόνο εκείνο που του είναι άχρηστο. Αυτό όμως δεν ισχύει στην κατάσταση της πολιτείας όπου όλα τα δικαιώματα καθορίζονται από το νόμο.

Τι είναι όμως ο νόμος; Επ' ουδενί λόγο υπάρχει γενική βούληση ως προς ένα επιμέρους αντικείμενο. Στην πραγματικότητα, το επιμέρους αυτό αντικείμενο είτε βρίσκεται μέσα στο κράτος είτε έξω απ' αυτό. Εάν βρίσκεται έξω από το κράτος, τότε μια βούληση που του είναι ξένη δεν είναι γενική σε σχέση με αυτό. Και αν το αντικείμενο αυτό βρίσκεται μέσα στο κράτος, αποτελεί μέρος του. Τότε δημιουργείται ανάμεσα στο όλον και το μέρος του μια σχέση που περιέχει δύο ξεχωριστές οντότητες, όπου το μέρος είναι η μία και το όλον, χωρίς το μέρος του, είναι η άλλη. Αλλά το όλον, χωρίς ένα μέρος, δεν είναι πλέον όλον και όσο υφίσταται η σχέση αυτή δεν υπάρχει πλέον όλον αλλά δύο άνισα μέρη. Εξ' αυτού συνάγεται ότι η βούληση του ενός δεν είναι πλέον γενική σε σχέση με το άλλο.

Όταν όμως όλος ο λαός νομοθετεί για όλο το λαό δεν έχει κατά νου παρά μόνο τον εαυτό του και αν τότε δημιουργείται κάποια σχέση, πρόκειται για μια σχέση μεταξύ του όλου ιδωμένου από μία σκοπιά και του όλου ιδωμένου από μία άλλη σκοπιά, χωρίς καμιά διάσπαση της ολότητας. Στην περίπτωση αυτή, το προς νομοθέτηση θέμα είναι γενικό όπως και η βούληση που νομοθετεί. Αυτή ακριβώς είναι η πράξη που αποκαλούν νόμο. Όταν ισχυρίζεται κάποιος ότι το αντικείμενο του νόμου είναι πάντα γενικό, εννοεί ότι ο νόμος αντιμετωπίζει τους υπηκόους ως σώμα και όλες τις πράξεις ως αφηρημένες και ποτέ έναν άνθρωπο ατομικά ούτε μία επιμέρους πράξη. Έτσι, ο νόμος μπορεί κάλλιστα να θεσμοθετήσει την ύπαρξη προνομίων, αλλά δεν μπορεί να τα απονεμίσει σε κανέναν ονομαστικά. Ο νόμος μπορεί να δημιουργήσει πολλές τάξεις πολιτών, μπορεί ακόμη να ορίσει τις προϋποθέσεις για να ανήκει κανείς στις τάξεις αυτές, αλλά δεν μπορεί να κατονομάσει ποιος θα ανήκει σε αυτές. Ο νόμος μπορεί να εγκαθιδρύσει σύστημα βασιλικής διακυβέρνησης και κληρονομικής διαδοχής, αλλά δεν μπορεί να εκλέξει ένα βασιλιά ούτε να επιλέξει μια βασιλική οικογένεια. Κοντολογίς, κάθε λειτουργία που έχει σχέση με ένα επιμέρους αντικείμενο δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της νομοθετικής εξουσίας.

Στη βάση αυτής της ιδέας γίνεται αμέσως φανερό ότι δεν πρέπει πλέον να διερωτάται κανείς σε ποιον ανήκει το δικαίωμα να νομοθετεί, αφού οι νόμοι είναι πράξεις της γενικής βούλησης. Ούτε εάν ο ηγεμόνας είναι υπεράνω των νόμων, αφού είναι μέλος του

⁷⁸ Ο. π. σελ. 175 – 178.

κράτους. Ούτε εάν ο νόμος μπορεί να είναι άδικος, αφού κανείς δεν είναι άδικος απέναντι στον εαυτό του. Ούτε πως είναι δυνατόν να είναι κανείς ελεύθερος και να υπόκειται στους νόμους, αφού αυτοί δεν αποτελούν παρά καταγραφή των βουλήσεών μας. Είναι επίσης φανερό ότι καθώς ο νόμος συνενώνει την καθολικότητα της βούλησης με την καθολικότητα του αντικειμένου, αυτό που ένας άνθρωπος, άσχετο ποιος, προστάζει αυθαίρετα δεν είναι νόμος. Ακόμη και αυτό που προστάζει ο ίδιος ο κυρίαρχος σε σχέση με ένα επιμέρους αντικείμενο δεν είναι νόμος αλλά διάταγμα, δεν είναι μία πράξη κυριαρχίας αλλά κυβέρνηση.

Συνεπώς πολιτεία αποκαλείται κάθε κράτος που κυβερνάται από νόμους, όποια και αν είναι η μορφή της κυβέρνησης. Γιατί μόνο τότε κυβερνά το δημόσιο συμφέρον και το δημόσιο πράγμα⁷⁹ έχει πραγματικό νόημα. Κάθε νόμιμη κυβέρνηση είναι συνταγματική⁸⁰.

Οι νόμοι αποτελούν κατ' ουσία τους όρους της πολιτικής ένωσης. Οι νόμοι, στους οποίους υπόκειται ο λαός, πρέπει και να εκπορεύονται από αυτόν. Το δικαίωμα ρύθμισης των όρων της κοινωνίας ανήκει σε εκείνους που την απαρτίζουν. Πώς θα τους ρυθμίσουν όμως; Θα τους ρυθμίσουν με κοινή συμφωνία, αποτέλεσμα αιφνίδιας έμπνευσης; Το πολιτικό σώμα διαθέτει κάποιο όργανο για να διακηρύξει τη βούλησή του; Ποιος θα του δώσει την αναγκαία προορατικότητα για να νομοθετήσει και να δημοσιοποιήσει εκ των προτέρων τους νόμους, και πως θα τους εξαγγείλει τη στιγμή που θα είναι αναγκαίο; Πώς ένα πλήθος τυφλό, που συχνά δεν ξέρει τι θέλει, επειδή σπάνια γνωρίζει το καλό του, θα αναλάβει να φέρει εις πέρας μόνο του ένα έργο τόσο μεγάλο και δύσκολο, όπως ένα σύστημα νομοθεσίας; Ο λαός από μόνος του επιθυμεί πάντοτε το καλό, αλλά δεν το βλέπει πάντοτε από μόνος του. Η γενική βούληση είναι πάντοτε ορθή, αλλά η κρίση που την οδηγεί δεν είναι πάντα φωτισμένη. Τα άτομα βλέπουν το αγαθό, αλλά το απορρίπτουν. Το δημόσιο επιθυμεί το αγαθό, αλλά δεν το βλέπει. Αμφότερα χρειάζονται εξίσου την καθοδήγηση. Πρέπει να υποχρεωθούν τα άτομα να προσαρμόσουν τη βούλησή τους στο Λόγο τους. Πρέπει το δημόσιο να γνωρίσει καλύτερα εκείνο που επιθυμεί. Έτσι, από τον δημόσιο διαφωτισμό απορρέει η ενότητα του νοείν και της βούλησης στο κοινωνικό σώμα, η ακριβής αρμονία των μερών και τέλος η μεγαλύτερη δύναμη του συνόλου. Ιδού από που γεννιέται η αναγκαιότητα του νομοθέτη.

79 Δημόσιο πράγμα: chose publique: res publica. (Σ.τ.Μ.)

80 Με αυτή τη λέξη δεν εννοείται μόνο ένα αριστοκρατικό ή ένα δημοκρατικό πολίτευμα αλλά γενικά κάθε μορφή διακυβέρνησης που κατευθύνεται από τη γενική βούληση, που είναι ο νόμος. Προκειμένου μια κυβέρνηση να είναι νόμιμη δεν χρειάζεται να συνταυτίζεται με τον κυρίαρχο αλλά πρέπει να τον υπηρετεί ως όργανό του. Τότε, ακόμη και η ίδια η μοναρχία συνιστά πολιτεία.

Προκειμένου να ανακαλυφθούν οι κανόνες της κοινωνίας που ταιριάζουν στα έθνη, θα χρειαζόταν μια ανώτερη διάνοια, που θα κατανοούσε όλα τα πάθη των ανθρώπων χωρίς να έχει δοκιμάσει κανένα από αυτά, που δεν θα είχε καμία σχέση με τη φύση τους αλλά θα τη γνώριζε σε βάθος, που η ευδαιμονία της θα ήταν ανεξάρτητη από την ευδαιμονία τους και όμως θα ήθελε να ασχοληθεί μαζί της. Δηλαδή, θα χρειαζόνταν θεοί για να δώσουν νόμους στους ανθρώπους.

Τον ίδιο συλλογισμό που έκανε ο Καλιγούλας για την πράξη, τον έκανε ο Πλάτων για το δίκαιο προκειμένου να ορίσει τον πολιτικό ή τον βασιλικό άνθρωπο που αναζητεί στο έργο του «Πολιτικός». Αλλά εάν αληθεύει ότι ένας μεγάλος ηγεμόνας είναι σπάνιος άνθρωπος, τότε τι πρέπει να είναι ένας μεγάλος νομοθέτης; Ο πρώτος δεν έχει παρά να ακολουθήσει το πρότυπο που πρέπει να του προτείνει ο δεύτερος. Ο νομοθέτης είναι ο μηχανικός που επινοεί τη μηχανή. Ο ηγεμόνας δεν είναι παρά ο εργάτης που τη συναρμολογεί και την κάνει να λειτουργήσει. Ο Μοντεσκιέ ισχυριζόταν ότι με τη γέννηση των κοινωνιών οι επικεφαλής των πολιτειών είναι εκείνοι που θέτουν τα θεμέλια του πολιτεύματος και στη συνέχεια αυτά είναι που διαμορφώνουν τους επικεφαλής των πολιτειών. Αυτός που αποτολμά το εγχείρημα να συντάξει ένα λαό πρέπει να αισθάνεται ότι είναι σε θέση να αλλάξει την ανθρώπινη φύση. Να μετασχηματίσει το κάθε άτομο, που το ίδιο είναι μια πλήρης και αυτόνομη οντότητα, σε τμήμα ενός μεγαλύτερου συνόλου, από το οποίο το άτομο αυτό θα λαμβάνει, κατά έναν τρόπο, τη ζωή και την ύπαρξή του. Να μεταβάλει τη σύσταση του ανθρώπου για να την ενισχύσει. Να αντικαταστήσει τη φυσική και ανεξάρτητη ύπαρξη, που όλοι έχουν εκ φύσεως, με μια ύπαρξη ηθική και εξαρτημένη από το σύνολο. Με μια λέξη, πρέπει ο νομοθέτης να απογυμνώνει τον άνθρωπο από τις δικές του δυνάμεις και να του δώσει δυνάμεις που του είναι ξένες, τις οποίες δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει χωρίς τη βοήθεια των άλλων. Όσο περισσότερο οι φυσικές αυτές δυνάμεις απονεκρώνονται και εξαλείφονται και όσο πιο μεγάλες και ανθεκτικές είναι οι επίκτητες, τόσο περισσότερο σταθερή και τέλεια είναι η νομοθεσία, με τρόπο ώστε αν κάθε πολίτης δεν είναι τίποτε και δεν μπορεί να κάνει τίποτε παρά μόνο με τη συνδρομή όλων των άλλων και αν η δύναμη που απέκτησε το σύνολο είναι ίση ή μεγαλύτερη από το άθροισμα των φυσικών δυνάμεων όλων των ατόμων, τότε μπορεί κανείς να πει ότι η νομοθεσία έχει φτάσει στο υψηλότερο δυνατό σημείο της τελειότητάς της.

Ο νομοθέτης είναι από κάθε άποψη ένας εξαιρετικός άνθρωπος στο κράτος. Τούτο δεν οφείλεται μόνο στη μεγαλοφυΐα που λογικά διαθέτει, αλλά και στη φύση της αρμοδιότητάς του, που δεν είναι ούτε η διακυβέρνηση ούτε η κυριαρχία. Η αρμοδιότητα αυτή, που συντάσσει την πολιτεία, δεν αποτελεί μέρος της σύστασής της. Πρόκειται για μια ιδιαίτερη και ανώτερη λειτουργία που δεν έχει τίποτε κοινό με την απόλυτη εξουσία που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο. Γιατί όπως εκείνος που ασκεί εξουσία στους ανθρώπους δεν πρέπει να ασκεί εξουσία στους νόμους, έτσι και εκείνος που ασκεί εξουσία στους νόμους δεν πρέπει ακόμη περισσότερο να ασκεί εξουσία στους ανθρώπους. Διαφορετικά, οι νόμοι αυτοί όντας όργανα των παθών του, δεν θα έκαναν άλλο από το να διαιωνίζουν τις αδικίες του και δεν θα μπορούσε ποτέ να εμποδίσει τις μεροληπτικές κρίσεις από το να αλλοιώσουν τον ιερό χαρακτήρα του έργου του.

⁸¹ Ο. π. σελ. 178 – 182.

Όταν ο Λυκούργος έδωσε νόμους στην πατρίδα του, άρχισε με την παραίτησή του από τη βασιλεία. Αποτελούσε έθιμο των περισσότερων ελληνικών πόλεων να αναθέτουν σε ξένους τη σύνταξη των νόμων τους. Οι σύγχρονες πολιτείες της Ιταλίας συχνά μιμήθηκαν το έθιμο αυτό. Η Ρώμη, την περίοδο της μεγαλύτερης ακμής της, είδε να γεννιούνται στους κόλπους της όλα τα εγκλήματα της τυραννίας και παραλίγο να αφανιστεί επειδή έδωσε στα ίδια χέρια τόσο τη νομοθετική όσο και την κυρίαρχη εξουσία. Ωστόσο, ακόμη και η ίδια η δεκανδρία ποτέ δεν σφετερίστηκε το δικαίωμα να νομοθετεί στη βάση μόνο της δικής της εξουσίας. Τίποτε από αυτά που σας προτείνουμε, έλεγαν στο λαό, δεν μπορεί να γίνει νόμος χωρίς τη δική σας συναίνεση. Ρωμαίοι, γίνετε εσείς οι αυτουργοί των νόμων που θα σας δώσουν την ευδαιμονία.

Αυτός λοιπόν που συντάσσει τους νόμους δεν έχει ή δεν πρέπει να έχει κανένα νομοθετικό δικαίωμα και ο λαός ο ίδιος και αν ακόμη το ήθελε, δεν μπορεί να απογυμνωθεί από το αμεταβίβαστο αυτό δικαίωμα. Γιατί, σύμφωνα με τη θεμελιώδη σύμβαση μόνο η γενική βούληση είναι που υποχρεώνει τα άτομα και δεν μπορεί ποτέ κανείς να είναι βέβαιος ότι μια επιμέρους βούληση είναι σύμφωνη με τη γενική βούληση παρά μόνο εάν υποβληθεί στην ελεύθερη ψήφο του λαού. Έτσι, στο έργο της νομοθεσίας εντοπίζονται ταυτόχρονα δύο πράγματα που μοιάζουν ασυμβίβαστα: ένα εγχείρημα που ξεπερνά την ανθρώπινη δύναμη και μία ανύπαρκτη εξουσία για να το εκτελέσει.

Υπάρχει και μια άλλη δυσκολία που αξίζει προσοχής. Οι σοφοί που θέλουν να μιλήσουν στον απλό λαό τη δική τους γλώσσα αντί να του μιλήσουν με τη δική του, δεν πρόκειται να γίνουν κατανοητοί. Και υπάρχουν χιλιάδες ιδέες που είναι αδύνατον να αποδοθούν στη γλώσσα του λαού. Κάθε άτομο, καθώς δεν επιδοκιμάζει παρά εκείνη τη μορφή διακυβέρνησης που ανταποκρίνεται στο ιδιαίτερο συμφέρον του, με δυσκολία αντιλαμβάνεται τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τους διαρκείς περιορισμούς που επιβάλλουν οι καλοί νόμοι. Προκειμένου ένας νεοσύστατος λαός να κατανοήσει τις ορθές πρακτικές αρχές της πολιτικής και να ακολουθήσει τους θεμελιώδεις κανόνες του Λόγου του κράτους, θα έπρεπε το αποτέλεσμα να μπορεί να γίνει η αιτία, το κοινωνικό πνεύμα, που οφείλει να είναι το έργο της νομοθεσίας, να προΐσταται της ίδιας της νομοθεσίας και οι άνθρωποι να είναι πριν από την έλευση των νόμων εκείνοι που πρέπει να γίνουν μέσω αυτών. Έτσι λοιπόν, καθόσον ο νομοθέτης δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει μήτε τη βία μήτε τη λογική, είναι αναγκαίο να προσφύγει σε μία εξουσία άλλης τάξης, ικανή να υποχρεώνει χωρίς βία και να πείθει χωρίς να πειθαναγκάζει.

Αυτό ακριβώς ήταν που υποχρέωσε σε όλες τις εποχές τους πατέρες των εθνών να επικαλεστούν τη θεϊκή παρέμβαση και να αποδώσουν στους θεούς τη δική τους σοφία, με σκοπό οι λαοί, υποταγμένοι στους νόμους του κράτους όπως και στους φυσικούς νόμους και αναγνωρίζοντας την ίδια δύναμη στη δημιουργία του ανθρώπου και της πόλης, να υπακούουν ελεύθερα και να φέρουν πιστά το ζυγό της δημόσιας ευδαιμονίας. Αυτός ο ανώτερος λόγος, που είναι πέραν των ικανοτήτων των κοινών ανθρώπων, είναι εκείνος χάριν του οποίου ο νομοθέτης βάζει τις αποφάσεις του στο στόμα των αθανάτων, ώστε να εξαναγκάσει με τη θεϊκή εξουσία εκείνους που δεν μπορεί να συγκινήσει η ανθρώπινη φρόνηση⁸².

82 «Κι αλήθεια», έλεγε ο Μακιαβέλι, «ποτέ δεν βρέθηκε νομοθέτης που να όρισε νόμους πρωτοφανέρωτους σε ένα λαό, δίχως να καταφύγει στο Θεό, αφού αλλιώς κανένας δε θα τους δεχόταν γιατί ο σοφός στο νου του έχει πολλά καλά, όμως αυτά δεν φαίνονται σε όλων τα μάτια, για

Όσο δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι την ικανότητα να βάζουν τους θεούς να μιλούν ούτε να γίνονται πιστευτοί όταν αυτοανακηρύσσονται ερμηνευτές τους. Ο καθένας μπορεί να χαράξει πέτρινες πλάκες ή να εξαγοράσει ένα χρησμό ή να ισχυριστεί μια μυστική επικοινωνία με κάποια θεότητα ή να επινοήσει άλλα ευτελή μέσα για να επιβληθεί στο λαό. Αυτός που δεν ξέρει να κάνει παρά μόνο αυτά, μπορεί ενδεχομένως να συγκεντρώσει γύρω του ένα πλήθος από ανόητους, ποτέ όμως δεν θα εγκαθιδρύσει ένα κράτος και το έργο του σύντομα θα αφανιστεί μαζί του. Το μάταιο κύρος δημιουργεί έναν προσωρινό δεσμό και μόνο η σοφία είναι εκείνη που τον καθιστά διαρκή. Ο ιουδαϊκός νόμος που ισχύει ανέκαθεν και που εδώ και δέκα αιώνες κυβερνά τον μισό κόσμο, προδίδει ακόμη και σήμερα τους μεγάλους ανθρώπους που τον υπαγόρευσαν. Από την άλλη πλευρά, ο πραγματικός πολιτικός θαυμάζει στη νομοθεσία του τη μεγάλη και ισχυρή μεγαλοφυΐα του.

Εν κατακλείδι, με βάση τα όσα ελέχθησαν, προκύπτει ότι η πολιτική και η θρησκεία δεν έχουν τον ίδιο σκοπό, αλλά στις απαρχές των εθνών η μία χρησιμεύει ως όργανο της άλλης.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΛΑΟΥ⁸³

Όπως ο αρχιτέκτονας, πριν ανεγείρει ένα μεγάλο οικοδόμημα, παρατηρεί και δοκιμάζει το έδαφος προκειμένου να δει εάν μπορεί να σηκώσει το βάρος, έτσι και ο σοφός νομοθέτης δεν αρχίζει συντάσσοντας καλούς νόμους εν γένει, αλλά προηγουμένως εξετάζει εάν ο λαός για τον οποίο τους προορίζει, είναι ικανός να τους αντέξει. Γι' το λόγο αυτό ο Πλάτωνας αρνήθηκε να δώσει, νόμους στους Αρκάδες και στους Κυρηναίους, καθόσον γνώριζε ότι οι δύο αυτοί λαοί ήταν πλούσιοι και δεν μπορούσαν να ανεχθούν την ισότητα. Για τον ίδιο λόγο βλέπει κανείς στην Κρήτη καλούς νόμους και κακούς ανθρώπους, επειδή ο Μίνωας προσπάθησε να επιβάλει κανόνες σε ένα λαό γεμάτο ελαττώματα.

Χιλιάδες έθνη που δεν θα μπορούσαν ποτέ να ανεχθούν καλούς νόμους διέπρεψαν. Ακόμη και εκείνα τα έθνη που θα μπορούσαν να τους ανεχθούν, είχαν τέτοιους νόμους μόνο για μια σύντομη περίοδο της μακρόχρονης ιστορίας τους. Οι περισσότεροι λαοί, όπως και οι άνθρωποι, είναι ευμαθείς μόνο στη νεότητά τους και καθώς γερνούν γίνονται αδιόρθωτοι, Άπαξ και τα έθιμα καθιερωθούν και οι προλήψεις ριζώσουν, κάθε απόπειρα μετατροπής τους είναι επικίνδυνη και μάταιη. Ο λαός δεν μπορεί καν να υποφέρει να θιγούν τα δεινά του προκειμένου να εξαλειφθούν, όπως εκείνοι οι αποθαρρημένοι ασθενείς που τρέμουν στη θέα του γιατρού.

Είναι γεγονός ότι όπως μερικές ασθένειες αναστατώνουν το πνεύμα των ανθρώπων και προκαλούν σε αυτούς τη λήθη του παρελθόντος, έτσι έρχονται μερικές φορές στη ζωή των κρατών εποχές γεμάτες βιαιότητα, όπου οι επαναστάσεις ασκούν στους λαούς την ίδια επίδραση που ασκούν στα άτομα ορισμένες κρίσεις, όπου η φρίκη του παρελθόντος παίρνει τη θέση της λήθης και όπου το κράτος, περιζωμένο από τους εμφυλίους πολέμους, ξαναγεννιέται, θα έλεγε κανείς, από τις στάχτες του και ανακτά το σφρίγος της νεότητας διαφεύγοντας από τον εναγκαλισμό του θανάτου. Σε αυτή την κατάσταση βρέθηκε η Σπάρτη την εποχή του Λυκούργου και η Ρώμη μετά τους Ταρκυνίους. Και αυτή ήταν η κατάσταση στην Ολλανδία και στην Ελβετία μετά την εκδίωξη των τυράννων.

να μπορέσει να τους πείσει».

⁸³ Ο. π. σελ. 182 – 184.

Όσο τα γεγονότα αυτά είναι σπάνια. Αποτελούν εξαιρέσεις και ο λόγος γι' αυτές βρίσκεται πάντοτε στην ιδιαίτερη σύνταξη των εν λόγω κρατών. Δεν θα συνέβαιναν δύο φορές στον ίδιο λαό, γιατί παρότι μπορεί να γίνει ελεύθερος ενόσω είναι βάρβαρος, δεν το μπορεί πλέον όταν η πολιτική του ενεργητικότητα έχει φθαρεί. Τότε οι ταραχές μπορούν να τον καταστρέψουν χωρίς οι επαναστάσεις να είναι σε θέση να τον αναστηλώσουν και τη στιγμή που οι αλυσίδες του διαρρηγνύονται, διαμελίζεται και παύει να υφίσταται. Στο εξής του χρειάζεται ένας κύριος κι όχι ένας ελευθερωτής. Οι ελεύθεροι λαοί μπορούν να αποκτήσουν την ελευθερία, αλλά ποτέ να την ανακτήσουν.

Υπάρχει για τα έθνη, όπως και για τους ανθρώπους, μια περίοδος ωριμότητας, την οποία πρέπει να αναμένουν πριν να υποταχθούν σε νόμους. Δεν είναι όμως πάντα εύκολο να διακριθεί η ωριμότητα ενός λαού. Ορισμένοι λαοί είναι επιδεικτικοί πειθαρχίας από τη γέννησή τους, άλλοι δεν πειθαρχούν ακόμη κι αν περάσουν δέκα αιώνες. Οι Ρώσοι απέκτησαν ποτέ αληθή πολιτική διακυβέρνηση, επειδή σύρθηκαν σε αυτήν πολύ νωρίς. Ο Πέτρος ήταν μεγαλοφυής στο να μιμείται. Η μεγαλοφυΐα του δεν ήταν ποτέ αυθεντική. Ορισμένα από τα έργα του ήταν καλά, τα περισσότερα όμως ήταν άστοχα. Διαπίστωσε ότι ο λαός του ήταν βάρβαρος, αλλά δεν είδε καθόλου ότι δεν ήταν ώριμος για την ευταξία. Θέλησε να τον εκπολιτίσει, ενώ δεν έπρεπε παρά να τον προετοιμάσει. Θέλησε καταρχήν να δημιουργήσει Γερμανούς και Άγγλους, ενώ έπρεπε να αρχίσει φτιάχνοντας Ρώσους. Εμπόδισε τους υπηκόους του να γίνουν κάποτε εκείνο που μπορούσαν να είναι, πείθοντάς τους ότι ήταν εκείνο που δεν είναι. Η Ρωσική Αυτοκρατορία, ενώ θέλησε να υποτάξει την Ευρώπη, στην ουσία βρέθηκε η ίδια υποταγμένη.

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΠΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΕΙ ΤΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ⁸⁴

Προκειμένου να εξηγηθεί η γενική αιτία των διαφορών αυτών, πρέπει να γίνει η διάκριση μεταξύ του ηγεμόνα και της κυβέρνησης, όπως έγινε παραπάνω η διάκριση μεταξύ του κράτους και του κυριάρχου.

Το σώμα των αρχόντων μπορεί να αποτελείται από μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό μελών. Η αναλογία του κυριάρχου προς τους υπηκόους είναι τόσο μεγαλύτερη όσο ο λαός είναι πολυπληθέστερος και μπορεί, κατά προφανή αναλογία, να ειπωθεί το ίδιο για την κυβέρνηση σε σχέση με τους άρχοντες. Καθόσον, λοιπόν, η συνολική δύναμη της κυβέρνησης είναι πάντοτε εκείνη του κράτους, δεν μεταβάλλεται ποτέ. Εξ' αυτού συνάγεται ότι όσο μεγαλύτερη δύναμη ασκεί η κυβέρνηση στα μέλη της, τόσο λιγότερη της απομένει για να ασκεί σε ολόκληρο το λαό. Όσο περισσότερα λοιπόν είναι τα μέλη της, τόσο περισσότερο αδύναμη είναι η κυβέρνηση. Η πρακτική αυτή αρχή είναι κατ' αρχήν θεμελιώδης.

Μπορούν να διακριθούν στο πρόσωπο του άρχοντα τρεις, ουσιωδώς διαφορετικές, βουλήσεις. Πρώτον, η ιδιαίτερη βούληση του ατόμου, η οποία τείνει μόνο προς το ιδιαίτερο όφελος του. Δεύτερον, η κοινή βούληση των αρχόντων, που είναι αποκλειστικά συνδεδεμένη με το όφελος του ηγεμόνα και ονομάζεται βούληση του σώματος. Η βούληση αυτή είναι γενική σε σχέση με την κυβέρνηση και μερική σε σχέση με το κράτος, του οποίου μέρος αποτελεί η κυβέρνηση. Τρίτον, η βούληση του λαού ή η κυρίαρχη βούληση, η οποία είναι γενική τόσο σε σχέση με το κράτος θεωρούμενο ως όλον, όσο και σε σχέση με την

⁸⁴ Ο. π. σελ. 184 – 186.

κυβέρνηση νοούμενη ως μέρος του όλου.

Σε μια τέλεια νομοθεσία, η μερική ή η ατομική βούληση πρέπει να είναι ανύπαρκτη, η βούληση του σώματος που χαρακτηρίζει την κυβέρνηση σαφώς υποβαθμισμένη και κατά συνέπεια, η κυρίαρχη βούληση πρέπει να είναι πάντοτε η δεσπόζουσα και να αποτελεί τον μοναδικό κανόνα όλων των άλλων. Στη φυσική τάξη απεναντίας οι διαφορετικές αυτές βουλήσεις γίνονται περισσότερο ενεργητικές στο μέτρο που είναι συγκεντρωμένες. Έτσι, η γενική βούληση είναι πάντοτε η περισσότερο ασθενής, η βούληση του σώματος καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση και η μερική βούληση είναι πάντοτε η πρώτη από όλες: έτσι στην κυβέρνηση το κάθε μέλος είναι πρωταρχικά ο εαυτός του, κατόπιν άρχοντας και τέλος πολίτης. Πρόκειται για μια διαβάθμιση εντελώς αντίθετη προς εκείνη που απαιτεί η κοινωνική τάξη.

Με δεδομένο αυτό, ας υποθεθεί ότι η κυβέρνηση βρίσκεται στα χέρια ενός μόνο ανθρώπου. Στην περίπτωση αυτή η μερική βούληση και η βούληση του σώματος είναι εντελώς ενωμένες και κατά συνέπεια η δεύτερη φτάνει στον υψηλότερο δυνατό βαθμό έντασης. Αφού λοιπόν, η χρήση της δύναμης εξαρτάται από το βαθμό της βούλησης και εφόσον η απόλυτη δύναμη της κυβέρνησης είναι αμετάβλητη, συνάγεται ότι η πλέον ενεργητική κυβέρνηση είναι εκείνη του ενός ανθρώπου. Αντίθετα, αν συνδεθεί η κυβέρνηση με τη νομοθετική εξουσία, τότε ο κυρίαρχος γίνεται ηγεμόνας και όλοι οι πολίτες, άρχοντες. Έτσι, η βούληση του σώματος, συγχωνευμένη στη γενική βούληση, δεν έχει περισσότερη ενεργητικότητα από τη γενική βούληση και αφήνει τη μερική βούληση σε όλη της τη δύναμη. Τότε, η κυβέρνηση, διαθέτοντας πάντοτε την ίδια απόλυτη δύναμη, φτάνει στο ελάχιστο της σχετικής της δύναμης ή της ενεργητικότητας.

Αναμφίβολα, οι σχέσεις αυτές είναι αδιαμφισβήτητες και είναι δυνατόν να επιβεβαιωθούν από επιπλέον παρατηρήσεις. Διαπιστώνει κανείς, για παράδειγμα, ότι ο κάθε άρχοντας είναι πιο ενεργητικός στο σώμα όπου ανήκει από όσο ο κάθε πολίτης στο δικό του και κατά συνέπεια η μερική βούληση ασκεί μεγαλύτερη επιρροή στις πράξεις της κυβέρνησης από όσο στις πράξεις του κυριάρχου. Γιατί κάθε άρχοντας είναι σχεδόν πάντοτε επιφορτισμένος με κάποια κυβερνητική αρμοδιότητα, ενώ κάθε πολίτης ξεχωριστά δεν είναι επιφορτισμένος με καμία αρμοδιότητα της κυριαρχίας. Εξάλλου, όσο επεκτείνεται το κράτος τόσο μεγαλώνει και η πραγματική του δύναμη, αν και όχι σε αναλογία με την επέκτασή του. Ενώ όμως το κράτος παραμένει το ίδιο, οι άρχοντες μπορεί να πολλαπλασιαστούν, χωρίς η κυβέρνηση να αποκτά περισσότερη πραγματική δύναμη, αφού η δύναμη αυτή είναι εκείνη του κράτους, που το μέγεθος του είναι πάντοτε το αυτό. Έτσι, η σχετική δύναμη ή η ενεργητικότητα της κυβέρνησης μειώνεται χωρίς να είναι δυνατόν να αυξηθεί η απόλυτη ή η πραγματική της δύναμη.

Επιπλέον είναι βέβαιο ότι η διεκπεραίωση των δημοσίων υποθέσεων γίνεται βραδύτερη όσο περισσότεροι άνθρωποι ασχολούνται με αυτές, καθώς αποδίδουν υπερβολική σημασία στη φρόνηση και όχι αρκετή στην τύχη, χάνοντας έτσι πολλές ευκαιρίες και καθώς από τις πολλές διαβουλεύσεις χάνουν συχνά τα οφέλη των διαβουλεύσεων. Συνεπώς, όσο η κυβέρνηση χαλαρώνει στο μέτρο που πολλαπλασιάζονται οι άρχοντες και όσο ο λαός γίνεται πιο πολυάριθμος, τόσο περισσότερο οφείλει να αυξηθεί η δύναμη καταστολής. Εξ' αυτού συνάγεται ότι η σχέση των αρχόντων προς την κυβέρνηση οφείλει να είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τη σχέση των υπηκόων προς τον κυρίαρχο. Δηλαδή όσο μεγαλώνει το κράτος, τόσο η κυβέρνηση πρέπει να μειώνεται και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό ώστε ο αριθμός των αρχόντων να μειώνεται ανάλογα προς την αύξηση του

λαού.

Επιπροσθέτως, όσο περισσότεροι είναι οι άρχοντες τόσο περισσότερο η βούληση του σώματος προσεγγίζει τη γενική βούληση, ενώ υπό έναν και μοναδικό άρχοντα η ίδια βούληση του σώματος είναι μόνο μερική βούληση. Έτσι, χάνεται από τη μία μεριά ό, τι μπορεί να κερδηθεί από την άλλη και η τέχνη του νομοθέτη είναι να γνωρίζει να προσδιορίζει το σημείο εκείνο, όπου η δύναμη και η βούληση της κυβέρνησης συνδυάζονται, πάντοτε αμοιβαία, στην πλέον πλεονεκτική για το κράτος σχέση.

Η ΓΕΝΙΚΗ ΒΟΥΛΗΣΗ ΕΙΝΑΙ ΑΚΑΤΑΛΥΤΗ⁸⁵

Εφόσον ένα πλήθος ενωμένων ανθρώπων θεωρεί το ίδιο ότι απαρτίζει ένα μόνο σώμα, δεν έχει παρά μόνο μία βούληση, που αποβλέπει στη συντήρηση όλων τους και στη γενική τους ευδαιμονία. Τότε, όλες οι δυνάμεις του κράτους είναι ισχυρές και απλές, οι πρακτικές του αρχές είναι σαφείς και ξεκάθαρες, τα συμφέροντα δεν είναι περιπεπλεγμένα και αντιτιθέμενα, το κοινό αγαθό εκδηλώνεται παντού με προφάνεια και αρκεί ο κοινός νους για να γίνει αντιληπτό. Η ειρήνη, η ενότητα και η ισότητα είναι εχθροί των πολιτικών μηχανορραφιών. Οι ευθείς και απλοί άνθρωποι είναι δύσκολο να εξαπατηθούν εξαιτίας της απλότητάς τους. Οι προσπάθειες δελεασμού και τα πονηρά προσχήματα δεν έχουν καμία επίδραση πάνω τους και ούτε είναι αρκετά πονηροί για να εξαπατούν τους άλλους. Όταν βλέπει κανείς στον πιο ευτυχή λαό του κόσμου τις ομάδες των χωρικών να ρυθμίζουν τις υποθέσεις του κράτους και να ενεργούν πάντοτε με σοφία, είναι δυνατόν να μην αισθανθεί περιφρόνηση για την επιτήδευση των άλλων εθνών, που με τόση τέχνη γίνονται φανταχτερά και εξαθλιωμένα;

Το κράτος που κυβερνάται με τον τρόπο αυτό χρειάζεται ελάχιστους νόμους και όταν καταστεί αναγκαίο να θεσπιστούν καινούργιοι νόμοι, η ανάγκη αυτή αναγνωρίζεται καθολικά. Ο πρώτος που τους προτείνει δεν κάνει τίποτε άλλο από το να λέει αυτό που όλοι έχουν ήδη αισθανθεί και δεν χρειάζεται ούτε δημοκοπία ούτε ευγλωττία για να εγκριθεί ως νόμος εκείνο που ο καθένας έχει ήδη αποφασίσει να κάνει μόλις βεβαιωθεί ότι και οι άλλοι θα το πράξουν όπως αυτός. Ωστόσο, όταν ο κοινοτικός δεσμός αρχίζει να χαλαρώνει και το κράτος να εξασθενεί, όταν τα επιμέρους συμφέροντα αρχίζουν να γίνονται αισθητά και οι μικρές ενώσεις να επηρεάζουν την κοινωνία, τότε το κοινό συμφέρον αλλοιώνεται και βρίσκει αντιπάλους, η ομοφωνία δεν βασιλεύει πλέον στις ψηφοφορίες, η γενική βούληση δεν είναι πλέον η βούληση όλων, αναφύονται αντιθέσεις και διχογνωμίες και η καλύτερη γνώμη δεν εγκρίνεται χωρίς αντεγκλήσεις.

Κατά συνέπεια, όταν το κράτος, στα πρόθυρα της καταστροφής του, δεν υφίσταται πλέον παρά μόνο ως σχήμα απατηλό και κενό, όταν ο κοινωνικός δεσμός έχει διαρραγεί στις καρδιές όλων, όταν το πλέον μηδαμινό συμφέρον παρουσιάζεται χωρίς ντροπή με το ιερό όνομα του δημόσιου αγαθού, τότε η γενική βούληση αποδυναμώνεται. Πλέον, οι πολίτες, καθοδηγούμενοι από κρύφια κίνητρα, δεν εκφέρουν πλέον τη γνώμη τους και εγκρίνουν υπό την αμφίεση του νόμου άδικα διατάγματα που ως μοναδικό σκοπό έχουν το επιμέρους συμφέρον.

Τελικά, μήπως συνάγεται από τα ανωτέρω ότι η γενική βούληση έχει καταλυθεί ή διαφθαρεί; Όχι, είναι πάντοτε αμετάβλητη, αναλλοίωτη και καθαρή, αλλά έχει υποταχθεί

⁸⁵ Ο. π. σελ. 186 – 188.

στις άλλες βουλήσεις που της έχουν επιβληθεί. Ο καθένας, αποσπώντας το δικό του συμφέρον από το κοινό συμφέρον, βλέπει άριστα ότι δεν μπορεί να το αποσπάσει εντελώς. Όμως, το μερίδιό του στην κοινωνική δυστυχία φαίνεται ασήμαντο μπροστά στο δικό του αποκλειστικό όφελος που επιδιώκει να ιδιοποιηθεί. Αν εξαιρεθεί αυτό το επιμέρους όφελος, επιθυμεί το γενικό όφελος για δικό του συμφέρον με τόση δύναμη όσο κανένας άλλος. Ακόμη και όταν πουλάει την ψήφο του για χρήματα, δεν εξαλείφει από μέσα του τη γενική βούληση. Απλώς την παρακάμπτει. Το λάθος που διαπράττει είναι ότι αντί να πει με την ψήφο του: τούτο συμφέρει το κράτος, λέει: συμφέρει τον τάδε άνθρωπο ή το δείνα κόμμα να ψηφιστεί αυτή ή εκείνη η άποψη. Έτσι, ο νόμος της δημόσιας τάξης στις συνελεύσεις δεν είναι τόσο να υποστηριχθεί η γενική βούληση, όσο να διασφαλιστεί το επιμέρους συμφέρον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΚΑΝΤ - ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ⁸⁶

Σύμφωνα με τον Καντ, δημόσιο δίκαιο συνιστά το σύνολο των νόμων που χρήζουν γενικής κοινοποίησης για να επιφέρουν μία κατάσταση δικαίου. Είναι ένα σύστημα νόμων για ένα λαό, δηλαδή για ένα πλήθος ανθρώπων ή για ένα πλήθος λαών, οι οποίοι, καθώς βρίσκονται σε κατάσταση αλληλεπίδρασης, χρειάζονται την κατάσταση δικαίου κάτω από μία βούληση που τους ενώνει, δηλαδή χρειάζονται ένα σύνταγμα, για να αποκτήσουν αυτό που είναι δίκαιο. Αυτή η κατάσταση των μεμονωμένων ατόμων εντός του λαού, στη σχέση μεταξύ τους, ονομάζεται αστική και το σύνολο των ατόμων στην κατάσταση δικαίου, σε σχέση προς τα μέλη του, ονομάζεται κράτος, το οποίο, λόγω της μορφής του δεσμευμένο από το κοινό συμφέρον όλων να βρίσκονται στην κατάσταση δικαίου, ονομάζεται πολιτεία, αλλά σε σχέση προς άλλους λαούς ονομάζεται απλώς δύναμη, όπως άλλωστε, λόγω μίας (υποτιθέμενης) κληρονομικής ένωσης, ονομάζεται έθνος.

Ειδικότερα, αυτό που καθιστά αναγκαίο τον δημόσιο νομικό εξαναγκασμό δεν είναι η βιαιότητα και η κακία των ανθρώπων, οι οποίες τους οδηγούν στο να αλληλομάχονται, πριν να εμφανιστεί μία εξωτερική, επενδυμένη με δύναμη, νομοθεσία. Δεν είναι λοιπόν ένα γεγονός αυτό που καθιστά αναγκαίο τον εξαναγκασμό, αλλά, όσο καλοπροαίρετοι και νομοταγείς αν υποτεθούν οι άνθρωποι, βρίσκεται a priori στην ορθολογική ιδέα μιας τέτοιας κατάστασης (μη δικαίου) το ότι, πριν εμφανιστεί μία κατάσταση δημόσιου νόμου, οι μεμονωμένοι άνθρωποι, οι λαοί και τα κράτη δεν μπορούν να είναι ποτέ εξασφαλισμένοι μεταξύ τους από τη βία και αυτό λόγω του δικαιώματος του καθενός να κάνει αυτό που θεωρεί ορθό και δίκαιο και να μην εξαρτάται σε αυτή την περίπτωση από τη γνώμη του άλλου. Ως εκ τούτου, αυτό που είναι υποχρεωμένος να αποφασίσει, εάν δεν θέλει να παραιτηθεί από όλες τις έννοιες δικαίου, είναι η βασική πρόταση: ότι θα πρέπει κανείς να εξέλθει από τη φυσική κατάσταση, στην οποία ο καθένας ακολουθεί τη δική του κρίση, να ενωθεί με όλους τους υπόλοιπους (με τους οποίους δεν μπορεί να αποφύγει να έρθει σε αλληλεπίδραση) και να υποβληθεί σε έναν δημόσιο νομικό εξωτερικό εξαναγκασμό. Θα πρέπει λοιπόν να εισέλθουν σε μία κατάσταση, όπου θα καθοριστεί δια νόμου στον καθένα αυτό που θα πρέπει να αναγνωριστεί ως Δικό Του και να του αποδοθεί μέσω μιας επαρκούς εξουσίας (που δεν είναι δική του αλλά μία εξωτερική), δηλαδή θα πρέπει πάνω από όλα να εισέλθει σε μία αστική κατάσταση.

Βεβαίως, η φυσική κατάσταση δεν θα χρειαζόταν, ακριβώς και μόνο επειδή είναι φυσική, να είναι και μία κατάσταση αδικίας, όπου ο καθένας αντιμετωπίζεται μόνο με το απλό μέγεθος της δύναμής του, αλλά θα ήταν μία κατάσταση άνευ δικαίου, στην οποία, όταν το δίκαιο ήταν αμφισβητούμενο, δεν θα υπήρχε κανένας ικανός δικαστής για να εκφράσει μία νόμιμη ετυμηγορία. Εξ' αυτού ο καθένας μπορεί να εξαναγκάσει τον άλλον με βία να εγκαταλείψει αυτή την κατάσταση και να εισέλθει σε μία κατάσταση δικαίου, διότι αν και ο καθένας μπορεί να αποκτήσει κάτι εξωτερικά μέσω κατάληψης ή συμβολαίου, βασιζόμενος στις δικές του έννοιες δικαίου, αυτή η κτήση είναι μόνο προσωρινή όσο δεν έχει την

⁸⁶ Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, μετάφραση Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005, σελ 191 – 198, Immanuel Kant (1991), *The Metaphysics of Morals*, εισ. – μτφρ. Mary Gregor, Cambridge University Press.

επικύρωση ενός δημόσιου νόμου, διότι δεν είναι καθορισμένη από καμία δημόσια (διανεμητική) δικαιοσύνη και δεν είναι διασφαλισμένη από καμία εξουσία που εφαρμόζει αυτό το δίκαιο.

Εάν δεν ήθελε κανείς να αναγνωρίσει πριν από την είσοδο στην αστική κατάσταση καμία κτήση, ούτε καν μία προσωρινή, ως συσταθείσα μέσω δικαίου, τότε η ίδια εκείνη αστική κατάσταση θα ήταν αδύνατη. Διότι, σύμφωνα με τη μορφή τους, οι νόμοι στη φυσική κατάσταση περιέχουν ακριβώς το ίδιο που προδιαγράφουν και στην αστική κατάσταση, όταν αυτή η τελευταία γίνεται αντιληπτή αποκλειστικά μέσα από έννοιες του καθαρού Λόγου, με τη μόνη διαφορά ότι στην τελευταία αναφέρονται και οι συνθήκες υπό τις οποίες καταλήγουν οι νόμοι σε εφαρμογή (σύμφωνα με τη διανεμητική δικαιοσύνη). Εάν δεν υπήρχε λοιπόν στη φυσική κατάσταση ένα, έστω και προσωρινό, εξωτερικό δικό Του (του καθενός), δεν θα υπήρχαν και καθήκοντα δικαίου ως προς αυτά και ακολούθως καμία προσταγή εγκατάλειψης αυτής της κατάστασης.

Ένα κράτος είναι η ένωση ενός πλήθους ανθρώπων κάτω από νόμους δικαίου. Στο βαθμό που αυτοί οι νόμοι είναι *a priori* αναγκαίοι, δηλαδή συνάγονται από έννοιες του εξωτερικού δικαίου ως τέτοιοι, ενώ δεν είναι θεσπισμένοι, η μορφή του είναι η μορφή του κράτους *en genere*, δηλαδή είναι το κράτος ως ιδέα, όπως πρέπει να είναι σύμφωνα με τις καθαρές δικαιοσύνης αρχές. Αυτή η ιδέα χρησιμεύει σε κάθε πραγματική συνένωση σε πολιτεία (δηλαδή στο εσωτερικό της ίδιας) ως κανόνας.

Κάθε κράτος εμπεριέχει τρεις εξουσίες, δηλαδή την ενωμένη γενική βούληση τριών προσώπων: την εξουσία του κυριάρχου (κυριαρχία) στο πρόσωπο του νομοθέτη, την εκτελεστική εξουσία στο πρόσωπο του ηγεμόνα (ως προς το νόμο) και τη δικαστική εξουσία (ως αναγνώριση του πράγματος που ανήκει στον καθένα σύμφωνα με το νόμο) στο πρόσωπο του δικαστή, οι οποίες είναι σαν τις τρεις προτάσεις σε ένα συλλογισμό του πρακτικού ορθού Λόγου: τη μείζονα προκειμένη, που περιέχει το νόμο εκείνης της βούλησης, την ελάσσονα προκειμένη, που περιέχει την εντολή της εφαρμογής σύμφωνα με το νόμο, δηλαδή το αξίωμα της υπαγωγής σε αυτόν και το συμπέρασμα, που περιέχει την ετυμηγορία (απόφαση) για το τι είναι δίκαιο σε μία δεδομένη περίπτωση.

Η νομοθετική εξουσία δεν μπορεί παρά να ανήκει μόνο στην ενωμένη βούληση του λαού. Διότι, εφόσον από αυτήν πρέπει να πηγάζει όλο το δίκαιο, δεν θα πρέπει να αδικεί κανέναν μέσω του νόμου της. Όταν λοιπόν κάποιος έχει μία πρόθεση ενάντια σε κάποιον άλλον είναι πάντα δυνατόν να μπορεί έτσι να τον αδικήσει. Αλλά δεν μπορεί να πράξει άδικο σε αυτό που αποφασίζει για τον εαυτό του, διότι σε περίπτωση συναίνεσης δεν διαπράττεται άδικο (*volenti non fit iniuria*). Ως εκ τούτου μόνο η ομόφωνη και ενωμένη βούληση όλων, στο βαθμό που καθένας αποφασίζει ακριβώς το ίδιο για όλους και όλοι αποφασίζουν το ίδιο για τον καθένα, δηλαδή μόνο η γενική ενωμένη λαϊκή βούληση μπορεί να είναι νομοθετική.

Τα μέλη μιας τέτοιας κοινωνίας, δηλαδή ενός κράτους, που ενώνονται με σκοπό τη νομοθεσία, ονομάζονται πολίτες του κράτους και τα δικαιοσύνη κατηγορήματα, που είναι αδιαχώριστα από την υπόστασή τους είναι: η νόμιμη ελευθερία να μην υπακούει σε κανέναν άλλο νόμο εκτός από αυτόν στον οποίο έχει δώσει τη συναίνεσή του, η πολιτική ισότητά του να μην αναγνωρίζει κανέναν ανώτερο εντός του λαού παρά μόνο κάποιον τον οποίο έχει την ηθική ικανότητα να δεσμεύσει μέσω δικαίου όπως και εκείνος μπορεί να δεσμεύσει αυτόν. Τρίτον, το κατηγορήμα της πολιτικής ανεξαρτησίας του να μην οφείλει την ύπαρξη και συντήρησή του στη βούληση ενός άλλου εντός του λαού, αλλά να την οφείλει στην ιδιότητά του ως μέλους της πολιτείας. Από αυτή την ανεξαρτησία συνεπάγεται η αστική του

προσωπικότητα, η ικανότητά του να μη χρειάζεται να αντιπροσωπεύεται από κανέναν σε περίπτωση δικαιοϊκής υπόθεσης.

Περαιτέρω, η ικανότητα της ψηφοφορίας είναι η μοναδική πιστοποίηση του πολίτη. Αυτή όμως η ικανότητα προϋποθέτει την ανεξαρτησία του πολίτη εντός του λαού, ο οποίος πολίτης δεν είναι απλώς μέλος της πολιτείας αλλά και μέλος της, δηλαδή επιδιώκει αυτόβουλα να είναι ενεργό μέλος μιας κοινότητας. Αυτή η τελευταία ιδιότητα όμως καθιστά αναγκαία τη διάκριση μεταξύ ενεργού και παθητικού πολίτη. Τα ακόλουθα παραδείγματα μπορούν να συμβάλουν στην άρση αυτής της δυσκολίας: ο μαθητευόμενος σε έναν έμπορο ή σε έναν τεχνίτη, ο οικιακός υπηρέτης (όχι ο υπάλληλος στην υπηρεσία του κράτους), ο ανήλικος. Όλες οι γυναίκες και γενικά ο καθένας που είναι αναγκασμένος να συντηρείται (με τροφή και προστασία) όχι από τη δική του επαγγελματική δραστηριότητα αλλά είναι αναγκασμένος να εξαρτάται από τη δραστηριότητα άλλων (εκτός από εκείνη του κράτους), δεν έχει την προσωπικότητα του πολίτη και η ύπαρξή του είναι απλή ενύπαρξη. Ο ξυλοκόπος που προσλαμβάνει κάποιος στο αγρόκτημά του, ο σιδηρουργός που με το σφυρί, το αμόνι γυρνά από σπίτι σε σπίτι για να επεξεργαστεί επιτόπου το σίδηρο σε σχέση με τον σιδηρουργό που μπορεί να εκθέσει δημοσίως τα προϊόντα της εργασίας του ως εμπορεύματα (προς πώληση), ο οικοδιδάσκαλος σε σύγκριση με το δημοδιδάσκαλο, ο αγρότης επί ενοικίω σε σύγκριση με τον αγρομισθωτή κ.λπ. είναι απλώς υποχείρια της πολιτείας, διότι πρέπει να διαταχθούν ή να προστατευθούν από άλλα άτομα και ως εκ τούτου δεν έχουν καμία ανεξαρτησία ως πολίτες.

Αυτή η εξάρτηση από τη βούληση άλλων και αυτή η ανισότητα δεν αντιτίθενται εντούτοις διόλου στην ελευθερία και ισότητα τους ως ανθρώπων, οι οποίοι συνολικά αποτελούν ένα λαό. Απεναντίας, μόνο σύμφωνα με την ελευθερία και την ισότητα μπορεί να γίνει αυτός ο λαός ένα κράτος και να εισέλθει σε ένα σύνταγμα. Εντός αυτής της συνταγματικής τάξης όμως δεν έχουν όλοι το ίδιο δικαίωμα ψήφου, δηλαδή το δικαίωμα να είναι πολίτες και όχι απλώς σύντροφοι. Διότι από το γεγονός ότι μπορούν να απαιτήσουν από τους υπολοίπους να τους συμπεριφέρονται σύμφωνα με τους νόμους της φυσικής ελευθερίας και ισότητας ως παθητικά μέρη του κράτους δεν συνεπάγεται το δικαίωμα να διαχειρίζονται το κράτος ως ενεργά μέλη, να το οργανώνουν ή να συμμετέχουν στην εισαγωγή συγκεκριμένων νόμων. Από εκείνο το γεγονός συνεπάγεται μόνο ότι, όποιους θετικούς νόμους και αν ψηφίζουν οι πολίτες, αυτοί οι νόμοι δεν θα πρέπει να είναι αντίθετοι στους φυσικούς νόμους της ελευθερίας και της αντίστοιχης προς την ελευθερία ισότητας εντός του λαού, η οποία έγκειται στο ότι ο καθένας μπορεί εργαζόμενος να ανελιχθεί από την παθητική στην ενεργητική κατάσταση.

Οι τρεις εξουσίες εντός του κράτους είναι αξιώματα και καθώς συνάγονται αναγκαία από την ιδέα ενός κράτους εν γένει ως ουσιώδεις για τη θεμελίωση του ίδιου είναι κρατικές αρχές. Περιέχουν τη σχέση ενός ανωτέρου (ο οποίος, σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας, δεν μπορεί να είναι κανένας άλλος από τον ενωμένο λαό) προς το ίδιο το πλήθος αυτού του λαού χωριστά ως υπηκόους, δηλαδή τη σχέση του διοικητή προς αυτούς που υπακούουν. Η πράξη μέσω της οποίας ο λαός συγκροτείται σε κράτος ονομάζεται πρωταρχικό συμβόλαιο. Σύμφωνα με αυτό, όλοι εντός του λαού παραιτούνται από την εξωτερική ελευθερία τους για να την επανακτήσουν αμέσως ως μέλη μιας πολιτείας. Δεν μπορεί να πει κανείς ότι ο άνθρωπος εντός του κράτους έχει θυσιάσει ένα μέρος της σύμφυτης φυσικής του ελευθερίας σε ένα σκοπό, παρά μπορεί να πει ότι έχει εγκαταλείψει τελείως την άγρια, άνευ νόμου, ελευθερία του για να βρει και πάλι απεριόριστη την ελευθερία του ως τέτοια σε μία

εξάρτηση από νόμους, δηλαδή σε μία κατάσταση δικαίου. Διότι αυτή η εξάρτηση πηγάζει από την ίδια τη νομοθετούσα βούλησή του.

Οι τρεις εξουσίες εντός του κράτους είναι λοιπόν, κατά πρώτον, συνδυασμένες μεταξύ τους ως αντίστοιχα ηθικά πρόσωπα, δηλαδή η μία είναι το συμπλήρωμα της άλλης ώστε να υπάρξει ολοκλήρωση του κρατικού συντάγματος. Κατά δεύτερον όμως υπάγονται η μία στην άλλη, ώστε η μία, όταν βοηθά την άλλη, να μην μπορεί ταυτόχρονα να καταχραστεί τη λειτουργία της, αλλά έχει τη δική της αρχή, δηλαδή προστάζει μεν ως ιδιαίτερο πρόσωπο αλλά υπό τον όρο της βούλησης ενός ανωτέρου. Τρίτον, μέσα από την ένωση των δύο μπορεί να αποδοθεί σε κάθε υπήκοο το δίκαιό του. Γι' αυτές τις εξουσίες, ως προς την αρχή τους, θα μπορούσε να ειπωθεί το εξής: η βούληση του νομοθέτη είναι άμεμπτη, η εκτελεστική εξουσία του ανώτατου κυβερνήτη είναι ακαταμάχητη και η ετυμηγορία του ανώτατου δικαστή είναι αμετάκλητη.

Ο ηγεμόνας του κράτους είναι εκείνο το ηθικό ή φυσικό πρόσωπο, στο οποίο ανήκει η εκτελεστική εξουσία. Είναι ο παράγοντας του κράτους που διορίζει τους συμβούλους και θέτει στο λαό τους κανόνες στη βάση των οποίων ο καθένας μπορεί σύμφωνα με το νόμο να αποκτήσει κάτι ή να διατηρήσει αυτό που είναι δικό του. Ως ηθικό πρόσωπο ονομάζεται το διευθυντήριο, η κυβέρνηση. Οι διαταγές του στο λαό, στους συμβούλους και στους υπουργούς, στους οποίους εναπόκειται η κρατική διοίκηση, είναι διατάγματα, αποφάσεις (όχι νόμοι), διότι αφορούν μία συγκεκριμένη περίπτωση και θεωρούνται μεταβλητές. Μία κυβέρνηση η οποία θα ήταν συγχρόνως και νομοθετική θα ονομαζόταν δεσποτική σε αντίθεση προς την πατριωτική. Ως πατριωτική όμως δεν εννοείται μία πατερναλιστική, καθώς αυτή είναι η πλέον δεσποτική όλων, αλλά μία κυβέρνηση της πατρίδας, όπου το κράτος μεταχειρίζεται μεν τους υπηκόους του ως μέλη μιας οικογένειας αλλά συγχρόνως και ως πολίτες, δηλαδή σύμφωνα με νόμους της δικής τους ανεξαρτησίας: ο καθένας κατέχει τον ίδιο του τον εαυτό και κανείς δεν εξαρτάται από την απόλυτη βούληση ενός άλλου δίπλα ή πάνω από αυτόν.

Ο κυρίαρχος του λαού (ο νομοθέτης) δεν μπορεί λοιπόν να είναι ταυτόχρονα ο ηγεμόνας του, διότι αυτός υπόκειται στο νόμο και είναι υπόχρεος μέσω του νόμου απέναντι σε κάποιον άλλον, στον κυρίαρχο. Ο κυρίαρχος μπορεί να αφαιρέσει την εξουσία από τον ηγεμόνα, να τον καθαιρέσει ή να μεταρρυθμίσει τη διοίκησή του, αλλά δεν μπορεί να τον τιμωρήσει. Διότι αυτό θα ήταν με τη σειρά του μία πράξη της εκτελεστικής εξουσίας, η οποία έχει πρωταρχικά την ικανότητα να εξαναγκάζει σύμφωνα με το νόμο αλλά η ίδια θα ήταν υποκείμενη σε έναν εξαναγκασμό, πράγμα το οποίο αντιφάσκει. Τέλος, ούτε ο κυρίαρχος του κράτους ούτε ο ηγεμόνας μπορούν να δικάσουν, αλλά μπορούν μόνο να διορίσουν δικαστές ως συμβούλους. Ο λαός δικάζει τον εαυτό του μέσα από εκείνους τους συμπολίτες του, οι οποίοι διορίζονται μέσω ελεύθερης ψηφοφορίας ως αντιπρόσωποι του και μάλιστα ξεχωριστοί για κάθε πράξη. Διότι η ετυμηγορία (η απόφαση) είναι μία μεμονωμένη πράξη της δημόσιας δικαιοσύνης μέσω ενός κρατικού επιτρόπου (δικαστή ή δικαστηρίου) προς τον μεμονωμένο υπήκοο, δηλαδή σε κάποιον που ανήκει στο λαό και αυτή η πράξη δεν έχει καμία εξουσία ως προς την αναγνώριση (απόδοση) αυτού που του ανήκει.

Καθώς λοιπόν κάθε άτομο εντός του λαού είναι απλώς παθητικό ως προς αυτή τη σχέση (προς τις αρχές), καθεμιά από εκείνες τις δύο εξουσίες θα μπορούσε να διαπράξει άδικο εάν εξέφραζε απόφαση σε μία περίπτωση περί του τι ανήκει στον συγκεκριμένο υπήκοο, διότι τότε δεν θα ήταν ο λαός αυτός που θα εξέφραζε την ετυμηγορία για την ενοχή ή την αθωότητα ενός συμπολίτη. Σε περίπτωση όμως εξακρίβωσης της εκάστοτε πράξης σε

μία αγωγή το δικαστήριο έχει τη δικαστική εξουσία να εφαρμόσει το νόμο και μέσω της εκτελεστικής εξουσίας, να αποδώσει στον καθένα αυτό που του ανήκει. Μόνο ο λαός μπορεί λοιπόν να δικάσει καθέναν που είναι μέλος του, αν και μόνο έμμεσα, μέσω ενός αντιπροσώπου που έχει εκλέξει ο ίδιος το σώμα ενόρκων. Θα ήταν άλλωστε πολύ κατώτερο της αξιοπρέπειας του ηγεμόνα να παίζει το ρόλο του δικαστή, δηλαδή να θέτει τον εαυτό του στην πιθανότητα διάπραξης αδικίας, καταλήγοντας έτσι στην περίπτωση της έφεσης.

Πρόκειται λοιπόν για τρεις διαφορετικές εξουσίες μέσω των οποίων το κράτος έχει την αυτονομία του, δηλαδή συγκροτεί και διατηρεί τον εαυτό του σύμφωνα με νόμους της ελευθερίας. Στην ένωση αυτών των εξουσιών έγκειται η ευημερία του κράτους. Υπό τον όρο αυτό όμως δεν θα έπρεπε να αντιλαμβάνεται κανείς την ευημερία των πολιτών και την ευδαιμονία τους. Διότι αυτή ίσως να μπορεί να προκύψει πολύ πιο άνετα είτε από τους πόθους τους στη φυσική κατάσταση είτε από μία δεσποτική κυβέρνηση, όπως υποστήριζε ο Ρουσσώ. Αλλά θα έπρεπε να αντιλαμβάνεται την αντιστοιχία του συντάγματος προς τις αρχές του δικαίου, η επιδίωξη των οποίων επιβάλλεται από τον ορθό Λόγο.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΪΚΩΝ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ ΠΟΥ ΠΡΟΚΥΠΤΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗ ΦΥΣΗ ΤΗΣ
ΑΣΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ⁸⁷

Η πηγή της ανώτερης εξουσίας είναι, για το λαό που υπόκειται στις διαταγές της, από πρακτικής απόψεως ανεξερευνήτη. Ως προς αυτό, ο υπήκοος οφείλει να μην επιδίδεται σε κατ' επίφαση ορθολογικούς συλλογισμούς περί της καταγωγής της. Διότι, εφόσον ο λαός θεωρείται ήδη ενωμένος κάτω από μία γενική νομοθετική βούληση και έτσι είναι σε θέση να κρίνει δικαιωματικά περί της ανώτατης κρατικής εξουσίας, δεν μπορεί και δεν επιτρέπεται να κρίνει διαφορετικά από ό, τι βούλεται ο παρών ηγεμόνας. Οι συλλογισμοί του αν προηγήθηκε αρχικά ένα πραγματικό συμβόλαιο υποταγής ή εάν προηγήθηκε η βία και αργότερα ακολούθησε ο νόμος είναι τελείως άσκοποι για ένα λαό που βρίσκεται ήδη υπό αστικούς νόμους και επίσης μπορούν να καταστούν απειλητικοί για το κράτος. Διότι, εάν ο υπήκοος, που είχε ασχοληθεί με σκέψεις για την έσχατη καταγωγή της εξουσίας, ήθελε να αντισταθεί στην παρούσα εξουσία, τότε θα μπορούσε σύμφωνα με τους νόμους της, δηλαδή σύμφωνα με κάθε δίκαιο, να τιμωρηθεί, να εξοντωθεί ή να εκδιωχθεί. Ένας νόμος τόσο ιερός και απαραβίαστος, ο οποίος αμφισβητείται πρακτικά, φαίνεται σαν να μην κατάγεται από τους ανθρώπους αλλά από κάποιον ανώτερο και άμεμπτο νομοθέτη. Έτσι, «κάθε εξουσία προέρχεται από τον Θεό». Όμως, σε αυτή την παραδοχή δεν αποδίδεται η ιστορική βάση του αστικού συντάγματος, αλλά η πρακτική αρχή του Λόγου: ότι πρέπει κανείς να υπακούει την παρούσα νομοθετική εξουσία, άσχετα από την καταγωγή της.

Από εδώ προκύπτει και η αρχή ότι ο κυρίαρχος του κράτους έχει απέναντι στους υπηκόους μόνο δικαιώματα και καθόλου (εξαναγκαστικά) καθήκοντα. Επιπλέον, ακόμη και αν το όργανο του κυριάρχου, ο ηγεμόνας, δρα ενάντια στο νόμο, π.χ. ενάντια στο νόμο της ισότητας ως προς την κατανομή των κρατικών υποχρεώσεων μέσα από φορολογία, ο υπήκοος μπορεί μεν να αντιπαραθέσει σε αυτή την αδικία μία διαμαρτυρία αλλά καμία αντίσταση.

Πράγματι, το σύνταγμα δεν μπορεί καν να περιέχει ένα άρθρο το οποίο να επιτρέπει σε μία αρχή εντός του κράτους να αντιστέκεται στον ανώτατο ηγεμόνα σε περίπτωση καταπάτησης των συνταγματικών νόμων, δηλαδή να τον περιορίζει. Διότι αυτός που θέλει να περιορίσει την κρατική εξουσία θα πρέπει να έχει περισσότερη ή τουλάχιστον ίση δύναμη με αυτόν που θα περιοριστεί και ως ένας νόμιμος ηγεμόνας, που διατάζει τους υπηκόους να αντισταθούν, θα πρέπει επίσης να μπορεί να τους προφυλάσσει και να είναι σε κάθε περίπτωση σε θέση να εκφράσει μία νομικά ισχύουσα κρίση, δηλαδή θα πρέπει να μπορεί να διατάξει δημοσίως την αντίσταση. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, ο ανώτατος ηγεμόνας του κράτους είναι αυτός που περιορίζει και όχι ο άλλος που περιορίζεται. Ο κυρίαρχος συμπεριφέρεται έτσι μέσω των υπουργών του ταυτόχρονα ως ηγεμόνας, δηλαδή δεσποτικά.

Επιπλέον, η άποψη ότι ο λαός μέσω των αντιπροσώπων του δρα ως μία δύναμη που περιορίζει την εκτελεστική εξουσία και εξουδετερώνει το δεσποτισμό συνιστά ψευδαίσθηση. Ακολουθώντας, το κοινοβούλιο, στο οποίο ο λαός εκπροσωπείται από τους αντιπροσώπους του, τους εγγυητές δηλαδή της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του, έχει μέσα ανθρώπους, οι οποίοι ενδιαφέρονται έντονα για τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους για θέσεις στο στρατό, στο ναυτικό και στις δημόσιες υπηρεσίες, θέσεις οι οποίες εξαρτώνται από τον

⁸⁷ Ο. π. σελ. 198 – 211.

υπουργό και έτσι αντί να αντιστέκονται στους σφετερισμούς της κυβέρνησης, καταλήγουν οι ίδιοι να γίνονται υποχείρια της κυβέρνησης.

Συνεπώς, ενάντια στη νομοθετική κεφαλή του κράτους δεν μπορεί να υπάρξει λοιπόν καμία νόμιμη λαϊκή αντίσταση, διότι μόνο μέσω της υποταγής στη γενική νομοθετική βούληση είναι δυνατή μία κατάσταση δικαίου. Δεν υπάρχει λοιπόν κανένα δικαίωμα της εξέγερσης, ακόμη λιγότερο της επανάστασης και ακόμη πιο λίγο δεν υπάρχει ενάντια στο μονάρχη, ως μεμονωμένο πρόσωπο, δικαίωμα επίθεσης στο πρόσωπό του και ακόμη στη ζωή του με το πρόσχημα κατάχρησης της εξουσίας του. Ακόμη και η ελάχιστη απόπειρα σε αυτή την κατεύθυνση είναι εσχάτη προδοσία και ο προδότης αυτού του είδους δεν μπορεί να τιμωρηθεί με τίποτε λιγότερο, εκτός από το θάνατο, ως κάποιος που προσπάθησε να καταστρέψει την πατρίδα του. Ο λόγος για τον οποίο ο λαός είναι υποχρεωμένος να υπομένει μία, έστω θεωρούμενη αφόρητη, κατάχρηση της ανώτατης εξουσίας, έγκειται στο γεγονός ότι η αντίστασή του ενάντια στην ανώτατη νομοθεσία δεν μπορεί ποτέ να γίνει διαφορετικά αντιληπτή παρά μόνο ως παράνομη και μάλιστα ως καταστρεπτική για τη συνολική νομική συνταγματική τάξη. Διότι, για να έχει ο λαός δικαίωμα αντίστασης, θα πρέπει να υπάρχει ένας δημόσιος νόμος που να επιτρέπει αυτή τη λαϊκή αντίσταση, δηλαδή η ανώτατη νομοθεσία θα πρέπει να περιέχει έναν όρο ότι δεν θα είναι η ανώτατη και με την ίδια κρίση να καθιστά το λαό, που είναι υπήκοος, κυρίαρχο πάνω σε αυτόν τον οποίο πρέπει να υπακούει. Αυτό όμως είναι αντιφατικό. Επομένως, ποιος θα πρέπει να είναι λοιπόν κριτής σε αυτή τη διένεξη μεταξύ λαού και κυριάρχου, αφού ο λαός θέλει να είναι δικαστής στη δική του υπόθεση;⁸⁸

⁸⁸ Ο εκθρονισμός ενός μονάρχη μπορεί να θεωρηθεί και ως εκούσια αποποίηση του στέμματος, παραίτηση από την εξουσία και επιστροφή της στο λαό, ή, επίσης, χωρίς επέμβαση στο ανώτατο πρόσωπο, ως μία αποχώρηση από την εξουσία και περιορισμό του ίδιου στον ιδιωτικό βίο. Με αυτό τον τρόπο το έγκλημα του λαού που εξανάγκασε κάτι τέτοιο μπορεί να επικαλεστεί τουλάχιστον την πρόφαση του δικαίου έκτακτης ανάγκης, αλλά ποτέ δεν έχει ούτε καν το ελάχιστο δικαίωμα τιμωρίας του ανωτάτου προσώπου για την πρότερη διοίκηση του. Διότι όλα όσα έπραττε πρωτύτερα υπό την ιδιότητα του ανωτάτου άρχοντα πρέπει να θεωρούνται ότι έλαβαν χώρα με εξωτερικά νόμιμο τρόπο και ότι αυτός ο ίδιος, θεωρούμενος πηγή των νόμων, δεν μπορεί να διαπράξει άδικο. Ανάμεσα σε όλες τις φρικαλεότητες μιας κρατικής ανατροπής μέσω επανάστασης η δολοφονία του μονάρχη δεν είναι η χειρότερη, διότι μπορεί κανείς να σκεφτεί ότι αυτό ο λαός το διαπράττει λόγω φόβου ότι ο μονάρχης, εάν παραμείνει στη ζωή, θα μπορούσε και πάλι να αναθηρρήσει και να επιβάλει στο λαό την τιμωρία που του αξίζει. Όστε δεν θα έπρεπε η δολοφονία να θεωρείται εφαρμογή της ποινικής δικαιοσύνης αλλά μία πράξη αυτοσυντήρησης. Είναι η τυπική εκτέλεση του μονάρχη αυτό που γεμίζει με φρίκη μια ψυχή που διακατέχεται από την ιδέα του ανθρώπινου δικαιώματος και επανέρχεται όποτε σκεφτεί κανείς κάτι αντίστοιχο όπως τη μοίρα του Καρόλου Α' ή του Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Πώς μπορεί να εξηγήσει λοιπόν κανείς αυτό το αίσθημα, το οποίο εδώ δεν είναι αισθητικό (ένα συναίσθημα, επίδραση της φαντασίας με την οποία μπάνει κανείς στη θέση του πάσχοντος) αλλά ηθικό και προέρχεται από την πλήρη ανατροπή όλων των εννοιών του δικαίου; Θεωρείται έγκλημα το οποίο παραμένει στους αιώνες και δεν μπορεί ποτέ να διαγραφεί και μοιάζει να είναι αυτό που οι θεολόγοι θεωρούν αμαρτία που δεν μπορεί να συγχωρηθεί ούτε σε αυτόν ούτε στον άλλο κόσμο. Η εξήγηση αυτού του φαινομένου στην ανθρώπινη ψυχή φαίνεται να προέρχεται από τους ακόλουθους στοχασμούς επί του εαυτού του, οι οποίοι ρίχνουν ταυτόχρονα φως στις αρχές του κρατικού δικαίου. Κάθε παράβαση του νόμου δεν μπορεί και δεν πρέπει να εξηγείται διαφορετικά από το ότι πηγάζει από μία αρχή του εγκληματία (να θέτει για τον εαυτό του μία τέτοια άνομη πράξη ως κανόνα). Διότι εάν τη συνήγαγε κανείς από μία αισθησιακή ορμή, τότε δεν θα προερχόταν από αυτόν ως ελεύθερο

Μία αλλαγή του κρατικού συντάγματος, η οποία μπορεί ασφαλώς να είναι αναγκαία κατά διαστήματα, μπορεί λοιπόν να λάβει χώρα μόνον από τον ίδιο τον κυρίαρχο μέσω μεταρρύθμισης και όχι από το λαό μέσω επανάστασης και όταν συμβαίνει μπορεί να αφορά μόνον την εκτελεστική εξουσία και όχι τη νομοθετική. Σε ένα σύνταγμα, το οποίο είναι συγκροτημένο, έτσι ώστε ο λαός μέσα από τους αντιπροσώπους του να μπορεί νόμιμα να αντιστέκεται και στην εκτελεστική εξουσία και στον αντιπρόσωπό της και το οποίο τότε ονομάζεται περιορισμένο σύνταγμα, δεν υπάρχει μία ενεργητική αντίσταση (μέσα από μία αυτόβουλη συνένωση του λαού με σκοπό να πιέσει την κυβέρνηση προς μία συγκεκριμένη διαδικασία, εφαρμόζοντας έτσι μία πράξη της εκτελεστικής εξουσίας), αλλά μόνο μία αρνητική αντίσταση, δηλαδή μία άρνηση του λαού να αποδεχθεί κάθε απαίτηση που η εκτελεστική εξουσία θεωρεί αναγκαία για την κρατική διοίκηση. Εάν όμως ο λαός αποδεχόταν κάθε απαίτηση της εκτελεστικής εξουσίας, αυτό θα ήταν μία σίγουρη ένδειξη ότι ο λαός είναι διεφθαρμένος, οι αντιπρόσωποί του είναι εξαγοράσιμοι και η κεφαλή της κυβέρνησης κυβερνά δεσποτικά μέσω των υπουργών, ενώ ο ίδιος ο υπουργός είναι προδότης του λαού.

Επομένως, όταν μία επανάσταση έχει επιτύχει και έχει θεμελιωθεί ένα νέο

ον και δεν θα μπορούσε να του καταλογιστεί. Το πως όμως είναι δυνατόν για ένα υποκείμενο να σχηματίσει μία τέτοια αρχή ενάντια στη σαφή απαγόρευση του νομοθετούντος ορθού Λόγου, είναι απλώς αδύνατον να εξηγηθεί, καθώς μόνο τα γεγονότα σύμφωνα με το μηχανισμό της φύσης υπόκεινται σε εξήγηση. Ο εγκληματίας, λοιπόν, μπορεί να διαπράξει την πράξη του είτε σύμφωνα με το αξίωμα ενός υποτιθέμενου αντικειμενικού κανόνα (που έχει γενική ισχύ), είτε ως εξαίρεση από τον κανόνα (εξαιρώντας τον εαυτό του ευκαιριακά από αυτόν). Στην τελευταία περίπτωση αποκλίνει μόνον (αν και σκόπιμα) από το νόμο. Μπορεί δε να απεχθάνεται την ίδια του την παράβαση και να θέλει απλώς να παρακάμψει το νόμο χωρίς να επιδιώκει να εκφράσει τυπικά την ανυπακοή του προς αυτόν. Στην πρώτη περίπτωση, όμως, απορρίπτει την ίδια την αυθεντία του νόμου, του οποίου όμως την ισχύ δεν μπορεί να αρνηθεί απέναντι στον δικό του ορθό Λόγο και θέτει στον εαυτό του τον κανόνα να πράττει ενάντια του. Η αρχή του λοιπόν δεν είναι απλώς ελλιπής (αρνητική) αλλά απορριπτική ή όπως ονομάζεται εκ διαμέτρου αντίθετη προς το νόμο ως αντίφασή του (με εχθρική πρόθεση). Από όσα μπορεί να δει κανείς, ένα παρόμοιο έγκλημα μιας τυπικής (τελείως ανώφελης) κακίας είναι αδύνατον να διαπραχθεί από ανθρώπους, αλλά εντούτοις (αν και είναι η απλή ιδέα του ακραίου κακού) δεν μπορεί να παραβλεφθεί σε ένα σύστημα Ηθικής.

Η αιτία της φρίκης στη σκέψη της τυπικής εκτέλεσης ενός μονάρχη από το λαό του είναι το ότι ο μόνος φόνος μπορεί να γίνει αντιληπτός μόνον ως εξαίρεση από τον κανόνα, που έχει θέσει ο λαός στον εαυτό του, ενώ η εκτέλεση μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνον ως πλήρης ανατροπή των αρχών της σχέσης μεταξύ κυριάρχου και λαού (καθιστώντας το λαό, που οφείλει την ύπαρξή του στη νομοθεσία του πρώτου, κυρίαρχο πάνω σε εκείνον) και με αυτό τον τρόπο η βία, υψώνοντας με χυδαίο τρόπο το μέτωπό της, κυριαρχεί βάσει αξιωμάτων επί του ιερότερου δικαιώματος. Σαν μία άβυσσος χωρίς επιστροφή, σαν μία αυτοκτονία του κράτους, μοιάζει να είναι ένα έγκλημα που δεν δικαιούται καμία συγχώρεση. Έχει κανείς λοιπόν λόγο να υποθέτει ότι η συγκατάθεση σε τέτοιες εκτελέσεις δεν πηγάζει πραγματικά από μία υποτιθέμενη αρχή δικαίου αλλά από φόβο για την εκδίκηση του πιθανώς μελλοντικού αναβιούντος κράτους στο λαό και εκείνη η τυπικότητα της εκτέλεσης έλαβε χώρα για να δώσει στην πράξη τη χροιά της τιμωρίας, δηλαδή μιας ποινικής διαδικασίας (πράγμα το οποίο δεν θα μπορούσε να είναι ο φόνος). Αυτή η κάλυψη όμως είναι ατυχής, καθώς μία τέτοια ενθάρρυνση του λαού είναι πολύ χειρότερη από τον ίδιο το φόνο, διότι εμπεριέχει ένα αξίωμα που θα έπρεπε να καταστήσει αδύνατη την επανεγκαθίδρυση ενός κράτους που έχει ανατραπεί.

σύνταγμα, η μη νομιμότητα της απαρχής και της εφαρμογής του δεν μπορεί να αποδεσμεύσει τους υπηκόους από την υποχρέωση που έχουν, ως καλοί πολίτες, να υποταχθούν στη νέα κατάσταση πραγμάτων και δεν μπορούν να αρνηθούν να υπακούουν με έντιμο τρόπο εκείνη την αρχή που έχει πλέον την εξουσία. Ο εκθροनिσμένος μονάρχης, που έχει επιβιώσει από εκείνη την ανατροπή, δεν μπορεί να λογοδοτήσει και ακόμη περισσότερο να τιμωρηθεί λόγω της προηγούμενης διοίκησής του, εάν επιστρέψει στην τάξη του πολίτη και προτιμήσει τη δική του ησυχία και του κράτους από το τόλμημα της φυγής με σκοπό την επανάκτηση του θρόνου, είτε μέσα από κάποια μυστικά οργανωμένη αντεπανάσταση είτε μέσα από τη βοήθεια άλλων δυνάμεων.

Ακολουθώς, μπορεί ο ηγεμόνας να θεωρηθεί ανώτατος ιδιοκτήτης του εδάφους ή πρέπει να θεωρείται μόνο ανώτατος ηγεμόνας του λαού σύμφωνα με το νόμο; Αφού το έδαφος είναι ο ανώτατος όρος υπό τον οποίο είναι δυνατή η απόκτηση εξωτερικών πραγμάτων, των οποίων η πιθανή νομή και χρήση συγκροτούν και το πρώτο αντίστοιχο δικαίωμα, τότε θα πρέπει να συναχθεί κάθε τέτοιο δικαίωμα από τον κυρίαρχο ως κύριο του εδάφους, ή ακόμη καλύτερα ως ανώτατο ιδιοκτήτη του. Ο λαός, ως το πλήθος των υπηκόων, του ανήκει επίσης, όχι όμως ως ιδιοκτήτη, αλλά ως ανώτατου διοικητή. Αυτή η ανώτατη ιδιοκτησία είναι όμως απλώς η ιδέα της αστικής ένωσης, η οποία χρησιμεύει στο να αναπαρασταθεί υπό έννοιες δικαίου η αναγκαία ένωση της ατομικής ιδιοκτησίας όλων των μελών του λαού υπό έναν δημόσιο γενικό ιδιοκτήτη, ώστε ο καθορισμός της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας να λάβει χώρα σύμφωνα με το αναγκαίο τυπικό αξίωμα της κατανομής και όχι σύμφωνα με το αξίωμα της συνάθροισης.

Σύμφωνα με τις αντίστοιχες έννοιες δικαίου ο ανώτατος ιδιοκτήτης δεν μπορεί να έχει ατομική ιδιοκτησία στο έδαφος, διότι σε αυτή την περίπτωση θα καθιστούσε τον εαυτό του ιδιωτικό πρόσωπο, αλλά αυτή η ιδιοκτησία ανήκει μόνον στο λαό και μάλιστα όχι συλλογικά αλλά κατανεμητικά. Από αυτή την κατάσταση εξαιρείται ένας λαός νομαδικής οργάνωσης στον οποίο δεν μπορεί να υπάρξει καμία ατομική ιδιοκτησία στο έδαφος. Ο ανώτατος κυβερνήτης δεν μπορεί λοιπόν να έχει δημόσια κτήματα, δηλαδή γαίες, για την ιδιωτική του χρήση. Διότι, εφόσον θα εναπόκειτο στη διάθεσή του να καθορίσει το εύρος τους, το κράτος θα διέτρεχε τον κίνδυνο όλη η ιδιοκτησία του εδάφους να καταλήξει στα χέρια της κυβέρνησης και όλοι οι υπήκοοι να θεωρηθούν δουλοπάροικοι και κάτοχοι ενός πράγματος που είναι ιδιοκτησία ενός άλλου και ως εκ τούτου στερημένοι από όλη τους την ελευθερία. Για τον ηγεμόνα μιας χώρας μπορεί να πει κανείς ότι δεν κατέχει τίποτε δικό του, εκτός από τον εαυτό του, διότι εάν είχε κάτι δικό του παράλληλα με κάποιον άλλον εντός του κράτους, τότε θα ήταν δυνατή μία διένεξη με εκείνον, για τη λύση της οποίας δεν θα υπήρχε δικαστής. Αλλά μπορεί κανείς να πει ότι κατέχει τα πάντα, διότι έχει το δικαίωμα της διοίκησης του λαού, στον οποίο ανήκουν όλα τα εξωτερικά πράγματα.

Από εδώ προκύπτει ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμία οργάνωση, καμία νομική τάξη και κανένα ιερατικό ή ιπποτικό τάγμα, που θα μπορούσε ως ιδιοκτήτης το κράτος να μεταβιβάσει για αποκλειστική χρήση στις επόμενες γενεές. Μπορεί πάντως να τα ανακαλεί, υπό την προϋπόθεση αποζημίωσης των ζώντων. Το ιπποτικό τάγμα, ως σωματείο αλλά και ως απλό στρώμα μεμονωμένων ατόμων επενδυμένων με ιδιαίτερες τιμές και το ιερατικό τάγμα, ονομαζόμενο εκκλησία, δεν μπορούν να αποκτήσουν μία εδαφική ιδιοκτησία μεταβιβάσιμη στους απογόνους τους. Τα ιπποτικά τιμάρια μπορούν να ανακληθούν, εάν η κοινή γνώμη παύσει να πιστεύει ότι η πολεμική τιμή είναι ένα μέσο ασφάλειας του κράτους απέναντι στην αδιαφορία υπεράσπισής του. Το ίδιο ισχύει και για τα εκκλησιαστικά

κτήματα όταν η κοινή γνώμη σταματήσει να πιστεύει ότι χρειάζεται λειτουργίες, προσευχές και ένα πλήθος κληρικών γι' αυτές τις τελετές με σκοπό να σώσουν τους ανθρώπους από την αιώνια πυρά. Αυτοί λοιπόν που υφίστανται αυτή τη μεταρρύθμιση δεν μπορούν να παραπονούνται ότι χάνουν την ιδιοκτησία τους. Διότι ο λόγος της μέχρι τώρα κτήσης τους βρισκόταν μόνον στην κοινή γνώμη και ίσχυε τόσο όσο και εκείνη. Εφόσον όμως εκείνη έπαψε να διακατέχεται από την αντίστοιχη πεποίθηση, τότε θα πρέπει να πάψει και η υποτιθέμενη ιδιοκτησία, σαν να είχε ασκήσει έφεση ο λαός στο κράτος.

Σε αυτή την πρωταρχικά αποκτηθείσα γαιοκτησία βασίζεται το δικαίωμα του ανώτατου ηγεμόνα, ως ανώτατου ιδιοκτήτη του εδάφους να φορολογεί την ατομική γαιοκτησία, δηλαδή να απαιτεί εισφορές μέσω των εδαφικών φόρων, των καταναλωτικών φόρων και των τελωνειακών δασμών ή υπηρεσιών, όπως την κατάταξη των ανδρών για τον πόλεμο. Αυτή η απαίτηση πρέπει να λαμβάνει χώρα με τέτοιο τρόπο, σαν ο λαός να φορολογούσε τον εαυτό του, καθώς η μοναδική αντίστοιχη διαδικασία σύμφωνη προς τις αρχές του δικαίου είναι όταν η φορολογία λαμβάνει χώρα μέσα από το σώμα των λαϊκών αντιπροσώπων, αλλά ακόμη και σε περίπτωση αναγκαστικού δανείου, το οποίο επιτρέπεται από το δίκαιο της μεγαλειότητας σε περίπτωση που το κράτος κινδυνεύει από διάλυση. Από εδώ πηγάζει άλλωστε και το δίκαιο της κρατικής οικονομίας, της δημοσιονομίας και της αστυνομίας, όπου η τελευταία φροντίζει για τη δημόσια ασφάλεια, άνεση και ευπρέπεια, διευκολύνοντας έτσι την κυβέρνηση στο έργο της να καθοδηγεί το λαό μέσα από νόμους, καθώς το αίσθημα της ευπρέπειας, ως αρνητική καλαισθησία, δεν αμβλύνεται μέσα από αυτό που πλήττει το ηθικό αίσθημα όπως η ζητιανιά, ο θόρυβος στους δρόμους και η δημόσια πορνεία.

Για τη διατήρηση του κράτους ισχύει και ένα τρίτο δικαίωμα, δηλαδή εκείνο της εποπτείας, που έγκειται στο ότι καμία ένωση δεν θα πρέπει να παραμένει μυστική, αλλά, όταν ζητείται από την αστυνομία, να μην αρνείται την αποκάλυψη των συντακτικών αρχών της. Η αστυνομία όμως δεν μπορεί να ερευνήσει το ιδιωτικό κατάλυμα του καθενός παρά μόνο σε περίπτωση ανάγκης και για κάθε συγκεκριμένη περίπτωση θα πρέπει να έχει ένταλμα από μία ανώτερη αρχή.

Ο ηγεμόνας έχει έμμεσα, δηλαδή ως ανάδοχος του λαϊκού καθήκοντος, το δικαίωμα να επιβαρύνει το λαό με φόρους για τη δική του (του λαού) συντήρηση, όπως για τη χρηματοδότηση οίκων απόρων, βρεφοκομείων και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, που ονομάζονται ευαγή ή κοινωφελή ιδρύματα.

Η γενική βούληση του λαού έχει ενωθεί σε μία κοινωνία που πρέπει διαρκώς να διατηρείται και για αυτόν το σκοπό υποτάχθηκε στην εσωτερική κρατική εξουσία, ώστε να συντηρήσει τα μέλη αυτής της κοινωνίας που δεν μπορούν να συντηρήσουν τον εαυτό τους. Για τους σκοπούς του κράτους έχει λοιπόν η κυβέρνηση το δικαίωμα να εξαναγκάσει τους πλουσίους να προμηθεύουν τα μέσα διαβίωσης σε εκείνους που δεν είναι ικανοί να ικανοποιούν μόνοι τους ούτε καν τις στοιχειωδέστερες φυσικές ανάγκες. Αυτό ισχύει διότι η ύπαρξη των πλουσίων οφείλεται στην υποταγή τους στην προστασία της πολιτείας και στα μέτρα που αυτή λαμβάνει για τη συντήρησή τους και ως εκ τούτου δεσμεύονται και πάνω σε αυτή τη δέσμευση θεμελιώνει το κράτος το δικαίωμά του να συνεισφέρουν και αυτοί με τη σειρά τους στη συντήρηση των συμπολιτών τους. Αυτό λοιπόν μπορεί να γίνει μέσα από επιβάρυνση με φόρους της ιδιοκτησίας των πολιτών ή των εμπορικών τους συναλλαγών ή μέσω θέσπισης πόρων και εκμετάλλευσης των τόκων τους, όχι όμως για τις ανάγκες του κράτους, αλλά για τις ανάγκες του λαού και επιπλέον όχι μέσω εθελοντικών προσφορών

μεταξύ των οποίων ορισμένες επιδιώκουν το κέρδος (όπως τα λαχεία, που δημιουργούν περισσότερους άπορους και επικίνδυνους για τη δημόσια περιουσία από όσους κανονικά θα υπήρχαν και ως εκ τούτου δεν θα πρέπει να επιτρέπονται), αλλά με εξαναγκαστικό τρόπο ως κρατικοί φόροι.

Εδώ τίθεται το ερώτημα εάν η συντήρηση των απόρων θα πρέπει να διαρρυθμιστεί μέσω τρεχουσών συνεισφορών, οι οποίες μάλιστα συλλέγονται όχι μέσω επαιτείας, που συγγενεύει στενά με τη ληστεία, αλλά μέσω νόμιμων φόρων, ώστε κάθε γενιά να συντηρεί τους δικούς της άπορους, ή μέσω σταδιακά συσσωρευμένων αποθεμάτων και γενικά ευαγών ιδρυμάτων, όπως είναι οι οίκοι χηρείας ή τα νοσοκομεία. Μόνον η πρώτη ρύθμιση, από την οποία δεν μπορεί να ξεφύγει κανείς που έχει τα προς το ζην, μπορεί να θεωρείται συμβατή με το δικαίωμα του κράτους, διότι, ακόμη και αν οι συνεισφορές αυξάνονται ανάλογα με τον αριθμό των απόρων, δεν καθιστούν την ιδιότητα του πένητος έναν τρόπο βιοπορισμού για οκνηρούς ανθρώπους και έτσι δεν μεταβάλλονται σε μία άδικη επιβάρυνση της κυβέρνησης στο λαό.

Όσον αφορά τη συντήρηση των λόγω ανάγκης ή ντροπής εκτεθειμένων ή ακόμη γι' αυτούς τους λόγους δολοφονημένων παιδιών, το κράτος έχει δικαίωμα να επιβαρύνει το λαό με το καθήκον να μην αφήσει εν γνώσει του να χαθεί αυτή η, αν και ανεπιθύμητη, αύξηση του κρατικού δυναμικού. Εάν όμως η χρηματοδότηση αυτού του καθήκοντος θα μπορούσε να γίνει μέσω της φορολόγησης των αγάμων και των δύο φύλων, ως εν μέρει υπευθύνων για το πρόβλημα, για την ίδρυση βρεφοκομείων ή εάν θα μπορούσε να γίνει νόμιμα με άλλο τρόπο, είναι ένα πρόβλημα του οποίου η λύση δεν έχει βρεθεί ακόμη.

Όσον αφορά την εκκλησιαστική οργάνωση, ως ένα ίδρυμα δημόσιας λατρείας του θεού για το λαό, από τη γνώμη ή την πεποίθηση του οποίου, άλλωστε, πηγάζει, η οποία πρέπει να διαχωρίζεται προσεκτικά από τη θρησκεία που είναι ένα εσωτερικό φρόνημα και βρίσκεται εντελώς εκτός του κύκλου επίδρασης της πολιτικής εξουσίας, αυτή μπορεί να καταστεί μία πραγματική κρατική ανάγκη, μια ανάγκη των μελών του λαού να θεωρούνται επίσης υπήκοοι μιας ανώτερης αόρατης δύναμης, που πρέπει να την υπηρετούν και η οποία μπορεί να έρθει συχνά σε μία πολύ άνιση διένεξη με την πολιτική εξουσία. Το κράτος δεν έχει λοιπόν το δικαίωμα να διαμορφώνει την εσωτερική συντακτική νομοθεσία της εκκλησιαστικής οργάνωσης κατά τους σκοπούς του, ούτε να προδιαγράφει και να επιβάλλει την πίστη και τους τελετουργικούς τύπους, διότι αυτό πρέπει να παραμείνει αποκλειστική υπόθεση των δασκάλων και των εποπτών που έχει εκλέξει ο λαός. Το κράτος έχει μόνο το αρνητικό δικαίωμα να παρεμποδίζει την επιρροή των δημοσίων εκκλησιαστικών δασκάλων στην ορατή πολιτεία, επιρροή η οποία θα μπορούσε να βλάψει τη δημόσια ειρήνη, δηλαδή να μην επιτρέψει μία διένεξη εντός μίας εκκλησίας ή μεταξύ διαφορετικών εκκλησιών να θέσει σε κίνδυνο την αστική ομόνοια, πράγμα το οποίο είναι δικαίωμα της αστυνομίας. Το να προδιαγράφει σε μια εκκλησία μία συγκεκριμένη πίστη και το περιεχόμενό της ή το να αξιώσει να διατηρεί απaráλλακτη αυτή την πίστη και να μη μεταρρυθμιστεί. Όλα αυτά είναι επεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας που στέκουν χαμηλότερα από την αξιοπρέπεια της ίδιας, διότι σε τέτοιες περιπτώσεις, όπως στις διενέξεις των σχολών, τίθεται σε επίπεδο ισότητας με τους υπηκόους της, οι οποίοι μπορούν να της πουν ότι δεν καταλαβαίνει τίποτε από αυτά τα πράγματα, ιδιαίτερα όσον αφορά το τελευταίο δικαίωμα της μεταρρύθμισης. Διότι αυτό που δεν μπορεί να αποφασίσει ο λαός για τον εαυτό του δεν μπορεί να το αποφασίσει και ο νομοθέτης για το λαό. Αλλά ένας λαός δεν μπορεί ποτέ να αποφασίσει να μην προοδεύσει όσον αφορά τις απόψεις του για την πίστη του και έτσι να μη μεταρρυθμίσει τις απόψεις του

για την εκκλησία. Διότι αυτή η απόφαση θα ήταν ενάντια στην ανθρωπότητα που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του λαού και ως εκ τούτου στο ανώτατο δικαίωμά του. Καμία πολιτική εξουσία δεν μπορεί να το αποφασίσει λοιπόν για το λαό. Όσον αφορά όμως τα έξοδα συντήρησης της εκκλησιαστικής οργάνωσης, αυτά, ακριβώς για την ίδια αιτία, δεν μπορούν να επιβαρύνουν το κράτος αλλά εκείνο το μέρος του λαού που δηλώνει οπαδός εκείνης ή της άλλης πίστης, δηλαδή πρέπει να επιβαρύνουν μόνον τις ενορίες.

Το δικαίωμα του ανώτατου κυβερνήτη του κράτους συμπεριλαμβάνει επίσης 1) την κατανομή των αξιωμάτων, ως αμειβόμενες με μισθό διοικητικές θέσεις, 2) την κατανομή των τιμών, οι οποίες, καθώς βασιζονται απλώς στην τιμή και δεν αμείβονται, είναι τοποθετήσεις σε ανώτερη νομικοπολιτική τάξη, δηλαδή διαχωρισμός των βαθμίδων μεταξύ των ανωτέρων, που είναι προορισμένοι να διατάζουν και των κατωτέρων που, αν και ελεύθεροι και δεσμευμένοι μόνον από τον δημόσιο νόμο, είναι προορισμένοι εκ των προτέρων να υπακούουν τους πρώτους και 3) εκτός από αυτά τα δικαιώματα, επίσης και το δικαίωμα τιμωρίας.

Όσον αφορά τα δημόσια αξιώματα, ανακύπτει το ερώτημα, εάν ο κυρίαρχος έχει το δικαίωμα να ανακαλέσει, σύμφωνα με τη δική του άποψη, το αξίωμα από κάποιον στον οποίο το έχει δώσει, χωρίς ο τελευταίος να έχει διαπράξει ένα έγκλημα. Η απάντηση είναι αρνητική. Διότι αυτό που ποτέ δεν θα αποφασίσει η ενωμένη βούληση του λαού για τους υπαλλήλους του δεν μπορεί επίσης να το αποφασίσει και ο κυβερνήτης γι' αυτόν. Ο λαός όμως, ο οποίος θα φέρει τα έξοδα που θα προκαλέσει ο διορισμός ενός δημοσίου υπαλλήλου θέλει, άνευ αμφιβολίας, ο δημόσιος υπάλληλος να έχει πλήρη ικανότητα για το αντίστοιχο αξίωμα. Αυτό όμως δεν μπορεί να γίνει αλλιώς παρά μέσα από ένα επαρκές χρονικό διάστημα προετοιμασίας και μαθητείας στο αξίωμα, ενώ το διάστημα αυτό ο υπάλληλος θα μπορούσε να το χρησιμοποιήσει για να μάθει ένα άλλο επάγγελμα που θα μπορούσε να τον συντηρήσει. Έτσι όμως, κατά κανόνα, το αξίωμα θα αποδιδόταν σε ανθρώπους που δεν θα είχαν αποκτήσει την απαραίτητη δεξιότητα και τη μέσω άσκησης ώριμη ικανότητα κρίσης. Αυτό όμως είναι ενάντιο στην πρόθεση του κράτους, σύμφωνα με την οποία απαιτείται ο καθένας να μπορεί να προβιβάζεται από το κατώτερο στο ανώτερο αξίωμα και ως εκ τούτου να μπορεί να υπολογίζει στη διά βίου εξασφάλιση.

Όσον αφορά την τιμή, όχι απλώς εκείνη που συνοδεύει ένα αξίωμα, αλλά και εκείνη που καθιστά τον κάτοχό της μέλος μιας ανώτερης νομικοπολιτικής τάξης χωρίς καμία ιδιαίτερη υπηρεσία, αναφέρεται στον ευγενή, ο οποίος διαφέρει από την αστική τάξη του λαού και μεταβιβάζεται η τιμή κληρονομικά στους άρρενες απογόνους και μέσω αυτών επίσης σε θηλυκούς απογόνους που δεν είναι ευγενούς καταγωγής, ενώ αντίστροφα μία γυναίκα ευγενούς καταγωγής που παντρεύεται έναν μη ευγενή όχι μόνον δεν του μεταβιβάζει την ίδια τιμή αλλά εμπίπτει και αυτή στην απλή αστική λαϊκή τάξη. Το ερώτημα εδώ είναι εάν ο κυβερνήτης έχει δικαίωμα να ιδρύσει μία τάξη ευγενών ως μία κληρονομική ενδιάμεση τάξη μεταξύ αυτού και των υπόλοιπων πολιτών. Σε αυτό το ερώτημα εκείνο που έχει σημασία δεν είναι εάν κάτι τέτοιο αντιστοιχεί στη φρόνηση του κυβερνήτη ως προς ένα πλεονέκτημα δικό του ή του λαού, αλλά μόνον εάν αντιστοιχεί στο δικαίωμα του λαού το να έχει από πάνω του μία τάξη προσώπων, τα οποία είναι μεν υπήκοοι, αλλά ως προς το λαό είναι γεννημένοι διοικητές, τουλάχιστον προνομιούχοι. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα προκύπτει, όπως και στα προηγούμενα, από την αρχή ότι «αυτό που δεν μπορεί να αποφασίσει ο λαός, το συνολικό πλήθος των υπηκόων, για τον εαυτό του και για τους συμπολίτες του δεν μπορεί επίσης να το αποφασίσει και ο κυρίαρχος για το λαό».

Η κληρονομική ευγένεια είναι όμως μία βαθμίδα που προηγείται της αξίας και δεν προσφέρει διόλου την ελπίδα γι' αυτή την αξία, είναι δηλαδή ένα νοητικό κατασκευάσμα, χωρίς πραγματικότητα. Διότι εάν ο πρόγονος μιας οικογένειας ευγενών ήταν άξιος δεν θα μπορούσε παρ' όλα αυτά να κληροδοτήσει την αξία του στους απογόνους του, αλλά θα έπρεπε αυτοί οι ίδιοι να την αποκτήσουν, καθώς η φύση δεν λειτουργεί έτσι ώστε το ταλέντο και η βούληση, πράγματα που καθιστούν δυνατές τις επάξιες υπηρεσίες στο κράτος, να είναι κληρονομικές. Επειδή λοιπόν δεν μπορεί να υποτεθεί για κανέναν άνθρωπο ότι θα αποτάξει την ελευθερία του, είναι επίσης αδύνατον η γενική λαϊκή βούληση να συμφωνήσει σε ένα τέτοιο αβάσιμο προνόμιο και ως εκ τούτου δεν μπορεί να του αποδώσει ισχύ ούτε ο κυρίαρχος. Εάν, εντούτοις έχει παρεισφρήσει παλαιόθεν, από την εποχή της φεουδαρχικής οργάνωσης, που βασιζόταν σχεδόν αποκλειστικά στον πόλεμο, μία τέτοια ανωμαλία στο μηχανισμό μιας κυβέρνησης, από υπηκόους που θέλουν να είναι κάτι παραπάνω από πολίτες, δηλαδή κληρονομικοί δημόσιοι υπάλληλοι, όπως ίσως ένας καθηγητής με κληρονομική έδρα, τότε το κράτος δεν μπορεί να επανορθώσει αυτό το λάθος, που διέπραξε το ίδιο αποδίδοντας κληρονομικά προνόμια ενάντια στο δίκαιο, με κανέναν άλλο τρόπο εκτός από τη συρρίκνωση των θέσεων και τη μη επάνδρωσή τους σε περίπτωση χηρείας. Έχει έτσι προσωρινά το δικαίωμα να αφήσει αυτή την τιμή να υπάρχει ως τίτλος έως ότου στην κοινή γνώμη η διαίρεση μεταξύ κυριάρχου, ευγενών και λαού αντικατασταθεί από τη μοναδική φυσική, μεταξύ κυριάρχου και λαού.

Κανένας άνθρωπος στο κράτος δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς καμία απολύτως αξιοπρέπεια, διότι έχει τουλάχιστον την αξιοπρέπεια του πολίτη, εκτός εάν έχει απολέσει και αυτή μέσα από ένα έγκλημα που διέπραξε και καθίσταται έτσι, παραμένοντας μεν εν ζωή, το απλό όργανο της βούλησης ενός άλλου, είτε του κράτους είτε ενός άλλου πολίτη. Αυτός που είναι όργανο ενός άλλου πολίτη, πράγμα που μπορεί να γίνει μόνο μέσω δικαστικής κρίσης και δικαίου, είναι ένας δουλοπάροικος και ανήκει στην ιδιοκτησία ενός άλλου, ο οποίος συνεπώς δεν είναι απλώς ο κύριός του αλλά και ο ιδιοκτήτης του και μπορεί κατά βούληση να τον εκποιήσει και να τον χρησιμοποιήσει ως πράγμα, όχι όμως για ατιμωτικούς σκοπούς και να έχει εξουσία διάθεσης πάνω στις δυνάμεις του, αν και όχι πάνω στη ζωή του και στα μέλη του σώματός του. Κανείς δεν μπορεί να δεσμευθεί σε μία τέτοια εξάρτηση μέσω ενός συμβολαίου, καθώς έτσι παύει να είναι πρόσωπο, ενώ μόνο ως πρόσωπο μπορεί να συνάψει ένα συμβόλαιο. Βεβαίως, ενδέχεται να φανεί ότι ένας άνθρωπος μπορεί να δεσμευθεί μέσω εκμίσθωσης απέναντι σε έναν άλλον για μισθό, πληρωμή σε είδος ή προστασία για υπηρεσίες που είναι μεν επιτρεπτές ως προς την ποιότητα αλλά ακαθόριστες ως προς την ποσότητά τους και με αυτό τον τρόπο καθίσταται απλώς υπηρέτης και όχι δουλοπάροικος. Αλλά αυτό είναι μόνο ένα απατηλό φαινόμενο. Διότι, εάν ο κύριός του έχει το δικαίωμα να χρησιμοποιεί τις δυνάμεις του υπηρέτη του κατά βούληση, τότε μπορεί και να τις εξαντλήσει μέχρι το θάνατο ή την απελπισία και τότε εκείνος θα έχει δοθεί στον κύριό του κατ' ουσία ως ιδιοκτησία, πράγμα το οποίο είναι αδύνατον.

Τέλος, ένας άνθρωπος μπορεί λοιπόν να εκμισθώσει τον εαυτό του μόνο για εργασίες που είναι ποιοτικά και ποσοτικά καθορισμένες: είτε ως ημερομίσθιος εργάτης είτε ως υπηρέτης που διατελεί μονίμως στη γαιοκτησία του κυρίου του. Στην τελευταία περίπτωση, η εκμίσθωση μπορεί να λάβει χώρα, μέσω ενός, χρονικά περιορισμένου ή κληρονομικού συμβολαίου, όπου θα καθορίζεται ότι πρέπει να εκτελεί κάποιες υπηρεσίες έναντι της χρήσης του εδάφους του κυρίου του αντί να λαμβάνει μισθό ή ότι πρέπει να καταβάλλει ένα συγκεκριμένο ποσό, ένα ενοίκιο, για τη δική του χρήση του εδάφους, χωρίς όμως μέσα από

όλα αυτά να καθίσταται δουλοπάροικος, καθώς έτσι θα έχανε την προσωπικότητά του. Ακόμη όμως και αν έγινε προσωπικός υπηρέτης λόγω εγκλήματος του, αυτή η ιδιότητά του δεν μπορεί να καταστεί κληρονομική, διότι την προκάλεσε μόνο με δική του ευθύνη. Ούτε μπορεί αυτός που γεννήθηκε από δουλοπάροικο να χαρακτηριστεί επίσης τέτοιος λόγω των εξόδων εκπαίδευσης που προκάλεσε, διότι η εκπαίδευση είναι ένα απόλυτο φυσικό καθήκον των γονέων και σε περίπτωση που αυτοί ήταν δουλοπάροικοι, είναι καθήκον των κυρίων τους, οι οποίοι μαζί με την κτήση των υπηκόων τους ανέλαβαν και όλα τα καθήκοντα των τελευταίων.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ⁸⁹

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ⁹⁰

Η αριστοτελική διάκριση των πολιτευμάτων μπορεί να αποτελέσει τη βάση ταξινόμησης των πολιτευμάτων των σύγχρονων καπιταλιστικών κρατών. Στα κράτη αυτά ισχύουν τα δύο κλασικά πολιτεύματα: η μοναρχία και η δημοκρατία. Ωστόσο στη νεότερη εποχή ο όρος μοναρχία αντικαταστάθηκε με τον όρο μονοκρατία. Και οι δύο όροι βέβαια είναι ταυτόσημοι. Εντούτοις, ο όρος μονοκρατία χρησιμοποιείται υπό ευρύτερη έννοια, η οποία περιλαμβάνει τόσο το παραδοσιακό μοναρχικό πολίτευμα όσο και οποιοδήποτε άλλο αυταρχικό πολίτευμα (δικτατορία). Η δημοκρατία ισχύει κυρίως στα ευρωπαϊκά κράτη, στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, στον Καναδά, στην Ινδία, στην Αυστραλία, στη Νέα Ζηλανδία και στην Ιαπωνία.

Το αγγλικό πολίτευμα, το οποίο τυπικά θεωρείται κοινοβουλευτική μοναρχία, είναι κατ' ουσία αναμφίβολα δημοκρατικό. Το ίδιο ισχύει και για το πολίτευμα της Νορβηγίας, που χαρακτηρίζεται από το Σύνταγμά της ως «περιορισμένη και κληρονομική μοναρχία», αφού καμιά ουσιαστική σύμπραξη του βασιλιά δεν προβλέπεται για την αναθέωση του Συντάγματος. Αντίθετα, τα Συντάγματα του Βελγίου, της Δανίας, του Λουξεμβούργου και της Ολλανδίας, τα οποία απαιτούν τη σύμπραξη του Βασιλιά για την αναθέωσή τους, θεσπίζουν μικτό τύπο πολιτεύματος. Το Σύνταγμα της Σουηδίας καθιερώνει ένα ιδιότυπο πολίτευμα βασιλευόμενης δημοκρατίας, το οποίο δεν αναθέτει στο βασιλιά οποιαδήποτε ουσιαστική αρμοδιότητα, ούτε και την παραδοσιακή αρμοδιότητα του κληρονομικού ή αιρετού ανώτατου άρχοντα να διορίζει και να παύει την Κυβέρνηση, την οποία μεταβιβάζει στον Πρόεδρο του Κοινοβουλίου. Γενικά θα πρέπει να χαρακτηριστούν ως μικτά τα πολιτεύματα όλων των κρατών, τα Συντάγματα των οποίων καθιερώνουν την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και το θεσμό του κληρονομικού ανώτατου άρχοντα, ο οποίος αποτελεί σοβαρό περιορισμό της αρχής αυτής.

⁸⁹ Αθανάσιος Γ. Ραΐκος, Γενική Πολιτειολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000, σελ. 202 – 215.

⁹⁰ Ο. π. σελ 202 – 203.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΕΡΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ⁹¹

Οι σπουδαιότεροι τύποι δημοκρατικού πολιτεύματος των καπιταλιστικών κρατών είναι: α) το κοινοβουλευτικό σύστημα (η κοινοβουλευτική δημοκρατία), β) το προεδρικό σύστημα (η προεδρική δημοκρατία), γ) το ημιπροεδρικό σύστημα και δ) το σύστημα της συνέλευσης.

α) Το κοινοβουλευτικό σύστημα. Πατρίδα του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι η Αγγλία. Τα ουσιώδη εννοιολογικά στοιχεία του αγγλικού κοινοβουλευτικού συστήματος είναι τα ακόλουθα: 1) ο δυαδισμός της Εκτελεστικής Εξουσίας, η οποία αποτελείται από τη Βασίλισσα (Αρχηγό του Κράτους) και το Υπουργικό Συμβούλιο (Cabinet) υπό την προεδρία του Πρωθυπουργού (Αρχηγού της Κυβέρνησης), 2) ο διορισμός του Πρωθυπουργού και των Υπουργών από τα μέλη του Κοινοβουλίου και ιδίως της Βουλής των Κοινοτήτων⁹², 3) η κοινοβουλευτική ευθύνη της Κυβέρνησης, η οποία συνίσταται στην υποχρέωση αυτής να απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής των Κοινοτήτων και να παραιτείται, όταν τη χάνει και 4) το δικαίωμα της Κυβέρνησης να προτείνει στη Βασίλισσα τη διάλυση της Βουλής των Κοινοτήτων.

Το αγγλικό κοινοβουλευτικό σύστημα υιοθετήθηκε με ορισμένες μεταβολές από όλα τα δημοκρατικά κράτη, με την εξαίρεση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και της Ελβετίας. Τα Συντάγματα των δημοκρατικών κρατών καθιερώνουν κατά βάση ιδίως το δυαδισμό της Εκτελεστικής Εξουσίας, την κοινοβουλευτική ευθύνη της Κυβέρνησης, η οποία αποτελεί το σπουδαιότερο εννοιολογικό στοιχείο του κοινοβουλευτικού συστήματος και το δικαίωμα της Κυβέρνησης να προτείνει τη διάλυση της Βουλής, ενώπιον της οποίας ευθύνεται πολιτικά. Ορισμένα Συντάγματα ορίζουν ρητά, ότι ο Πρωθυπουργός και οι Υπουργοί πρέπει να είναι μέλη του Κοινοβουλίου⁹³, ενώ, αντίθετα, άλλα Συντάγματα⁹⁴ θεσπίζουν το ασυμβίβαστο του αξιώματος του μέλους της Κυβέρνησης με το αξίωμα του μέλους του Κοινοβουλίου.

Στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες η θέση του Ανώτατου Άρχοντα (κληρονομικού ή αιρετού) είναι απλώς τιμητική. Σ' αυτές η εκτελεστική λειτουργία ασκείται κατ' ουσία από την Κυβέρνηση, η οποία ταυτίζεται με την εκάστοτε κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Για τον Ανώτατο Άρχοντα μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ισχύουν πάντοτε εκείνα, τα οποία έγραψε ο διαπρεπής Άγγλος δημοσιολόγος W. Bagehot κατά το 19ο αιώνα για το Βασίλιά της Αγγλίας: «ο Βασιλιάς έχει σε μια συνταγματική μοναρχία τρία δικαιώματα: το δικαίωμα να

⁹¹ Ο. π. σελ. 203 – 215.

⁹² Ο Πρωθυπουργός πρέπει να είναι μέλος της Βουλής των Κοινοτήτων. Ο Λόρδος Salisbury ήταν ο τελευταίος Πρωθυπουργός, ο οποίος ήταν μέλος της Βουλής των Λόρδων και παραιτήθηκε το 1902.

⁹³ Έτσι π.χ. τα Συντάγματα της Ιρλανδίας, της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας. Κατά το Σύνταγμα της Ιαπωνίας ο Πρωθυπουργός και η πλειοψηφία των Υπουργών πρέπει να είναι μέλη του Κοινοβουλίου.

⁹⁴ Έτσι τα Συντάγματα της Αυστρίας, της Γαλλίας, της Ολλανδίας και της Σλοβακίας. Το Σύνταγμα της Αυστρίας καθιερώνει το ασυμβίβαστο του υπουργικού αξιώματος μόνο με το αξίωμα του μέλους της μιας Βουλής, η οποία αντιπροσωπεύει το λαό και ενώπιον της οποίας ευθύνεται πολιτικά η Κυβέρνηση.

συμβουλεύει, το δικαίωμα να ενθαρρύνει και το δικαίωμα να προειδοποιεί. Και ένας συνετός και εύστροφος Βασιλιάς δε θα χρειαζόταν άλλα».

β) Το προεδρικό σύστημα. Το προεδρικό σύστημα καθιέρωσε για πρώτη φορά το ομοσπονδιακό σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής του 1789. Η Συνέλευση της Φιλαδέλφειας, η οποία ψήφισε αυτό το σύνταγμα το 1787, προέκρινε προεδρικό σύστημα και όχι το αγγλικό κοινοβουλευτικό σύστημα, υπέρ του οποίου τάχθηκε ο Alex. Hamilton. Τα βασικά εννοιολογικά στοιχεία του συστήματος αυτού είναι κατά βάση τα αντίθετα του κλασικού αγγλικού κοινοβουλευτικού συστήματος: 1) Ο Πρόεδρος είναι το μόνο όργανο της Εκτελεστικής Εξουσίας που αποφασίζει, δηλαδή είναι ο Αρχηγός του Κράτους και ο Αρχηγός της Κυβέρνησης (Πρωθυπουργός), δεν υπάρχει Υπουργικό Συμβούλιο ως συλλογικό όργανο και οι Υπουργοί είναι απλοί σύμβουλοι και συνεργάτες (βοηθοί) του Προέδρου χωρίς καμιά αποφασιστική αρμοδιότητα. Με άλλα λόγια, ο Πρόεδρος είναι πάντοτε αυτοτελές όργανο. 2) Ο Πρόεδρος εκλέγεται μαζί με τον Αντιπρόεδρο κατ' αρχήν από το λαό και όχι από το Κοινοβούλιο (Congress). Η εκλογή του Προέδρου είναι βέβαια θεωρητικά έμμεση, γιατί αυτή γίνεται με εκλέκτορες, τους οποίους ο λαός εκλέγει για το σκοπό αυτό (προεδρικούς εκλέκτορες). Εντούτοις, η εκλογή εξομοιώνεται πρακτικά με την άμεση, αφού οι εκλέκτορες δεσμεύονται από πριν από μια επιτακτική εντολή των εκλογέων τους, δηλαδή αναλαμβάνουν την υποχρέωση να ψηφίσουν έναν ορισμένο υποψήφιο. Η εκλογή του Προέδρου από το λαό ενισχύει σημαντικά το κύρος του και τον εξομοιώνει με το Κοινοβούλιο, αφού και τα δύο αυτά όργανα του κράτους προκύπτουν άμεσα από τη λαϊκή κυριαρχία. Ο Πρόεδρος και ο Αντιπρόεδρος εκλέγονται από το Κοινοβούλιο μόνο στην περίπτωση που οι υποψήφιοι για τα αξιώματα αυτά δε λάβουν την απόλυτη πλειοψηφία των εκλεκτόρων. Στην περίπτωση αυτή ο Πρόεδρος εκλέγεται από τη Βουλή των Αντιπροσώπων από τους τρεις υποψηφίους που έλαβαν τις περισσότερες ψήφους, ενώ ο Αντιπρόεδρος εκλέγεται από τη Γερουσία από τους δύο υποψηφίους που πήραν τις περισσότερες ψήφους. 3) Ο Πρόεδρος και οι Υπουργοί δεν είναι μέλη του Κοινοβουλίου και ούτε έχουν το δικαίωμα να μετέχουν στις συνεδριάσεις του. 4) Ο Πρόεδρος και οι Υπουργοί δεν υπέχουν κοινοβουλευτική ευθύνη. Ειδικότερα, το Κοινοβούλιο δεν μπορεί να τους παύει με οποιονδήποτε τρόπο. Οι Υπουργοί ευθύνονται πολιτικά μόνο απέναντι στον Πρόεδρο, ο οποίος τους διορίζει με τη συγκατάθεση της Γερουσίας και τους παύει ελεύθερα χωρίς τη συγκατάθεση αυτής. Η ανεξαρτησία αυτή του Προέδρου και των Υπουργών απέναντι στο Κοινοβούλιο εξασφαλίζει προφανώς την κυβερνητική σταθερότητα. 5) Ο Πρόεδρος, ενώ, δεν μπορεί να παύεται από το Κοινοβούλιο, ωστόσο δεν έχει το δικαίωμα της διάλυσης αυτού. 6) Ο Πρόεδρος δεν είναι παράγοντας της νομοθετικής λειτουργίας, απλώς έχει την αρμοδιότητα της αναπομπής (αναβλητικής αρνησικυρίας/veto) των νομοσχεδίων που πρέπει να ψηφίζονται και πάλι από το Κοινοβούλιο. Για την επιπήφιση του νομοσχεδίου που αναπέμπεται από τον Πρόεδρο, δηλαδή για την ανατροπή του veto που ασκήθηκε από αυτόν κατά ενός νομοσχεδίου, απαιτείται η πλειοψηφία των δύο τρίτων κάθε Βουλής.

Το προεδρικό σύστημα αποβλέπει σε μια αυστηρή εφαρμογή της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, στην εξασφάλιση της κυβερνητικής σταθερότητας και στην ενίσχυση της θέσης του Προέδρου απέναντι στο Κοινοβούλιο. Η εξασφάλιση της κυβερνητικής σταθερότητας αποτελεί αναμφίβολα το σπουδαιότερο πλεονέκτημα του συστήματος αυτού σε σχέση με το κοινοβουλευτικό. Εντούτοις, η θέση του Προέδρου δεν είναι πρακτικά ισχυρή και σε κάθε περίπτωση δεν είναι ισχυρότερη από τη θέση του

Πρωθυπουργού μιας κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Πράγματι, ο Πρόεδρος δεν μπορεί να επιβάλλει πάντοτε την ψήφιση των νόμων και του προϋπολογισμού, οι οποίοι είναι αναγκαίοι για την εφαρμογή του κυβερνητικού προγράμματος του. Αντίθετα, ο κοινοβουλευτικός Πρωθυπουργός, ο οποίος είναι κατά κανόνα ο αρχηγός της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και μετέχει αυτοπροσώπως στις συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου, είναι πάντοτε σε θέση σε περίπτωση ανάγκης με την απειλή της διάλυσης αυτού, να πετυχαίνει την ψήφιση οποιουδήποτε νόμου και του προϋπολογισμού που επιθυμεί.

Το προεδρικό σύστημα δεν υιοθετήθηκε στο σύνολό του από κανένα δημοκρατικό κράτος. Ο αυταρχικός χαρακτήρας του συστήματος εμπόδισε προφανώς και θα εμποδίσει και στο μέλλον την καθιέρωσή του τουλάχιστον στα δυτικοευρωπαϊκά κράτη, στα οποία το κοινοβουλευτικό σύστημα έχει μακρά παράδοση. Κάτω από την επιρροή του προεδρικού συστήματος διαμορφώθηκε στις χώρες της Λατινικής Αμερικής ένας νέος τύπος πολιτεύματος, ο οποίος ονομάζεται «προεδρισμός». Η ουσία του πολιτεύματος αυτού συνίσταται στη μείωση των εξουσιών του Κοινοβουλίου και στην υπερβολική αύξηση των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας.

Παράλληλα, το Σύνταγμα της Κύπρου του 1960 καθιέρωσε ένα ιδιότυπο προεδρικό σύστημα. Αυτό χαρακτηρίζει μεν την Κυπριακή Πολιτεία ως Δημοκρατία «προεδρικού συστήματος», προβλέπει όμως το θεσμό του Υπουργικού Συμβουλίου, στο οποίο ανατίθεται κατ' αρχήν η άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας. Εξάλλου, παρέχει στον Πρόεδρο και στον Αντιπρόεδρο της Δημοκρατίας το δικαίωμα της αναβλητικής αρνησικυρίας (αναπομπής) κατά όλων των αποφάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου και το δικαίωμα της αρνησικυρίας κατά ορισμένων από αυτές.

γ) Το ημιπροεδρικό σύστημα. Σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες καθιερώνεται ένας μικτός τύπος πολιτεύματος, ο οποίος περιλαμβάνει στοιχεία του κοινοβουλευτικού και του προεδρικού συστήματος. Το πολίτευμα αυτό ονομάζεται ημιπροεδρικό σύστημα. Το ημιπροεδρικό σύστημα προσεγγίζει περισσότερο το κοινοβουλευτικό σύστημα από ότι το προεδρικό. Ειδικότερα, το εν λόγω πολίτευμα διατηρεί σχεδόν όλα τα ουσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κοινοβουλευτικού συστήματος (δυσδιασμό της Εκτελεστικής Εξουσίας, κοινοβουλευτική ευθύνη της Κυβέρνησης και το δικαίωμα της Εκτελεστικής Εξουσίας να διαλύει το Κοινοβούλιο). Εντούτοις, το πολίτευμα υιοθετεί δύο ουσιώδη στοιχεία του προεδρικού συστήματος, τα οποία το διαχωρίζουν από το κοινοβουλευτικό σύστημα και το κάνουν μικτό τύπο πολιτεύματος. Τα στοιχεία αυτά είναι αφενός η άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας και αφετέρου η άσκηση ορισμένων αρμοδιοτήτων από αυτόν χωρίς τη σύμπραξη της Κυβέρνησης, χωρίς δηλαδή την προσυπογραφή των σχετικών πράξεών του από αυτή.

Το ημιπροεδρικό σύστημα καθιερώνεται κυρίως από τα ισχύοντα Σύνταγματα της Γαλλίας και της Ρωσίας. Ειδικότερα, το πολίτευμα αυτό καθιερώθηκε για πρώτη φορά από το γαλλικό Σύνταγμα του 1958, όπως αναθεωρήθηκε το 1962. Πράγματι, το Σύνταγμα αυτό θεσπίζει την άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας και αναθέτει σε αυτόν την άσκηση ορισμένων αρμοδιοτήτων χωρίς την προσυπογραφή των σχετικών πράξεών του από τον Πρωθυπουργό και τον αρμόδιο Υπουργό, η οποία απαιτείται κατ' αρχήν για όλες τις πράξεις του. Οι αρμοδιότητες αυτές, τις οποίες ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ασκεί με δική του ευθύνη, είναι ο διορισμός και η αποδοχή της παραίτησης του Πρωθυπουργού, η προκήρυξη δημοψηφίσματος, η διάλυση της Εθνοσυνέλευσης, η άσκηση δικτατορικής

εξουσίας στην περίπτωση της κατάστασης ανάγκης, τα διαγγέλματα που στέλνονται στο Κοινοβούλιο, η προσφυγή στο Συνταγματικό Συμβούλιο για τον έλεγχο της συνταγματικότητας μιας διεθνούς συνθήκης, ο διορισμός του Προέδρου και των τριών μελών του Συνταγματικού Συμβουλίου και η προσφυγή σε αυτό για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων πριν από τη δημοσίευσή τους.

Το ημιπροεδρικό σύστημα καθιερώνεται προφανώς από το ισχύον ομοσπονδιακό Σύνταγμα της Ρωσικής Ομοσπονδίας. Ειδικότερα, αυτό αφενός προβλέπει την άμεση εκλογή του Προέδρου της Ομοσπονδίας και αφετέρου αναθέτει σε αυτόν σπουδαιότερες αρμοδιότητες που ασκούνται χωρίς τη σύμπραξη της Κυβέρνησης. Τέτοιες αρμοδιότητες είναι ιδίως ο καθορισμός των θεμελιωδών προσανατολισμών της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής του Κράτους, η πρόταση διορισμού και παύσης του Προέδρου της Κεντρικής Τράπεζας της Ομοσπονδίας από την Κάτω Βουλή (αντιπροσωπευτικό όργανο του λαού), η πρόταση διορισμού των μελών του Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Ανώτατου Δικαστηρίου και η πρόταση διορισμού και παύσης του Γενικού Εισαγγελέα της Ομοσπονδίας από το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο, δηλαδή την Άνω Βουλή, η κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας και της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, η έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων, η νομοθετική πρωτοβουλία, η αναπομπή των ομοσπονδιακών νόμων που πρέπει να ψηφίζονται και πάλι, όπως και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, με την πλειοψηφία των δύο τρίτων του συνόλου των μελών και των δύο Βουλών και η πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος. Οι προεδρικές αυτές αρμοδιότητες και ιδίως η πρώτη περιορίζουν σοβαρά την αρμοδιότητα της Κυβέρνησης να ασκεί την εκτελεστική εξουσία και την αρμοδιότητα του Προέδρου της να καθορίζει, με την επιφύλαξη και των διαταγμάτων του Προέδρου της Ομοσπονδίας, τους θεμελιώδεις προσανατολισμούς δράσης της Κυβέρνησης.

Ως ημιπροεδρικό σύστημα θεωρείται επίσης το πολίτευμα, το οποίο θεσπίζουν τα Συντάγματα της Αυστρίας, της Ιρλανδίας και της Φινλανδίας. Τα Συντάγματα της Αυστρίας και της Ιρλανδίας προβλέπουν την άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας, ενώ το Σύνταγμα της Φινλανδίας καθιερώνει την έμμεση εκλογή αυτού από 300 εκλέκτορες. Εξάλλου, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας των Χωρών αυτών ασκεί ορισμένες αρμοδιότητες με δική του ευθύνη.

Τέλος, το πολίτευμα της Χώρας μας, το οποίο καθιέρωσε το Σύνταγμα του 1975, θα έπρεπε να είχε θεωρηθεί μικτός τύπος πολιτεύματος. Το Σύνταγμα θέσπιζε βέβαια κατ' αρχήν το κοινοβουλευτικό πολίτευμα. Εντούτοις, αυτό καθιέρωνε κατ' εξαίρεση το προεδρικό σύστημα ως προς εκείνες τις πράξεις του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι οποίες εκδίδονταν, σύμφωνα με το γαλλικό πρότυπο, χωρίς τη σύμπραξη της Κυβέρνησης. Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986 κατήργησε σχεδόν όλες τις προεδρικές αυτές αρμοδιότητες και έτσι ενίσχυσε την κοινοβουλευτική μορφή του πολιτεύματος. Πάντως, το ελληνικό πολίτευμα δεν θα μπορούσε και ούτε μπορεί να χαρακτηριστεί ημιπροεδρικό, γιατί λείπει το άλλο ουσιώδες εννοιολογικό στοιχείο του πολιτεύματος αυτού, δηλαδή η άμεση εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας. Παρόλα αυτά, ένα πολίτευμα είναι αμιγώς κοινοβουλευτικό ανεξάρτητα από την άμεση ή έμμεση εκλογή και την έκταση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, εφόσον όλες οι αρμοδιότητες αυτού ασκούνται με τη σύμπραξη της Κυβέρνησης, η οποία υπέχει κοινοβουλευτική ευθύνη.

δ) Το σύστημα της συνέλευσης. Κατά το σύστημα της συνέλευσης η άσκηση της εκτελεστικής λειτουργίας ανατίθεται σε μια επιτροπή, η οποία εκλέγεται από το

Κοινοβούλιο και ενεργεί στο όνομα αυτού. Το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε με δύο μορφές και συγκεκριμένα με τη μορφή της εκλογής και της ελεύθερης παύσης της Κυβέρνησης από το Κοινοβούλιο και με τη μορφή της εκλογής της κυβέρνησης από το Κοινοβούλιο για ορισμένο χρόνο. Το σύστημα με την πρώτη μεν μορφή ίσχυσε στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης (1792-1795). Με τη δεύτερη δε μορφή καθιερώνεται από το ομοσπονδιακό Σύνταγμα της Ελβετίας και με μια παραλλαγή, η οποία αφορά το όργανο που εκλέγει την Κυβέρνηση, από τα Συντάγματα των Καντονίων αυτής.

Η ομοσπονδιακή Κυβέρνηση της Ελβετίας αποτελείται από επτά μέλη (Υπουργούς), τα οποία εκλέγονται με την απόλυτη πλειοψηφία των μελών της Ομοσπονδιακής Συνέλευσης (ομοσπονδιακού Κοινοβουλίου) για τέσσερα χρόνια. Η τετραετής θητεία των Υπουργών συμπίπτει με την περίοδο, για την οποία εκλέγονται τα μέλη της Βουλής του ομοσπονδιακού Κοινοβουλίου, η οποία αντιπροσωπεύει το λαό (Εθνικού Συμβουλίου). Μετά από κάθε ολική ανανέωση της Βουλής αυτής γίνεται επίσης ολική ανανέωση της Κυβέρνησης. Οι διάφορες περιφέρειες και οι γλωσσικές κοινότητες πρέπει να εκπροσωπούνται δίκαια στην Κυβέρνηση. Το Κοινοβούλιο εκλέγει από τους Υπουργούς τον Ομοσπονδιακό Πρόεδρο, ο οποίος προεδρεύει στην Κυβέρνηση και τον Αντιπρόεδρο αυτής για ένα χρόνο. Ο αποχωρών Πρόεδρος δεν είναι εκλόγιμος ως Πρόεδρος ή Αντιπρόεδρος για το επόμενο έτος, ούτε το ίδιο μέλος της Κυβέρνησης μπορεί να εκλεγεί ως Αντιπρόεδρος για δύο συνεχή έτη. Ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος δεν είναι ούτε Αρχηγός του Κράτους ούτε Αρχηγός της Κυβέρνησης. Ο ρόλος του είναι απλώς τιμητικός.

Με την εκλογή των μελών της Κυβέρνησης από το Κοινοβούλιο και τη σύγχρονη ολική ανανέωση της Βουλής και της Κυβέρνησης επιδιώκεται προφανώς η πολιτική ομοιογένεια των δύο αυτών οργάνων. Τα μέλη της Κυβέρνησης μπορούν να επανεκλέγονται απεριόριστα και επανεκλέγονται κατά κανόνα συνεχώς, εφόσον το επιθυμούν. Ο μέσος όρος της θητείας των Υπουργών είναι 10-11 έτη και ορισμένοι από αυτούς υπηρέτησαν για 26-32 έτη. Αυτοί δεν μπορούν να παύονται κατά τη διάρκεια της θητείας τους ούτε από το Κοινοβούλιο ούτε από το λαό. Έτσι το Ελβετικό πολίτευμα είναι αντίθετο με το κοινοβουλευτικό σύστημα. Η θέση των Υπουργών είναι ασυμβίβαστη με οποιοδήποτε άλλο αξίωμα του ομοσπονδιακού κράτους και με οποιοδήποτε επάγγελμα. Δεδομένου ότι η εκλογή τους γίνεται μετά από συμφωνία περισσότερων κομμάτων, συγκροτούν πάντοτε Κυβέρνηση συνασπισμού.

Η Κυβέρνηση είναι η ανώτατη εκτελεστική και διευθύνουσα αρχή της Ομοσπονδίας σε αντίθεση με το Κοινοβούλιο, το οποίο είναι η ανώτατη αρχή αυτής με την επιφύλαξη των δικαιωμάτων του λαού και των Καντονίων. Η Κυβέρνηση ασκεί και ορισμένες αρμοδιότητες του Ανώτατου Άρχοντα, όπως είναι η αντιπροσώπευση του Κράτους στο εξωτερικό, ενώ άλλες αρμοδιότητες αυτού, όπως η απονομή χάρης και αμνηστίας, ασκούνται από το Κοινοβούλιο.

Οι αποφάσεις της Κυβέρνησης λαμβάνονται από αυτή κατ' αρχήν ως συλλογικό όργανο (συλλογικό σύστημα). Η προπαρασκευή και η εκτέλεση των αποφάσεων ανατίθενται σε επτά Υπουργεία, σε καθένα από τα οποία προϊστάται ένας Υπουργός. Η διεκπεραίωση των υποθέσεων μπορεί να ανατίθεται στα Υπουργεία με την επιφύλαξη του δικαιώματος προσφυγής. Ενόψει του συλλογικού συστήματος λήψης των αποφάσεων της Κυβέρνησης, το οποίο σχετικοποιείται από το σύστημα των Υπουργείων, το πολίτευμα χαρακτηρίζεται ως συλλογική δημοκρατία και όχι ως προεδρική ή προεδρευόμενη, αφού ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος είναι νομικά κυρίως Πρόεδρος της Κυβέρνησης και μάλιστα

ισότιμος με τα άλλα μέλη της και όχι Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Έτσι οι Υπουργοί είναι κατ' αρχήν μη αυτοτελή όργανα, δηλαδή όργανα - μέλη.

Η Κυβέρνηση έχει το δικαίωμα της πρότασης νόμων. Εξάλλου, τα μέλη της δικαιούνται, όπως και στις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, να μετέχουν με συμβουλευτική ψήφο στις συνεδριάσεις των δύο Βουλών και να υποβάλλουν προτάσεις σχετικές με τα εκάστοτε συζητούμενα θέματα. Οι Υπουργοί υπόκεινται επίσης στον ίδιο κοινοβουλευτικό έλεγχο, στον οποίο υπόκεινται και τα μέλη των κοινοβουλευτικών Κυβερνήσεων. Η διαφορά μεταξύ της ελβετικής και μιας κοινοβουλευτικής Κυβέρνησης συνίσταται μόνο στο ότι η πρώτη, σε αντίθεση με τη δεύτερη, δεν οφείλει να παραιτηθεί στην περίπτωση της έκφρασης της δυσπιστίας του Κοινοβουλίου σε αυτή. Στην περίπτωση αυτή η ελβετική Κυβέρνηση οφείλει να προσαρμόσει την πολιτική της στις αποφάσεις του Κοινοβουλίου. Πάντως, οι Υπουργοί ενόψει ιδίως της μακράς υπηρεσίας τους αποκτούν μεγάλο κύρος και μπορούν να επιβάλλουν την πολιτική τους στο Κοινοβούλιο. Έτσι, το ελβετικό πολίτευμα έχει κατ' ουσία όλα τα πλεονεκτήματα του κοινοβουλευτικού συστήματος και αποκλείει το σπουδαιότερο μειονέκτημα αυτού, δηλαδή την κυβερνητική αστάθεια. Το πολίτευμα της Ελβετίας, το οποίο καθιερώθηκε κατά το 19ο αιώνα, θεωρείται επιτυχημένο, όπως προκύπτει και από την αμετάβλητη διατήρησή του από το νέο Σύνταγμά της.

Τέλος, τα Συντάγματα των Καντονίων προβλέπουν επίσης την εκλογή των Κυβερνήσεων τους για ορισμένη χρονική διάρκεια, η οποία συμπίπτει με τη βουλευτική περίοδο. Τα Συντάγματα όμως των Καντονίων αναθέτουν την εκλογή των Κυβερνήσεων στο λαό και όχι, όπως το ομοσπονδιακό Σύνταγμα, στο Κοινοβούλιο. Ορισμένα Συντάγματα, όπως της Βέρνης και του Φριβούργου, αναθέτουν στο Κοινοβούλιο μόνο την εκλογή του Προέδρου της Κυβέρνησης από τα μέλη της, ενώ κατά άλλα Συντάγματα, όπως της Ζυρίχης και της Γενεύης, ο Πρόεδρος εκλέγεται από την Κυβέρνηση. Εξάλλου, τα Συντάγματα ορισμένων Καντονίων καθιερώνουν το δικαίωμα του λαού να ανακαλεί ολόκληρη την Κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της θητείας της. Η ανάκληση αυτή αποφασίζεται με δημοψήφισμα, που διενεργείται, όταν υποβάλλεται σχετική πρόταση από έναν ορισμένο αριθμό εκλογέων. Με τον ίδιο τρόπο ο λαός μπορεί, κατά τα Συντάγματα των ίδιων Καντονίων, να ανακαλεί και το Κοινοβούλιο κατά τη διάρκεια της βουλευτικής περιόδου. Ο αριθμός των μελών των Κυβερνήσεων κυμαίνεται μεταξύ 5 και 11. Η νομική θέση και η σχέση των Κυβερνήσεων με τα Κοινοβούλια είναι κατά βάση όμοιες μ' εκείνες της ομοσπονδιακής Κυβέρνησης.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Εν κατακλείδι, με βάση τα όσα εκτέθηκαν, τα πολιτεύματα από αρχαιοτάτων χρόνων έως σήμερα δημιουργήθηκαν, λόγω της αδήριτης ανάγκης των ανθρώπων να συγκροτήσουν οργανωμένες κοινωνίες, με σκοπό την μεταξύ τους ομαλή και ειρηνική συμβίωση. Όσοι ασχολήθηκαν με την μελέτη του τρόπου και του λόγου δημιουργίας των πολιτευμάτων, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα πολιτεύματα δημιουργούνται, αναπτύσσονται, εξελίσσονται, τροποποιούνται και μεταλλάσσονται ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες των πολιτών για ορθή διακυβέρνηση των κρατών τους. Συνεπώς, λειτουργούν σαν ζωντανοί οργανισμοί, που όπως και αυτοί γεννιούνται, αναπτύσσονται, εξελίσσονται και στο τέλος πεθαίνουν, έτσι και τα πολιτεύματα γεννιούνται, αναπτύσσονται, εξελίσσονται, ακμάζουν και στο τέλος παρακμάζουν. Συμπερασματικά, όσο οι κοινωνίες προχωρούν και οι ανάγκες των ανθρώπων μεταβάλλονται, τόσο τα πολιτεύματα αλλάζουν, το ένα διαδέχεται το άλλο και στο τέλος επικρατεί εκείνο που προσαρμόζεται καλύτερα στα νέα δεδομένα της κοινωνικής πραγματικότητας.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Αριστοτέλης Πολιτικά, τόμος Γ'.
- 2) Αριστοτέλης, Πολιτικά, 5.
- 3) Αριστοτέλης, Πολιτικά, VIII (V).
- 4) Δημητρόπουλος Γ. Ανδρέας, Ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου, Ζ' έκδοση, Μάρτιος 1996.
- 5) Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους, μετάφραση Μανώλης Αγγελίδης, Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005.
- 6) Ιλιάς, Π 385.
- 7) Μιχόπουλος Μιχαήλ, Από τον Θησέα στον Κλεισθένη: Η πορεία προς την Πνύκα: Κεφ. Ε' η λαϊκή κυριαρχία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2004.
- 8) Νικολόπουλος Ηλίας, Ο θεσμός της λαϊκής συνταγματικής και νομοθετικής πρωτοβουλίας, Συμβολή στο συγκριτικό Συνταγματικό Δίκαιο, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997.
- 9) Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, I.
- 10) Πλούταρχος, Λυκούργος, 6.
- 11) Πλούταρχος, Πύρρος, 5, 2.
- 12) Ράϊκος Αθανάσιος, Παραδόσεις Γενικής Πολιτειολογίας, έκδοση 14^η, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987.
- 13) Ράϊκος Γ. Αθανάσιος, Γενική Πολιτειολογία, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2000.
- 12) Σακελλαρίου Μ. Β., Η Αθηναϊκή Δημοκρατία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999.
- 13) Σγουρίτσας Χρ., Το δημοψήφισμα εν τη Δημοκρατία, εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη, Αθήνα – 1929.
- 14) Σβώλος Αλέξανδρος, Συνταγματικόν Δίκαιον, τόμος Α' (1934, 3^η ανατύπωση) και Β', εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1943,
- 15) Σβώλος Αλέξανδρος, Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2008.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1) Ardant Philippe, Droit constitutionnel et institutions politiques, fascicule I, Les cours de droit, 1984.
- 2) Aubert J.F. Traité de droit constitutionnel Suisse, Editions Ides et Calendes, Neuchâtel, Suisse, 1967, τόμος 2^{ος}.
- 3) Auer Andreas, Les origines de la démocratie directe en Suisse. Helbing et Lichtenhahn, Faculté de droit de Genève, 1996.
- 4) Bourdon Jacques, Pontier Jean Marie, Ricci Jean Claude, Droit constitutionnel et institutions politiques, tome I, Editions scientifiques et juridiques, 1980.
- 5) Burkli Charles, La législation directe par le peuple : Exposé des motifs de la proposition des organisations suisses au congrès international ouvrier socialiste de 1893 à Zurich, Zurich, 1893. 6) Coleman Janet, Ιστορία της πολιτικής σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, μετάφραση: Γιώργος Ε. Χρηστίδης, Επιμέλεια: Περικλής Σ. Βαλλιάνος, Εκδόσεις Κριτική, Φεβρουάριος 2005.
- 7) De Malberg Carre, Contribution à la Théorie Générale de l'Etat.
- 8) Fabre Michel Henry, Principes républicains de droit constitutionnel, L.G.D.J., 1977, 3^η έκδοση.
- 9) Glotz Gustave, Η Ελληνική Πόλις (La Cite Grecque), μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Σεπτέμβριος 2010.
- 10) Hobbes Thomas (1980), Leviathan, or the Matter, Forme, & Power of a Common – Wealth, Ecclesiastical and Civil, επιμ. C. B. Macpherson, Harmondsworth, Μιντλσεξ, Hobbes Thomas (1989), Λεβιάθαν, ή ύλη, μορφή και εξουσία μιας εκκλησιαστική και λαϊκής πολιτικής κοινότητας, εις. Α. Μεταξόπουλος, μτφρ. Γ. Πασχαλίδης και Α. Μεταξόπουλος, τόμ. Α' και Β', Γνώση, Αθήνα.
- 11) Kant Immanuel (1991), The Metaphysics of Morals, εις. – μτφρ. Mary Gregor, Cambridge University Press.
- 12) Montesquieu, Esprit des lois, livre II, chapitre II, Livre XI, chapitre VI, 1748.
- 13) Rousseau Jean – Jacques, Contrat Social, livre III, chapitre XV, 1762.
- 14) Rousseau Jean – Jacques (1966), Du Contrat Social, επιμ. P. Burgelin, Gernier/Flammarion, Παρίσι, Κητρομηλίδης, Πασχάλης (1984), Νεότερη πολιτική θεωρία Ι. Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου (Hobbes, Locke, Rousseau), Α. Σάκκουλας, Αθήνα.
- 15) Rousseau Jean – Jacques (2004), Το κοινωνικό συμβόλαιο, μτφρ. Β. Γρηγορόπουλου και Α. Σταϊνχάουερ, επιμ. Β. Γρηγορόπουλου, Πόλις, Αθήνα.
- 16) Santori Giovanni, Theorie de la democratie, Librairie Armand Collin, 1973.
- 17) Sabine G.H., Ιστορία των πολιτικών θεσμών, μετάφραση Μάνθος Κρίσπης, εκδόσεις Ατλαντίς, Δεκέμβριος 1980.